

ISSN 2010-720X

ILIM HÁM JÁMIYET

FAN VA JAMIYAT

2021 (№1)

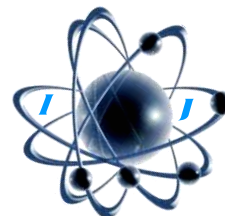
ISSN 2010-720X

2004-jildin mart ayidan boshlab shuğa basladı

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA
ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ**

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikaliq jurnal

**Seriya: Tábiyyi hám texnikaliq ilimler. Jámiyetlik hám ekonomikalıq ilimler.
Filologiya ilimleri**

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Tabiiy va texnika fanlari. Ijtimoiy va iqtisodiy fanlar. Filologiya fanlari

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

**Серия: Естественно-технические науки. Социальные и экономические
науки. Филологические науки**

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

**Series: Natural-technical sciences. Social and economic sciences.
Philological sciences**

№1

2021

Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis
mámleketlik pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası jámaáatı
Shólkemlestiriw komiteti baslıǵı: OTEMURATOV B. – NMPI rektori
Bas redaktor:
ALLAMBERGENOV K. - filologiya ilimleriniń doktori, professor

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

f.i.d., prof. **Abdinazimov Sh.** (Nókis)
t.i.d., doc. **Abdullaeva Ya.** (Nókis)
t.i.d. (DSc), doc. **Bazarbaev R.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Berdimuratova A.** (Nókis)
f.-m.i.d., doc. **Dawletmuratov B.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Raqimjan Turisbek** (NurSultan)
f.i.d., prof. **Eskeeva M.** (Nur-Sultan)
f.-m.i.d., prof. **Ismaylov Q.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Járimbetov Q.** (Nókis)
g.i.d., prof. **Jollibekov B.** (Nókis)
b.i.d., prof. **Jumanov M.** (Nókis)
b.i.d. (DSc), doc. **Jumamuratov M.** (Nókis)
f.-m.i.f.d. (PhD), doc. **Kalxanov P.** (Nókis)
f.-m.i.d. **Kamalov A.** (Nókis)
tex.i.d., prof. **Qayıpbergenov B.** (Nókis)
tex.i.d., doc. **Qayıpbergenov A.** (Nókis)
t.i.d., doc. **Qochanov B.** (Nókis)
f.-m.i.d., prof. **Qudaybergenov K.** (Nókis)

f.i.d., prof. **Quramboev K.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Mamedov A.** (Ashxabad)
b.i.d. **Mambetullaeva S.** (Nókis)
b.i.d., prof. **Matchanov A.** (Nókis)
f.-m.i.d. (DSc), doc. **Otemuratov B.** (Nókis)
f.-m.i.k., doc. **Prenov B.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Rahmonov N.** (Tashkent)
tex.i.d., prof. **Reymov A.** (Nókis)
t.i.d., doc. **Saribaev M.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Suyunova N.** (Cherkas)
f.i.d., prof. **Sherbak S.** (S.Peterburg)
tex.i.d., doc. **Tagaev M.** (Nókis)
akademik, f.-m.i.d., prof. **Temirbekov N.** (Alma-ata)
g.i.d., doc. **Turdimambetov I.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Twxliev B.** (Tashkent)
f.-m.i.d., prof. **Utewliev N.** (Nókis)
f.-m.i.d., doc. **Yavidov B.** (Nókis)

Juwaplı redaktorlar:

f.i.k., doc. **E.Xojaniyazov** – ózbek tili boyınsha
PhD, doc. **G.Kidirbaeva** – rus hám inglis tilleri boyınsha
Q.Biysenbaev – qaraqalpaq tili boyınsha

D.Dogarova - juwaplı xatker
Z.Xodjekeeva - korrektor
N.Allamuratova - operator

Jurnal 1992-jıldan «Qaraqalpaqstan muǵallımı» atamasında shıǵarıla baslaǵan. 2004-jılda «Ilim hám jámiyet» atamasına ózgeretilip, 01-022-sanlı gúwalıq penen Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen dizimge alınǵan.

2020-jılı 07-avgustta Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administracyası janındaǵı xabar hám ǵalaba kommunikaciýalar agentligi tárepinen qayta dizimge alınıp, 1098-sanlı gúwalıq berilgen.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktori dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

517.957

ИНТЕГРИРОВАНИЕ МОДИФИЦИРОВАННОГО УРАВНЕНИЯ КОРТЕВЕГА-ДЕ ФРИЗА С НАГРУЖЕННЫМ ЧЛЕНОМ И ИСТОЧНИКОМ В ВИДЕ СУММЫ

Т.Ж.Алланазарова - ассистент преподаватель

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: модифицирланган Кортевег-де Фриз тенгламасы, Дирак оператори, спектрал берилганлар, тескари спектрал масала, Дубровин тенгламалар системаси, излар формуласи.

Ключевые слова: модифицированные уравнения Кортевега-де Фриза, оператор Дирака, спектральные данные, обратная спектральная задача, система уравнений Дубровина, формулы следов.

Key words: Modified Korteweg-de Vries equations, Dirac operator, spectral data, inverse spectral problem, Dubrovin system of equations, trace formulas.

Хорошо известно, что интегрирование нелинейного эволюционного уравнения Кортевега-де Фриза (КдФ), модифицированного уравнения Кортевега-де Фриза (мКдФ), нелинейного уравнения Шрёдингера и синус-Гордон в классе периодических функций существенно зависят от количества нетривиальных лакун в спектре периодического оператора Штурма-Лиувилля и Дирака.

С помощью метода обратной задачи (МОЗ) для оператора Штурма-Лиувилля с периодическим потенциалом, когда в спектре имеется только конечное число нетривиальных лакун в работах Итса, Матвеева [1], и Дубровина, Новикова [2] была доказана полная интегрируемость уравнения КдФ в классе конечнозонных периодических и квазипериодических функций. В работах [3]-[6] с помощью МОЗ для периодического оператора Дирака была установлена полная интегрируемость нелинейного уравнения Шредингера (НУШ) и модифицированного уравнения Кортевега-де Фриза (мКдФ) в классе конечнозонных функций.

Нагруженными дифференциальными уравнениями в литературе принято называть уравнения, содержащие в коэффициентах или в правой части какие либо функционалы от решения, в частности значения решения или его производных на многообразиях меньшей размерности. Исследования таких уравнений представляют интерес как с точки зрения построения общей теорий дифференциальных уравнений, так и с точки зрения приложений. Среди работ, посвященных нагруженным уравнениям, следует отметить работы А.М. Нахушева [7], [8], А.И. Кожанова [9].

Известно ([10]), что если $q(x) = 2a \cos 2x$, $a \neq 0$, то в спектре оператора Штурма - Лиувилля $Ly = -y'' + q(x)y$, $x \in R$ открыты все лакуны, иначе говоря, $q(x)$ - бесконечнозонный периодический потенциал. Аналогичные примеры имеются для периодического оператора Дирака [11]-[13].

В связи с этим мы изучаем задачу Коши для модифицированного уравнения Кортевега-де Фриза с нагруженным членом и источником в виде суммы

$$q_t = a(t)q(x_0, t) \left[6q^2 q_x - q_{xxx} \right] + \sum_{k=-\infty}^{\infty} \alpha_k(t) s_1(\pi, \lambda_k, t) \left[\left(\psi_1(x, \lambda_k, t) \right)^2 - \left(\psi_2(x, \lambda_k, t) \right)^2 \right], \quad (1)$$

$$q(x, t) \Big|_{t=0} = q_0(x), \quad x \in R \quad (2)$$

в классе действительных бесконечнозонных π -периодических по X функций:

$$q(x + \pi, t) = q(x, t) \in C_x^3(t > 0) \cap C_t^1(t > 0) \cap C(t \geq 0), \quad (3)$$

где $a(t) \in C[0, \infty)$ - заданная действительная не

прерывная ограниченная функция, а $x_0 \in R$. Здесь $\alpha_k(t)$ - заданная действительная непрерывная функция, имеющая равномерную асимптотику

$$\alpha_k(t) = O\left(\frac{1}{k^2}\right), \quad k \rightarrow \pm\infty.$$

Кроме того, $\psi = (\psi_1(x, \lambda, t), \psi_2(x, \lambda, t))^T$, $x \in R$, $t > 0$ - решение Флоке (нормированное условием $\psi_1(0, \lambda, t) = 1$) следующего уравнения Дирака

$$L(t)y \equiv B \frac{dy}{dx} + \Omega(x, t)y = \lambda y, \quad x \in R, \quad t > 0 \quad (4)$$

где

$$B = \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ -1 & 0 \end{pmatrix}, \quad \Omega(x, t) = \begin{pmatrix} 0 & q(x, t) \\ q(x, t) & 0 \end{pmatrix}, \quad y = \begin{pmatrix} y_1(x, t) \\ y_2(x, t) \end{pmatrix}.$$

а λ_k - границы спектра оператора $L(t)$.

Через $c(x, \lambda, t) = (c_1(x, \lambda, t), c_2(x, \lambda, t))^T$ и $s(x, \lambda, t) = (s_1(x, \lambda, t), s_2(x, \lambda, t))^T$ - обозначено решение уравнения (4), удовлетворяющее начальным условиям $c(0, \lambda, t) = (1, 0)^T$ и $s(0, \lambda, t) = (0, 1)^T$ соответственно.

В данной работе предлагается алгоритм построения решения $q(x, t), \psi(x, \lambda_k, t)$, $k \in Z, x \in R, t > 0$ задачи (1)-(3), с помощью обратной спектральной задачи для оператора Дирака.

Основной результат настоящей работы содержится в следующей теореме.

Теорема 4. Пусть $q(x, t), \psi(x, \lambda_k, t)$, $x \in R, t > 0, k \in Z$ является решением задачи Коши (1)-(3). Тогда границы спектра $\lambda_n(\tau, t)$, $n \in Z$ оператора Дирака

$$L(\tau, t) \equiv B \frac{dy}{dx} + \Omega(x + \tau, t)y = \lambda y, \quad x \in R, \quad t > 0 \quad (5)$$

не зависят от параметров τ и t , а спектральные параметры $\xi_n = \xi_n(\tau, t)$, $\sigma_n = \sigma_n(\tau, t) = \pm 1$, $n \in Z$ удовлетворяют аналогу системы уравнений Дубровина

$$\frac{\partial \xi_n}{\partial t} = 2(-1)^n \sigma_n(\tau, t) h_n(\xi) \{-2\xi_n a(t) q(x_0, t) \cdot [q^2(\tau, t) + q_\tau(\tau, t) + 2\xi_n^2] + \sum_{k=-\infty}^{\infty} \frac{\xi_n \alpha_k(t) s_1(\pi, \lambda_k, \tau, t)}{\xi_n^2 - \lambda_k^2}\}, \quad n \in Z. \quad (6)$$

Знаки $\sigma_n(\tau, t) = \pm 1$, $n \in Z$ меняется при каждом столкновении точки $\xi_n(\tau, t)$, $n \in Z$ с границами своей лакуны $[\lambda_{2n-1}, \lambda_{2n}]$. Кроме того, выполняются следующие начальные условия:

$$\xi_n(\tau, t)|_{t=0} = \xi_n^0(\tau), \sigma_n(\tau, t)|_{t=0} = \sigma_n^0(\tau), n \in Z, \quad (7)$$

где $\xi_n^0(\tau)$, $\sigma_n^0(\tau)$, $n \in Z$ - спектральные параметры оператора Дирака $L(\tau, 0)$ с коэффициентом $q_0(x + \tau)$, $\tau \in R$.

Здесь, через $s(x, \lambda, \tau, t) = (s_1(x, \lambda, \tau, t), s_2(x, \lambda, \tau, t))^T$ обозначено решение уравнения (5), удовлетворяющее начальным условиям $s_1(0, \lambda, \tau, t) = 0$, $s_2(0, \lambda, \tau, t) = 1$.

Следствие 1. Учитывая формулы следов

$$q^2(\tau, t) + q'_\tau(\tau, t) = \sum_{k=-\infty}^{\infty} \left(\frac{\lambda_{2k-1}^2 + \lambda_{2k}^2}{2} - \xi_k^2(\tau, t) \right), \quad (8)$$

$$q(\tau, t) = \sum_{k=-\infty}^{\infty} (-1)^{k-1} \sigma_k(\tau, t) h_k(\xi(\tau, t)) \quad (9)$$

систему (9) можно переписать в замкнутой форме

$$\begin{aligned} \frac{\partial \xi_n(\tau, t)}{\partial t} &= 2(-1)^n \sigma_n(\tau, t) h_n(\xi) \cdot \\ &\cdot \left\{ a(t) \xi_n \sum_{k=-\infty}^{\infty} (-1)^k \sigma_k(x_0, t) h_k(\xi(x_0, t)) \cdot \right. \\ &\cdot \left[\sum_{k=-\infty}^{\infty} (\lambda_{2k-1}^2 + \lambda_{2k}^2 - 2\xi_k^2(\tau, t)) + 4\xi_n^2(\tau, t) \right] + \\ &\left. + \xi_n(\tau, t) \sum_{k=-\infty}^{\infty} \frac{\alpha_k(t) s_1(\pi, \lambda_k, \tau, t)}{\xi_n^2 - \lambda_k^2} \right\}, \quad n \in Z. \end{aligned} \quad (10)$$

Следствие 2. Эта теорема дает метод решения задачи (1)-(3). Для этого, сначала найдем спектральные данные λ_n , $\xi_n^0(\tau)$, $\sigma_n^0(\tau) = \pm 1$, $n \in Z$, оператора Дирака $L(\tau, 0)$ соответствующие коэффициенту $q_0(x + \tau)$, $\tau \in R$. Обозначим спектральные данные оператора $L(\tau, t)$ через λ_n , $\xi_n(\tau, t)$, $\sigma_n(\tau, t) = \pm 1$, $n \in Z$. Теперь в систему уравнение (10) и начальным условиям (7) положим $\tau = X_0$. Решая полученную задачу Коши, находим $\xi_n(x_0, t)$, $\sigma_n(x_0, t) = \pm 1$, $n \in Z$.

Затем из формулы следов (9) определим функцию $q(x_0, t)$. После этого подставляем это в систему уравнение (6) и решая задачу Коши (6), (7) при произвольном значении τ , находим $\xi_n(\tau, t)$, $\sigma_n(\tau, t) = \pm 1$, $n \in Z$. Из формул следов (9) определим $q(\tau, t)$. После этого легко найти решение Флоке $\psi(x, \lambda, t)$ уравнения $L(\tau, t)y = \lambda y$.

Следствие 3. Используя результаты работы [15]-[18] выводим, что если начальная функция $q_0(x)$ является действительной аналитической функцией, то решение $q(x, t)$ является действительной аналитической функцией по X .

Следствие 4. Если число $\frac{\pi}{2}$ является периодом (антипериодом) для начальной функции $q_0(x)$, то все корни уравнения $\Delta(\lambda) + 2 = 0$ ($\Delta(\lambda) - 2 = 0$) являются двукратными. Так как функция Ляпунова, соответствующая коэффициенту $q(x, t)$, совпадает с $\Delta(\lambda)$, то по аналогу обратной теореме Борга (см. [14]-[19]) число $\frac{\pi}{2}$ является также периодом (антипериодом) для решения $q(x, t)$, по переменной X .

Замечание 1. Покажем равномерную сходимость ряда участвующего в уравнение (1). Для этого воспользуемся тождеством

$$s_1(\pi, \lambda_k, t) [\psi_1(\tau, \lambda_k, t)^2 - \psi_2(\tau, \lambda_k, t)^2] = \quad (11)$$

$$= s_1(\pi, \lambda_k, \tau, t) + c_2(\pi, \lambda_k, \tau, t), \quad \Delta^2(\lambda_k) = 4.$$

Из асимптотических формул для решений $c(x, \lambda, \tau, t)$ и $s(x, \lambda, \tau, t)$ следует оценки

$$s_1(\pi, \lambda_k, \tau, t) + c_2(\pi, \lambda_k, \tau, t) = O\left(\frac{1}{k}\right), \quad k \rightarrow \infty$$

Это оценка и равенство (11), а также условия

$$\alpha_k(t) = O\left(\frac{1}{k^2}\right), \quad k \rightarrow \infty$$

обеспечивают равномерную сходимость ряда участвующего в уравнение (1).

Литература

1. Итс А.Р., Матвеев В.Б. Операторы Шредингера с конечнозонным спектром и N-солитонные решения уравнения Кортевега-де Фриза. // ТМФ, 23:1(1975), 51-68-б.
2. Дубровин Б.А., Новиков С.П. Периодический и условно периодический аналоги многосолитонных решений уравнения Кортевега-де Фриза. // ЖЭТФ, 67:12 1974, 2131-2143.
3. Итс А.Р. Обращение гиперэллиптических интегралов и интегрирование нелинейных дифференциальных уравнений. // Вестн. Ленингр. ун-та. Сер. Матем. Механ. Астрон., 7: 2 1976, -С.39-46.
4. Итс А.Р., Котляров В.П. Явные формулы для решений нелинейного уравнения Шредингера. // Докл. АН УССР. сер.А., 1976, №11.
5. Смирнов А.О. Эллиптические решения нелинейного уравнения Шредингера и модифицированного уравнения Кортевега-де Фриза. // Матем.сб., 185:8 1994, -С.103-114.
6. Смирнов А.О. Эллиптические по t решения нелинейного уравнения Шредингера // ТМФ. 107:2 1996, -С.188-200.
7. Нахушев А.М. Нагруженные уравнения и их приложения. // Дифф.ур. 19, 1, 1983. -С.86-94.
8. Нахушев А.М. Уравнение математической биологии. -М.: «Высшая школа», 1995.
9. Кожанов А.И. Нелинейные нагруженные уравнения и обратные задачи // Ж. вычисл. матем. и матем. физ. 2004.
10. Ince E.L. Ordinary differential equations. -New York: «Dover», 1956.
11. Джаков П.Б., Митягин Б.С. Зоны неустойчивости одномерных периодических операторов Шредингера и Дирака // УМН, 61:4, 370. 2006, -С.77-182.

12. Левитан Б.М., Саргсян И.С. Операторы Штурма-Лиувилля и Дирака. -М.: «Наука», 1988. -С.432.
13. Мисюра Т.В. Характеристика спектров периодической и антипериодической краевых задач, порождаемых операцией Дирака I, II. // Теория функций, функциональный анализ и их приложения. -Харьков: 30, 1978, 90-101; 31, 1979, -С.102-109.
14. Хасанов А.Б., Яхшимуратов А.Б. Аналог обратной теоремы Г.Борга для оператора Дирака. // Узб. матем. журн., 2000, №3-4, -С.40-46.
15. Хасанов А.Б., Ибрагимов А.М. Об обратной задаче для оператора Дирака с периодическим потенциалом. // Узб.матем.журн., 2001. №3-4
16. Currie S., Roth T., Watson B. Borg's periodicity theorems for first-order self-adjoint systems with complex potentials. // Proceedings of the Edinburgh mathematical society, 60:3 (2017), 615-633.
17. Станкевич И.В. Об одной задаче спектрального анализа для уравнения Хилла. // ДАН СССР, 192 (1), 1970. 34-37.
18. Trubowitz E. The inverse problem for periodic potentials // Comm. Pure Appl. Math., 30, 1977. 321-337.
19. Borg G. Eine Umkehrung der Sturm-Liouvillschen Eigenwertaufgabe. // Acta Math. - Berlin: 1946. 78, 1-96.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада тесқари спектрал масалалар усули юкланган ҳадди ва қатор кўринишдаги манбали модифицирланган Кортевег-де Фриз (мКдФ) тенгламасини чексиз даврий функциялар сифатида интеграллаш учун қаралади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается метод обратной спектральной задачи для интегрирования модифицированного уравнения Кортевега-де Фриза (мКдФ) с нагруженным членом и источником в виде суммы в классе бесконечнозонных периодических функций.

SUMMARY

This paper considers the method of the inverse spectral problem for integrating the modified Korteweg-de Vries equation (mKdV) with a loaded term and a source in the form of a sum in the class of infinite-gap periodic functions.

ФУНКЦИЯНИНГ САТҲ ЧИЗИҚЛАРИ ВА ГРАДИЕНТ ВЕКТОР МАЙДОНЛАР

А.М.Байтураев - физика-математика фанлари номзоди

Ж.О.Аслонов - физика-математика фанлари номзоди

Ўзбекистон миллий университети

Таянч сўзлар: функция, сирт, сатҳ чизиғи, проекция, кесим, айлана, гиперболла, тўғри чизик, эллипс, градиент, вектор майдон, интеграл чизик, компонента, базис.

Ключевые слова: функция, поверхность, поверхность уровня, проекция, сечение, окружность, гиперболла, прямая, эллипс, градиент, векторное поле, интегральная линия, компонента, базис.

Key words: function, surface, surfaces level, projection, section, circle, hyperbole, line, ellipse, gradient, vector field, integral line, component, basis.

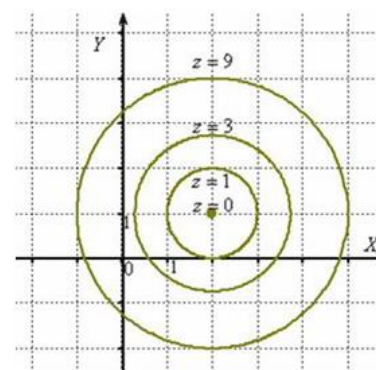
Илм-фан ва техниканинг жадал ривожланиши натижасида математика ва физика фанлари ҳам тез ривожланиши тақозо этилади. Бу эса ўқувчилардан маълум бир кўникмаларга эга бўлишни талаб этади. Маълумки, вектор майдонлар ва уларнинг хоссаларини ўрганиш физик ҳодиса ва жараёнларнинг математик моделларини ўрганишда қулайлик туғдиради. Жумладан, Киллинг вектор майдонларини ўрганиш классик физика объектларидан бири бўлган гравитацион майдонда мавжуд энергия, майдон потенциаллари каби катталикларни ўрганиш имконини беради.

Икки ўзгарувчан $z=f(x,y)$ функциянинг графиги аниқланиши соҳасида уч ўлчовли евклид фазосидаги нуқталар тўпламидан иборат бўлади. Аниқлик ва тасаввур қилиш учун бу нуқталар тўпламини сирт деб ҳисоблаймиз. Энди берилган функциянинг сатҳ чизиғи тушунчасини аниқлаймиз. Умуман олганда, сатҳ чизиғи бу сиртнинг турли параллел текисликлар билан кесимларидан иборатдир. Кесимлар $z=C=const$ текисликлар ёрдамида ҳосил қилинади ва $ХОУ$ текислигига проекцияланади.

Таъриф. Берилган $z=f(x,y)$ функциянинг сатҳ чизиғи деб, $ХОУ$ текислигидаги $f(x,y)=C$ тенглик билан аниқланувчи чизикларга айтилади.

Демак, сатҳ чизиклари сиртнинг қандай шаклда эканлигини уч ўлчовли фазода функциянинг графигини ясамасдан аниқлашга ёрдам беради. Баъзи мисолларни қараймиз.

1-мисол. Ушбу $z=(x-2)^2+(y-1)^2$ функциянинг сатҳ чизикларини топинг ва уларни ясанг.

1-расм

Ечиш. Берилган сиртнинг шаклини сатҳ чизиклари ёрдамида текшираемиз. Қулайлик учун $(x-2)^2+(y-1)^2=z$ кўринишда ёзиб оламиз. Равшанки, Z ўзгарувчи манфий қийматлар қабул қилмайди (квадратлар йиғиндиси бўлгани учун). Демак, сирт юқори ярим фазода жойлашади. Масала шартида Z ўзгарувчининг аниқ қийматлари кўрсатилмаган. Шунинг учун биз Z ўзгарувчининг қийматларини ихтиёрий равишда танлаймиз. $z=0$ текислик билан кесимни қараймиз: $(x-2)^2+(y-1)^2=0$. Бу тенгламанинг ечими (2,1) нуқтадан иборат, яъни $z=0$ да сатҳ чизиғи нуқтадан иборат бўлади. Энди $z=1$ текислик билан кесимини қараймиз: $(x-2)^2+(y-1)^2=1$. Бу ҳолда сатҳ чизиғи маркази (2,1) нуқтада ва радиуси 1 га тенг бўлган айланадан иборат. Эслатиб ўтамиз, ҳамма кесимлар $ХОУ$ текислигига проекцияланади, шунинг учун нуқталарни учта эмас, балки иккита координата билан ёзамиз.

Энди $z=3$ текисликни оламиз ва у билан сиртни кесамиз: бу ҳолда сатҳ чизиғи маркази (2,1) нуқтада ва

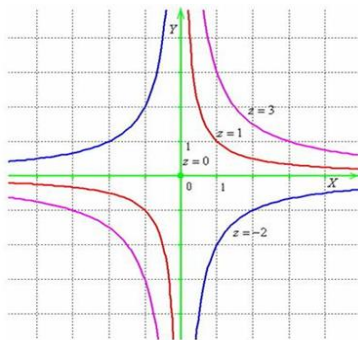
радиуси $\sqrt{3}$ га тенг бўлган айланадан иборат. Яна битта сатҳ чизиғини $z=9$ учун ясаймиз: $(x-2)^2 + (y-1)^2 = 9$. Бу ҳолда сатҳ чизиғи маркази $(2,1)$ нуқтада ва радиуси 3 га тенг бўлган айлана бўлади.

Кўриш кийин эмаски, бошқа сатҳ чизиклари ҳам айланалардан иборат бўлиб, юқорига кўтарилган сари (Z ўзгарувчининг киймати ортиб борганда) айлананинг радиуси ҳам ортиб боради. Шундай қилиб берилган сирт учи $ХОУ$ текислигида жойлашган тухумсимон чексиз “чашка” кўринишидаги сиртдан иборат бўлади ва бу сирт эллиптик параболоиддир.

Демак берилган сиртнинг сатҳ чизиклари $(x-2)^2 + (y-1)^2 = C, (C = \text{const} \geq 0)$ тенглама билан аниқланадиган концентрик айланалардан иборат экан (1-расм).

2-мисол. Ушбу $z = xy$ функциянинг $z = -2; z = 0; z = 1; z = 3$ қийматларда сатҳ чизикларини топинг ва уларни ясанг.

Ечиш. 1) Агар $z = -2$ бўлса, $xy = -2$ бўлса, $y = -\frac{2}{x}$ – гипербола бўлиб, координата текислигининг II ва IV чоракларида жойлашади.

2-расм

2) Агар $z = 0$ бўлса, $xy = 0$ бўлади. Бу тенглик икки ҳолда ўринлидир: ёки $x = 0$ ва y – ихтиёрий (ордината ўқи), ёки $y = 0$ ва x – ихтиёрий (абсцисса ўқи). Демак, функциянинг сатҳ чизиғи – иккита кесишувчи тўғри чизиклар (координата ўқлари)дан иборатдир.

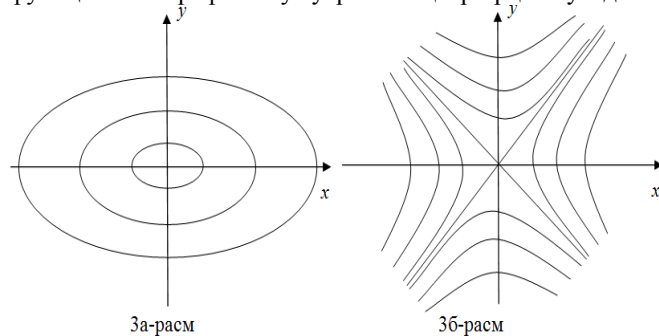
3) Агар $z = 1$ бўлса, $xy = 1$ бўлса, $y = \frac{1}{x}$ – гипербола бўлиб, координата текислигининг I ва III чоракларида жойлашади.

4) Агар $z = 3$ бўлса, $xy = 3$ бўлса, $y = \frac{3}{x}$ – гипербола бўлиб, координата текислигининг I ва III чоракларида жойлашади.

Демак, $z = xy$ функциянинг сатҳ чизиклари $xy = C$ кўринишда бўлади, бу ерда $C = \text{const}$ (2-расм).

Агар $C \neq 0$ бўлса, сатҳ чизиклари гиперболалар бўлиб, $C < 0$ ҳолда улар координата текислигининг II ва IV чоракларида, $z = xy$ сирт эса $ХОУ$ текислигидан пастда жойлашади; $C > 0$ ҳолда эса координата текислигининг I ва III чоракларида, сирт эса $ХОУ$ текислигидан юқорида жойлашади. $C = 0$ ҳолда сатҳ чизиклари иккита кесишувчи тўғри чизиклар

(координата ўқлари)га ажралади ва $z = xy$ функциянинг графиги бу тўғри чизиклар орқали ўтади.

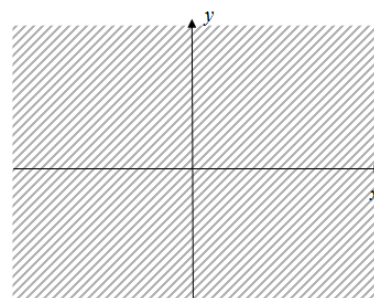

3а-расм

3б-расм

3-мисол. Текисликда аниқланган $f(x, y) = ax^2 + by^2, (a \cdot b \neq 0)$ функциянинг сатҳ чизикларини топинг.

Ечиш. Бунинг учун $ax^2 + by^2 = c$ тенгламани текшираемиз. Агар a, b сонлар бир хил ишорали бўлса, сатҳ чизиклари ичма-ич жойлашган эллипслардан иборат бўлади (3а-расм); агар a, b ҳар хил ишорали сонлар бўлса, xy ҳолда сатҳ чизиклари гиперболалар оиласи ва иккита тўғри чизикдан иборат бўлади (3б-расм).

4-расм

4-мисол. Ушбу чизикли $f(x, y) = ax + by$ функциянинг сатҳ чизикларини топинг.

Ечиш. Агар $ax + by = c$ тенгламани қарасак, C параметрнинг ҳар қандай қийматида берилган функциянинг сатҳ чизиғи параллел тўғри чизик бўлади. Демак $f(x, y) = ax + by$ функциянинг сатҳ чизиклари параллел тўғри чизиклар оиласидан иборат бўлар экан (4-расм).

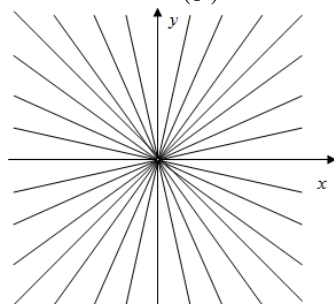
Бизга текисликда аниқланган бирор f функциянинг сатҳ чизиклари берилган бўлса (текисликда $f(x, y) = c$ тенгликни каноатлантирувчи нуқталар тўплами), берилган функциянинг градиенти $\text{grad} f = \left\{ \frac{\partial f}{\partial x}, \frac{\partial f}{\partial y} \right\}$ вектордан иборат бўлади. Агар

функция градиентининг узунлиги ҳар бир сатҳ чизиғида ўзгармас бўлса, бундай функция метрик функция деб аталади. Масалан, $f(x, y) = ax + by$ чизикли функция метрик функция бўлади. Чунки унинг градиенти узунлиги ўзгармас ва $\sqrt{a^2 + b^2}$ га тенг.

Таъриф. Текисликдаги бирор G соҳанинг ҳар бир $p(x, y)$ нуқтасига биттадан $X(p)$ вектор мос қўйилган бўлса, бу мослик G соҳада берилган вектор майдон дейилади ва $X: p \rightarrow X(p)$ каби белгиланади.

Текисликда силлик $\gamma: [a, b] \rightarrow R^2$ эгри чизик берилган бўлиб, ҳар бир $t \in [a, b]$ учун $\dot{\gamma}(t) = X(\gamma(t))$ муносабат ўринли бўлса, γ чизик X вектор майдоннинг интеграл чизиғи дейилади.

Текисликдаги бошланғич $p(x_0, y_0)$ нуқтадан чикувчи интеграл чизикни $X^t(p)$ каби белгилаймиз.

5-расм

Берилган вектор майдон учун $p \rightarrow X^t(p)$ акслантириш X вектор майдоннинг оқими дейилади.

Текисликда вектор майдоннинг берилиши иккита $\varphi_1(x, y), \varphi_2(x, y)$ функцияларнинг берилишига тенг кучлидир. Бу функциялар $X(x, y) = \{\varphi_1(x, y), \varphi_2(x, y)\}$ вектор майдоннинг компонентлари дейилади. Текисликдаги барча силлик вектор майдонлар тўплами вектор фазони ташкил этади ва унда $\partial_x = \{1, 0\}, \partial_y = \{0, 1\}$ вектор майдонлар базис бўлади.

Вектор майдон интеграл чизикларини топиш учун мисоллар қараймиз.

1-мисол. Текисликда $X = x\partial_x + y\partial_y$ вектор майдон берилган бўлса, унинг интеграл чизикларини топинг ва уларни ясанг.

Ечиш. Вектор майдон берилган бўлса, унинг интеграл чизикларини топиш учун ушбу
$$\begin{cases} \dot{x} = x(t) \\ \dot{y} = y(t) \end{cases}$$

дифференциал тенгламалар системасини $x(0) = x_0, y(0) = y_0$ бошланғич шартлар билан ечиш керак бўлади. Берилган $X = x\partial_x + y\partial_y$ вектор майдоннинг

интеграл чизиғи $\begin{cases} x(t) = x_0 e^t \\ y(t) = y_0 e^t \end{cases}$ чизикдан иборатдир.

Бундан $y(t) = \frac{y_0}{x_0} x(t)$ тенгликни ҳосил қиламиз. Демак,

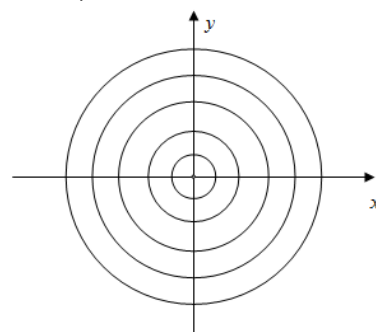
берилган вектор майдон интеграл чизиклари тўплами координата бошидан ўтувчи координата бошини ўз ичига олмайдиган тўғри чизиклардир (5-расм).

2-мисол. Текисликда $X = -y\partial_x + x\partial_y$ вектор майдон берилган бўлсин. Унинг интеграл чизикларини топинг ва уларни ясанг.

Ечиш. Берилган вектор майдоннинг (x_0, y_0) нуқтадан чикувчи интеграл чизиғини топиш учун 1-мисолдаги каби дифференциал тенгламалар системасини ечамиз. Натижада $X = -y\partial_x + x\partial_y$ вектор майдоннинг (x_0, y_0) нуқтадан чикувчи интеграл чизиғи маркази координата бошида бўлган ва шу нуқтадан ўтувчи айланадан иборат бўлади (6-расм).

Текисликда аниқланган бирор силлик f функция берилган бўлсин. Текисликнинг ҳар бир нуқтасига f функциянинг градиентини мос қўювчи акслантириш градиент вектор майдон дейилади ва $X = \text{grad} f$ каби ёзилади.

Берилган f функциянинг сатҳ чизиғини L_c билан белгилайлик. Агар $X = \text{grad} f$ вектор майдоннинг интеграл чизиғини қарасак, у ҳар бир нуқтада сатҳ чизиғига ортогонал бўлади. Ҳақиқатан, f функциянинг уринмаси сатҳ чизиғига уринади. $X = \text{grad} f$ вектор майдоннинг интеграл чизиғи эса уринмага перпендикулярдир, яъни f функция градиенти $\text{grad} f = \{f_x, f_y\}$ вектордан иборат бўлса, уринма вектор эса $\{-f_y, f_x\}$ векторга параллелдир.

6-расм

Моддий нуқтага қўйилган куч шу нуқта жойлашган сатҳ сиртининг нормали бўйича йўналган бўлади.

Қуйидаги функциялар учун сатҳ тўплamlари ва градиент вектор майдоннинг интеграл чизикларини мустақил равишда топинг ҳамда декарт координаталар системасида ясанг:

$$1. f(x, y) = \sin(ax^2 + by^2)$$

$$2. f(x, y) = \cos(ax^2 - by^2)$$

$$3. f(x, y) = \ln(x^2 + y^2)$$

$$4. f(x, y) = e^{x^2 + y^2}$$

$$5. f(x, y) = \ln|x + y|$$

Адабиётлар

1. Нарманов А., Шарипов А., Аслонов Ж. Дифференциал геометрия ва топологиядан машқ ва масалалар тўплами. -Т.: Университет, 2014. 200-б.
2. Красносельский М.А. и др. Векторные поля на плоскости. -М.: Физматгиз, 1963. -С.248.

РЕЗЮМЕ

Мақолада вектор майдонлар ва дифференциалланувчи функциялар сатҳ чизикларининг хоссалари ўрганилган. Маълумки, вектор майдонларнинг табиатда физик жараёнлар математик моделини ўрганишдаги роли бекиёсдир.

Масалан, жисмларнинг гравитацион ёки магнит майдонидаги ҳаракатини тавсифлашда унга таъсир қилувчи кучлар вектор майдон ёрдамида берилади. Шунингдек, вектор майдон ўрамасини ўрганиш ҳавода учувчи жисмлар динамикасини ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир. Статик майдондаги заррачанинг статикасини ўрганишда бу заррача турган объект сферадан иборат бўлиб, у функция сатҳи сиртидир.

РЕЗЮМЕ

В статье изучаются свойства векторных полей и линии уровня дифференцируемых функций. Известно, что при исследовании математических моделей физических процессов в физике роль векторных полей незаменима. Например, при описании движения объекта в гравитационном или магнитном поле силы, действующие на него, задаются с помощью векторного поля. Также, изучение вихров векторных полей является одним из основных методов при изучении динамики летающих тел. При изучении статики частицы в статическом поле объект, на котором стоит частица, состоит из сферы, а сфера является поверхностью уровня дифференцируемой функции.

SUMMARY

The article studies the properties of vector fields and level lines of differentiable functions. It is known that in the study of mathematical models of physical processes in physics, the role of vector fields is irreplaceable. For example, when describing the motion of an object in a gravitational or magnetic field, the forces acting on it are specified using a vector field. Also, the study of the vortices of vector fields is one of the main methods in the study of the dynamics of flying bodies. When studying the statics of a particle in a static field, the object on which the particle stands consists of a sphere, and the sphere is the level surface of the differentiable function.

ПРИЧИНЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ НАРУШЕНИЙ БЕЗОПАСНОСТИ ДВИЖЕНИЯ ПОЕЗДОВ НА АО «УЗБЕКИСТАН ТЕМИР ЙЎЛЛАРИ»

М.Ш.Валиев – кандидат технических наук, доцент

А.Х.Махкамов – руководитель ДЦПК АО «УТИ»

Таянч сўзлар: поездларнинг ҳаракат хавфсизлиги, брак, авария, техник воситалар носозликлари, техник ҳолат ва жорий таъмирлаш, таъхис қўйиш, хатоларни ўрганиш тизими

Ключевые слова: безопасность движения поездов, брак, авария, отказы технических средств, техническое состояние и текущий ремонт, диагностирования, система изучения отказов.

Key words: train safety, defective, accident, technical equipment failures, technical condition and maintenance, diagnostics, failure study system.

Железнодорожный транспорт занимает ведущее место в транспортной системе Узбекистана. На него приходится основная доля перевозок всей транспортной системы республики: более 70 % грузовых и более 40 % пассажирских. Преобладающее значение железнодорожного транспорта в перевозках грузов и пассажиров определяется экономическими и географическими особенностями страны.

На современном этапе реформирования акционерного общества «Узбекистон темир йўллари» (АО «УТИ») безопасность перевозочного процесса и безаварийная работа железнодорожного транспорта является определяющими факторами интенсивного развития железнодорожной отрасли, повышения её престижа и востребованности услуг компании на рынке пассажирских и грузовых перевозок.

Для объективной оценки состояния безопасности движения (БД) в АО «УТИ» необходимо провести всесторонний анализ достигнутых показателей БД на сети Узбекских железных дорог, а также выявить причины, приводящие к всплескам аварийности на железнодорожном транспорте Республики.

Для повышения уровня БД ключевая роль играет выявления закономерностей и причин возникновения нарушений БД. На основании показателей производственной деятельности структурных подразделений АО «УТИ» проводится процессный подход, который представляет собой анализ в каждом процессе организации перевозок. Нарушения безопасности движения – это события выхода параметров транспортной системы за нормативные пределы с определенными негативными последствиями.

Каждое нарушение БД – это результат деятельности системы в целом. Как правило, оно возникает постепенно, т.е. это растянутый во времени процесс, имеющий несколько стадий. Своевременное воздействие при обнаружении несоответствий на каждой из стадий позволяет предотвратить дальнейшее развитие негативного события [1].

Рис. 1 – Пирамида развития нарушения БД.

Закономерность развития негативных событий на железнодорожном транспорте может быть представлена в виде пирамиды (рис. 1). Исходным базисом возникновения случаев нарушений БД является неверное распределение случаев нарушений БД, а также нехватка инвестиций или их нехватка, низкая квалификация персонала, которая может стать причиной невнимательности при выполнении работниками требований должностных инструкций. Чем более непроработанным является этот уровень, тем шире будет основание пирамиды (L).

Ошибки персонала при эксплуатации и техническом обслуживании устройств нередко становятся причинами их отказов. В свою очередь, отказы технических средств или неправильные действия работников могут привести к сходам или столкновениям поездов, которые в случае тяжелых последствий (гибель или травмирование людей, сильные повреждения подвижного состава) классифицируются как крушения и аварии.

Основным направлением по обеспечению БД является совершенствование функциональных характеристик, организационной структуры, технической, нормативной, правовой и кадровой базы, а также научно-методической базы в области БД. Чтобы сформулировать

вать конкретные предложения, реализация которых позволила бы радикальным образом повысить эффективность управления процессами обеспечения БД, проанализируем влияние отказов технических средств на БД.

Причинам образования отказов могут проявляться на всех стадиях жизненного цикла технических средств. Наиболее опасными отказами являются внезапные, поскольку предотвратить их представляется сложной задачей. В случае если такие опасные отказы являются еще и зависимыми, то существует высокая вероятность наступления цепочки взаимосвязанных отказов. Из схемы следует, что все отказы необходимо, как минимум, приводить к не критичным последствиям, что будет обеспечивать требуемый уровень БД(рис. 2)[2].

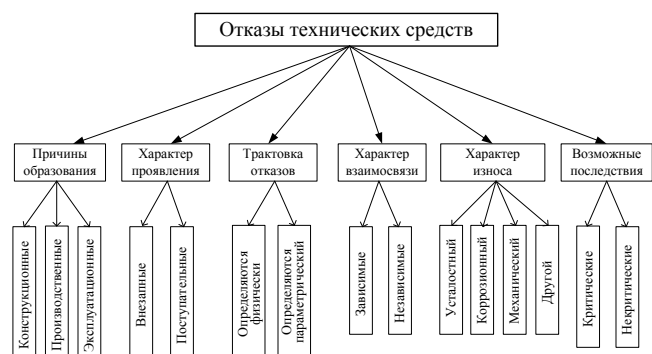

Рис. 2. – Структурная схема классификации отказов.

Кроме того необходимо разрабатывать комплекс мероприятий по всестороннему анализу отказов на всех стадиях жизненного цикла технических средств и подвижного состава железных дорог. Структурная схема такого процесса приведена на рис. 3 [3].

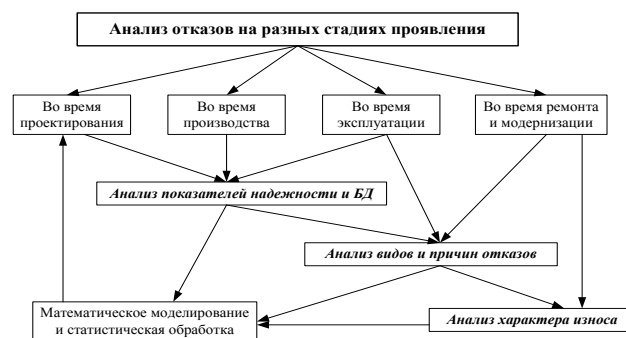

Рис. 3– Система изучения отказов на разных стадиях существования.

Такая система изучения поможет заблаговременно выявлять опасные отказы, при этом в автоматическом режиме может производиться постоянная статистическая обработка с последующим моделированием ситуаций по предотвращению критических последствий, связанных с возникновением случаев нарушений БД.

Таким образом, повышение уровня БД в АО «УТЙ» на основе процессного подхода позволяет заблаговременно спланировать ресурсы и мероприятия, не допускающие развитие неблагоприятных событий, связанных с безопасностью перевозочного процесса.

В бюджетной системе инвестиционные средства планируются не для решения отдельных проблем, а в соответствии с нуждами хозяйств пропорционально стоимости содержания и обновления технических средств. В условиях возможного сокращения общего финансирования целесообразно распределять их пропорционально рискам.

В долгосрочной перспективе наиболее эффективным способом снижения числа нарушений БД будет регламентация технологических процессов и повышение квалификации производственного персонала.

Литература

1. Красковский А. Е. Безопасность движения поездов на железнодорожном транспорте: учеб.пособие / А. Е. Красковский, С.Я.Ройтман. – СПб.: Петербургский государственный университет путей сообщения, 2013. –С. 48.
2. Лисенков В. М. Безопасность технических средств в системах управления движением поездов. М.: Транспорт, 1992. – 192 с.3.Безопасность движения на железнодорожном транспорте: учеб. Пособие / А.Е. Красковский, С.Я. Ройтман. СПб.: ПГУПС, 2013. –С. 48.

Темир йўл транспорти ишини баҳолашда поезд хавфсизлиги асосий кўрсаткичлардан бири ҳисобланади. Мақолада поезд хавфсизлиги бузилишининг сабаблари муҳокама қилинади, техник жиҳозларнинг носозликлари таснифнинг вужудга келишининг турли босқичларида алоҳида эътибор берилади. Хавфли носозликларни ўрганиш тизими ҳам такдим этилади, бу хавфли носозликларни олдиндан аниқлашга ёрдам беради, доимий статистик ишлов бериш автоматик режимда амалга оширилиши мумкин, кейинчалик поезд хавфсизлиги бузилиши ҳолатларининг келиб чиқиши билан боғлиқ муҳим оқибатларнинг олдини олиш учун моделлаштириш ишлари амалга оширилади.

Безопасность движения поездов один из главных показателей при оценке работы железнодорожного транспорта. В статье рассмотрены причины возникновения нарушений безопасности движения поездов, приведена классификация отказов технических средств, возникновению которых на разных этапах существования уделено особое внимание. А также приведена система изучения опасных отказов, которая поможет заблаговременно выявлять опасные отказы, при этом в автоматическом режиме может производиться постоянная статистическая обработка с последующим моделированием ситуаций по предотвращению критических последствий, связанных с возникновением случаев нарушений безопасности движения поездов.

Train safety is one of the main indicators when evaluating the work of railway transport. The article discusses the causes of train safety violations, provides a classification of technical equipment failures, the occurrence of which at different stages of existence is given special attention. A system for studying dangerous failures is also provided, which will help to identify dangerous failures in advance, while constant statistical processing can be performed in automatic mode, followed by modeling situations to prevent critical consequences associated with the occurrence of cases of train safety violations.

GAZ NÍZAMLARÍN GAZLÍ TERMOMETR JÁRDEMINDE ÚYRENIW

M.A.Jalelov – fizika-matematika ilimleriniń kandidatu

A.E.Otarbaev – assistent oqıtıwshı

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutu

I.J.Jaksimuratov – stajyor izleniwshı

Ózbekstan Ilimler Akademiyası yadro fizikası institutu

Tayanch so'zlar: gazlı termometr, Mobile CASSY lab, turg'un hajm, doimiy harorat, simob tomchisi, ortiqcha bosim, dastaklı vakuum nasosi.

Ключевые слова: газовый термометр, мобильный CASSY lab, постоянный объём, постоянная температура, капля ртути, избыточное давление, ручной вакуумный насос.

Key words: gas thermometer, Mobile CASSY lab, constant volume, constant temperature, mercury drop, overpressure, hand vacuum pump.

Ózbekstan Respublikası joqarı hám orta arnawlı bilimlendiriw ministrligi hám de Ózbekstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw ministrligi óz qararlarında fizika pánlerine tiyisli laboratoriya jumıslarınıń sıpatın asırıwda mektep hám akademiyaqı lıcey fizika pání eksperimentiniń metodikası hám texnikasına ayrıqsha itibar beriwdi, metodikalıq jumıslardı kúsheytiwdi oqıwshı hám talabalarınń ámeliy bilim kónlikpelerin bayıtıwǵa járdem beriwshı metodikalıq kórsetpeler tayarlaw atap ótilgen [1].

Fizika iliminde teoriyalıq alǵan bilimlerde bekkemlewde laboratoriyalıq jumıslardıń ornı áhmiyetli. Sonlıqtan, laboratoriya jumıslardıń sapalı hám nátiyjeli alıp barılıwı, talabalarınń bilim sıpatınıń artıwına, fizika pánine degen qızıǵıwshılıǵın jáne de arttırıwǵa óz tásirin tiygizedi. Biz usınday laboratoriyalıq jumıslardıń biri ideal gaz nızamların gazlı termometr járdeminde úyreniwdi qarap ótemiz [2].

Dáslep gaz termometriniń dúzilisi hám jumıs islew funkciyaları menen tanısqı alamız.

Ólshew quralı sıpatında: Mobile CASSY lab járdeminde kompyuterden paydalanbastan tuwrıdan-tuwrı ólshewlerdi ámelge asıramız.

Mobile CASSY labta kernew, quwatlılıq, energiya hám temperaturanı ólshew tuwrıdan-tuwrı hesh qanday qıynshılıqsız ámelge asırıladı. Berilgen NiCr-Ni temperatura sensorı ushın 4 mm qawipsiz rozetkaları hám K túrindegi rozetkalar kiritilgen. Mobile CASSY lab barlıq sensorlarǵa tuwrı keledi hám 50 den ziyat sensorları bar. Máselen: ótkiziwsheńlik, basım, kúsh, sonday-aq hátte adam júrek soǵıwın ólshew imkaniyatına iye.

1-súwret. Sensorlardı avtomat túrde anıqlaw

Ólshewdi tez dizimge alıw: Sensorlardı avtomat túrde anıqlaw hám ólshew quralların avtomat túrde tańlaw sebepli talabalar tezirek óz ólshewlerin orınlawdı baslawı múmkin. LEYBOLD úlgilerin aldınnan belgilengen tájriybelerdı aldın ala júklewimiz yaki ózimiz sazlawımız múmkin.

Keyinala analiz etiw ushın ólshewlerdi saqlaw múmkin. Alınǵan ólshew mánisleri ornatılǵan micro-SD kartada saqlawǵa boladı. SD kartada saqlanatuǵın mánislerdi ápiwayı Mobile CASSY labtı kompyuterge jalǵap nusqa kóshiriw, sonday-aq maǵlıwmatlardı jazıp alıw hám USB diskke saqlaw kompyuterde keyingi analiz ushın da paydalanıwǵa imkaniyat beredi.

Sonıń menen birge, Mobile CASSY labta simsız internet baylanısı WiFi dı tańlaw imkaniyatı bar. Bul WiFi

tarmaǵındaǵı simsız kompyuter yaki planshetke jalǵanıwı múmkinligin ańlatadı. Bunnan tisqari, ol óziniń WiFi tarmaǵın ornatiwı múmkin. Bul bizge CASSY platforması arqalı planshette, kompyuterlerde tájiriye ótkeriw imkanın beredi.

Mobile CASSY lab kóshpeli hám auditoriyadan sırtta paydalanıw ushın qolaylı. Mobile CASSY lab qurılısı átirap-ortalıqtı ólshew ushın qosımsha sensorlar menen birgelikte aqıllı hám qawipsiz usılǵa alıp keledi. Bul sonı ańlatadı, talabalar suw aǵıslarınıń temperaturası, topıraqtıń temperaturasını, salıstırmalı ıǵallıq intensivligin anıqlawı múmkin. Bul talabalarda teoriyalıq bilimlerin tábiyatta tikkeley úyreniw imkanın beredi. Alınǵan ólshew nátiyjelerin tuwrıdan-tuwrı Mobile CASSY labtan oqıw hám keyinala analiz etiw ushın saqlawımız múmkin.

I. Turaqlı kólemde gaz basımınıń temperaturaǵa baylanıslılıǵı (sharl nızamı)

İdeal gaz halı úsh ólshenetuǵın shamalar: basım, temperatura, kólem arqalı tolıq ańlatıladı. Bul úsh shama arasındaǵı qatnas tiykarǵı gaz nızamı menen anıqlanadı.

$$PV = \nu RT \quad (1)$$

bul jerde P -basım, V -kólem, T -temperatura, ν -ideal gazdıń moldegi muǵdarı, R -universal gaz turaqlısı ($8,31 \text{ Dj}/\text{K} \cdot \text{mol}$). Eger shamaların biri-basım, kólem yamasa temperatura ózgermey qalsa, qalǵan eki shama bir-birinen gárezsiz halda ózgere almaydı. Máselen, turaqlı kólemde V ideal gaz halı ushın Amonton qatnasın tómendeǵı kóriniste ańlatıw múmkin:

$$P \sim T \quad (2)$$

Bul tájiriybende (2) qatnas gazlı termometr járdeminde anıqlanadı. Gazlı termometr shiyshe kapillyardan ibarat bolıp, onıń bir ushı ashıq. Hawanıń belgili muǵdarı kapillyar ishinde sinaptıń tamshısı menen tıǵız bekitiledi. Sırtqı P_0 basımda, kapillyar ishindeǵı kólem sáykes V_0 kólemge iye.

2-súwret. Laboratoriya jumıs quralınıń ulıwmalıq kórinisi

Xana temperaturasında dástekli (qol menen júrgiziletuǵın) nasoz járdeminde hawanı sorıp alıw, hawa qáddinde $P_0 + \Delta P$ basım payda bolıwına alıp kelip, bul jerde P_0 -sırtqı basım. Sinaptıń tamshısı da hawa qáddine basım beredi:

$$P_{Hg} = \rho_{Hg} \cdot g \cdot h_{Hg} \quad (3)$$

bul jerde $\rho_{Hg}=13,6g/cm^3$ - sinaptıń tıǵızlıǵı; $g=9,81m/s^2$ - erkin túsiw tezleniwi; h_{Hg} -sinap tamshısının biyikligi.

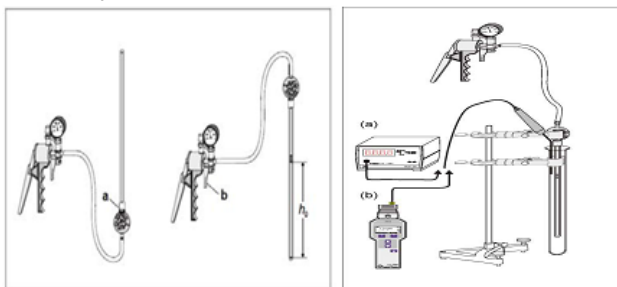
Gazlı termometrdegi hawa ústinindegi ulıwma basım tómendegishe anıqlanadı:

$$P = P_0 + \Delta P + P_{Hg} \quad (4)$$

Termometr temperaturası $90^\circ C$ jaqın bolǵan suwǵa salınadı hám bul sistema áste aqırın suwıtıladı. Gazlı termometrden dástekli vakuum nasozı arqalı hawanı sorıp alıw arqalı, suwıtıw waqtında hawanın kólemi turaqlı saqlanadı.

Sınap tamshılardıń jıynaw ushın: Dástekli vakuum nasoz gazlı termometrge jalǵanadı hám termometrdi sonday uslap turıladı, onıń ashıq ushı tómén qarap baǵıtlangan boladı (3-4-súwretlerge qarań). Dástekli vakuum nasozı járdeminde maksimal artıqsha basım ΔP júzege keltiriledi hám sinap tamshısı dóńes jerge (a) toplanadı. Dástekli vakuum nasozınıń manometri artıqsha basımdı ΔP teris mánisinde kórsetedi. Eger de ele de sinap tamshıları kapıllıyada qalsa, kapıllıyadı áste túrtkilep, olar dóńes jerge (a) jılıjıtıladı.

3-súwret. Sınap tamshılardıń jıynaw hám dáslepki gaz kólemi V_0 ornatiw.

3-súwret. Sınap tamshılardıń jıynaw hám dáslepki gaz kólemi V_0 ornatiw. 4-súwret. Tájiriye qurılmasınıń sxeması

Gazdıń V_0 kólemin ornatiwda gazlı termometrden paydalanıw ushın onı ıssıq haldan áste burap, sinap kapıllıyadıń kırıw tesigine keltiriledi. Dástekli vakuum nasozınıń ventilyaciya klapanıń áste ashıp artıqsha ΔP basımdı 0 ge shekem kemeytirilip, sinap tamshısı áste jumalasın. Gazlı termometr menen úlken trubka shtativke ornatiwıladı.

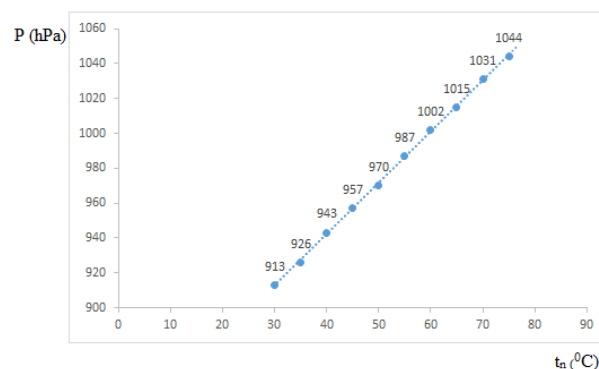
Gazlı termometrge parallel qılıp temperatura datchigin NiCr-Ni úlken probirkaga kiritilip, Mobile CASSY ge jalǵanadı. Mobile CASSY úskenesinde jumıs islew, bir waqtıń ózinde eki parametrdi yaǵnıy basım hám kólemdi baqlawǵa hám de anıq mánislerge iye bolıw imkanın beredi. Gazlı termometr menen isleskende tiykarınan termometrdiń sınırına jol qoyılmawı kerek. Gazlı termometrde sinap bolǵanlıqtan onıń menen islesiwde júdá itibarlı bolıw talap etiledi.

Laboratoriyalıq jumıstı orınlaw tártibi:

- Shiyshe ıdistaǵı 400 ml kólemli suwdı elektro qızdıırǵısh járdeminde $90^\circ C$ ǵa qızdıramız.
- ıssı suwdı ıqtıyatlılıq penen shiyshe ıdısqa quyladı.
- Temperatura artıwın baqlap hám temperatura páseye baslaǵan waqt kiritiledi.
- Sınap ústini biyikligi h_0 anıqlanadı. Bul h_0 mánis sinap ústini menen bektilgen hawa V_0 kólemdi kórsetedi. Probirkadaǵı suw suwıwı dawamında, áste aqırın tómendegi jumıslar ámelge asırıladı:
- Dástekli vakuum nasozı menen artıqsha ΔP basım beriw arqalı dáslepki biyiklikke h_0 erisiledi (yaǵnıy turaqlı V_0 kólemde ólshew sharayatın támiynlew ushın, suwıw procesi waqtında kólemniń kemeyiwı kompensaciya qılınadı).
- Temperatura T hám artıqsha basım ΔP jazıp barıladı.
- Alınǵan nátiyjeler tómendegi kestege jazıp barıladı (1-keste).

Nó	$t_n(^{\circ}C)$	$T_n(K)$	$\Delta P(hPa)$	$P_n(hPa)$	$P_n/T_n(Pa/K)$
1	75	348	- 0	1044	$2,991 \cdot 10^{-8}$
2	70	343	-14	1031	$2,976 \cdot 10^{-8}$
3	65	338	-30	1015	$3,002 \cdot 10^{-8}$
4	60	333	-43	1002	$3,0090 \cdot 10^{-8}$
5	55	328	-58	987	$3,0091 \cdot 10^{-8}$
6	50	323	-75	970	$3,003 \cdot 10^{-8}$
7	45	318	-88	957	$3,0094 \cdot 10^{-8}$
8	40	313	-102	943	$3,012 \cdot 10^{-8}$
9	35	308	-119	926	$3,006 \cdot 10^{-8}$
10	30	303	-132	913	$3,013 \cdot 10^{-8}$

Bul kestege alınǵan nátiyjeler keltirilgen bolıp, bunda alınǵan mánislerdi (4) formuladan paydalanıp esaplap shıǵıladı. Bul nátiyjelerden basımniń temperaturaǵa tuwra proporcionallıǵın kóriwge boladı (5-súwret).

5-súwret. Mobile Cassy lab ekranında 1-keste tiykarında payda bolǵan grafıǵı.

II. Turaqlı temperaturada gaz basımınıń kólemge baylanıshlıǵı (Boyl-Mariott nızamı).

Bul jumısta aldındı jumıs sıyaqlı gazlı termometr járdeminde úyreniledi. Bizge belgili temperatura turaqlı qalsa, qalǵan eki shamanı bir-birinen ǵárezsiz halda ózgerтип bolmaydı. Máselen, turaqlı temperaturada Boyl-Mariott nızamı orınlanadı:

$$PV = const \quad (5)$$

Gazlı termometrdegi hawa ústininiń ulıwma basımı, V kólem hawa ústininiń h biyikligi menen kapıllıy S kesekesiminiń maydanı arqalı tómendegi formuladan esaplanadı:

$$V = \pi \cdot \frac{d^2}{4} \cdot h \quad (6)$$

bul jerde $d=2,7mm$ kapıllıyadıń ishki diametri, gaz V_0 kólemin ornatiw aldındı jumısta aytılp ótilgenindey tártipte ámelge asırıladı. Sırtqı basım P_0 tájiriye ótkeriwde barometr járdeminde anıqlanadı. Sınap ústininiń biyikligi $h_{Hg}=11mm$ sinap tamshısının hawa ústinine beretuǵın basımı (3) formula járdeminde anıqlanadı. Gazlı termometrdegi hawa ústininiń ulıwma basımı (4) formula járdeminde anıqlanadı.

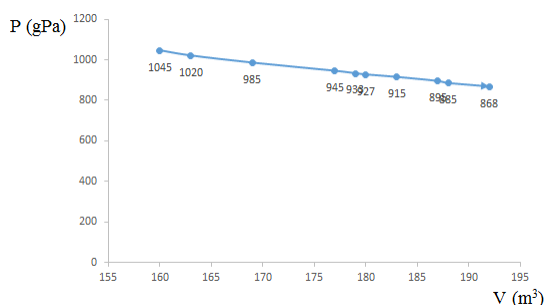
Jumıstı orınlaw tártibi:

- Aldındı jumıstaǵı usıldaǵı sıyaqlı sinap tamshısı jıynap alınadı.
- Sırtqı basım P_0 anıqlanadı.
- Gazlı termometrdiń shkalası boyınsha sinap ústininiń biyikligi h_{Hg} jazıp alınadı.
- Vakuum nasozı járdeminde artıqsha basım ΔP júzege keltiriledi hám ol qádembe-qádem áste-aqırın asırılap barıladı.
- Hár sapar hawa ústininiń biyikligi h , ΔP menen birgelikte 2-kestege jazıp barıladı.

№	ΔP (Pa)	P(hPa)	h_n (sm)	V_n (m ³)	$P_n V_n$ (Pa · m ³)
1	0	1045	28	$160,16 \cdot 10^{-8}$	$16736720 \cdot 10^{-8}$
2	-25	1020	28,6	$163,592 \cdot 10^{-8}$	$16686384 \cdot 10^{-8}$
3	-60	985	29,6	$169,312 \cdot 10^{-8}$	$16677232 \cdot 10^{-8}$
4	-100	945	31	$177,32 \cdot 10^{-8}$	$16756740 \cdot 10^{-8}$
5	-112	933	31,3	$179,036 \cdot 10^{-8}$	$16704058 \cdot 10^{-8}$
6	-118	927	31,6	$180,752 \cdot 10^{-8}$	$16755710 \cdot 10^{-8}$
7	-130	915	32	$183,04 \cdot 10^{-8}$	$16748160 \cdot 10^{-8}$
8	-15	895	32,7	$187,044 \cdot 10^{-8}$	$16740438 \cdot 10^{-8}$
9	-160	885	33	$188,76 \cdot 10^{-8}$	$16705260 \cdot 10^{-8}$
10	-177	868	33,7	$192,764 \cdot 10^{-8}$	$16731915 \cdot 10^{-8}$

2-keste. Hawa basımınıń (ólshengen ΔP mánisleri boyınsha) kólemge (h mánisleri boyınsha esaplangan) baylanıslıǵı mánisleri.

Bul alınǵan mánislerden paydalanıp, (4) hám (6) formulalar arqalı kólem hám basımınıń sáykes mánisleri esaplap shıǵıladı. Tájiriýbeler bizge sonı kórsetedi, turaqlı kólemde gaz basımı temperaturaǵa tuwra proporcional tárizde ózgeredi, yaǵnıy Sharl nızamınıń dúrlıǵın tekserip kóriw múmkinshiligin beredi, sonday-aq turaqlı temperaturaǵa ideal gazdıń basımı hám kólemi bir-birine salıstırǵanda keri proporcional ekenin kórsetedi. Turaqlı temperaturaǵa ideal gaz basımınıń kólemge kóbeymesi turaqlı boladı. Tájiriýbeden alınǵan nátiýjelerge qaray otırıp, biz gazlı termometrde ideal gaz nızamların úyreniw arqalı anıq nátiýjelerge hám kórsetkishlerge iye bolamız (6-súwret).

6-súwret. Mobile Cassy lab ekranında 2-keste tiýkarında payda bolǵan grafik.

Gazlı termomert járdeminde ideal gaz nızamların úyreniwdiń áhmiyeti sonda, onıń basqa usıllarǵa salıstırǵanda, jumıstı alıp barıwda qolaylılıǵı, ápiwayılılıǵı, yaǵnıy talabalardıń jeke halda jumıs alıp barıwına qolaylılıǵı, alınatuǵın nátiýjelerdiń anıqlıq dárejesiniń joqarı bolıwı, sistemalı qáteliklerdiń salıstırmalı kemliginen ibarat. Bunday laboratoriyalıq jumıslar studentler bilimin bekkemlewge, olardıń ilimge degen qızıǵıwshılıǵın arttırıwǵa, jeke izleniwshenlikke jeteleydi, sonday-aq talabalar keleshektegi pedagogikalıq jumıslarında, akademiyalıq licey yamasa mekteplerde laboratoriya jumısların ótkeriwde hám jańa laboratoriyalıq jumıslardı islewde birqansha múmkinshiliklerge iye boladı [3].

Ádebiyatlar

1. Toshxonova J.A., Ólmasova M.H., Ismoilov J., Rzayev T., Maxmudova X.M. «Fizikadan praktikum» Mexanika va molekulyar fizika. -T.: Ózbekiston faylasufları milliy jamiyati nashriyoti. 2006.
2. Turdanov K., Jalelov M.A., Uteniyazova A.B. Laboratoriyalıq jumıslar “Molekulyar fizika” metodikalıq qollanba. –Nókis: 2019.
3. www.ld-didactic.de

REZYUME

Ushbu maqolada ideal gaz qonunlarini o'rganish usullari muhokama qilinadi. Gazli termometr yordamida Sharl va Boyle-Mariott qonunlarini o'rganishning ahamiyati va ulardan kutiladigan natijalar yoritilib berilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье обсуждаются методы изучения законов идеального газа. Подчеркнута важность изучения законов Чарльза и Бойля-Мариотта с использованием газового термометра и ожидаемых результатов.

SUMMARY

This article the discusses the methods for studying ideal gas laws. Emphasizing the importance of studying the laws of Charles and Boyle-Marietta using a gas thermometer and the expected results.

AN INFLUENCE OF UNIAXIAL STRAIN (PRESSURE) ON THE TEMPERATURE OF THE BOSE-EINSTEIN CONDENSATION OF INTERSITE BIPOLARONS: POSSIBLE IMPLEMENTATION FOR $RBa_2Cu_3O_{7-\delta}$ CUPRATES

A.S.Jalekeshov – PhD student

B.Ya.Yavidov – Doctor of Physical and Mathematical Sciences

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: bipolaron, kuchlanish (bosim), Boze-Eynshteyn kondensatsiyasi, kupratlar.

Ключевые слова: биполярон, напряжение (давление), Бозе-Эйнштейновская конденсация, купраты.

Key words: bipolaron, strain (pressure), Bose-Einstein condensation, cuprates.

1. Introduction

The extended Holstein model (EHM) was introduced in Ref [1], primarily for the explanation of smallness of charge carrier's mass in the cuprates. Quite recently, one of us (B.Ya.Ya.) extended an application of the EHM to La-

based cuprate films under pressure (strained films) [2]. Namely, in that work, a unified approach for studying the influence of pressure (stress or strain) on the temperature of Bose-Einstein condensation of intersite bipolarons was pro-

posed. Uniaxial strain derivatives of Bose-Einstein condensation temperature (T_{BEC}) of intersite bipolarons were calculated. Having accepted the bipolaronic scenario as a ground for high- T_c superconductivity of cuprates, the experimental results on the influence of lattice mismatch to the critical temperature (T_c) of La-based high- T_c films were explained. In particular, the results of two experiments [3,4] were explained within the framework of the EHM and the bipolaronic theory of superconductivity. The main features of the model proposed in Ref. [2] are: (i) compressive pressure (strain) in the ab -plane of cuprates enhances T_{BEC} and (ii) compressive pressure (strain) along c -axis of cuprates reduces T_{BEC} . Such variations of the T_c of cuprates with respect to applied pressure (strain) are often observed [5]. The proposed model allows one to interrelate strains in each axis with each other and to study their cumulative effect on T_{BEC} .

Here, we continue to study the influence of strain induced by external pressure or lattice mismatch on T_{BEC} for different lattices. Special attention will be given to the possibility of qualitative explanation of such phenomena as sign difference of the strain (pressure) derivatives of T_c of $R\text{Ba}_2\text{Cu}_3\text{O}_{7-\delta}$ cuprates (R stands for Yb, Y, Dy or Gd) along the a - and b - axes. $R\text{Ba}_2\text{Cu}_3\text{O}_{7-\delta}$ compounds stand apart from other cuprates (with the CuO_2 planes only) because of the presence of Cu-O chains along the b -axis in the crystal structure. Strong anisotropy of crystal structure gives rise to the anisotropy of electronic, thermodynamic, transport and other properties of the $R\text{Ba}_2\text{Cu}_3\text{O}_{7-\delta}$ family of materials. In particular, uniaxial strain derivatives of the critical temperature, T_c , along crystallographic axes a and b have opposite sign: $\partial T_c / \partial \varepsilon_a < 0$ and $\partial T_c / \partial \varepsilon_b > 0$. The value of the uniaxial strain derivative of the critical temperature of cuprates along c -axis, $\partial T_c / \partial \varepsilon_c$, lies in a wide range, but all values are negative. Therefore, at present, development of a model that explains the uniaxial strain (pressure) derivatives of T_c from the universal point of view and takes into account strong electron-phonon interaction in the cuprates is one of the most important research tasks in the way of our understanding the microscopic origin of high- T_c phenomena. Our model, proposed in [2], does not suffer from the above-mentioned imperfections. Below we show that the EHM and Bose-Einstein condensation scenario of intersite bipolarons, if one accepts the latter to be responsible for high- T_c superconductivity of cuprates, are able to qualitatively explain the sign difference of $\partial T_c / \partial \varepsilon_a < 0$ and $\partial T_c / \partial \varepsilon_b > 0$.

2. The Model Hamiltonian and lattices

The lattice of Figure 1A was introduced by Alexandrov and Kornilovitch in Ref. [1] in order to mimic the interaction of a hole on the CuO_2 plane with the vibrations of apical ions in the cuprates (Figure 1B is considered in Ref. [6]). Such one-dimensional lattices have similarity with some ion's arrangements in the real structure of $R\text{Ba}_2\text{Cu}_3\text{O}_{7-\delta}$ cuprates. Indeed in the both lattices the upper chain (open circles) represents apical ions of oxygen at position $\text{O}(4)$. The lower chain of Fig.1A consists of copper $\text{Cu}(1)$ ions of $\text{Cu}(1)\text{-O}(1)$ chain or copper $\text{Cu}(2)$ ions of CuO_2 plane. Fig.1B resembles arrangement of oxygen $\text{O}(2)$ ions of CuO_2 plane and $\text{O}(4)$ oxygen ions. The occurrence of an anisotropy of charge carrier's mass in $R\text{Ba}_2\text{Cu}_3\text{O}_{7-\delta}$ compounds we model here by the orientational dependence of the "density-displacement" type electron-phonon interaction on the relative positions of out of plane ions with re-

spect to copper-oxygen (CuO_2) plane. The latter effect is caused by the anisotropy of the structure $R\text{Ba}_2\text{Cu}_3\text{O}_{7-\delta}$ of compounds. In this way we can model an interaction of the hole belonging to copper-oxygen plane with the apical oxygen ions at $\text{O}(4)$ positions. Though such a primitive model lattices far from the real structure of $R\text{Ba}_2\text{Cu}_3\text{O}_{7-\delta}$ compounds, we will see below that they are able to capture the essential physics of the influence of strain (pressure) to T_c of $R\text{Ba}_2\text{Cu}_3\text{O}_{7-\delta}$ compounds. It has been shown that within the EHM intersite bipolarons tunnel in the first order of polaron tunneling and mass of the intersite bipolaron has the same order as polaron's mass [7]. For the sake of simplicity, we suppose here that intersite bipolarons form an ideal gas of charge carriers and mass of bipolaron is $m_{bp} = 2m_p$ (this point does not lead to loss of generality). Then the temperature of Bose-Einstein condensation of the intersite bipolarons is defined as

$$T_{BEC} = \frac{3.31\hbar^2 n^{3/2}}{2k_B m^*} e^{-g^2} \quad (1)$$

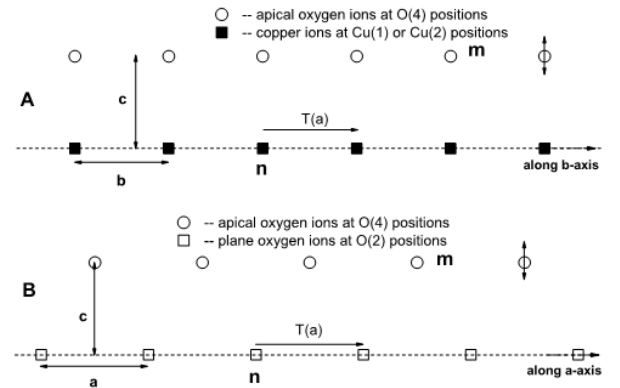

Figure 1: An electron hops on a lower chain of ions (squares) and interacts with the c -polarized vibrations of ions (open circles) of an upper chain, via a density-displacement type of force $f_m(\mathbf{n})$. The distances between the chains ($|c|$) and between the ions ($|a|$ or $|b|$) of the same chain are assumed equal to 1.

Here k_B is Boltzmann constant and n is density of intersite bipolarons. For the ideal gas of charge carriers one can estimate polaron's mass within EHM. In the strong electron-phonon coupling limit and nonadiabatic regime estimation of the polaron's renormalized mass yields $m_p/m^* = \exp[g^2]$ [1] (see also [8]), where

$$g^2 = \frac{1}{2M\hbar\omega^3} \sum_m [f_m^2(\mathbf{n}) - f_m(\mathbf{n})f_m(\mathbf{n} + \mathbf{a})]. \quad (2)$$

and $m^* = \hbar^2/2T(a)a^2$ is the bare band mass. In order to consider the stress of a lattice and its influence on the (bi)polaron mass, and consequently on the temperature of Bose-Einstein condensation of intersite bipolarons, the analytical expression

$$f_m(\mathbf{n}) = \frac{\kappa c(1-\varepsilon_c)}{[|(\mathbf{n}-\mathbf{m})(1-\varepsilon_i)|^2 + (c(1-\varepsilon_c))^2]^{3/2}} \quad (3)$$

will be used for the density-displacement type force ($i = a$ or b). Here κ is some coefficient, and ε_a , ε_b and ε_c are lattice strains along the a -, b - and c -axes, respectively. The distance $|\mathbf{n} - \mathbf{m}|$ is measured in units of the lattice constant $|a| = 1$ (or $|b| = 1$). The lattice strains are defined as $\varepsilon_a = (a_{unstr} - a_{str})/a_{unstr}$, $\varepsilon_b = (b_{unstr} - b_{str})/b_{unstr}$ and $\varepsilon_c = (c_{unstr} - c_{str})/c_{unstr}$, where subscripts $unstr$ and str stand for unstrained and strained, respectively. Eq. (3) is a generalization of the force considered in Ref. [1] (see Eq.(9) therein) and allows one to interrelate the

temperature of Bose-Einstein condensation of the intersite bipolarons with the lattice strains through the mass of the intersite bipolaron.

3. Results and discussion

The expression Eq. (1) expresses T_{BEC} through two basic parameters of a system: (i) the density of intersite bipolarons n and (ii) the exponent g^2 of the polaron mass enhancement. Eq.(1) allows one to study the dependence of T_{BEC} on the model lattices (Fig.1) strains ε_a , ε_b or ε_c at constant n . This dependence, of course, originates from polaronic effects. We have calculated the values of T_{BEC} as a function of the strains along the b -axis ε_b and c -axis ε_c for the model lattice given in Fig.1A. The results are given in Fig.2. Here we put $n = 1 \cdot 10^{21} \text{sm}^{-3}$ and $\kappa^2/2M\hbar\omega^3 = 5.885$ in order to coincide T_{BEC} in the absence of the strains with the bulk value of $T_c \approx 91 \text{ K}$ of YBCO cuprates. The results of calculation of T_{BEC} for the lattice in Fig.1B are shown in Fig.3. As one can see from Fig.2, compressive strain along b -axis gives rise to increase the value of T_{BEC} , while that along c -axis acts on the contrary. Compressive strain along both the a - and c -axes in the model lattice of Fig.1B lowers the value of T_{BEC} . The uniaxial strain derivatives of T_{BEC} for the model lattice given in Fig.1A at $\kappa^2/2M\hbar\omega^3 = 5.885$ are: $\partial T_{BEC}/\partial \varepsilon_b \approx +278 \text{ K}$ and $\partial T_{BEC}/\partial \varepsilon_c \approx -1210 \text{ K}$. The same uniaxial strain derivatives of T_{BEC} for the model lattice given in Fig.1B at $\kappa^2/2M\hbar\omega^3 = 9.265$ are: $\partial T_{BEC}/\partial \varepsilon_a \approx -115 \text{ K}$ and $\partial T_{BEC}/\partial \varepsilon_c \approx +874 \text{ K}$.

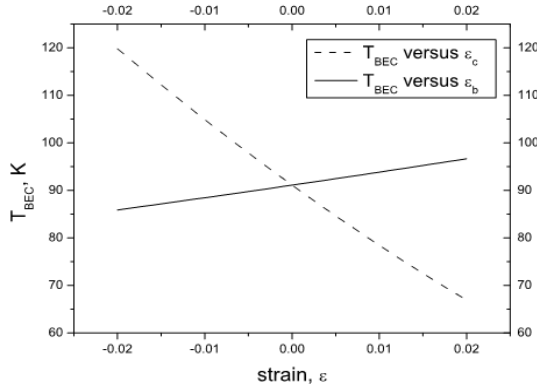

Figure 2. The temperature of Bose-Einstein condensation of the intersite bipolarons as a function of strains along the b -axis ε_b (solid line) and along the c -axis ε_c (dashed line) for the lattice of Fig.1A. Here we put $\kappa^2/2M\hbar\omega^3 = 5.885$ in order to coincide T_{BEC} at $\varepsilon_i = 0$ ($i = b, c$) with the bulk value of $T_c \approx 91 \text{ K}$ of YBCO high- T_c cuprates at optimal doping.

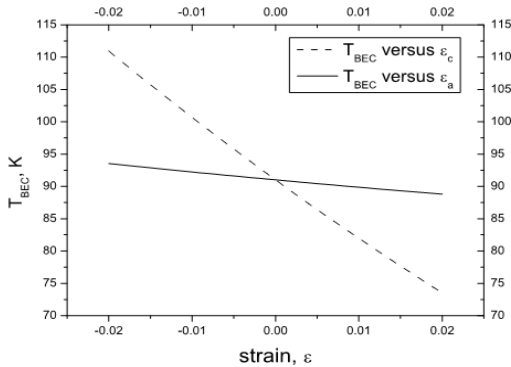

Figure 3. The temperature of Bose-Einstein condensation of the intersite bipolarons as a function of strains along b -axis ε_a (solid line) and along c -axis ε_c (dashed line) for

the lattice of Fig.1B. Here we put $\kappa^2/2M\hbar\omega^3 = 9.265$ in order to coincide T_{BEC} at $\varepsilon_i = 0$ ($i = a, c$) with the bulk value of $T_c \approx 91 \text{ K}$ of YBCO high- T_c cuprates at optimal doping.

The obtained results clearly demonstrate a strong dependence of T_{BEC} on the arrangement of ions in the lattice. This has a crucial effect on the value of T_{BEC} . The sign of $\partial T_{BEC}/\partial \varepsilon$ is different for a - and b -axes, which is caused by mutual arrangements of ions. In particular, for the lattices in Fig.1A and Fig.1B one finds $\partial T_{BEC}/\partial \varepsilon_b \approx +278 \text{ K}$ and $\partial T_{BEC}/\partial \varepsilon_a \approx -115 \text{ K}$, respectively. The uniaxial strain derivatives, $\partial T_{BEC}/\partial \varepsilon_c$ of the two lattices are both negative. These results clearly show that the two model lattices in some ways qualitatively characterize the situations in $\text{RBa}_2\text{Cu}_3\text{O}_{7-\delta}$ compounds under pressure (strain). Thus, compressive pressure (or strain) along the b -axis (a -axis) increases (lowers) the value of T_{BEC} in analogy with increase (decrease) of T_c of $\text{RBa}_2\text{Cu}_3\text{O}_{7-\delta}$ compounds under compressive pressure (or strain) in the same direction. The effect of compressive pressure (strain) along the c -axis is similar to that of along the a -axis. In terms of quantity, one should be aware that our findings obtained relative to the lattices in Fig.1, and not to real cuprates. Considering more real model structures similar to the real structure of YBCO cuprates, one may obtain better value of $\partial T_{BEC}/\partial \varepsilon_i$, close to the $\partial T_c/\partial \varepsilon_i$ of YBCO. On the other hand, the values of the uniaxial pressure (strain) derivative of T_c along crystallographic axes $i = a, b, c$, measured, in different experiments, are spread over a wide range, and in some cases contradicts to each other. Welp et al. were the first to present direct measurements of $\partial T_c/\partial p_i$ for the untwinned $\text{YBa}_2\text{Cu}_3\text{O}_{7-\delta}$ single crystal [9]. Their results are: $\partial T_c/\partial p_a = -2.0 \pm 0.2 \text{ K/GPa}$, $\partial T_c/\partial p_b = +1.9 \pm 0.2 \text{ K/GPa}$ and $\partial T_c/\partial p_c = -0.3 \pm 0.1 \text{ K/GPa}$. Bud'ko et al. obtained uniaxial pressure (strain) derivatives of the critical temperature of $\text{RBa}_2\text{Cu}_3\text{O}_{7-\delta}$ cuprate from the hydrostatic pressure dependence, measured on the films of different crystalline orientations [10]. According to Ref. [10], $T_c/\partial p_a = -3.06 \pm 0.35 \text{ K/GPa}$ ($\partial T_c/\partial \varepsilon_a \approx -3.62 \pm 50 \text{ K}$), $\partial T_c/\partial p_b = +0.38 \pm 0.18 \text{ K/GPa}$ ($\partial T_c/\partial \varepsilon_b \approx -301 \pm 30 \text{ K}$) and $\partial T_c/\partial p_c = +3.45 \pm 0.43 \text{ K/GPa}$ ($\partial T_c/\partial \varepsilon_c \approx +239 \pm 24 \text{ K}$). Pickett, in his paper [11], quoting to the experimental results of Refs. [9,12], gives unexpected data: $\partial T_c/\partial \varepsilon_a \approx +212 \text{ K}$, $\partial T_c/\partial \varepsilon_b \approx -244 \text{ K}$ and $\partial T_c/\partial \varepsilon_c \approx -8 \text{ K}$. One can see that our results are close to the $\partial T_c/\partial \varepsilon_i$ of Ref. [10].

Now let's imagine that one has a hypothetical a quasi-two-dimensional anisotropic lattice in which the interaction of charge carriers (holes or electrons) with out-of-plane ions is strong, and that when external pressure is applied along the a - (b -) axis this interaction occurs in the analogous way to that as in the one-dimensional lattice of Fig.1B (Fig.1A). Then, the quasi-two-dimensional anisotropic lattice has all features of YBCO cuprates with respect to the influence of uniaxial strain (pressure) on T_c . Indeed, solving the system of equations

$$\sum_j C_{ij} \frac{\partial T_{BEC}}{\partial p_j} = \frac{\partial T_{BEC}}{\partial \varepsilon_i}, \quad (10)$$

with the set of elastic constants of the YBCO cuprate (all in GPa) $C_{aa} = 231$, $C_{ab} = 132$, $C_{ac} = 71$, $C_{bb} = 268$, $C_{bc} = 95$ and $C_{cc} = 186$ taken from Ref. [13], one finds $\partial T_{BEC}/\partial p_a = -0.65$, $\partial T_{BEC}/\partial p_b = +3.58$ and

$\partial T_{BEC}/\partial p_{ca} - 6.27$ (all in K/GPa). Use of other set of elastic parameters (all in GPa) $C_{aa} = 283$, $C_{ab} = 148$, $C_{ac} = 83.1$, $C_{bb} = 304$, $C_{bc} = 109$ and $C_{cc} = 236$ taken from Ref. [14], yields $\partial T_{BEC}/\partial p_a = -0.54$, $\partial T_{BEC}/\partial p_b = +2.91$ and $\partial T_{BEC}/\partial p_c = 4.86$ (all in K/GPa). These findings indicate that the Bose-Einstein condensation scenario of the ideal Bose-gas of intersite bipolarons is, *in principle*, able to qualitatively explain the uniaxial strain (pressure) experiments, regarding the effect of the strain (pressure) on T_c of YBCO cuprates. Quantitative discrepancies of our results and experimental data may be the result of several factors: (i) the simplicity of the model lattices under consideration. In reality one should consider more complex structures than in Fig.1; (ii) the choice of the analytical formula for the density-displacement type electron-lattice force; (iii) the assumption that intersite bipolarons form an ideal Bose-gas: in reality, due to other factors, there may be deviation from the ideal case, leading to the formation of a nonideal Bose-gas or Bose-liquid; (iv) superconductivity of the YBCO cuprate may be due not only to electron-phonon interaction, but may also have contributions from other interactions as well. These factors suggest that we should undertake more comprehensive research on the studied problem.

References

1. Alexandrov A.S., Kornilovich P.E. Phys. Rev. Lett. **82** (1999) 807.
2. Yavidov B.Ya. Physica C **471** (2011) 71.
3. Sato H., Naito M. Physica C **274** (1997) 221.
4. J.-P. Locquet *et al.*, Nature **394** (1998) 453.
5. Schilling J.S., in Handbook of High-temperature Superconductivity. Theory and Experiment, edited by J. Robert Schrieffer (Springer-Verlag, New York, 2007), p.427.
6. Bonca J. and Trugman S.A., Phys. Rev. B **64** (2001) 094507.
7. Alexandrov A.S., Kornilovich P.E., J.Phys. Condens. Matter. **14** (2002) 5337.
8. Alexandrov A.S. and Yavidov B.Ya., Phys. Rev. B **69** (2004) 073101.
9. U. Welp *et al.*, Phys. Rev. Lett. **69** (1992) 2130.
10. Bud'ko S.L. *et al.*, Phys. Rev. B **46** (1992) 1257.
11. Pickett W.E., Physica C **289** (1997) 51.
12. Meingast C. *et al.*, Phys. Rev. Lett. **67** (1991) 1634.
13. Lei M. *et al.*, Bull. Am. Phys. Soc. **37** (1992) 649.
14. Ludwig H.A. *et al.*, Physica C **197** (1992) 113.

REZYUME

Kengaytirilgan Xolstein modelida kuchlanishlar (bosim) ning tugunlararo bipolaronlari Boze-Eynshteyn kondensatsiyalanishi haroratiga ta'sirini o'rganish uchun universal yondashuv taklif etilgan. Bunda Boze-Eynshteyn kondensatsiyalanishi haroratining bir o'qli kuchlanish (bosim) bo'yicha hosilalari panjarada ionlarning joylashishiga juda bog'liq ekanligi ko'rsatilgan. Xususan, ular musbat yoki manfiy bo'lishi mumkin. Nazariy jihatdan olingan natijalar bilan birga $RBa_2Cu_3O_{7-\delta}$ oilaga mansub kupratlarda T_c ga bir o'qli bosim (kuchlanish) ta'siriga oid tajriba ma'lumotlari orasidagi bog'liqlik muhokama qilinadi.

РЕЗЮМЕ

Предложен универсальный подход к исследованию влияния деформации (давления) на температуру Бозе-Эйнштейновской конденсации межузельных биполяронов в рамках расширенной модели Холстейна. Показано, что производные температуры от деформации (давления) такой Бозе-Эйнштейновской конденсации по одно-осной деформации (давлению) сильно зависят от расположения ионов в решётке. В частности, они могут быть положительными или отрицательными. Обсуждается связь между теоретически полученными результатами, а также экспериментальными данными по влиянию одноосного давления (деформации) на T_c купратов семейства $RBa_2Cu_3O_{7-\delta}$.

SUMMARY

A universal approach is proposed to study the influence of strain (pressure) on the temperature of Bose-Einstein condensation of intersite bipolarons within the extended Holstein model. It is shown that uniaxial strain (pressure) derivatives of the temperature of such a Bose-Einstein condensation strongly depend on the arrangement of ions in the lattice. In particular, they may be positive or negative. A connection between the theoretically obtained results, along with the experimental data, on the influence of uniaxial pressure (strain) on T_c of $RBa_2Cu_3O_{7-\delta}$ family cuprates is discussed.

ТЕХНОЛОГИЯ ФОРМИРОВАНИЯ КЛАСТЕРОВ АТОМОВ НИКЕЛЯ В РЕШЁТКЕ КРЕМНИЯ

З.М.Сапарниязова – доктор философии по физика-математическим наукам

К.А.Исмаилов – доктор физика-математических наук, профессор

Т.Б.Исмаилов – ассистент преподаватель

Б.С.Алланиязова – магистрант

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: кремний, арашланиш кластер, шаклланиш, диффузия, совитиш тезлиги, никель, наноструктура, диффузия коэффициенти, кластер зичлиги.

Ключевые слова: кремний, примесный кластер, формирование, диффузия, скорость охлаждения, никель, наноструктура, коэффициент диффузия, плотность кластеров.

Key words: silicon, impurity cluster, formation, diffusion, cooling rate, nickel, nanostructure, diffusion coefficient, cluster density.

Введение. Исследование влияния условий легирования на свойства кластеров атомов никеля представляет собой большой как научный так и практической интерес. Так как исследование свойств кластеров, их стабильности и деградиционных процессов в них, дает возможность создавать необходимые микро- и наноструктуры кластер-кремний, кластер-кремний-кластер и т.п [1; 2].

Следует также отметить, что эти элементы создают в запрещенной зоне несколько глубоких уровней, но основная часть введенных атомов находится в электронейтральном состоянии (90-99,99)%. В условиях высокотемпературного диффузионного легирования, практически все элементы переходных групп образуют силициды с атомами кремния с различным составом [3], поэтому можно предполагать, что легирование кремния элементами переходных групп с помощью высокотемпературной диффузии не позволяет формировать кластеры атомов. В связи с этим нами был предложен новый способ легирования кремния атомами никеля так, называемое низкотемпературное и поэтапное легирование. Сущность этого способа легирования заключается в проведение диффузии примеси с постепенным и поэтапным увеличением температуры диффузии начиная с комнатной до определенного значения, с определенной скоростью и выдержки образцов определенное время на каждом этапе диффузии [4].

Возникает вопрос, что даёт, такое легирование? Оно даёт следующее:

1. В области низких температур, концентрации равновесных вакансий очень маленькие и при этом практически отсутствует захват примесных атомов вакансиями.

2. В области низких температур примесь вынуждена диффундировать только по междоузлиям, что обеспечивает не только высокий коэффициент диффузии, но и существенно увеличивает вероятность взаимодействия примесных атомов между собой.

3. В условиях низкотемпературного легирования, практически полностью отсутствует образование силицидов и других твердых сплавов, так как концентрация примесных атомов будет недостаточна для образования силицидов [1;5].

4. Для примесей диффундирующих из газовой фазы (Mn, Zn, S, Se, Te) исключается эрозия поверхности образца, которая всегда имеет в условиях высокотемпературного легирования [6;7].

Таким образом, можно сказать, что новый способ легирования может создать оптимальные условия для формирования кластеров примесных атомов.

Экспериментальные результаты и обсуждение

Для исследования влияния максимальной температуры диффузии на состояние кластеров были изготовлены образцы на основе кремния n-типа с $\rho \sim 40$ Ом·см, с концентрацией кислорода $N \sim 7 \cdot 10^{17}$ см⁻³. При этом максимальные температуры были $T = 1100$ °C, 1150 °C, 1200 °C и 1250 °C, другие условия легирования и условия охлаждения были одинаковы.

При этом основное внимание было уделено определению закономерностей изменения плотности, размера и структуры кластеров от температуры. Размер класте-

ров определялся сравнением с калибровочным эталоном шириной 75 мкм при максимальном увеличении ИНФРАМ-И, средняя плотность определялась подсчетом числа кластеров на определенной площади. При этом среднеквадратичная ошибка измерений была $10 \div 12$ %.

На рис. 1 представлена динамика изменения состояния кластеров никеля в зависимости от температуры максимума диффузии. Как видно из рисунка с ростом температуры отжига наблюдается увеличение плотности и уменьшение размеров кластеров. Таким образом установлено, что с изменением температуры отжига от $T = 1100$ °C до 1250 °C плотность кластеров увеличивается почти на 1-1,5 порядка, а их размер уменьшается в 5÷6 раз. Для исследования влияния скорости охлаждения, были изготовлены 3 партии образцов в трех ампулах с одинаковыми геометрическими параметрами. Они легировались при $T = 1200$ °C, первая партия образцов охлаждалась сбрасыванием ампулы сразу в масло ($T = 25$ °C). Расчет показывает, что при этом скорость охлаждения составляет около $v = 300$ °C/с. Вторая партия образцов, охлаждалась, на массивной металлической плите. При этом скорость охлаждения составляет ~ 100 °C/с. Третья партия образцов была оставлена в печи, после ее выключения, и которая охлаждалась очень долго примерно в течение 160÷180 минут до температуры $T = 200$ °C. Состояние кластеров в образцах охлажденных с различной скоростью представлено на рис. 2.

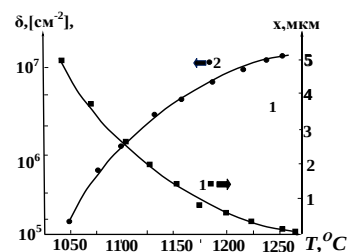

Рис.1 Изменение параметров кластеров никеля в зависимости от температуры в конце диффузии.

Для исследования влияния скорости охлаждения, были изготовлены 3 партии образцов в трех ампулах с одинаковыми геометрическими параметрами. Они легировались при $T = 1200$ °C, первая партия образцов охлаждалась сбрасыванием ампулы сразу в масло ($T \sim 25$ °C). Расчет показывает, что при этом скорость охлаждения составляет около $v = 1000$ °C/с. Вторая партия образцов, охлаждалась, на массивной металлической плите. При этом скорость охлаждения составляет ~ 150 °C/с. Третья партия образцов была оставлена в печи, после ее выключения, и которая охлаждалась очень

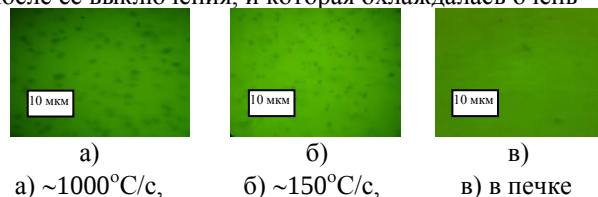

Рис. 2 Влияние скорости охлаждения на состояние кластеров

долго примерно в течение 160÷180 минут до температуры $T=200\text{ }^{\circ}\text{C}$. Состояние кластеров в образцах охлажденных с различной скоростью представлено на рис. 2. а, б, в.

Как видно в образцах охлажденных со скоростью $9_1\sim 1000\text{ }^{\circ}\text{C/c}$, наблюдается существенное уменьшение плотности кластеров и заметное увеличение их размера. В то же время в образцах охлажденных в печи, микроскоп ИНФАРМ-И с $5000\times$ кратностью увеличения не позволил наблюдать наличие каких либо кластеров не только на поверхности, но и по всему объему. Таким образом выяснилось, что меняя условия легирования, оказывается можно управлять плотностью и размером кластеров. Нам кажется для получения кластеров с воспроизводимыми параметрами оптимальной скоростью охлаждения является $200\div 300\text{ }^{\circ}\text{C/c}$. Меняя температуру диффузии ($1100\div 1250\text{ }^{\circ}\text{C}$) можно получить необходимую плотность и размер кластеров.

Физическая сущность взаимодействия кластеров примесных атомов в полупроводниках - это стремление системы к состоянию с минимальной свободной энергией [8], т.е. к постепенному восстановлению равновесного состояния системы. Отсюда следует, что взаимодействие кластеров примесных атомов обладающих маленьким коэффициентом диффузии (т.е. примесь образующая твердый раствор замещения) происходит очень медленно, практически не заметно. Однако для таких примесных атомов с высокой концентрацией ($N\sim 10^{21}\div 10^{22}\text{ см}^{-3}$) процесс взаимодействия кластеров существенно ускоряется [4]. В связи с этим представляют интерес примесные атомы обладающие достаточно большим коэффициентом диффузии т.е. примеси образующие твердые растворы внедрения. Таким образом можно утверждать, что с точки зрения термодинамики кластерообразование примесных атомов - это естественный процесс. Но скорость этого процесса, как было сказано выше, в основном определяется коэффициентом диффузии и уровнем пресыщенности твердого раствора.

Кинетику формирования кластеров примесных атомов в кристаллической решетке полупроводника можно описать следующей моделью. В процессе после диффузионных термоотжига примесные атомы находятся в крайне неравновесном, должны уйти в своих равновесных положений к центрам (зародышам) будущих кластеров. Этот процесс обеспечивает системе приобретение минимальной свободной энергии. Кинетика процесса определяется следующими факторами:

1. Коэффициентом перенасыщенности K , который определяется отношением растворимости примесных атомов при температуре диффузии к растворимости при температуре термоотжига. Чем больше величина K , тем больше система находится в неравновесном состоянии. Поэтому можно считать, что K является основным движущим фактором формирования кластеров.

2. Формирование кластеров примесного атома в узлах решетки ограничивается не только коэффициентом диффузии, но одновременно образованием достаточно большой концентрации вакансий. Когда примесные атомы находятся в междоузлиях, процесс существенно ускоряется за счет большого коэффициента диффузии и возможностью формирования кластеров в междоузлиях с определенными состояниями и структурами, что не требует существенной перестройки кристаллической решетки и энергии. Коэффициент диффузии примесных атомов при температуре термоотжига определяется соотношением.

$$D_t = D_o \exp\left(-\frac{E_g}{kT_t}\right)$$

где E —энергия активации диффузии; k – постоянная Больцмана. Из этого соотношения видно, что с ростом температуры увеличивается коэффициент диффузии, но при этом соответственно уменьшается значение коэффициента K .

3. Зародышами кластеров могут служить все виды дефектов – дислокации, вакансии, примесных атомов и др. Анализ экспериментальных работ [9] показывает, что плотность кластеров не зависит от плотности дислокации и на несколько порядков превышает их плотность. Поэтому можно считать, что вклад дислокации в качестве зародыша кластеров не является основным. Расчеты показывают, что концентрация равновесных вакансий в кремнии, которые определяются соотношением:

$$N_v = N_o \exp\left(-\frac{E_g}{kT}\right) = 5 \cdot 10^{22} \exp\left(-\frac{E_g}{kT}\right)$$

и области низкотемпературных отжигов существенно меньше, чем концентрации кластеров примесных атомов в решетке, что и позволяет сделать вывод о том, что хотя вакансии могут быть зародышами кластера, их вклад ничтожно мал. В связи с этим в упрощенной модели можно считать, что концентрации примесных атомов, которые находятся в равновесном состоянии при температуре отжига, может служить концентрацией кластеров.

4. Число атомов в кластерах, в основном, определяется значением коэффициента перенасыщенности K . Поэтому можно предполагать, что, управляя значением K , можно получить как молекулы, состоящие из нескольких атомов, так и нанокластеры и кластеры с размерами от 0,1 до 10мкм. Число атомов в кластерах будет равно

$$N_v = \frac{N_0 - N_t}{N_t} = \frac{N_0}{N_t} - 1$$

На основе результатов исследований на микроскопе ИНФРАМ-И установлено, что размер кластеров меняется в пределах 0,1÷3 мкм. Нам кажется, что это есть размер деформированной области кристаллической решетки кремния, в которой находятся кластеры. Поэтому можно предполагать, что истинный размер кластера составляет 0,05÷1,5 мкм.

Результаты микронзондового анализа на Jeol JXA-8800R и электрические свойства кластеров показали, что кластеры атомов никеля имеют проводимость близкую к металлической. Тогда можно предполагать, что каждая структура кластер-кремний, есть барьер Шоттки, т.е. Шоттки диод. Особенности такого диода Шоттки в отличие от обычных диодов Шоттки являются во-первых отсутствие в них поверхностных состояний в контактной области металл-полупроводник, это идеальный барьер Шоттки, во-вторых можно создать “захороненные” диоды Шоттки, в третьих можно создать структуру кластер-кремний-кластер или кремний-кластер-кремний с идеальной контактной областью, в четвертых можно управлять площадью таких структур с радиусом $\sim 0,05\div 1\text{ мкм}$.

Вывод. Все эти особенности показывает очень интересные новые функциональные возможности кремния с кластерами атомов никеля. Например, возможность создания практически идеальных барьеров Шоттки, с гигантскими частотными свойствами, создания фотоприемников с временем отклика порядка несколько пикосекунд, а также объемных интегральных схем со сверхвысокой степенью интеграции и т. п.

Литература

1. Суздаев И.П. Нанотехнология: физико-химия нанокластеров, наноструктур и наноматериалов. –М.: Ком

Книга, 2006. -С.592.

2. Абдурахманов Б.А., Илиев Х.М., Сапраниязова З.М., Саттаров О.Э. Термодинамические условия формирования кластеров атомов никеля в решетке кремния. *Узбекский физический журнал*. –Ташкент: 2011. –В vol.13(№5). –С.341-344.

3. Зайнабидинов С. З., Тургунов Н. А. Некоторые закономерности распределения атомов основных и технологических примесей по объёму приципитата в монокристаллах кремния, легированного никелем. // *Узб. Физ. жур.* –Ташкент: 2003. –Т. 5. №5-6. -С. 371-374.

4. Bakhadyrkhanov G.K.H. Mavlonov, S.B.Isamov, Kh.M.Iliev, K.S.Ayupov, Z.M. Saparniyazova, S.A. Tachilin// *Transport properties of silicon doped with manganese via low temperature diffusion. Neorganicheskie Materialy*, 2011, Vol. 47, No 5, pp. 545-550.

5. Бахадырханов М.К., Мавлонов Г.Х., Аюпов К.С., Исамов С.Б.. Отрицательное магнитосопротивление в кремнии с комплексами атомов марганца $[Mn]_4$ // *ФТП*, 2010, Т. 44, №9, -С. 1181-1184.

6. Bakhadyrkhanov M. K., Mavlyanov A. Sh., Sodikov U. Kh., Khakkulov M. K. // *Silicon with binary elementary cells as a novel class of materials for future photoenergetics. Applied Solar Energy*, 2015, Volume 51, Issue4, pp. 258–261.

7. Saparniyazova Z.M., Bakhadyrkhanov M.K., Sattarov O.E., Iliev Kh.M. Ismailov K.A., Norkulov N., and Asanov D.Zh // *Interaction between multiply charged manganese nanoclusters// Inorganic materials*, Moscow 2012, Vol. 48, No. 4, pp. 325-328.

8. Мильвидский М.Г., Чалдышев В.В. Наноразмерные атомные кластеры в полупроводниках-новый подход к формированию свойств материалов. // *Физика и техника полупроводников*. -Санкт-Петербург: 1998. Т. 32. – С. 513-522.

9. Iliev Kh. M., Saparniyazova Z. M., Ismailov K. A., Sattarov O. E., Nigmonkhodzhaev S «Interaction of radiation defects with nickel atom clusters in silicon» *Surface Engineering and Applied Electrochemistry*, 2011. №5, pp. 12-14.

РЕЗЮМЕ

Ушбу ишда, тобланиш ҳарорати ва совутиш тезлиги ошиши билан кластер зичликнинг ошиши ва ўлчамнинг пасайиши кузатирилганлиги аниқланди. Куйдириш ҳарорати $T=1100^{\circ}\text{C}$ дан 1250°C гача ўзгарганда, кластер зичлиги деярли 1-1,5 баравар кўпаяди ва уларнинг ўлчами 5÷6 карра камаёди. Қайта тикланадиган параметрларга эга кластерларни олиш учун энг яхши совутиш тезлиги $200 \div 300^{\circ}\text{C/s}$ ни ташкил қилади.

РЕЗЮМЕ

В работе обнаружено, что с ростом температуры отжига и скорости охлаждения наблюдается увеличение плотности и уменьшение размеров кластеров. Установлено, что с изменением температуры отжига от $T=1100^{\circ}\text{C}$ до 1250°C плотность кластеров увеличивается почти на 1-1,5 порядка, а их размер уменьшается в 5÷6 раз. Нам кажется для получения кластеров с воспроизводимыми параметрами оптимальной скоростью охлаждения является $200 \div 300^{\circ}\text{C/s}$.

SUMMARY

In this work, it was found that with an increase in the annealing temperature and cooling rate, in the density and a decrease in the size of clusters is observed. It has been found that with a change in the annealing temperature from $T=1100^{\circ}\text{C}$ to 1250°C , the density of clusters increases by almost 1-1,5 orders of magnitude, and their size decreases 5÷6 times. It seems to us that for obtaining clusters with reproducible parameters the optimal cooling rate is $200 \div 300^{\circ}\text{C/s}$.

ГЕТЕРОСТРУКТУРАЛИ ҚУЁШ БАТАРЕЯСИ ФОТОЭЛЕМЕНТИНИНГ ҲОҲДАЛИ ИШ КОЭФФИЦИЕНТИ

Д.Тошпўлатова – ўқитувчи

А.Қодирий номидаги Жиззах давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: қуёш энергетика қурилмалари, фотоэлектр ячейкалари, аморф кремний, фотоэлементнинг ҳоҳдалиниш коэффицентини.

Ключевые слова: устройства солнечной энергии, фотоэлементы, аморфный кремний, эффективность фотоэлементов.

Key words: solar energy devices, photoelectric cells, amorphous silicon, efficiency of photocell.

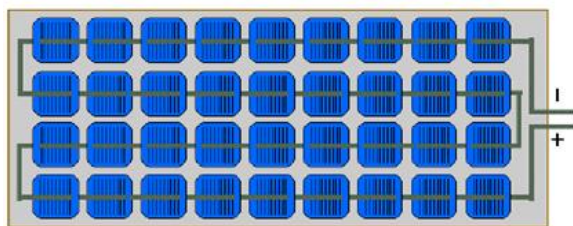
Тўйинтирувчи қуёш энергетика қурилмалари турли шакли кузулар ёрдамида қуёш нурларини юқори ҳароратли иссиқлик энергия манбаига айлантиради. Иссиқлик буг турбинасига ўтиб, турбогенератор ёрдамида электр энергиясига айлантирилади. Бу технологиялар қуёш энергиясидан ўртача қувватга эга энергетика қурилмаси шаклида узок муддат ҳоҳдалиниш имконини беради ва одатда у икки қисмдан иборат бўлади: биринчиси, қуёш энергиясини тўплаб, уни иссиқлик энергиясига айлантиради, иккинчиси, иссиқлик энергиясини электр энергиясига айлантиради. Фотоэлектр ячейкалари ёруғлик нурларини энергиясини электр энергиясига айлантиради ва технологик ривожланиш бўйича уч авлодга бўлинади:

- Фотоэлектр ячейкаларининг биринчи авлоди моно ёки поликристалл кремнийдан ҳоҳдалинишга асосланган. Фотоэлектр ячейкаларининг бу тури бутун дунёда ўрнатилган тизимларнинг 80 фоизини ташкил этади. Фотоэлектр ячейкаларининг биринчи авлоди энг кенг тарқалган бўлиб, ундан самарали ҳоҳдалинишмоқда ва илғор технология ҳисобланиши мумкин. Яқин келажакда айнан шундай фотоэлектр ячейкалар фотоэлектр

қурилмалар бозорида энг харидоргир маҳсулотлардан бўлади. Бу ячейкаларнинг ҳоҳдали иш коэффицентини 11-16 фоизни ташкил этади;

- Фотоэлектр ячейкаларининг иккинчи авлоди аморф кремний, кадимий-теллурид ёки мис-индий-селендан тайёрланган юпка плёнкадир. Фотоэлектр ячейкаларининг иккинчи авлоди ҳоҳдали иш коэффицентини қарийб 8 фоизни ташкил этади, бироқ фотоэлектр ячейкаларининг биринчи авлодига қараганда тайёрланиши арзонроқ;

- Фотоэлектр ячейкаларининг учинчи авлоди ҳоҳдали иш коэффицентини 30-60 фоизга ошириш учун улар устма-уст ўрнатилиши мумкин. Одатда бу ячейкалар фотоэлектррокимёвий, органик ёки пластик ячейкалардан иборат бўлади ва ҳар бирининг ҳоҳдали иш коэффицентини 7 фоизни ташкил этади. Фотоэлектр ячейкаларининг учинчи авлоди ҳам ривожланиш палласида ва ҳозирча тўлиқ шаклланган технология ҳисобланмайди. Тахминларга қўра, оддийлиги ва арзон материаллардан тайёрланганлиги туфайли келажакда бундай технологияларни ишлаб чиқаришда янада кам маблағ талаб қилинади.

Расм 1. Гетероструктуралы фотозэлемент

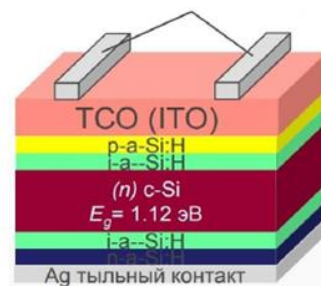
Фотозлектр тизимлар мустақил ишлаши ёки энергия тизими тармоқларига уланиши мумкин. Электр тармоқда ишлаш учун мўлжалланган фотозлектр тизими кўплаб ячейкалардан тайёрланади. Бу эса қурилма қувватини оширади ва нархини камайтиради. Фотозлектр тизимида тармоққа уланган ҳолда ишлаши учун фотозлектр ячейкаларидан ташқари инвертор, механик ва электрли техник ускуна ҳам ўрнатилиши лозим. Фотозлектр тизими доимий электр токини ишлаб чиқаради ва инвертор ёрдамида ўзгарувчан токка айлантирилиши мумкин.

Электр энергиясини ишлаб чиқариш ҳажми куйидаги омилларга боғлиқ:

- қуёш радиациясининг кучлилиги;
- ўрнатилган қуввати (қуёш юқори даражада кизиганда энг баланд қувват);
- фотозлектр панелнинг йўналишлари;
- панел ҳарорати, у баланд бўлмаса-да, фотозлектр ячейкаларининг электр қувватига таъсир қилади.

Энергия тизимига уланган фотозлектр тизимлари 15-30 вольтли доимий ток модули учун стандарт кучланишга эга 30-80 та ячейкадан тузилади. Бундан юқори кучланишга кўплаб модулларни кетма-кет улаш орқали эга бўлиш мумкин. Ҳозир 5-150 Вт қувватга эга фотозлектр ячейкаларидан кенг қўламда фойдаланилмоқда. Шундай қилиб, фотозлектр ячейкаларида ёруғлик нурланиш энергияси электр энергиясига айлантирилади. Фотозлектр ячейкаларини тайёрлашда биринчи бўлиб моно ёки поликристалл кремнийдан фойдаланилган. Ҳозирги кунда бу элементдан тайёрланадиган ячейкалар, бутун дунёда ўрнатилган тизимларнинг 80 фоизини ташкил этади. Уларнинг фойдали иш коэффициентини 11÷16 фоизни ташкил этади. Кейинги вақтларда фотозлектр ячейкалар аморф кремний, кадмий – теллурид ёки мис – индий-селендан юпка плёнкалар шаклида тайёрлана бошлади. Уларнинг фойдали иш коэффициенти қарийб 8 фоизни ташкил этади, бироқ моно ёки поликристалл кремнийдан тайёрланадиган фото-

электр ячейкаларга қараганда тайёрланиши арзон-роқдир.

Расм 2. Гетероструктуралы қуёш батареяси (900) фотозэлементи

Мисол учун, гетероструктуралы қуёш батареяси (900) фотозэлементдан иборат бўлсин. Унинг қуввати 1,5 Вт бўлсин. Бу ҳолда фотозэлемент ўлчами 20·30 см дан иборат бўлади. Фотозэлементдаги оқим зичлиги $G = 500 \text{ Вт/м}^2$ деб ҳисоблаймиз ва фотозэлементнинг фойдали иш коэффициенти топамиз. Бизга маълумки, батареянинг қуввати куйидаги формула ёрдамида ҳисоблаймиз

$$P = n \cdot 15$$

Бу ерда n гетероструктуралы қуёш батареяси фотозэлементларнинг умумий сони. U ҳолда фотозэлементнинг фойдали иш коэффициенти куйидаги формула орқали топамиз

$$\eta = \frac{P}{S \cdot G}$$

Формулага зарур катталикларнинг қийматларини қўйиб

$$P = 900 \cdot 15 = 1350 \text{ Вт}$$

$$S = 0.06 \text{ м}^2 \cdot 900 = 54 \text{ м}^2$$

фотозэлементнинг фойдали иш коэффициенти топамиз

$$\eta = 1350 / 54 \cdot 100 = 0.05$$

Демак,

$$\eta = 5\%$$

экан.

Хулоса. Ҳозирги вақтда фотозлектр ячейкаларининг фойдали иш коэффициенти 30÷60 фоизга ошириш устида илмий-тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Бунинг учун гетероструктуралы плёнкаларни 4÷8 марта устма-уст ўрнатиш зарур бўлади. Ушбу тадқиқотлар натижасида қурилма қуввати оширилади ҳамда ишлаб чиқариш нархи кескин пасаяди.

Адабиётлар

1. Сапаев М.С., Алиев У.Е., Қодиров Ф.М. Алоқа қурилмаларининг электр таъминоти. Ўқув қўлланма. - Тошкент: «Фан ва технология», 2011. 248-б.
2. Калугин Н.Г. Электропитание устройств и систем телекоммуникаций: учебник для студ. учреждений высш. проф. образования. /Н.Г.Калугин; под ред. Е.Е.Чаплыгина. - М.: Издательский центр «Академия», 2011. -С.192. ISBN 978-5-7695-6857-2.
3. Гейтенко Е.Н. Источники вторичного электропитания. Схемотехника и расчет. Учебное пособие. - М.: «Солон-пресс», 2008. -С.448.
4. Электропитание устройств и систем телекоммуникаций В.М. Бушуев, В.А. Деминский и др. Издательство: Горячая Линия Телеком 2009. -С. 3. ISBN: 978-5-9912-0077-6.

РЕЗЮМЕ

Қуёш энергетика қурилмалари турли шаклли кузгулар ёрдамида қуёш нурларини юқори ҳароратли иссиқлик энергия манбаига айлантиради. Иссиқлик буг турбинасига ўтиб, турбогенератор ёрдамида электр энергиясига айлантирилади. Ушбу ишда гетероструктуралы қуёш батареяси фотозэлементининг фойдали иш коэффициенти ҳисобланди.

РЕЗЮМЕ

Установки солнечной энергии преобразуют солнечный свет в высокотемпературный источник тепловой энергии энергоносителя с помощью зеркал различной формы. Тепло передаётся паровой турбине и преобразуется в электричество с помощью турбогенератора. В данной работе был рассчитан КПД гетероструктурного фотозэлемента солнечного элемента.

SUMMARY

Solar energy devices convert sunlight into a high-temperature heat energy source of the energy carrier using various shaped mirrors. The heat is transferred to a steam turbine and converted into electricity using a turbogenerator. In this study, the efficiency of a heterostructural solar cell photocell was calculated.

УДК: 631.481; 626.87

SOIL-RECLAMATION CHARACTERISTICS OF IRRIGATED LANDS OF ZARAFSHAN BASIN

A.J.Kushakov - *candidate of biological sciences, docent*

M.K.Yuldashov - *candidate of agricultural sciences, docent*

Navoi state pedagogical institute

Таянч сўзлар: мелиорация, тупрок, геоморфология, шўрланиш, гумус, фосфор, сур тусли кўнғир, ўтлоки, литология, гипс, агротехник, ҳавза.

Ключевые слова: мелиоративность, почва, геоморфология, засоленность почвы, гумус, фосфор, серо-буро-луговых, литология, гипс, агротехник, бассейн.

Key words: reclamation, soil, geomorphology, salinization, humus, phosphorus, gray brown meadow, lithology, gypsum, agrotechnical, basin.

Introduction. The area of saline soils in the irrigated lands of the Republic of Uzbekistan is 2 million 48 thousand hectares, of which 1 million 743.6 thousand hectares (72.1%) are saline soils of different levels. In particular, a total number of irrigated agricultural area in Navoi region is 96.8 thousand hectares, of which 62.4 thousand hectares (64.5%) are affected by salinization (Reclamation of irrigated lands of the Republic of Uzbekistan and their improvement. Tashkent, "University" Publishing House, 2018) [1].

The Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated February 24, 2014 № 39 "On additional measures to ensure the unconditional implementation of the State Program for the improvement of reclamation of irrigated lands and rational use of water resources for 2013-2017" defines the study of saline soils on irrigated agricultural lands in our country and implementation of work to prevent salinization.

Research has shown that the influence of hot weather, evaporation of groundwater in alluvial, agro-irrigation and loess rocks and the accumulation of easily soluble salts in the soil surface layers are the main reasons for the occurrence and development of secondary salinization processes. In addition, these processes occur in the Zarafshan basin, under the influence of natural anthropogenic factors, the groundwater level approaches the surface (1-3 m) and their mineralization level exceeds 3-5 g / l., as a result soluble salts accumulate in parts of the soil which leads to the secondary salinization processes that [2].

The results of the study will be important for the implementation of the State Land Cadastre and monitoring the improvement of the reclamation and fertility of soils in the foothills of the desert region. [3].

The main goal is to determine the level of salinity of the soils of irrigated lands and the negative impact of salinity on soil fertility and develop scientifically based recommendations to prevent soil salinity, based on the analysis of soil samples obtained in the study.

Research methods. Irrigated lands of Kyzyl tepa district of Navoi region, located in the middle part of Zarafshan basin, were selected as the object of research.

The research was carried out in the Republic of

Uzbekistan in accordance with the "Instructions for soil research and soil mapping for the State Land Cadastre" (2013), as well as methods of comparative geochemical and laboratory-analytical analysis.

Research results and discussion. The total irrigated area of Kyzyltepa district in Zarafshan basin is 24459.1 hectares. Kyzyltepa district, due to its geographical location, belongs to the arid continental climate region (province) of Central Asia and is distinguished by its distinctive features belonging to the foothill semi-desert zone. The general climatic conditions of the region are formed under the influence of two factors: the desert climate and the climate of the foothills. The climate is characterized by a sharp continental dryness in the plains and foothills, a decrease in air temperature in the hypsometric foothills, solar radiation, daily, monthly, annual and seasonal temperature fluctuations, and uneven distribution of atmospheric precipitation throughout the year [2].

The area consists of wide wavy plains, from geomorphological point of view the southern slopes of the Nurata mountain range to the south of the loess and alluvial-proluvial deposits, and in the east the Ziyovuddin-Zrabulok ridge descends to the south in the foothill plains formed by the proluvial deposits. The lands of the region are located at an altitude of 400-550 m above sea level. The brown meadow soils of the region are formed in different lithological and hydrogeological conditions. [3].

According to the Bukhara branch of the "Uzdaveroiyi" Institute of the State Committee for Geodesy and Cadastre of the Republic of Uzbekistan, the peculiarities of these soils are the tendency to wind and water erosion and salinization processes, the lack of humus and other nutrients, the lack of their mobile forms, relatively deep level of the groundwater, moderately mineralized but heavy sandy and muddy, the soils are mainly medium and light sandy, whereas mechanical compositions are too sandy. The amount of physical sludge in these soils is 35-68% of the soil profile. This indicates the weight of the mechanical composition. The aggravation of the mechanical composition of the soil is due to the accumulation in the soil profile of fine particles in the composition of irrigation water for many years (Table 1).

Mechanical composition of soil

Depth cm	The amount of fractions (%), the particle size (mm).							Physical sludge ($<0,01_{\text{mm}}$)
	$> 0,25$	0,25-0,1	0,1-0,05	0,05-0,01	0,01-0,001	0,005-0,001	$<0,001$	
27 AK – section consists of proluvial deposits. Urtachul district Grey brown meadow soils								
0-26	1,6	27,4	29,0	7,5	14,9	9,0	10,6	34,5
26-50	1,8	26,6	27,0	9,0	14,6	10,1	10,9	35,6
50-88	5,4	21,2	23,3	9,2	13,7	8,5	18,7	40,9
110-140	44,5	25,8	10,8	4,5	4,1	4,0	6,3	14,4
22 AK – section consists of layered alluvial deposits. Buston massive Irrigated alluvial meadow soils								
0-30	0,50	0,84	4,30	34,57	14,89	24,70	20,20	59,79
30-60	0,38	0,70	5,35	32,31	19,20	22,30	19,76	61,26
60-90	0,43	0,74	4,30	26,05	17,28	29,35	21,85	68,42
100-130	0,30	3,02	14,16	47,20	8,80	13,16	13,36	35,32

The amount of humus in the top plowing layer of the soil is 0.60 -1.60%, mobile phosphorus averages 20.6-41.7 mg / kg and exchangeable potassium 177.1-241.0 mg / kg. One of the peculiar features of these gray-brown meadow soils is the shortness of the humus layer, the upper layers of which are subjected to varying degrees of leaching under the influence of irrigation and atmospheric precipitation, in some areas the upper horizons are washed away, and the carbonate low-lying strata are located close to the surface. Excluding some soil distinctions, the soil is poor in terms of mobile phosphorus and potassium (Table 2). In the main areas of the natural and artificial low-lying part of the region, high levels of irrigation and a number of other factors allow groundwater to rise to the surface, which in turn intensifies the processes of salt accumulation and re-salinization in the soil.

Table 2

Quantitative indicators of humus and nutrients in soils

Depth cm	Humus %	Nitrogen n %	Phosphorus		Potassium mg / kg	SO2 carbonates %	C:N	pH
			Gross	mg / kg				
27 AK – section consists of proluvial deposits. Urtachul district Grey- brown meadow soils								
0-30	0,60	0,062	0,150	20,61	177,1	12,66	5,6	7,2
30-60	0,51	0,050	0,148	13,42	180,6	12,34	5,9	7,3
60-90	0,32	0,031	0,131	9,06	167,4	11,60	6,0	7,1
100-130	0,20	0,017	0,116	6,12	160,7	10,96	6,8	7,2
22 AK – section consists of layered alluvial deposits. Buston district Irrigated alluvial meadow soils								
0-32	1,60	0,096	0,215	41,7	241,0	9,20	9,7	7,40
32-50	1,26	0,084	0,204	38,6	196,4	9,15	8,7	7,40
50-90	0,90	0,068	0,184	29,3	181,2	9,00	7,7	7,32
90-135	0,80	0,066	0,105	18,0	167,1	8,92	7,0	7,45

In some areas, the groundwater level is 1.0-1.5 meters with a seasonal vibration amplitude. Especially in the lowlands of the plains, where groundwater flow is almost non-existent, the amount of easily soluble salts in water has been increasing, and the initial salinity type in soils and groundwater is becoming mainly sulfate and chloride-sulfate and salinity type. In the group of non-saline and low-salinity soils, the dry residue is 0.135-0.102%, easily soluble salts (NaCl, Na₂SO₄, MgSO₄). In moderately saline segments, by contrast, the amount of dry residue is 1,433–2,729%, while in strongly saline segments it is 0.542–4,598%. In the lower horizons, the amount of salts decreases to 0.165-0.199%. The amounts of chlorine and sulfate ions are recorded at a depth of 0-30 sm and given in the following indicators 0.755 and 1.380%. Gypsum (CaSO₄ • 2H₂O) in irrigated soils of the region occurs in different forms and amounts in soil layers at different depths from 20, 50, 90 cm to 120 cm.

As a result of dynamic changes in the hydrogeological conditions of the region throughout the year and

irrigation-related measures, different levels of salinization processes have occurred.

There are 24459.1 hectares of irrigated agricultural land in the region, 697 hectares of non-saline soils. This is 2.85% of irrigated land, 26.01% of the total area of low-salinity 6480.1 hectares, 10919.3 hectares of medium saline land, which is 44.64% of the total area, 6362.1 hectares of highly saline land. or 26.01% of the total irrigated land.

It is obvious that the reclamation condition of soils in the district is not good, consequently the area needs the through study of soils, taking systematic measures to improve reclamation and saline leaching.

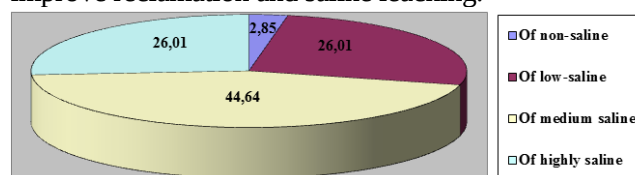

Figure 1 Land area of irrigated lands of Kyzyltepa district by salinity level (in %).

Natural processes in the course of salinity genesis and salt migration are also greatly influenced by multifaceted complexes of irrigation, reclamation and agrotechnics. An important and easily comparable indicator characterizing saline soils for irrigated areas is the average specific amount of salts (reserves) in the 0-1 meter layer of soil. This quantitative indicator gives an idea of the total amount of salts that must be removed from the soil, for example, in saline washing operations [4].

The salt reserves in the 0-1 meter layer on the surface of the grey brown-meadow soils of the studied area are formed owing to the natural conditions of the farms, as well as anthropogenic factors and agricultural culture. According to the chemistry of salinity, it consists of sulphate and chloride-sulphate types of salinity. The sharp increase in the total amount of salts in the upper 0-1 meter layer of strongly saline soils was observed in Bukhara, Zarafshan, Malikchul, Al-Bukhari, Vorozun, Dehkanabad, Zarmetan, Mehnatrohat, Navoi, Kuyimazor, Tavois, Toshrobot districts.

Conclusion. In the middle part of the Zarafshan basin, irrigated lands are saline to varying levels and consist of different mechanical compositions and sa-

linity types. Soil and reclamation conditions are more severe than in a number of other desert areas. In order to prevent salinization, increase soil fertility and maintain soil salinity in the main irrigated areas, to increase crop yields the following tasks and measures are required to be taken:

1) to study the morphological structure, characteristics, physical and chemical properties of the main soil types and subtypes in the territory of Kyzyltepa district under the influence of anthropogenic factors;

2) to ensure the operation of the existing collector-drainage network system, taking into account the forms of salinity accumulation in the soil to transfer hydromorphic water regime (at groundwater at 1.5-2.5 m) to semi-hydromorphic water regime (at 2.5-3.0 m);

3) to keep the groundwater level below the "critical depth" (2.5-3.0 m);

4) The slope in the Zarafshan basin is wavy alluvial-proluvial, developed in the plains, to the parent rock of saline soils with different salt content and shape, depending on the mechanical composition, gypsum and layer thickness, as well as the depth and level of mineralization of groundwater, it is advisable to strengthen research and practical measures to determine the timing and standards of saline washing.

References

1. Ўзбекистон суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолати ва уларни яхшилаш. –Тошкент: "Университет" нашриёти, 2018. 89-б.
2. Артикова Х.Т. Почвы Бухарского оазиса и изменение под влиянием орошения. Автореф. дисс. канд. биол. наук. – Ташкент: ГосНИИПА, 2005. –С. 25.
3. Кушаков А.Ж. Маликчўл тоғ олди текисликларининг суғориладиган сур тусли қўнғир тупроқларидаги шўрланиш жараёнлари ва шакллари. Б.ф.н. дисс. автореферати. – Тошкент: ТАИТДИ, 2007. 28-б.
4. Кушаков А.Ж. Ўзбекистон Республикаси чўл зонаси сур тусли қўнғир тупроқларининг шўрланиш жараёнлари ва шакллари. Монография. -Навоий: НДПИ: 2017. 136-б.

РЕЗЮМЕ

Zarafshon havzasi tog' oldi tekisliklari, sur tusli qo'ng'ir o'tloqi gipslashgan tuproqlarda turli tabiiy omillar ta'sirida sho'rlanish jarayonlari paydo bo'lmoqda. Tuproqlardagi sho'rlanish jarayonlarining oldini olish va ularni tadqiq etish, erlarning meliorativ holatini tubdan yaxshilash, tuproqlarning unumdorligini oshirish va ulardan oqilona foydalanish uslublarini yaratish zarur.

РЕЗЮМЕ

Под влиянием различных природных факторов процессы засоления происходят в серо-буро-луговых гипсовых почвах в предгорьях пустынных районов бассейна Зарафшан. В данной статье указывается необходимость предотвращения и изучения процессов засоления почв, для того чтобы улучшить мелиорацию земель, повысить плодородие почв и разработать методы их рационального использования.

SUMMARY

Under the influence of various natural factors salinization processes are occurring in the gray brown meadow gypsum soils in the foothills of desert regions in Zarafshan basin. The following article discusses the necessity of preventing and studying the soil salinization processes, in order to improve the reclamation of lands, to increase soil fertility and develop methods for their rational use.

JÁMIYETLİK HÁM EKONOMİKALÍQ ILIMLER

Filosofiya

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ КРИЗИСТІҢ КЕСКИНЛЕСІҮІНИҢ ХӘЗІРГІ БАСҚЫШЫНДА «ТӘБИЯТ-ЖӘМИЙЕТ» СИСТЕМАСЫН ИЗЕРТЛЕҮДІҢ ТИЙКАРҒЫ МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ УСЫЛЛАРЫ

А.К.Бердимуратова – философия илимлерінің докторы, профессор

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлік университеті

Таянч сұзлар: «табият-жамият» тизими, тизимли ёндашув, экологик вазият, экологик кризис, ноосфералик ривожланиш, фаол-ўзгартувчи ёндашув, тарихий-материалистик ёндашув, ижтимоий-экологик ёндашув, коэволюция, методология.

Ключевые слова: система «природа-общество», системный подход, экологическая ситуация, экологический кризис, ноосферное развитие, деятельностно-преобразующий подход, историко-материалистический подход, социально-экологический подход, коэволюция, методология.

Key words: “nature-society” system, system approach, ecological situation, ecological crisis, noospheric development, transforming-activity approach, historical-materialistic approach, socio-ecological approach, co-evolution, methodology.

«Тәбият-жәмиёт» системасы динамика халатында өзгеретуғын элементлердің жыйнағын береді, өзгеріуи структура өзгеріп атырған объекттың сапасын анықлайды. Системаның берілген мазмунда түсинилиуи қәлеген қатнасықлар арасындағы байланыстарды турақлылық жақтан да, өзгеріс тәрепинен де алып қарайды. Бул жерде системалық усылдың зәурлі методологиялық тийкарлары ретинде диалектика теориясының төмендеги принциптерин: онтология, гносеология хәм праксеологияның бирлигин, тарийхыйлық хәм логикалықтың бирлигин, сындағы диалектикалық бийкарлау принципін бөлип көрсетиуіге болады.

Тәбият хәм жәмиёт, бириншіден, белгили дәрежеде системалы шөлкемлескен хәм өзін раўажландырууға укушлы, екиншіден, олар бир-биринен ғәрезисиз жасамайды, ал көплеген туўры хәм қыя байланыслар менен байланысқан, үшіншіден, дүньяның бирлиги тек «хәр қыйлы системалылықты» емес, ал олардың «бир системалылығын да» беккемлеу мүмкиншилигин береді.

Берілген халатлардың анаў яки мынаў тәреплерине дыққаттың қаратылуына байланысly, тәбият хәм жәмиёттың өз ара тәсир етисиуін үйрениуде хәзирги заман экологиялық жағдайының кескинлескен басқышын есапка алған халда бир неше тийкарғы методологиялық усылларды бөлип көрсетиуіге болады.

Биринши усыл искерлик-өзгертиуи усыл болып, ол тәбияттың системалы шөлкемлескенине бағдарланған, тийкарғы дыққат биосфераның эволюциясына, оның адам искерлигинің тәсири астында жаңа сапаға өтиуине аударылады. Бул сапа ноосфералық раўажланыудың еки вариантының бар болыуын көрсетеди. Биринши вариантқа тийкарланған халда, ноосфера деп жасалма түрде басқарылатуғын биосфера түсиниледи. Жасалма цивилизацияның дәретилюі мүмкиншиликлери де биосферадан ғәрезисиз болып, адамның өмиринің сол цивилизацияның дәреткен жағдайларынан ғәрезли екенлигин көрсетеди. Бирақ, раўажланыудың бул көрсетилген варианты утопиялық характерге ийе болып, тасландыларсыз (шығындыларсыз) өндиристиң жасалма системасын дәретиуі, келешек илиминің шексиз мүмкиншиликлеринен пайдаланыу тәбият айланбалығының қурамалылығын түсиниуден еле узақта. Бул усылды критикалай отырып, М.Виноградов, Г.Михайловский хәм А.Мониннің пикирин қоллап-қуатлауға болады. Олардың пикиринше, адамзат эволюция процесинде биосфера тәрепинен туўылған хәм өзинің өмирин биосферасыз, қандай да бир жасалма орталықта көз алдына келтире алмайды. Биосфера адамсыз жасауы мүмкин, бирақ адам биосферасыз жасай алмайды [1]. Адам биосферадағы өз өмиринің характерин хәм өзинің халатын өзгертиуи тийис, бул адамлар орынлауы тийис болған постулат. Тәбиятқа қайтыу да реаллыққа ийе емес. Себеби, адамзатты «жабайы тәбияттың» биогеохимиялық циклдеринің структурасына қайтарыудың өзи мүмкин емес.

Екинши вариантта ноосфералық қурылыстың кон-

текстинде тәбият хәм жәмиёттың өз ара қатнасы проблемасының сыпатламасына дыққат аударылады. Бул жерде В.Вернадскийдің концепциясына тийкарланатуғын идеялар басшылыққа алынады. Э.Леруа хәм Тейяр-де-Шарден тәрепинен илимий айланысқа киргизилген, кейин ала В.Вернадский тәрепинен раўажландырылған ноосфера түсинигин улыўмалық хәккындағы философиялық тәлиймат контекстинде алып қарасақ, максетке муўапық болады. Э.Леруа хәм Тейяр-де-Шарденнің ноосфера хәккындағы тийкарғы пикирин төмендегише бериуимизге болады: адамның пайда болыуы менен физикалық эволюция өзін тоқтатады, сол себепли биосферадан кейин ноосфера келеди, яғный кейинги эволюция «руўхый усыллар» жәрдеминде иске асырылуы мүмкин. Оған жәмиёт, индустрия, тил, ақыл хәм т.б. киреди [2:3-16].

В.Вернадскийдің мийнетлеринде «ноосфера» түсиниги XX әсирдің 30-жыллары пайда болады. Оның пикиринше, биосферада уллы геологиялық, космослық күш болып, ол жәмиёттық мақлуқат сыпатындағы адамның ақылын, оның бағдарланған хәм шөлкемлескен еркин аңлатады [3:270].

Тейяр-де-Шарден, Э. Леруа хәм В.Вернадский ноосфераны «ойлайтуғын қатлам» сыпатында алып қарайды. Атап айтсақ, оны өсимликлер хәм хайуанатлар дүньясының, биосфераның үстинде (Тейяр-де-Шарден) [4:155-158] пайда болатуғын, биосферадан бөлинип шығатуғын «еркин хәм интеллектуаллық сана» (Э.Леруа), адам болмысының планеталық характери менен байланысly биосфераның жаңа (В.Вернадский) геологиялық халаты деп көрсетеди.

Хәзирги ўақытта анық көзге тасланып атырған пикирди биринши рет В.Вернадский айтады: «Адам биринши мәрте өзинің планетаның турғыны екенін хәм жаңа планеталық аспектте ойлау хәм хәрекет етиуін реал түсинди. Ол, барлық тири жан заттай, планеталық аспектте тек ғана тиришилиқ тараўында – биосферада, өзи менен тығыз, нызамлы ... байланыста болған белгили жер қабығында ойлауы хәм хәрекет етиуи мүмкин» [5:270].

Ноосфераға ерисиуде үш аспектти бөлип көрсетиуі, бизиң пикиримизше, зәурр. Бириншіден, ноосфера хәккыйқыйлықтың өзгеше тарауы, оның пайда болыуы хәм өмир сүриуи адамның ақылыи искерлиги менен анықланады. Екиншіден, ноосфера адамның күшлери сарыпланатуғын жаңа предмет болып табылады, онда өзлестирилетуғын хәккыйқыйлық ретинде өз бетинше статуска ийе болған адам ақылы хәм оның интеллектуаллық дәретиушилигинің жемислери алып қаралады. Үшіншіден, ноосфераның өзи де қайта өзгериске ушырайтуғын тарау сыпатында өмир сүреді. Бул жерде, шәртли түрде еки бөлекті бөлип көрсетиуіге болады. Бириншиси адамның биосферадағы орнын түсиниуі менен, Жердеги адам искерлигин анализлеуі, оның әсиресе негатив, изертленілмеген нәтижелерин түсиниуі менен байланысly.

Екиншиси конструктивлик идеяларды береді, олар-

дың ишинде ең баслысы ретінде бір пүтін планеталық оялауды ислеп шығыуды бириктириу тийкарында адамзат ақылы өзі келтирип шығарған биосфераның глобаллық катастрофасынан қутылыуы мүмкін.

Ноосфераны қуруы мүмкін, себеби, бириншиден, адам искерлиги өзиниң масштаблары бойынша геологиялық күш пенен теңлесті, сол себепли биосфераны өзгерте алады. Екиншиден, техника хэм байланыс усылларына байланыс адамзат пүтинге айланды, хэм бул сапада ноосфераны қурудың улыўма планеталық субъекти сыпатында алып қаралады. Үшиншиден, илимий ой диний хэм идеологиялық шеклеулерден еркин болған планеталық кубылысқа айланды, усыған байланыс адам искерлигин биосфераны «ақыл тараўына» айландыруды тәмиинлейтуғын илимий дәлилленген принциплер тийкарында шөлкемлестиріуге мүмкиншилик береді. Ноосфералық раўажланыўдың хәзирги басқышы адамның тәбияттағы глобаллық искерлигиниң нәтийжеси ҳаққында экологиялық кризисті бийкарлайтуғын пикирлерден туруы тийис. Ең алды менен экологиялық кризис адам санасында шешилиўи керек. Тәбият хэм жәмийеттиң коэволюциясына тийкарланған дүньяның образы ислеп шығылып, кейин ол жәмийетлик қатнасықлар системасында иске асырылыўи тийис [6].

Хәзирги заман экологиялық жағдайын изертлеудің екинши методологиялық усылы тарийхый-материалистлик усыл болып, ол жәмийеттиң системалық шөлкемлесиўине бағдарланады, тәбиятты «өз бетинше бахалық» ретинде алып қарамайды, ол жәмийетлик системаның қәлиплесиўиниң базиси, оның тийкары сыпатында түсиндириледі. Жәмийеттиң раўажланыўи менен бул тийкар жаңа тараўларды қамтыў аркалы кеңейеди, жәмийеттиң раўажланыўының жаңа шәртлерин (алдын өндирилесик-экономикалық, кейин социаллық) дөретеди.

Кейинги «тәбият-жәмийет» системасын изертлеудің социаллық-экологиялық методологиялық усылында тәбият хэм жәмийет арасындағы байланыслар системасы ҳаққында, субъекттиң хәр қыйлы тәреплериниң қайта өзгертиў процесине избе-из кириўи ҳаққында сөз етиледі. Тийкаргы тастыйықлауды жәмийетти социаллық қайта қурудың үстинлиги (приоритети) ҳаққындағы тезис қурайды. Ноосфералық қурылысқа өтпестен бурын, адам жәмийетлик қурылысты өзгертиўи тийис. «Организм» хэм «орталық» арасындағы баслы байланыс, оларды таңлаўға байланыс яки тәбийий, яки социаллық, яки материаллық-нәрселик (цивилизация) болыўи мүмкін. Сол себепли адам экологиясында, биринши гезекте, адам хэм тәбияттың биологиялық байланысына тийкаргы күш бериледи, ал ноосфералық проблематикада өзгеше дыққат адамның автотрофлық принципине аўдарылады. Социаллық экологияда тийкаргы тастыйықлау ретинде жәмийетти социаллық қайта қурудың үстинлиги (приоритетлиги) ҳаққындағы тезис алып қаралады. Цивилизация экологиясында ноосфералық раўажланыўдың тийкаргы шәртин мәдений жетискенликлер, техникалық системалар хэм т.б. түринде адам тәрепинен топланған цивилизациялық бахалықлар береді.

Усыларды басшылыққа алған ҳалда XX әсирдиң 80-

жылларынан баслап дүнья жүзи мәмлекетлериниң басым көпшилиги «үзликсиз раўажланыў» стратегиясын тийкар етип алды. Кейин ала оны «турақлы раўажланыў» (Рио-де-Жанейро, 1992 ж.) идеясы менен алмастырды. Бул концепцияның алға сүрилиўи адамзаттың экологиялық кризистен шығыўға болған умтылысын хэм раўажланыўдың дәстүрий моделин түсинип жетиўдиң нәтийжеси болып табылады. Бул концепция тек ғана турақлылық моментин өз ишине киргизип қоймастан, экологиялық хэм экономикалық раўажланыўдың динамикасын да, руўхый тараў хэм сиясий системаның өзгешеликлерин де есапқа алады. Ол адамның ноосфера дәўирине қарай жолын, стратегиясын реализациялауды береді, яғный тәбият-жәмийет коэволюциясы ҳалатын аңлатады [7].

Солай етип, тендей дәрежеде биосферадан ноосфераға өтиў жолы техносфераны да, социосфераны да қайта қуруы аркалы өтеди. Олардың хәр бири өз нызамлықларына хэм раўажланыў тарийхына ийе. Бул процессти тереңнен түсиниў, бизиң пикиримизше искерлик-қайта қуруы усылының екинши вариантына сай иске асырылады, анығырағы, турақлы раўажланыўдың жетилистирилген ноосфералық-технологиялық сценарийсине байланыс жуз береді. Бул жерде тек тәбийий орталық ғана адам искерлиги тәсири астында өзгерип қоймастан, жәмийет те социотәбийий системаның нызамлылықларының тәсири астында қайта қурылады [8]. Берилген мазмунда адам тәрепинен социотәбийий орталықты билиў процесинде эмоционаллық, интуитивлик хэм рационаллық бөлеклердиң бириктирилиў өлшеминде де айрықша дыққат бериледи. Себеби, биринши еки бөлек көпшилик жағдайда екинши дәрежелі деп саналып, олар дүньяны ақылый өзлестиріуге кесент береді деп түсиндириледі. Бирақ әмелият олардың ақылды альтернативлик шешимлерди излеўге мәжбүрлейтуғынлығын көрсетеди. Буған қосымша, ақылый шешимлердиң санаға синдирилиў процесі эмоциялар тийкарында дүзилген «келешек образының» мүмкін болған вариантын түсиниў аркалы иске асырылады. Сол себепли ақыл берилген системаны билиўде үш қурам бөлектің хәммесин өз ишине қамтыды, хэм «мақсетке сай» мазмунды ийелейди.

Солай етип, раўажланыўдың хәзирги заман басқышында жәмийет хэм тәбият коэволюциясы эмоционаллық мазмунды есапқа алыўшы әдеп-иқрамлылық тийкарда иске асырылады. Усыған байланыс қоршаған тәбиятты пайдаланыўдың баслы нәтийжесин руўхый талаптарды, яғный тутыныў ориентациясына қарсы туратуғын руўхый бахалықларды дөретиуге хэм өзлестиріуге болған адамлардың хэм жәмийеттиң мүтәжликлерине реализациялау береді. Себеби, руўхыйлық генетикалық планда жәмийетлик практиканың дөретпеси болып, тарийхый жақтан социумның қәлиплесиўин тамамлайды. Бундай жағдайда, әлбетте, жәмийетлик қатнасықларды гуманизациялау, бизиң жәмийетлик дүзимге жаңа сапалы көринисти беріу, басланған руўхый жаңаланыў процесі экологиялық жағдайға тәсирин тийгизиўи тийис, бахалықлар хэм идеалларды қайта түсиниў тийкарындағы диалектикалық процесс сыпатында тәбиятқа жаңа гуманистлик қатнасықты қәлиплестириўи керек.

Әдебиятлар

1. Виноградов М., Михайловский Г., Монин А. Вперёд к природе. // ИВ РАН. 1994. №9.
2. Горшков В., Кондратьев К., Шерман С. Устойчивость биосферы и сохранение цивилизации. // Природа. 1993. №3.
3. Вернадский В. Научная мысль как планетное явление. -М.: 1991. -С. 270.
4. Тейяр-де-Шарден П. Феномен человека. -М.: 1987. -С.155-158.
5. Вернадский В. Научная мысль как планетное явление. -М.: 1991.
6. <http://www/Russian.globalclub.com/gw/02/11/a/htm> Доклад А.Вебер. Глобализация и устойчивое развитие: проблемное поле и возможные сценарии. (с), 2001, А.Вебер.
7. Встреча на высшем уровне «Планета Земля». Программа действий. Повестка дня на XXI век и другие документы конференции в Рио-де-Жанейро в популярном изложении. –Женева: 1993.
8. Berdimuratova, A. K., & Mukhammadiyarova, A. J. (2020). Philosophical and methodological aspects of the interaction of natural environment and man. International Journal of Pharmaceutical Research. <https://doi.org/10.31838/ijpr/2020.12.03.235>.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада жамият ва табиатнинг тизимли алоқаси асосида ҳозирги замон экологик вазиятининг кескинлашуви таҳлил қилинган. Тизимли ёндашув доирасида социотабий ривожланишга нисбатан фаол-ўзгартувчи, тарихий-материалистик, ижтимоий-экологик методологик йўналишларнинг мазмуни очиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрено обострение современной экологической ситуации в её соотнесенности с системной связью общества и природы. Раскрыто в рамках системного подхода содержание деятельностно-преобразующего, историко-материалистического, социально-экологического методологических способов применительно к социоприродному развитию.

SUMMARY

This article discusses the exacerbation of the modern ecological situation in its correlation with the systemic connection with society and nature. Disclosed the content of the activity-transforming, historical-materialistic, socio-ecological methodological methods in relation to socio-natural development within the framework of the system approach.

Tariyx

ҒАРЕЗСИЗЛИК ЖЫЛЛАРЫНДА НӨКИС ҚАЛАСЫНЫҢ ТАРИЙХЫН
ҮЙРЕНИЎДИҢ МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ ТИЙКАРЛАРЫ

З.Есназарова – тарийх илимлериниң кандидаты

З.Алеуов – магистрант

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: метод, методология, фараз, назария, тарих, педагогика, дидактика

Ключевые слова: метод, методология, гипотеза, теория, педагогика, дидактика.

Key words: method, methodology, hypothesis, theory, history, pedagogy, didactics.

Ш.М.Мирзиёевтың 2017-жылы 30-июньдағы Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы қасындағы Өзбекстанның ең жаңа тарийхы бойынша жәмәәтшилик кеңеси искерлигин шөлкемлестириў ҳаққындағы [1] қарары әҳмийетли хўжетлерден бири болып табылады.

Қарарда жәмәәтшилик кеңеси алдында Өзбекстанның ең жаңа тарийхын системалы, ҳақыйқый фактлик материаллар тийкарында үйрениўди, жас әўладқа илимий хәм оқыў-методикалық әдебиетларды жаратыў бойынша бир қатар ўазыйпаларды койған. Усы хўжетте көрсетилген ўазыйпаларды бир-бирин толықтырыўшы еки бағдарда әмелге асырыў шәрт болып есапланады. Бириншиден, жас әўладқа илимий хәм оқыў қолланбаларды жаратыў, екіншиден, тарийхый мағлыўматларды рационаллық тийкарда, жасларға жеткерий хәм оқытыў бүгинги күнниң актуал машқаласы болып табылады.

Екіншиден, Орайлық Азияның жаңа тарийхы материаллары тийкарында тарийх илиминиң теориясы хәм методологиясы бойынша изертлеўлер алып барылды. Ғарезсизликке ерискеннен кейин Орайлық Азия мәмлекетлери улыўма сиясий, билимлендириў социал-экономикалық өзгерислер шараятында пайда болды. Усындай шәртлер тийкарында тарийх, политология, халық аралық қатнастар, экономика, социология, антропология, психология хәм басқа пәнлер сыяқлы көплеген илимий пәнлердеги заманагөй процесслерди есапқа алған ҳалда усы дәўирди теориялық хәм әмелий үйрениў стратегиялық жақтан әҳмийетке ийе болады. Усы процесслерди илимий түсиниў көп тәрептен тарийхтануўдың бар концептуал хәм методикалық арсеналын бастан ақырына критикалық анализлеў, жақын хәм өтмиш тарийхын үйрениў менен шұғылланатуғын барлық илимий тараўлардың теориялық мүмкиншиликлерин жаңалаў менен байланыслы [2].

Өзбекстанның жаңа тарийхы ҳаққында сөз болар екен, биз ушын дәслеп мәмлекетимизде 1991-жылдан кейинги басып өткен тарийхый жолдың мазмұнын аңлап жетий айрықша. Илимий изертлеўлердин белгиленген максети хәм гипотезасына байланыслы биз төмендеги ўазыйпаларды белгилеп алдық:

1) Нөкис қаласы тарийхының илимий тийкарланған дәўирлик системасын дүзиў ушын қәнигелестирилген әдебиетларды анализлеў;

2) усынылып атырған методологияның басқышлары хәм усылларын, олардың мазмұны педагогикалық процесске киргизий тәртибин анықлаў жоқарғы оқыў орнының талабалары ушын Нөкис қаласы тарийхын

оқытыў методологиясы нәтийжели әмелге асырыў;

3) тарийхшы талабалардың Нөкис қаласы тарийхы ҳаққында билим дәрежеси хәм дереклер көрсеткишин ислеп шығыў;

4) тәжирийбе-сынаў ислери процесинде ислеп шығылған методологияның нәтийжесин тексерий ўшын қаралып шығылған изертлеўдин методологиялық тийкарлары Нөкис қаласының пайда болыўы хәм раўажланыўын ашып беретўғын түсиниклер алып қаралады. Объектти ўақыт өтийи менен раўажланып баратуғын система сыпатында үйрениўди тәмиинлейтуғын тарийхнамалық идеялар нәзерде тұтылады. Сондай-ақ, Нөкис қаласы Қарақалпақстан Республикасының социал-экономикалық хәм мәдениет-тының раўажланыўында оны менен байланыслы болған тарийхыйлық жақтан сәўлелендирий. Билиў теориясы тийкарында исленбелер тийкарында эмприкалық хәм теориялық изертлеўдин усылларын хәр тәреплеме қарап шығылыўы.

Билим берий процессин анықлаў хәм оны оқытыў процесинде нәтийжели шөлкемлестириўдин дидактикалық жақтан қантасыўы көрсетиледи. Раўажландырыў бойынша билим берийдин тийкаргы идеялары, Нөкис қаласының тарийхы хәм оның теориялық жақтан изертлениўи.

Теориялық изертлеўдин түрли бағдарлары бойынша қәнигелестирилген әдебиетлар анализи, Нөкис қаласы мәдениетин үйрениўде тарийхыйлық машқалалары, тийкарынан тарийх хәм педагогика тараўындағы машқалалар, билимлерди қәлиплестириў методологиясы Нөкис қаласы тарийхының системасын дүзиў идеяларды улыўмаластырыў хәм системаластырыў; педагогикалық дизайн хәм моделлестириў эмприкалық социологиялық, бағдарланған педагогикалық бақлаў, гүрриңлесиў, сораўнама, тест, дәретиўшилик тапсырма, экспериментал изертлеў, мағлыўматларды қайта излеў алып қаралады.

Изертлеўдин базасында ўш басқыштан ибарат болып, биринши басқышта Нөкис қаласының тарийхын оқытыўдың тийкаргы жеке тәжирийбе, сондай-ақ изертлеўдин түрли тәреплери бойынша тарийхый илимий әдебиетларды үйрениў хәм анализлеўди өз ишине алады.

Бул бағдарда үлкен теориялық методологиялық хәм илимниң фактлик майданына тийкарланған академик С.К.Камаловтың мақаласын айрықша көрсетиў зәрүр [3]. Автор бириншиден, олар ҳазирги Нөкис аймағындағы эрамыздан бурынғы IV-III әсирлерге байланыслы археологиялық естеликлерди тапты хәм этнологлар болса, қала атын қарақалпақлардың

руўларының атларынан келип шыққанын тийкарлады; екінші басқышта теориялық тийкарлар анықланады, оның тийкарында Нөкис қаласының тарихын оқытыудың авторлық методикасы ислеп шығылады. Соның ушын усы пәннің тийкаргы тематикалық блоклары анықланып, оның мазмунын талабалар тәрпіннен ең жақсы өзлестіріу ушын бағдарланған дидактикалық материаллар ислеп шығылған.

Хәзирги Нөкистің орнында ең әйемнен баслап Нөкис аўылы пайда болған, ол XIX әсирдің ақыры хәм XX әсирдің биринши шерегинде усы ат пенен байланыслы болғанлығы анықланады.

Педагогикалық илимий изертлеудің гипотезасын сынап көріу хәм ислеп шығылған методологияның нәтижелилигин анықлау экспериментал изертлеу жумыслары избе-из өткериледи. Үшинши басқышта, 1928-1941-жыллар бойынша топланған материалларды анализлеу, улыўмаластырыу системаға салыу архивлик материалларды қайта ислеу хәм анықлау жумыслары алып барылады. Бул бойынша көрсетилген мағлыўматлар дәлилленеди, Нөкис волосты советлерге қарсы биринши қураллы қарсылық көрсетиу орайларынан бири болған; төртиншиден, Нөкис волосты – Нөкис районының (1928-1941) орайы болған. С.Камаловтың айрықша атап көрсеткеніндей, «Төрткүлден кейин Қарақалпақстанның екінши пайтахты «сахра ортасындағы үлкен аўылда емес, бәлким өзиниң узақ тарийхына ийе болған хәм волост, район орайы есапланған Нөкисте болыуы» оның пайтахт сыпатында туўры таңланғанлығынан дерек береді» дейди. Илимий методикалық классификациялау тийкарында қарап шығылса Нөкис қаласының тарийхын басқышларға бөлиу теориялық жақтан анализленеди.

Усы пикирден алымлардың илимий мийнетлерине дыққат аударылады, академик С.К.Камалов тәрпіннен усыныс етилген Нөкистің раўажланыу басқышларын дәуирлерге дурыс бөлген. Бул үлкен методологиялық әхмийетке ийе: биринши басқыш – 1932-1990-жыллар, яғный аўқам хәкимияты дәуириндеги раўажланыу басқышы. Ол еки дәуирге бөлинеди: 1932-1945-жыллар хәм 1946-1990-жыллар. Екинши басқыш – Өзбекстанның ғарезсизлиги дәуири. Автордың дурыс көрсеткеніндей, ғарезсизликтің қолға киргизилиуі менен пайтахт тарийхында жаңа дәуир басланды. Бириншиден, административлик реформалар пайтахт дүзилиуіне өз тәсирин тийгизди – хәкимият, үш посёлка жыйыны, 22 мәхәлле кеңеслери пайда болды. Екиншиден, тарийхта биринши мәрте «Катекс»

тоқымашылық комплекси қурып питкерилди, ун комбинаты, кийиз-отау комбинаты, «Кабель» АЖ, «Қарақалпақбоян» АЖ, «Нөкис тас» АЖлары салынды. «Нөкис Султан Ұайс тау Мискин Ұшқудық темир жолы», «Хожели Нөкис» көпир қурылыслары үлкен уақыя болды. Үшиншиден, ғарезсизлик жылларында пайтахттың билимлендириу системасы, илим хәм мәдениат тез көрсеткишлер менен өсти. Төртиншиден, Нөкис Арал мәселелери бойынша өткерилген халық аралық форумлар, Арал бойы халықлары тарийхы хәм мәдениатлары ушын орай уазыйпасын өтей баслады. Жуўмақлап айтқанда, С.К.Камаловтың мақаласы Нөкис қаласының хәзирги тарийхын ашып беріуде үлкен әхмийетке ийе. Тарийх илимлериниң докторы, профессор Б.А.Қошановтың бир қатар мақалаларын Нөкис қаласының хәзирги дәуир тарийхтаныуына қосылған үлкен үлес сыпатында қарауға болады. «Вести Карақалпақстана» газетасы бетлеринде «Пайтахт тарийхы ҳаққында» рубрикасындағы мақалалары Интернет веб-сайтындағы «Нөкис тарийхы» сыяқлы хабарлары, «Қала қурылысы машқалалары хәм изертлеулер», «Шығыс мегаполиси» сыяқлы мақалалары үлкен әхмийетке ийе болып, оларда урбанизация процесслери, тарийхый демография, пайтахт қурылысы мәселелери сөз етиледи хәм қала тарийхын ашып беріуде анықлықты көрсетип береді [4].

Ғарезсизлик жылларында Нөкис қаласының тарийхын үйрениудің тийкаргы дереги сыпатында алып қарайтуғын болсақ, Нөкис қаласының 1991-2005-жылларда қаланы басқарыу системасының административлик реформасы, қаланың хәзирги социал-экономикалық инфрақұрылымының қәлипесіуі, мәдениат, илимий орай сыпатында раўажланыуын үйрениу нәзерде тутылады. Нөкис қаласының 1991-2019-жылларда урбанизациялық процесслер хәм экологиялық машқалалары, қалалық агломерация мәселелери тарийхы алып қарауға болады [5].

Жуўмақлап айтқанда, жоқары оқыу орындарының тарийх қәнигелиги талабалары ушын «Нөкис қаласының тарийхын» үйрениу методы хәм методологиясы ислеп шығылған болып, үш басқышты өз ишине алады. Бул кәсіплик тәлимнің ажыралмас бөлими сыпатында тарийх пәніне қызығушылықты оятатуғын мотивация, талабалар арасында Нөкис қаласы тарийхының хәр бир дәуириниң анық картинасын жаратыуға қаратылған раўажланыу болып табылады.

Әдебиатлар

1. Постановление Президента Республики Узбекистана «Об организации деятельности общественного совета по новейшей истории Узбекистана при академии наук Республики Узбекистан». –Ташкент: 30 июня 2017, № III-3105.
2. Новейшая история центральной Азии. Проблемы теории и методологии. -Москва: 2018, –С. 7-8.
3. Камалов С.К. Нөкис қаласының раўажланыу тарийхынан. ӨзР ИА ҚҚБ Хабаршысы. –Нөкис: 2003, № 6, 64-69-б.
4. Кошанов Б.А. Проблемы и поиски в градостроительстве. Вести Карақалпақстана. –Нукус: 26.10.2002; Его же: Мегаполис по-восточному. /Вести Карақалпақстана. –Нукус: 4.02.2003.
5. Есназарова З. История города Нукуса периода независимости (1991-2005). -Нукус: -С. 28-88.

РЕЗЮМЕ

Мақолада мустақиллик йилларидаги Нукус шахри тарихини ўрганишнинг методологик жиҳатлари яъни, методлари ва методологияси педагогик нуқтаи назардан таҳлил қилинган. Тарихий методологик таҳлил борасида муаллифлар Нукус шахрининг тарихини ўрганишда олимлар илмий асарларини фундаментал асосда ўрганиб чиқиб, босқичларга ажратган. Бунда, асосан, Нукус шахрининг фундаментал моҳиятини сақлаб қолиш, шахс, жамият ва давлатнинг ҳозирги ва келажадаги эҳтиёжларини қондириш асосида замонавий таълим сифатини яхшилаш кўзда тутилган.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются методологические аспекты изучения истории города Нукуса за годы независимости, то есть его методы и методология. При изучении историческо-методологического анализа мастерами, изучены истории города Нукуса путём изучения научных трудов учёных в фундаментальном анализе. В то же время сохранение основополагающей сущности Нукуса заключается в обеспечении современного качества образования, основанного на текущих и будущих потребностях личности, общества и государства.

SUMMARY

The article analyzes the methodological aspects of studying the history of the city Nukus over the years of independence, that is, its methods and methodology. When studying historical methodological analysis by experts, it was investigated the history of the city Nukus from scientific works of scientists in fundamental analysis. At the same time, preservation of the fundamental essence of Nukus is to ensure the modern quality of education based on the current and future needs of the individual, society and government.

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОННИНГ ЭКОЛОГИК ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ МАСАЛАЛАРИ

А.Ш.Каипназаров – ассистент ўқитувчи

Ажсиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: экологик сиёсат, Ўзбекистон Республикаси Қонуни, Орол бўйи минтақаси, Орол денгизи, сув хўжалиги.**Ключевые слова:** экологическая политика, закон республики Узбекистан, бассейн Аральского моря, Аральское море, водное хозяйство.**Key words:** environmental policy, Law of the Republic of Uzbekistan, South Aral region, the Aral Sea, water management.

Бутун оламда атроф-муҳит ифлосланиши муаммолари, аҳоли ва ҳудудларнинг экологик хавфсизлиги масалалари бугунги куннинг долзарб мавзусига айланган. Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотининг маълумотларига кўра, сайёрамиздаги касалликларнинг тахминан 24 фоизи ва ўлим ҳолатларининг 23 фоизи атроф-муҳит ифлосланиши оқибатидаги зарарли таъсирлардан келиб чиқади [5, 6].

Бугунги кунга келиб, Ўзбекистонда экологик хавфсизлигини таъминлаш учун ҳуқуқий, ижтимоий, иқтисодий аҳамиятга эга ҳужжатлар қабул қилинган. Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг экологик хавфсизлик ва барқарор ривожланиш соҳасидаги сиёсий йўналиши асосида Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида» ги қонуни (1992) каби ҳуқуқий, ташкилий хусусиятларни тавсифловчи қонунлар қабул қилинган бўлиб, теварак-атроф тозаллигини сақлаш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш каби юксак масъулиятли вазифаларни юклайди. Ушбу Қонун инсоният жамияти ва табиат ўртасидаги муносабатларни уйғун ривожлантириш, ноёб табиий ресурсларни муҳофаза қилиш, шунингдек, аҳолининг қулай муҳитда яшаш ҳуқуқларини кафолатлайди [18].

Ҳукумат сиёсатининг асосий афзалликларига кўра, давлат идоралари ва манфаатдор томонлар билан коллегиял равишда, «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида» ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг янги тахририни муҳокама қилдилар. Ирригация ва дренаж соҳаларини ривожлантиришнинг асосий стратегиялари ва Республикада ирригация тизимини ривожлантириш миллий дастури ушбу Концепция билан чамбарчас боғлиқдир. Ушбу ҳужжатлар биргаликда сув ресурсларини бошқариш сиёсатини амалга ошириш учун муҳим восита бўлиб, улар қишлоқ хўжалиги соҳасини ривожлантириш ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш учун жуда катта аҳамиятга эга.

Сиёсий кўмаги Европа Иттифоқининг сув хавзаларидан фойдаланиш ёки иқтисодий фойдали сувдан фойдаланишни режалаштириш билан боғлиқ асосий мақсадларга эришиш мажбуриятини қўллаб-қувватлайди.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, Ўзбекистон Республикаси Европа Иттифоқининг сувдан оқилона фойдаланиш ташаббусида фаол иштирок этмоқда, унинг сиёсий кўмаги Европа Иттифоқининг сув хавзаларидан фойдаланиш ёки иқтисодий жиҳатдан фойдали сувдан фойдаланишни режалаштириш билан боғлиқ асосий мақсадларга эришиш мажбурияти билан қўллаб-қувватланади [16, 17].

1976-1980 йилларда ушбу даврда Орол денгизи ва Орол бўйи дастури бўйича тадқиқотлар натижалари йиғилишларда ва Бутуниттифок илмий конференцияларида муҳокама қилинди, яъни булардан, Олма-Отада 1977 йил декабрь ойида бўлиб ўтган («Орол денгизи сатҳи пасайишининг атроф-муҳитга таъсирини ўрганиш ва ижтимоий-иқтисодий оқибатларини баҳолаш бўйича иккинчи координацион йиғилиш»), Москвада 1979 йил ноябрда («Орол денгизи сатҳининг пасайиши салбий оқибатларининг олдини олиш бўйича чора-тадбирларнинг илмий асослари»), Нукусда 1980 йил декабрда («Орол денгизи ва Амударё дельтаси муаммолари» конференцияси шаклида Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Президиумининг ташириф йиғилиши) ва бошқалар. Айнан шу даврда суғориш учун Ўрта Осиё сув ресурсларидан максимал

даражада фойдаланиш парадигмасига бўлган муносабат бутунлай тугаб қолганига қадар ўзгарди ва Сибир дарёларининг сувларини ўтказиш зарурати сезила бошланди. Ҳамда ушбу масала бўйича қарор қабул қилиш учун асос бўлиб, Орол муаммоси бўйича ТИД (Техник-иқтисодий доклад) ни ишлаб чиқиш зарурати исботланди [1, 2]. Афсуски, конференцияларда тингланган маърузалар очик матбуотда эълон қилинмади. Биз бу ҳақда фақат қисқа маълумотли хабарлардан биламиз. Мана шу йилларда Орол муаммоси бўйича эришилган натижаларнинг тўлиқ расмини Чўлга қарши кураш маркази жойлашган Ашхободда (Туркменистон Республикаси) нашр этилган «Чўлларни ривожлантириш муаммолари» (1979 й., 2-сон) журналида келтирилган ва Туркменистон ССР Фанлар академиясининг Чўллар институтида чўлларни ривожлантириш ва уларни муҳофаза қилишнинг долзарб муаммоларига бағишланган илмий конференциялар ўтказиш ҳар икки йилда бир марта ўтказилган [7, 13]. Чўллар институти директори, академик А.Г.Бабаев (1979) томонидан тайёрланган кириш мақоласи Орол хавзаси табиатини муҳофаза қилишга бағишланган. Ушбу мақолада муаллиф Орол денгизининг қуриши оқибатида, умуман, Орол денгизи экотизимига салбий таъсирини камайтириш масаласини кўриб чиқади. А.Г.Бабаев чўлларнинг табиий ресурсларини ривожлантириш шароитида муҳофаза қилиш муаммосининг долзарблиги ошганлигини таъкидлаб, ушбу муаммонинг ечими табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, деб тушунилиши кераклиги ва илғор илмий давр мобайнида оғохлантирилганлиги ва технологик инқилоб, табиатга антропоген таъсир тузатиб бўлмайдиган даражада бўлиб қолиши, шунинг учун бугунги тараққиёт ва самарадорлик билан ўзини алдамаслик кераклиги, юзага келиши мумкин бўлган салбий намоёнлишлар ҳақида ўйлаш кераклиги, чунки йўқотишлар қопланмаслигини эътироф этган [4]. Шунингдек, у биологик нуктаи назардан денгиз қуриб улгурмасдан ўлиши ҳақидаги аҳамиятсиз ғояни баён қилди. Унинг фикрича, Орол муаммосининг асосий келиб чиқиши монокультуралар учун суғориладиган майдонларни кенгайтириш эканлиги шубҳасиз эди, аммо у барибир бу муаммони ташқаридан жалб қилиниши мумкин бўлган сув ресурслари ёрдамида ҳал қилиш мумкин, деб тахмин қилди [4].

1976 йилдан 1980 йилгача бўлган давлат дастури доирасида Орол денгизи ва Орол бўйи минтақасининг антропоген чўлланиши муаммоларини ҳал қилиш бўйича ишларнинг асосий натижаларини профессор И.П.Герасимов тақдим этди [5, 6, 7]. У ушбу тадқиқотлар натижасида кенг ва кўп қиррали, баъзан ноёб материаллар тўпланганлигини тўғри таъкидлади. 1980 йилда Давлат фан ва технология қўмитасида бўлиб ўтган йиғилишда Орол муаммоси бўйича техник-иқтисодий ҳисоботни жамлаш тўғрисида қарор қабул қилинди ва «Союзгипроводхоз» га 1985 йилгача тайёрлаш тўғрисида буйруқ берилди. Шу билан бирга, Давлат фан ва технологиялар қўмитаси томонидан «Орол денгизи режими ва унинг даражасининг пасайиши ҳамда Орол бўйининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш жараёнларига сув ресурсларини бошқариш тадбирларининг таъсирини ўрганиш, Орол бўйи минтақасининг антропоген чўлланиши шароитида табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишнинг

илмий асослари ва тадбирларини ишлаб чиқиш масалаларини қўйди. СССР Фанлар академиясининг География институтини, ушбу тадқиқотлар учун етакчи ташкилот этиб тайинланди.

1991 йилда СССР парчаланиши билан Оролни сақлаш ва тиклаш концепциясида ва Орол бўйи минтақасидаги вазиятни нормаллаштириш концепциясида белгиланган вазифаларни амалга ошириш бўйича ишлар ҳеч қачон бошланмаган (асосий қоидалар ..., 1991), бироқ, Орол денгизи ҳавзасида жойлашган давлатлар, мавжуд сув ресурсларидан биргаликда оқилона фойдаланиш уларнинг мавжудлиги учун энг муҳим аҳамиятга эга эканлигини тушуниб, 1992 йил 18 февралда Олма-Ота шаҳрида «Давлатлараро манбаларнинг сув захиралидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишни биргаликда бошқариш соҳасида ҳамкорлик тўғрисида битим» ни имзоладилар, ва 1993 йил 26 мартда Қизил-Ўрда шаҳрида Орол денгизи ва Орол бўйи минтақасини ҳал қилиш, Орол денгизи ҳавзасининг бутун минтақасидаги экологик вазиятни яхшилаш ва ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш бўйича биргаликдаги ҳаракатлар тўғрисида битим имзоланди.

Ушбу консорциумлар доирасида давлатлараро сувни мувофиқлаштириш комиссияни (ДСМК) ташкил этиш кўзда тутилган бўлиб, унинг иш тартиби вазифасига сув ресурсларини самарали бошқариш ва сувни тақсимлаш, бош иншоотларни, давлатлараро ва маҳаллий каналларни сақлаш, трансчегаравий сув оқимларида сувни тежаш, об-ҳаво ва оқимларни ҳисобга олиш ва бошқа масалалар қиради [10, 11, 12]. Давлатлараро сувни мувофиқлаштириш комиссияси ўз фаолиятини бошлаганидан бери ЮНЕСКО билан яқин ҳамкорликни йўлга қўйди. Жаҳон банки, БМТ Тараққиёт дастури, ЮНЕП ва бошқа халқаро ташкилотлар, уларни «Орол

денгизи ҳавзасида экологик ва ижтимоий-иқтисодий вазиятни яхшилаш бўйича аниқ ҳаракатлар дастури» ни амалга ошириш учун донор сифатида жалб қилишга имкон берди, бунинг учун моддий маблағлар биринчи босқичда аллақачон ажратилган эди.

Ҳозирги вақтда давлатлараро сувни мувофиқлаштириш комиссияси асос солган давлатлар, ирригация ва дренаж бўйича халқаро комиссиянинг (ИСИД) фаолиятида унинг қонуний аъзолари сифатида фаол иштирок этмоқдалар. Ирригация ва дренаж бўйича халқаро комиссияси контингентидан Орол денгизи ҳавзаси бўйича алоҳида ишчи гуруҳ тузилди [11, 13, 17].

XX асрнинг 90-йилларидан то ҳозирги кунгача турли хил фондлар, шу жумладан, хорижий маблағлар кўмағида, Орол денгизи қуриган қисмини фитомелиоративлаштириш ва кенг майдонларни эгаллаган ўсимликлар билан бирлаштириш бўйича кўплаб лойиҳалар амалга оширилди. [14, 15, 17].

Қорақалпоғистон Республикаси учун сув таъминоти ва дренаж каналлари, аввалги қўллар полдерлар (қирғокнинг қуриган), шу жумладан, Амударё сувлари асосида делтада ягона гидравлик тизимни яратиш лойиҳасини ишлаб чиқиш жуда муҳим воқеа бўлди [16].

Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикасининг экологик хавфсизлик соҳасидаги сиёсати, авваламбор, барча табиий муҳитдаги ифлослантирувчи моддаларни тугатишга қаратилган. Бу, аввало, Конституциянинг асосий принциплари асосида, шунингдек, дунёнинг етакчи давлатларининг турли халқаро конвенциялар ва келишувларидан келиб чиққадиган мезонларининг бажарилишини ҳисобга олган ҳолда Ўзбекистон Республикасининг тегишли қонунчилик ҳужжатлари бўйича амалга оширилиши керак.

Адабиётлар

1. Аладин Н.В. Плотников И.С. 2008. Современная фауна остаточных водоемов, образовавшихся на месте бывшего Аральского моря. // Труды зоологического института АН СССР. Т. 312. -С. 145-154.
2. Акрамов З., Рафиков А. 1990. Прошлое, настоящее, будущее Аральского моря / Ред. Н.А. Кривоносова. -Ташкент: «МЕХНАТ». -С.144.
3. Аладин Н.В., Гонтьарь В.И., Жакова Л.В., Плотников И.С., Смуров А.О. 2018. Перспективы биоразнообразия Аральского моря. // Сборник материалов международной конференции: «Совместные действия по смягчению последствий Аральской катастрофы: новые подходы, инновационные решения и инвестиции. Ташкент, 7-8 июня 2018 г. –Ташкент: -С. 114-120.
4. Бабаев А.Г. 1979. Охрана природы Аральского бассейна – проблема государственной важности. // Проблемы освоения пустынь. № 2. -С. 3-6.
5. Герасимов И.П. 1985. Экологические проблемы в прошлой, настоящей и будущей географии мира. -М.: «Наука».
6. Герасимов И.П., Кузнецов Н.Т., Городецкая М.Е. 1980. Современные задачи научных исследований по проблеме Аральского моря // Известия АН СССР. Серия географическая. № 4. -С. 37-44.
7. Герасимов И.П., Кузнецов Н.Т., Кесь А.С., Городецкая М.Е. 1983. Проблема Аральского моря и антропогенного опустынивания Приаралья. Проблемы освоения пустынь. № 6. -С. 22-33.
8. Глазовский Н.Ф. 1990. Аральский кризис. -М.: «Наука». -С.136.
9. Городецкая М.Е., Кесь А.С., Кузнецов Н.Т. 1979. Состояние изучения Аральского моря // Проблемы освоения пустынь. № 2. -С. 12-17.
10. Основные положения концепции сохранения и восстановления Аральского моря, нормализации экологической, санитарно-эпидемиологической, медико-биологической и социально-экономической ситуации в Приаралье. 1991 // Известия РАН. Серия географическая. № 4. -С. 8-21.
11. Межгосударственная координационная водохозяйственная комиссия Центральной Азии. 2018. [Электронный ресурс http://www.icwc-aral.uz/cmc_ru.htm (дата обращения 23.07.2018)].
12. МКВК 1992/2002. 2002. Рекламный проспект. -С.16.
13. Рафиков А.А., Тетюхин Г.Ф. 1981. Снижение уровня Аральского моря и изменение природных условий низовьев Амударьи. -Ташкент: «Фан». -С.199.
14. Kuzmina Zh.V., Treshkin S.Ye. 2012. Phytomelioration of Solonchaks in the Uzbekistan Pre-Aral Region Under Recent Climate Change // Aralkum – a Man-Made Desert. The Desiccated Floor of the Aral Sea (Central Asia) / Eds. S-W. Breckle, W. Wucherer, L.A. Dimeeva, N.P.Ogar. Springer-Verlag Berlin Heidelberg. -P. 407-429.
15. Kuz'mina Zh.V., Treshkin S.Ye. 2013. Monitoring of Growth of Black Haloxylon (Haloxylon aphyllum) on Hydromorphic Salt Marches of Dried Bottom of Aral Sea // Arid Ecosystems. Vol. 3. No. 4. -P. 220-226.
16. Новикова Н.М., Конюшкова М.В., Тодерич К.Н., Шуйская Е.В., Мамутов Н.К., Реймов П.Р. 2018. Управление и мониторинг состояния природных ресурсов в Аральской проблеме. // Проблемы рационального использования и охрана природных ресурсов Южного Приаралья. VII-я Международная научно-практическая конференция. –Нукус», 17-18 июля 2018 г. Ч. 1.
17. Комплексные дистанционные и наземные исследования осушенного дна Аральского моря. 2008 // Ред. В.А. Духовный, П. Навратила, И. Рузиев, Г. Стулин, И. Рощенко. -Ташкент: НИЦ МКВК. -С.190.
18. www.lex.uz, «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида» ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни, Тошкент.- 1992., «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида» ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни, Тошкент.- 1993.

РЕЗЮМЕ

Маколада Жанубий Орол бўйи минтақасидаги асосий экологик муаммоларнинг ривожланиш тарихи ҳақидаги саволлар кўриб чиқилади. Ушбу ҳодисанинг ривожланишининг асосий сабаби сифатида минтақанинг ишлаб чиқарувчи кучлари учун

нотўғри ривожланиш стратегияси кўрсатилган. Таъкидланишича, экологик муаммоларни ҳал қилишда катта тажрибани ҳисобга олган ҳолда, атроф-муҳитни сақлаш бўйича чора-тадбирлар кўриломоқда.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы истории развития основных экологических проблем в регионе Южного Приаралья. В качестве основной причины развития этого явления указывается неверная стратегия развития производительных сил региона. Отмечено, что учитывая большой опыт в решении экологических проблем принимаются меры по сохранению окружающей среды.

SUMMARY

The article discusses the history of the development of the main environmental problems in the South Aral region. An incorrect development strategy for the productive forces of the region is indicated as the main reason for the development of this phenomenon. It is noted that, given the extensive experience in solving environmental problems, measures are being taken to preserve the environment.

QARAQALPAQSTANDA MÁDENIY-AGARTIWSHILIQ JUMISLARININ RAWAJLANIWINDA MILLIY ZIYALILAR XIZMETI (1920-30-j)

B.Sağindikov – doktorant

Ўзиниёз атиндағи Нокис мамлекетлик педагогикалиқ институти

Tayanch sózlar: madaniyat, mafkura, dramaturgiya, kinoteatr, kitubxona, klub, radio.

Ключевые слова: культура, идеология, драматургия, кинотеатр, библиотека, клуб, радио.

Key words: culture, ideology, dramaturgy, cinema, library, club, radio.

Qaraqalpaq mádeniy-agartıwshılıq jumıslarınıń qalıpleesinde sol waqıttaǵı mámleketlik siyasiy dúzim hám kózqaraslar óz tásin kórsetken edi. 1917-jılı keńes húkimeti ornawı menen Orta Aziya elleri aymaǵındaǵı tábiyiy resurslardı izertlep ózlestiriwge hám jergilikli xalıqtıń mádeniyatınıń qalıpleesinde kommunistlik ideologiyalıq siyasatın alıp barıwdı maqset etken edi.

Bolshevikler partiyası jergilikli xalıqtı Awqam totalitar ideologiyası ruwxında tárbiyalaw hám isenimin oyatıw maqsetinde jasalma marksizm-leninizm filosofiyasında bayıtılǵan mádeniy-agartıwshılıq jumıslarınan paydalanadı. Jańa tariyxıy birlik «sovet xalıqı» degen at penen onıń tiykarı barlıq xalıqlar bir-biri menen dos, tuwısqan dep socializm, internacionalizm siyasatı uranında hár túrli millet wákillerin bir oraydan basqarıwda tilinen, ruwxıyatınan ayırıwdı maqset etti.

Prezidentimiz Shavkat Mirzıyoyev “kópshilik zıyalılar qatarında men de bir pikirdi úlken árman menen ovlavman. mámleketimizde úshinshi renessanstı jıgırmalanshı ásirde agartıwshı iádid babalarımız ámelge asırıwları múmkin edi. Nege degende, bul pıdavı hám iankúver zıyalılar óziniń pútkil ómirlerin milliy oyanıw ideyasına baǵıshlap, úlkeni sawatsızlıq hám qalaqlıqtan alıp shıǵıw, milletimizdi éaplet batpaǵınan qutarıw ushın bar kúsh hám imkaniyatların sarpladı. Usı jolda olar ózleriniń áziz janları da qurban qıldı. Olar “ilimnen basqa qutarıw jolı ioq hám bolıwı hám múmkin emes” degen hádis súrenin áhmıvetli ómirlik isenim dep bildi. Milliy ǵárezsizlik, rawajlanıwǵa hám abadanlıqqa, dáslep agartıwshılıq arqalı, dúniyalıq hám diniv bilim, zamanagóv ilim-ónerlerin tereń ilewlewi arqalı erisiwi múmkin dep esaplaǵan” – dep pikir bildirdi [1].

Keńes húkimeti ásirler dawamında qalıplesken islam dini muqaddesligin, qaraqalpaq milliy úrp-ádet dástúrlerin, bay miyrasların inabatqa almay, olardı eskilik qaldıqları dep eski jazıwda jazılǵan kitaplar, qoljazbalardı órtep eski bilim beriw oshaqları bolǵan meshit-medreselerde joq qılwǵa háreket etti.

Qaraqalpaqstanda da barlıq mádeniy agartıw jumısları partıyanıń 1920-jılı RKP(b) XIII sezdi, “Awıladaǵı mádeniy jumıslar haqqında”ǵı qararında: “Awıllarımızdıń házirgi mádeniy dárejesi jaǵdayında awılada júrgiziletuǵın hár qanday siyasiy jumı sawatsızlıqtı saplastırıw, eń ápiwayı bilimlerde taratıw hám awılǵa eń zárúrli bolǵan mádeniy xızmet kórsetiw jumısları menen sózsiz baylanıstırıwı kerek” – dep atap kórsetken edi [2].

XX ásirdeń baslarına shekem házirgi Qaraqalpaqstan aymaǵında 70 ke jaqın medrese bolǵan. Bir ǵana Ámiwdárya bóliminde 1895-jılı 58 medrese bolǵan [3]. 1920-1923-jıllarda eldegi meshit medreselerde oqıtıwdı toqtatıp xalıqtı ǵalaba sawatlandırmaq dep xalıqtıń erkine qaramay jańa sovet shólkemlerin ashtı hám muǵallım tayarlaytuǵın qısqa kurslar shólkemlestiriledi.

1920-jılı 19-iyulde sawatsızlıqtı saplastırıw boyınsha Pútkil Rossıyalıq komissiya tárepinen 1921-jıldıń

sentıyabrında Ámiwdárya Oblastında 24 sawat ashıw mektebi shólkemlestirilip, olarda 602 adam oqıdı. 30 adam usı mektepler ushın muǵallım tayarlaytuǵın bir yarım aylıq kurslardı tamamladı [4].

1920-jıllarǵa kelip qaraqalpaq milliy zıyalılarınan A.Dosnazarov, O.Ermanov, A.Qudabaev, K.Allambergenov, Q.Áwezov, K.Sadullaev, K.Nurmuxamedov, T.Nızamatdinov, I.Bekimbetovlar siyasiy mádeniy-agartıwshılıq jumıslarınıń belsendileri bolıp jetilisip shıqtı.

Asirese, 1920-1930-jılları jańadan shólkemlestirilgen mádeniy-agartıwshılıq mekemeleri kitapxanalar, klublar, qızıl múyesh, qızıl shayxana hám oqıw, diyqanlar úyleri, radio shaqapshaları, kinoteatr hám teatr dógerekleri sıyaqlı mádeniyat úyleri xalıqtıń mádeniy turmısında áhmıyetli rol oynadı. Sonıń menen birge, kóp ǵana gazeta-jurnallar, kórkem, siyasiy hám ilimiy ádebiyatlar qaraqalpaq hám rus tillerinde bir neshe nusxada basıp shıǵarılıp olar xalıqtı bolsheviklik partiya siyasatı tiykarında qayta tárbiyalawda, xalıq arasında imperiyalıq dúzimniń siyasatın sındırıwde tiykarǵı tayanış ornı boldı. Sonlıqtan keńes húkimeti dáslepki waqıtlardan baslap-aq Qaraqalpaqstanda mádeniy-agartıwshılıq mekemelerin shólkemlestiriwge kiristi.

1921-jılı Ámiwdárya okruginde bes klub, altı qızıl shayxana, 8 oqıw úyi jumıs isledi. 1920-1921 jılları Qaraqalpaqstanınıń hám Xorezmniń Ámiwdárya boyındaǵı rayonlarında arnawlı kitapxanası hám kino úskenesi bar “Qızıl barja” xalıq arasında siyasiy-tárbiyalaw jumısların alıp baradı [5].

Bul “Qızıl barja” Ámiwdárya okruginiń rayon xalqına kinolar kórsetiw menen birge, Totalitar imperiyasınıń alıp barıp atırǵan siyasatınıń mánis mazmunın, partıyanıń siyasiy ideologiyasınıń úgit-násiyatlaytuǵın kitaplardı taratıw, rayon ishinde de úgit-násiyatlaw jumısları alıp barılauǵın edi.

Sonday-aq mádeniy-agartıwshılıq mekemeleri menen birge olardıń bólimlerinde shólkemlestirilip barıldı. Atap aytqanda, 1927-1928- jılları Qaraqalpaqstanda 8 klub, 13 qızıl shayxana, 8 diyqanlar úyi, 9 kitapxana, 1 qızıl úy, 2 kinoteatr, 3 kóshpeli kino, 2 radiouzel hám bir milliy truppası boldı [6].

Xalıqtıń mádeniy turmısında kitapxanalar úlken orın tuttı. Bul tarawdaǵı jumıslar ishki qarama-qarsılıqqa iye bolıp, birinshiden meshit hám medreseler janında toplanǵan xalıqtıń kóp ásirlik ruwxıy azıǵı bolǵan kitapxanalardı saplastırıw bolsa, ekinshiden sovet húkimetiniń talabına bola mádeniy orayı bazası sıpatında kitapxanalar shólkemlestiriw hám siyasiy tárbiyalawda tiykarǵı baǵdar etip belgilendi.

1928-jılı Qaraqalpaqstan Oblastlıq Xalıq bilimlendiriw bólimi qasınan Qaraqalpaq etnografiyası atlı ekspeditsiya shólkemlestirilip xalıq arasınan tariyxıy mádeniy eksponatlardı jıynap Úlketanıw muzeyine tiykarı salındı. 1929-jılı 16-may kúni Tórtkúl qalası mádeniyat úyinde

ülketanıw kórgizbesi ashılıp, onda qaraqalpaq xalqınıń milliy kiyimleri, úy buyımları, taǵınshaqları, eski qol jazba kitaplar, Xiywa hám Tórtkúl baspaxanasında basılǵan tas baspa kitaplar, qádimgi hám orta ásirlerge tiyisli esteliklerdiń súwretleri menen kartinaları orın aldı [7].

Qaraqalpaq kórkem óner teatri 20-jıllardıń basında dramalıq háweskerler dógereginen jetiśip shıǵıp onda Q.Áwezov, Z.F.Qasimov, S.Májıytov, Á.Óteповlar teatr dramaturgiyasınıń qalıplesiwine tiykar salǵan edi.

Háweskerler dógeregi 1920-1921-jılları Shımbay, Shorxan hám Shabbazlardagı klublar, mádeniyat úyleri, qızıl shayxanalardıń qasınan dúzildi. Sonday-aq, 1921-jılı Tórtkúlde qalalıq klub, kitapxanalar ashılıp, klubta háwesker dógerekhshiler tárepinen kesheler ótkerilip, koncertler shólkemlestirilip turıldı. Tórtkúldegi klub qaraqalpaq teatrınıń qalıplesiwine keń imkaniyat jarattı. Sonıń menen birge 1923-jılı Xorezm truppası “Sayyor” Tórtkúl qalasına kelip, qala xalqına ózbek tilinde spektakller kórsetti [8].

Qaraqalpaq dramaturgiyalıq shıǵarmaları S.Májıtov, Á.Óteпов, A.Begimov, J.Aymurzaevlar tárepinen dóreip háwesker dógerekhlerinde qoyılǵan piesa hám spektaklleri kórkemlik jaqtan bayıtıp barıldı.

Ózbek ádebiyatınıń wákili Xamza Hákımzada Niyaziy Xojeli, Qońırat Shımbay qalalarında bolıp, mádeniyat úylerinde, háweskerler dógerekhlerinde, dramalıq truppalarda, kontsert brigadalarında kishkene dramalıq shıǵarmalar jazıp saxnalastırıp tamashagóylerge qoyıp berip júrdi [9].

1925-jılı Tórtkúlde pedtexnikum studentleriniń kúshi menen birinshi qaraqalpaq milliy truppası “Tań nuri” shólkemlestirildi. Onı dáslepki waqıtta sol texnikumınıń oqıtıwshısı Z.F.Qasimov, 1927-jılı Á.Óteпов basqardı. Bul truppa keleshekte Qaraqalpaq mámleketlik teatrınıń tiykarı boldı. Ol óziniń dáslepki ómir sürgen jıllarında tek ǵana koncert qoyıp beriw menen ǵana shuǵıllandı. Teatr truppasında 1922-1925-jılları Á.Óteпов “Jezdejan”, “Zindan”, “Teńin tapqan qız” pesasınıń dáslepki variantı – “Sháleke bay” pesasını dóretti [10].

“Tań nuri” milliy teatr truppasında jazıwshılar tárepinen jazılǵan shıǵarmalar kommunistlik partiyanıń siyasiy bólimi komissiya aǵaları tárepinen kórip shıǵar edi. Teatrda saxnalastırılǵan spektakller sol dáwirdegi siyasiy dúzim qolap-quwatlaytuǵın mádeniy-aǵartıwshılıq jumisları sheńberinde bolıwın talap eter edi.

Qaraqalpaqstan Oblastlıq Atqarıw Komitetiniń 1926-jılı 11-apreldegi “Qaraqalpaq milliy teatr truppasınıń dúziw haqqında” qararı menen házirgi Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq Mámleketlik sazlı teatrına tiykar salınǵan. Qaraqalpaqstan Oblastlıq Bilimlendiriw bóliminiń 1926-jıl 3-maydagı buyırǵına muwapıq Z.F.Qasimov “Tań nuri” qaraqalpaq milliy teatr truppasınıń kórkemlik basshısı etip tayınlangan. 1926-jılı 8-noyabr kúni Q.Áwezovtıń úsh aktli

“Tilek jolında” muzikalıq dramasınıń premyerası menen “Tań nuri” truppası perdesi saltanatlı jaǵdayda ashılǵan. 1927-jıldıń jazında Z.F.Qasimov basshılıǵında “Tań nuri” truppası birinshi ret Shabbaz, Qıpshaq, Xojeli, Shımbay, Shortankól, Qońırat boylap eki yarım ay dawamında úlken gastrol saparında boldı [11].

Bul waqıtları truppa quramına qaraqalpaq zıyalılarının 27 háwesker bolıp, olardıń arasında milliy mádeniyatımızdıń kórnekli wákileri sanalǵan J.Aymurzaev, A.Matyakubov, K.Ubaydullaev, A.Xojalepesov, M.Matjanov, J.Seytova, Q.Bekmuratova, M.Temirxanova, P.Satekeeva, T.İsmetullaev, J.Pirnazarov, K.Allaniyazov, B.Seytov, O.Tóremuratov hám basqalar bar edi.

20-jıllardıń aqırı 30-jıllardıń basında tariyxıy hám házirgi zaman temasında bir qatar shıǵarmalar S.Májıtovtıń “Jigit boldıq”, “Sońǵı selten”, «Baǵdagúl”, Á.Óteповtıń “Boyawshı wákil”, “Jalqaw diyqan”, “Kóknarshi”, A.Begimovtıń “Qorlıqtan azat”, “Bul kim?”, J.Aymurzaevtıń “Hákisliler” hám t.b. pyesaları dóredi. Bul pyesalar Qaraqalpaq mámleketlik teatr saxnasında qoyıldı [12].

1935-jılı Respublikada teatr jumısın bunnan bılayda rawajlandırıw hám de teatrımızda rus hám ózbek truppaların shólkemlestirip, jas tamashagóyler teatrın ashıwdı názerde tutadı. Sonday-aq mámleketlik teatrımızǵa Qazaqstannan joqarı mamanlıqtaǵı qánigeli rejisser G.Omarov hám xudojnik B.D.Kamenevler shaqırıladı.

Usı dáwirde dúnyaǵa belgili kórnekli teatr ǵayratkerleri İ.M.Moskvin, V.İ.Kachalov, L.M.Leonidov, M.M.Tarxanov, dramaturg V.Vishnevskiy sıyaqlı ataqlı qánigeler menen tájriybe almasıp, ushırıswlar ótkerildi.

Solay etip, milliy teatrımızdıń qalıplesiwine Z.Qasimov, Q.Áwezov, S.Májıtov, Á.Óteповlardıń qaraqalpaq milliy dramaturgiyasın jaratıwda mádeniy-aǵartıwshılıq jumislarınıń sol dáwirdegi kommunistlik partiya siyasatı menen baylanısh rawajlanǵan kórimimizge boladı.

Juwmaqlap aytqanda, XX ásirdegi 20-30-jıllarında kommunistlik partiya siyasatı qaraqalpaq mádeniy-aǵartıwshılıq jumislarınıń qalıplesiwine, xalqımızdıń ásirler boyı qalıplesken milliy mádeniyatımız, qádiriýatlarımız hám úrip-ádetlerimizdi eskilik qaldıqları dep tariyxımızdan óshiriwge, jasalma kommunistlik ideologiyası siyasatı astında jańa sovetlik dúzimniń abzallıǵın xalıqtıń sanasına ruwxıyatına sińdiriwge hárezet etkeni tariyxıy shınlıq esaplanadı. Bul siyasiy dúzim dáwirinde jasap sonsha qıynshılıqlarǵa qaramastan, qaraqalpaq milliy mádeniyatınıń qalıplesiwine, mádeniy-aǵartıwshılıq jumisların alıp barǵan pıdayı jankúyer zıyalılardıń ismi hám olardıń dóretiwsilik jolları keleshek áwladlarımız ushın shın mánisindegi tárbiya mektebi wazıypasın atqarıwı sózsiz.

Ádebiyatlar

1. Мирзиёев Ш.М. Ўқитувчи ва мураббийлар кунига бағишланган нутқи. –Тошкент: 30-сентябрь, 2020.
2. Қарақалпақстан АССР тарийхы II-том. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1977, 264-б.
3. КРОМА – ф. 269, оп. 5, д. 1. 6-7- б.
4. Очерки истории Каракалпакской АССР II т. – Т.: «Наука», 1964. - С.188.
5. Непесов Г. Из истории Хорезмской революции. –Тошкент: «Шарк», 1962, -С. 224.
6. Қарақалпақстан АССР тарийхы II-том. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1977, 264-б.
7. Хожаниязов Ф. Жанубий Орол бўйидаги маданият, маънавият ва маърифатнинг чуқур илдизлари. // «Илим ҳам жәмийет» 2016, №1, 31-б.
8. Қарақалпақстан АССР тарийхы II том. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1977, 262-б.
9. Пахратдинов Ө., Алламбергенов К., Бекбергенова М. XX әсир қарақалпақ әдебияты тарийхы. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2011, 27-б.
10. Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. Қарақалпақстан XIX әсирдің екінші ярымынан XXI әсирге шекем. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2003, 390-391- б.
11. Жүзімбетов А. Қарақалпақ театрының қәлиплесиўи ҳәм раўажланыўы. // «Сәният», 2016, №3, 6-б.
12. Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. / Қарақалпақстан XIX әсирдің екінші ярымынан XXI әсирге шекем. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2003, 391-б.

РЕЗЮМЕ

Мақоллада XX асрдың 20-30-жылларында қарақалпақ маданият-марифий ишларини шакллантирис масалалари ко'риб чiqилган. Тоталитар тuzум даврида Қарақалпоқистон миллий зийолиларининг та'лим, маданият ва сан'ат соҳаларидagi маданият-марифий ишлари тahlil қилинади.

В статье изучаются вопросы о формировании каракалпакской культурно-просветительских работ в 20-30-е годы XX века. Проанализировано культурно-просветительские работы каракалпакских национальных деятелей в сфере образования, культуры и искусства в период тоталитарного режима.

SUMMARY

The article studies the issues of the formation of the Karakalpak cultural and educational work in the 20-30 s of XX century. It was analyzed the cultural and educational work of the Karakalpak national figures in the field of education, culture and art during the period of the totalitarian regime.

КАРАКАЛПАКЛАРДЫҢ ТАРИЙХЫЙ МӘКАН ХӘМ ЗАМАНДА ПАЙДА БОЛУҢЫ ХӘМ ҚӘЛИПЛЕСИҢИ

Ж.Усенов – үлкен оқытыушы

Әжисияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

А.Дабылов – студент

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: халқ, тарих, миллий менталитет, урф-одат, маданият, миллат, қавм, уруғ, менталитет, кўчманчи қавм, мамлакат, ўтрок қавм.

Ключевые слова: народ, история, национальный менталитет, обычай, культура, нация, племя, семья, кочевник племя, страна, оседлое племя.

Key words: people, history, national mentality, custom, culture, nation, tribe, family, nomad tribe, country, sedentary tride.

Халықтың миллий менталитетиниң қәлиплесиў де-реклериниң бири – тарийхый заман хәм тарийхый мәкан болып есапланады. Демек, миллий менталитет – тарийхый мәкан хәм тарийхый заманда өсири жетилисе-туғын дарақ. Себеби, хәр бир халық халық болып қәлиплесемен дегенше белгили бир тарийхый дәуирде тарийхый мәканда жасайды. Сол жердиң тәбияты, ор-талығы, бирге жасап атырған басқа халықлардың өз ара тәсири сол халықтың миллий менталитетиниң пайда болыуында айрықша роль ойнайды. Себеби, бир ай-мақта өмир кеширип атырған халықлардың турмыс қәлиплеси, үрп-әдет, дәстүрлери, той-мерекеси, мәденияты араласып, бир-бирине тәсир жасаў арқалы ўақыттың өтиўи менен сол халықтың миллий менталитетиниң қәлиплесиўине алып келеди. Нәтийжеде хәр бир мил-леттиң өзине тән болған өзгешеликлерин өз ишине қамтыйтуғын миллий менталитет жаратылады.

Халықтың миллий менталитетиниң қәлиплесиўине белгили бир тарийхый мәканның хәм де тарийхый-социаллық қубылыслардың тәсири ҳаққында әдебият тарийхшысы, профессор С.Бахадырова былай деп жа-зады: «Халықтың минези, үрп-әдет, менталитет өзи жасап турған жер, тәбият пенен байланыслы қәлиплес-еди. Қарақалпақлар еркинлик, кеңислик, жақсы көретуғын, өтирик сөзди айтып билмейтуғын, жақсы көрсе қалдыксыз, берилип жақсы көретуғын, сум-лықсыз, хадал, адамға мийримли, жаманлықтың не еке-нин билмейтуғын, ақ көкирек, ашық кеўилли халық. Дос ушын хәр нәрсеге таяр халық. Оның усындай ми-нези қыйыншылықты көп көргенинен, адамның адамға қәдириниң не екенин билгенинен қәлиплескен болыўи керек» [1:16].

Академиклер С.Камалов, Б.Ахмедовлардың анықлаўлары бойынша, хәзирги карақалпақ, өзбек, казак хәм басқа халықлардың әйемги заманлардан берли жасап киятырған тарийхый мәканы – бул өзлери-ниң хәзирги жасап турған жерлери болып есапланады. Демек, «Қарақалпақ халқының әйемги заманлардан берли ата-журты – ата мәканы усы хәзирги Қарақал-пақстан Республикасының жайласқан жери. Олар усы жерде, яғный Арал хәм Әмиўдәрья бойларында пайда болған хәм бир қанша жағдайларға байланыслы бөли-нип кетсе де, соң өз ата журтына қайтып келген» [2:13].

Академик С.Камалов карақалпақлардың ески ата-бабаларының пайда болыў дәуирлерин бизиң эрамызға шекемги VII-V әсирлер деп көрсетеди [3:7].

Түркиялы тарийхшы илимпаз Зия Күрттеркарақал-пақлар монғоллар жаўлап алмастан бурын, яғный X-XI әсирлерде халық болып қәлиплескен, V-VI әсирлерде мәмлекетшилигине ийе болған, деген мағлыўматларды кең журтшылыққа жәрия етеди. Бул жаңалық карақал-пақлардың жүдә әйемги тарийхқа ийе екенлигин көрсетеди.

Қарақалпақлар көшпели емес, ал ярым отырықшы халық болған. Дурыс, карақалпақлар ең әйемги массагетлер дәуиринде көшип қонып жасаған. Кейин ала олар ярым отырықшы болған. Суўдың жағдайына қарап егин екен, мал шарўашылығы менен шұғылланған, балық аўлап тиришилик еткен. Бирақ, Шыңғысхан жаўлап алған соң олар басқа журтларға көшиўге мәжбүр болған. Себеби, монғоллар Әмиўдәрьяның жағасындағы қашыны бузып жиберип, дәрьяның аңғарын Сарықамысқа қарай бурып жибереди. Нәтийжеде, карақалпақлардың бир бөлеги Әмиўдәрьяның жоқарысына, яғный Қашқадәрья хәм Сурхандәрья тәрепке кетеди, айырымлары Волга бойларына көшеди. Қарақалпақлардың бөлинип кетиўи мине, усы Шыңғысхан басып алыўшылығы ақыбетинде келип шығады [2:13-17].

Қарақалпақлардың келип шығыўы ҳаққындағы мағлыўматларды әйемги Қытай жазба дереклеринен де табыўға болады. Мәселен, Қытай тарийхшысы Си Ма Цян өзиниң “Тарийхый естеликлер” китабында қаңлылардың турмыс тәризи ҳаққында пикир жүргизип, “олар үрп-әдетлери бойынша юечжиларға ұқсап кетеди”, деп жазады. Қытай дереклеринде Қанғ мәмлекети Кангуй ямаса Канцуй деп аталған.

Авестода Канха, Птолемейде “қандар” (қанғар), “Шахнама”да турлар деп аталған қәуим негизинде саклар еди. Туран патшаларының бас қаласы Қанғдиз – хәзирги Ташкент ўәлаятының Аққорған районында жайласқан Қанға қаласы қалдықлары екенлиги анықланды. Қытай дереклерине көре, қанғарларда мәмлекет болғанлығы ҳаққында мағлыўматлар бар. Искендер Зулкарнайның әскерий жүрислеринен кейин Орта Азияның әйемги азатлықты сүйетуғын көшпели қәуимлери кублада Грек-Бактрия мәмлекети пайда болғаннан кейин, көп өтпей арқадя көшпели қәуимлер хәм отырықшы жергиликли хәкимликлери аўқамы тийкарында өз мәмлекетин дүзеди. Бул мәмлекет ярым отырықшы, ярым көшпели қәуимлер конфедерациясы сыпатында пайда болған Қанғ мәмлекети еди. Турақлы әскерий күшке ийе болған бул мәмлекет Орта Азия кубласында жасайтуғын грек хәкимдарлығына қарсы қаратылған еди.

Хәзирги карақалпақлардың арасында ушырасатуғын қаңлы руўының түп тийкары сол Қанғ мәмлекети атамасы менен байланыслы болыўы да мүмкин. Себеби, руўлар халықтан бурын пайда болады.

Сондай-ақ, Хорезмнің Ханқа районы атамасы хәм әйемги тамырлары да сол биз жоқарыда сөз еткен Қанғ мәмлекети аты менен байланыслы болыўы итимал.

Б.э.ш. I әсир орталарында Хан династиясына қарсылық Қытай императорлары Уллы жипек жолының

үстинен қадағалау орнатыуды мақсет етеди хэм гуннларды, соң усун қәуимлерин бойсындырыу ушын оларға әскерий атланис жасайды. Усы гезлери усун хэм гунн қәуимлериниң аўызбиршилиги бузылған еди. Усыннан пайдаланған Қытай усунларды өзине аўқамлас қылады. Қанғарлар болса гуннлар менен аўқам дүзип, усунларға топылыс жасайды. Демек, буннан жуўмақ шығады, усы дәўирде гуннлар менен қанғарлар араласады. Қарақалпақлардың пайда болыуындағы үлкен роль ойнайтуғын көп компонентликтиң биреуи усы фактор болып есапланады.

Тарийхтың еле ашылмаған бетлери оғада көп. Соның ишинде, қарақалпақлардың пайда болыуы

хақындағы пикирлер еле бир тоқтамға келмей атыр. Бул туўралы тек ғана тарийхшылар емес, ал философлар, филологлар да өзлериниң жеке пикирлерин ортаға таслап көрмекте. Мәселен, академик Ж.Базарбаев хэм тарийхшы доцент Р.Базарбаевлардың баспасөзде жарияланған “Бициң арғы тегимиз массагетлер ким болған?”, “Булар қайсы қарақалпақлар екен?”, “Монғоллар ишиндеги қарақалпақлар кимлер екен?” атлы мақалалары оқыўшыларда үлкен қызығушылық оятып, қарақалпақлардың пайда болыуы хақындағы көплеген тарийхый мәселелерди қозғауға түртки болыуы мүмкин.

Әдебиятлар

1. Баҳадырова С. Қарақалпақ қандай халық. –Ташкент: «Наврўз». 2017. 16-б.
2. Ахмедов Б.А. Ўзбек улуси. -Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. «Нур», 1992. 13-б.
3. Камалов С. Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиўи хэм оның мәмлекетлигиниң тарийхынан. –Нөкис: ӨзРИАҚҚБ //«Хабаршысы», 2001. 7-б.

Бу мақолада қарақалпақ халқиниң маълум бир тарихий ҳудудда шаклланиши хамда мазкур халқниң даврлар силсиласида ҳар тамонлама мавке қасб этиб борганлиги акс эттирилген. Шунингдек, қарақалпақ халқиниң қардош халқлар орасида ўзиниң бой миллий маданияти, урф-одат, аңаналари миллий менталитети билан ажралиб туриши алоҳида таъкидланған. Шунингдек, бу мақолада ўтмиши буюк, келажаги ундан хам буюк халқниң тарихига ҳолис ва муфассал баҳо берилген. Айниқса, бу мақолада қарақалпақ халқиниң қадимги давлатчилиги, урф-одат, аңаналари этник тарихи ва этногенезига алоқадор фикрлар билдирилген.

В статье описывается формирование каракалпакского народа в определенном историческом регионе и тот факт, что этот народ занимает комплексную позицию в ряде периодов. Также было отмечено, что каракалпаки выделяются среди братских народов богатой национальной культурой и национальным менталитетом. В статье также дается объективная и оценка истории нации с великим прошлым и ещё большим будущим. Также рассматриваются этническая история и этногенез древних традиций.

This article reflects the formation of the Karakalpak people in a particular historical region and the fact that this people has a comprehensive position in the series of periods. It was also noted that the Karakalpak people are distinguished among the fraternal peoples by their rich national culture and national mentality. This article also provides an objective and detailed assessment of the history of a nation with a great past and an even greater future. In particular, this article discusses the ethnic history and ethnogenesis of the ancient statehood traditions of the Karakalpak people.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

Ruwxılıq tiykarları. Huqıqtanıw

УДК.232-233;89(2021)

ЖАНР РАНГ-БАРАНГЛИГИ ТЕАТРИНИҢ ЖАМИЯТ ХАЁТИГА МАЪНАВИЙ – МАЪРИФИЙ ТАЪСИРИНИ ОШИРИШ ОМИЛИ СИФАТИДА

Р.Алланбаев - доцент

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти

Таянч сўзлар: театр, мусиқа, моддий-техник, томошабинлар, санъати тарихи, драматургия асарлари.

Ключевые слова: театр, музыка, материалы и техника, аудитория, история искусства, драматические произведения.

Key words: theater, music, material and technical, audience, art history, dramatic works.

Тарихий манбалардан маълумки, ўзбек театр санъати тарихи жуда қадим замонлар оша яшаб келмокда. Хусусан, миллий театр санъатимиз қадимий илдиэлари халқ оғзаки ижоди билан бевосита боғлиқ бўлиб, халқ уйинлари ва томошалари фалсафасига ҳамоҳанг шаклланган. XX аср охири ва асримиз бошида ўзбек театр санъати учун янги ривожланиш даври бошланди.

...Хусусан, пойтахтимиз ва вилоят театрларида намойиш этилган дунё сахна санъатиниң мумтоз намуналари ўз вақтида нафақат юртимиз, балки чет эл томошабинларини хам ҳайратда қолдиргани бу фикрни исботлайди. Шу билан бирга, театр ижодкорларимиз томонидан яратилган кўплаб миллий руҳдаги сахна асарлари хорижий мамлакатларда хам муваффақият билан ижро этиб келинади. Таъкидлаш жоизки, ҳозирги вақтда республикамиз театрларида турли мавзу ва жанрларда кўплаб спектакллар яратилмокда,ўзига хос ижодий изланишлар давом этмокда.

Дарҳақиқат, мустақиллик йилларида санъатниң барча йўналишларида бўлгани каби миллий театр санъатини ривожлантириш борасида хам кенг кўламли ишлар амалга оширилмокда. Бу борада Ўзбекистонда асрлар оша яшаб келатган томоша санъати аңаналарини ўрганиш, бойитиш ва тарғиб қилиш, театр санъатини ҳар томонлама ривожлантириш, моддий-техник негизини янада

мустаҳкамлаш, мамлакатимизда амалга оширилаётган маънавий-маърифий ислохотларда театр арбоблариниң фаол иштирокини таъминлаш, миллий ва умумбашарий қадриятларни тараннум этувчи бадиий баркамол сахна асарлари яратиш, махсус таълим тизимини [1:154].

Театр маданияти замонавий социомаданий маконда ўз мохиятини эндиликда ўз ривожланишиниң мўайян босиқи тариқасида эмас, балки ўшбу ривожланиш йўналишларини қайта аңлаши сифатида идрок этмокда. Ушбу жараёнлар театр маданиятини янги жанрий шаклларга етаклайди.

Янги шаклларниң вужудга келишида оммавий коммуникация, телевидение. Интернет маданияти катта аҳамиятга молик, улар замонавий жамият асотирилари шакллантиради. Театр ўз хаётида ўшбу асотирилларниң мавжудлигини инобатга олиши зарур бўлади.

Хар қандай драматургия асарларини улардаги тўрли хил жанрларниң формал белгилариниң мавжудлигига қараб эмас, балки пьеса қолдирган эмоционал таъсирниң умумий фонидан келиб чиқиб, у ёки бу жанрга мансублигини аниқлаш мўмкин.

Бугунги кунда театр тур ва жанрларниң кенг камровига эгадир. Санъат турлари ва сахна асарлариниң жанрларини ажратиш, уларни аниқ таърифлаш, уларниң хусусиятларини ва бир-биридан фарқини билиш театрда қуйиладиган спектаклларниң юқори савияда

бўлишига, актёрнинг ижро маҳоратининг шаклланига бевосита алоқадордир [2:97-98].

XX-XXI асрлар оралигининг ажратиб кўрсатилган маданий доминантлари замонавий театр маданиятига ўнинг илгари перифериялик бўлган жанрий тўзўлмаларини кўчатириш томонига қарай таъсир кўрсатади. Ушбу кўчатириш таъсирида замонавий театрнинг учта йирик жанрий бирикмаси шаклланади: ҳужжатли - концептуал: адабий-постдраматик, ва ижтимоий жистнинг бирикмаси.

Ушбу бирикмаслар нафақат замонавий социомаданий вазиятни акс эттиради. балки сахна ва залнинг театр ва томошабиннинг, жамиятнинг, ҳокимиятнинг янги диалогини шакллантиради. Ўз навбатида, замонавий театр маданияти таъкидлаб кўрсатилган учта тезавруслик структураларнинг (постмодернизм, оммавий маданият, виртуаллашув) замонавий маданият доминантлари сифатида тасдиқланишига ёрдам беради.

Мустақиллик йилларида Бердак номидаги Қорақалпоқ давлат мусикий театри репертуарида асосан драма, тарихий драма, мусикий драма, психологик драма, эртак драма, комедия, мусикий комедия, трагедия, опера, балет жанрларининг ўрин олиб келмоқда.

Таъкидлаш жоизки, драма жанри театр жамоати учун анъанавий ҳисобланади. Театрда ўз фаолиятининг биринчи ярмида асосан драма ва комедия жанрларидаги спектакллар ўйналган [3:275].

1980 йилларнинг охирига келиб театр 3 та йўналиш бўйича драма, мусикали драма, опера ва балет жанрларида ижод қилиш имкониятига эга бўлди. Ушбу муносабат билан театрга мусикали театр мавқеи берилди.

Хозирги кунда Қорақалпоқ давлат мусикий театри репертуарда спектакллар билан бир қаторда театрлаштирилган шоу концертлари ҳам ўрин олган. Театр сахнасида намоёниш этилаётган театрлаштирилган шоу-концертларни замонавий маданиятнинг доминантларининг бири оммавий маданият таъсири остида вужудга келган жанр бирикмасларининг бири сифатида қайд этишимиз мўкин.

Замонавий маданият доминантларининг бири бўлган виртуаллашувнинг таъсири Қорақалпоқ давлат мусикий театрининг Н.Хошимовнинг «Адашганлар» асари асосида сахналаштирилган мусикий драмасида сахнадаги экрандан ҳужжатли фильм кўрсатиш турида намоён бўлмоқда.

Ишимизда долзарбликка мўлжалланишни ҳам замонавий театрининг жанрий изланишлари йўналишларининг бири сифатида қайд этилган эди. Театр репертуарини ўрганиш ушбу тенденциянинг тадқиқотларимиз объектига ҳам ҳослигини аниқлашга имкон берди. Театр сахнасидаги персонажлар доирасида қарама-қарши дунёқарашга эга оила аъзолари, ишбилармон, ўдабўрон кишилар, диний экстремистлар гирдобига тўшиб қолганлар, ҳаёт қийинчиликларига бардош бериб, муваффақиятли бўлган кишилар ўрин олган.

Адабиётлар

1. Абдулла Авлоний. Танланган асарлар. - Т.: «Маънавият», 2009.
2. Алиева Н. Санъат - менинг ҳаётим. - Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
3. Баяндиев Т., Икромов Х., Ахмаджонова М. Ўзбек театрида миллий гоё талқини. - Т.: 2009.
4. Жура Махмуд. Сахна ва сахнадошлар. - Т.: «Мусика», 2009.
5. Раҳмонов М.Р. Ҳамза ва ўзбек театри. - Т.: Давлат бадиий адабиёт нашриёти. 1957.
6. Салимов О. Қасбим режиссёр. - Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт- матбаа ижодий уйи, 2009.

Театр репертуарини ўрганиш ушбу тенденциянинг тадқиқотларимиз объектига ҳам ҳослигини аниқлашга имкон берди. Театр сахнасидаги персонажлар доирасида қарама-қарши дунёқарашга эга оила аъзолари, ишбилармон, ўдабўрон кишилар, диний экстремистлар гирдобига тўшиб қолганлар, ҳаёт қийинчиликларига бардош бериб, муваффақиятли бўлган кишилар ўрин олган.

РЕЗЮМЕ

Изучение театрального репертуара позволило определить специфику этого направления в объекте нашего исследования. В числе персонажей на сцене - члены семей с противоречивым мировоззрением, бизнесмены, успешные люди, те, кто попал в водоворот религиозных экстремистов, люди, пережившие жизненные невзгоды и добившиеся успеха.

SUMMARY

The study of theatrical repertoire allowed us to determine the specificity of the object of our research in this trend. The characters on the stage include family members with conflicting worldviews, business people, successful people, those who have fallen into the whirlpool of religious extremists, people who have survived the hardships of life and those who achieved success.

Театрда 2006-2016 йиллар мобайнида театр жамоаси томонидан 38 та асар сахналаштирилган, шу жумладан 14 драма, 3 мусикий драма, 1 психологик драма, 1 эртак-драма, 1 лирик драма; 10 комедия, 2 мусикий комедия, 1 трагикомедия, 2 опера, 1 балет, 2 театрлаштирилган шоу-концерт. Мусикий театрининг кенг тарқалган моно-драма, оперетта, мюзикл, водевиль каби жанрлари умуман театр репертуарида мавжуд эмас [4].

Театр - тарбия маскани, ҳаётимиз кўзгусидир. Бинобарин, сахнага қўйилаётган ҳар бир асар юксак маънавиятга хизмат қилиши керак. Президентимизнинг театр даври билан ҳамнафас яшаётган, ҳаёт синовларида тобланган фидойи инсонлар ҳақида ҳикоя қилувчи асарларни сахнага олиб чиқиш, ёшларимизнинг маънавий дунёсини мустаҳкамлайдиган, келажакка ишончини оширадиган, ориятини кўчатирадиган замонавий қахрамонлар образини яратиш лозимлиги ҳақидаги фикрлари Қорақалпоқ давлат мусика театри жамоаси учун дастуриламал вазифасини ўтамоқда.

Мазкур театр жамоаси томонидан сахналаштирилган асарларда қўтарилаётган масалаларнинг долзарблиги, ҳаётийлиги, персонажларнинг ўзига ҳослиги, ижрода халқ театри элементларидан унумли фойдаланилаётгани муваффақият омили бўлмоқда. Шунингдек, миллий мўмтоз асарлар ва жаҳон драматургияси намуналарига мурожаат қилиниши яхши самара бермоқда.

Тадқиқотларимиз натижасида қуйидагиларни тақлиф этамиз:

1. Қорақалпоғистон Республикаси маданият вазирлиги, Қорақалпоқ давлат мусикий театри билан ҳамкорликда республика ёш драматурглар асарларининг кўрик-танловини ташкил этиш. Ушбу кўрик-танлов театр репертуарини хилма-хил жанрдаги юқори савияга эга спектакллар билан бойишига хизмат қилувчи пьесаларни танлаш ва сахналаштириш имкониятини яратади;

2. Қорақалпоқ давлат мусикий театри спектаклларини интернет порталларида жойлаштириш. Ушбу тадбир театр томошабинларининг сафини ортиради ва театр муҳлислари билан тесқари алоқаларни ўрнатишга асос бўлади;

3. Театрнинг Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти Нукус филиали билан ҳамкорлигида талабалар учун доимий ҳаракат қилувчи мастер-класслар ташкил этиш ва уларда театр жанрларига оид масалаларни ўрганиши [5:95]. Бу бўлғуси актёр ва режиссёрларнинг касбий соҳадаги илмий-назарий, амалий тайёргарлигини юксалтиришга хизмат қилади.

Хўлоса қилиб айтганда, Қорақалпоқ давлат Академиялик мусикий театри халқимизнинг, айниқса, ёшларнинг онига ва қалбига миллий гоёни, юксак маънавиятни, маданиятни сигдиришга қаратилган маънавий-маърифий ишларни ташкиллаштириш, такомиллаштиришда ўз ўрни ва катта таъсир қўчига эга омиллардан биридир.

УРОКИ С НАЧИНАЮЩИМИ ВОКАЛИСТАМИ

С.А.Балтаниязов - доцент

*Нукусский филиал государственного института искусства и культуры Узбекистана***Таянч сўзлар:** қўшиқчи, мусика, тезлик, суръат, сўз аниқлиги, репертуар, товуш диапозони, тембр, регистр, вокалист.**Ключевые слова:** певец, музыка, ритм, темп, дикция, репертуар, голосовой диапазон, тембр, регистр, вокалист.**Key words:** singer, music, rhythm, pace, diction, repertoire, gamut, timbre, register, vocalization.

В занятиях с начинающими учиться пению, вне зависимости от качества голоса, каким обладает ученик, и метода, которым пользуется педагог, следует выполнять некоторые общепризнанные правила, проверенные практикой.

Уроки с начинающими не должны быть длительными по времени, не превышать 20-25 минут с перерывами между упражнениями. Это объясняется не только тем, что не имеющий ещё выносливости голосовой аппарат быстро устаёт и не может точно осуществить предложенных ему вокально-технических задач, но и тем, что в пении мы имеем дело со сложной координацией многочисленных органов, что требует большого напряжения внимания. Не будет ошибкой сказать, что у певца во время занятий утомляется прежде всего нервная система, а не мышцы как таковые. Когда певцу педагоги говорят: «достаточно, вы уже устали», а ученик отвечает, что он совсем не устал, что ему только теперь бы и начать петь - это и есть необходимая норма занятий. Если усталость заметил уже и сам ученик - значит, нагрузка была чрезмерной. Обычно педагог судит об усталости ученика по едва заметным изменениям в тембре, а вернее, по точности выполнения предложенного задания. Если задание выполняется недостаточно точно - то нервная система уже утомлена и продолжать занятия не имеет смысла, так как в утомленном состоянии рефлексы будут устанавливаться очень плохо. Занятия не достигнут цели.

Как мы помним, наилучшими условиями для образования рефлекторной связи является многократность и ежедневность повторения нужных сочетаний при неутомленной, разгруженной от других мыслей, забот нервной системе. Поэтому ежедневность и относительная кратковременность занятий, преимущественно в утренние часы, когда ученик не устал, создает оптимальные условия для усвоения материала. Это правило знали еще в XVII веке старые итальянские педагоги, рекомендовавшие ежедневные занятия 2 раза в день по 15 - 20 минут с учениками, начинающими учиться петь.

Первое время всегда лучше недоиспользовать полагающиеся 45 минут урока или сделать несколько перерывов для отдыха ученика. Такое распределение занятий всегда бывает более рационально, хотя начинающий ученик часто возражает, думая, что чем больше он поёт, - тем скорее научится. Осторожность в смысле нагрузки должна быть всегда соблюдена.

О правиле должны знать и сами ученики, в большинстве случаев стремящиеся петь много и рассчитывающие этим скорее достигнуть цели. Самостоятельные занятия учеников следует категорически запретить на достаточно долгое время, пока у педагога не появится уверенность, что без его наблюдения ученик будет петь, сохраняя выработанные им навыки, а не разрушая их иной манерой голосообразования.

Начинать работу над голосом во всех случаях надо с центрального участка диапазона, отталкиваясь от наиболее удачно звучащих нот. Иногда это будут более высокие ноты, иногда наоборот, - более низкие, но всегда относящиеся к центральному отрезку диапазона. Предельных верхних и нижних нот следует избегать даже в том случае, когда они имеются в наличии. Крайние ноты всегда требуют определенного напряжения, так как относятся к пределам физиологических возможностей голосового аппарата данного ученика. Всякие предельные напряжения допустимы только тогда, когда окрепла и верно сформировалась основная часть

диапазона. Если предельные звуки давать на раннем этапе развития, то легко включаются дополнительные усилия, ненужные мышцы, которыми ученик старается себе помочь. Это может привести к разрушению естественно правильной координации. Развитие голоса надо начинать с таких упражнений, которые не захватывают переходных нот, т.е. у мужчин - в грудном регистре, а у женщин - на центре.

Именно в этом участке голоса находятся так называемые примарные тоны, на которых легче всего находится естественное ненапряженное звучание каждого голоса. Под примарными (первичными) тонами понимаются тоны, «без всякого усилия берущиеся», по выражению Глинки. Это тоны, наиболее легкие и звучащие свободно, естественно, не напряжённо, обычно находятся в середине полного диапазона данного типа голоса. От этих наиболее естественно для каждого голоса звучащих нот и следует начинать отталкиваться в развитии и формировании голоса.

Большую роль в выявлении примарных тонов и естественного тембра голоса вообще играет гласный звук, который наиболее удобен ученику. Всегда следует попробовать различные гласные, выбрать для работы тот, на котором голос лучше всего выявляет свои тембровые певческие качества. Для большинства певцов это обычно округленное *a*.

Существенным моментом является верно выбранная сила звука, с которой надо начинать работу над голосом. Естественно, что у певцов голоса бывают различными по величине. Есть от природы сильные голоса, а есть небольшие. В каждом случае следует отталкиваться от естественной для каждого голоса силы звучания. Громкое пение, как и тихое, чаще всего мало рационально для первых этапов работы над голосом. Громкое пение у большинства певцов связано с перенапряжением голосового аппарата, что не дает проявиться лучшим тембровым качествам голоса, а также возможностям развития полного диапазона. Мешает оно и достижению ровности голоса на всем диапазоне. Постепенно громкое пение приводит к привычке форсировать звучание, что разрушает голос.

Тихое пение на первых этапах работы с голосом также нерационально, так как легко приводит к «снятию звука с опоры», к «бездыханному» пению. Правильное, «опертое» пение на *piano* требует уже достаточного мастерства владения звуком. Это не то, с чего следует начинать. Хорошая работа голосовых мышц возможна тогда, когда под ними развито достаточное воздушное давление. Как показали научные исследования, дыхание является активизатором действия гортанного сфинктера, и потому дыхание должно быть достаточно хорошо задержано (т.е. подсвязочное давление поднято), что и имеет место при звуке, взятом с умеренной силой. Глинка хорошо выразил эту мысль, сказав, что начинать петь надо ни *forte*, ни *piano*, а «вольно» - так, как естественно присуще данному голосу.

Во всех случаях надо отталкиваться от наилучшего характера звучания голоса. У некоторых певцов полноценное певческое звучание получается только при достаточно громком пении, тогда его следует временно допускать, постепенно умеряя силу звучания в процессе обработки нужной координации. У других наоборот - красивый, естественный тембр получается только при очень скромном звучании, и малейшая попытка усиления ведет к его искажению. Тогда следует держаться именно такого скромного звучания, соответственно

подбирая упражнения и репертуар. Только время даст возможность по мере развития нужной мускулатуры выявить, без ущерба для тембра, ровности и диапазона, все потенциальные возможности голоса, в частности и ту естественную силу, на которую он способен.

Упражнения для начинающих должны быть весьма несложны, так как все внимание ученика должно быть сосредоточено на технике голосообразования. Во всех случаях при пении упражнений следует требовать точности атаки и чистоты интонации. К этому следует приучать ученика сразу.

Вне зависимости от метода, которым пользуется педагог, и типа упражнений, которые он употребляет, эти упражнения должны даваться как музыкальные попе-

ки, как отрезки мелодии, как музыкальные мысли, пусть весьма примитивные. Музыкальности выполнения этих упражнений следует требовать с первого же урока в классе. Желательно возможна скорее отойти от подыгрывания упражнений, давая их с хороша продуманным аккомпанементом. Это развивает музыкальность, обостряет слух ученика и создает элементарные навыки пения с аккомпанементом. Недопустимо формальное выстукивание мелодии упражнения. Это ведет к отрыву вокального задания от всякого музыкального содержания, что является совершенно порочным.

В приложении мы приводим ряд упражнений, которые могут быть рекомендованы для начинающих.

Литература

1. Чаплина В.Л. «Вопросы вокальной педагогики». –Москва: 1969.
2. Левидов И.И. Певческий голос в здоровом и больном состоянии.
3. Егоров. А.М. Гигиена голоса. –Москва: 1962.
4. Ризаева М. Становление молодого певца. –Ташкент: 1986.
5. Шаляпин Ф.И. Маска и душа. –Москва: «Искусство», 1976.

РЕЗЮМЕ

Мақолада “Вокал” фанининг максад ва вазифалари, кўшиқчининг вокал ижрочилиги сирларини ўзлаштириши, вокал дарсларини тўғри ташкил этиш ҳамда вокал ўқитувчисининг касбий хусусиятлари ёритилган.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о цели и задачи предмета вокал у будущих начинающих певцов, правильная организация занятий по вокалу и освоении мастерства исполнения, а также о профессиональном качестве педагога вокалиста.

SUMMARY

In this article is spoken about aim and tasks on the subject of vocal by the future singers, the organization of lessons and their mastering feasible and so about professional quality of vocal teacher.

“БИСМИЛЛАХ” ТАФСИРИ

Ж.Э.Ишаев - магистрант

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: Бисмиллаҳ, басмала, талаффуз, исм, Куръон, ҳадис, сўз, гап, олим, уламо, аллома, илоҳ, олий, зикр, ҳарф.

Ключевые слова: Бисмиллах, басмала, произношение, наименование, Коран, хадис, слово, речь, учёный, учёный-исламист, учёный-энциклопедист, бог, высший, память, буква.

Key words: Bismillakh, basmala, pronunciation, name, Kur'an, hadith, word, speech, scholar, ulama, scholar in Islamic religion, scientist-encyclopedist, ilokh God, supreme.

Меҳрибон ва шафқатли [1:60] Аллоҳ исми билан (ёрдам олиб, ёзишни бошлайман). Мақоламизни ҳаётимиз тарзига, одатимизга айланган Аллоҳ таолонинг исм ва сифатлари ила бошладик. Чунки Аллоҳ таоло Ўз каломини муборак исмлари билан бошлаган ва суюкли пайғамбаримиз Мухаммад алайҳиссалом ҳар бир сўз ва ишларини “Бисмиллаҳ” билан бошлаганлар. Биз ҳам у зотга эргашиб, кундалик ишларимизнинг деярли барчасини “Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм” деб, ёки қисқача шаклда “Бисмиллаҳ” билан бошлаймиз. “Бисмиллаҳ” ибораси ҳам бизнинг лугатимизга араб тилидан кириб келган жумлалардан бири ҳисобланади. Халқимиз орасида ушбу ибора ҳар хил талаффуз қилинади. Баъзилар “Бисмиллаҳ” деса, яна бошқалар охиридаги “ҳ” ундош ҳарфини тушириб, “Бисмилла” ёки “а” унли ўрнига “о” унлини ишлатиб, “Бисмилло” ҳам дейишади. Бу ибора араб тилидаги ба, мим, алиф, я, сийн, лом, ҳа, ро, ха ванун ҳарфларининг бирикмаси асосида тузилган. Ушбу ҳарфларнинг махражлари (талаффуз қилганда оғиздан чиқадиган жойлари) куйидагича: (ب “ба”, م “мим” ҳарфлари икки лабдан талаффуз қилинади), (يا “йа”нинг махражи “жаваф” (оғиз бўшлиғи)дир. У мад ҳарфи бўлиб, нафас билан тугал бўлади), (сафийр (хуштаксимон س “син” ҳарфи тилнинг олд қисми ҳамда пастки олд тишларнинг устки тарафидан чиқади; (ل “лом” эса тилнинг икки чети бошланган жойи олд қисмлари билан), (ه “ҳа” ҳарфи ҳалқумнинг ўртасидан талаффуз қилинади), (ر “ро” эса ن “нун” ҳарфи махражининг бир оз юқоригида бўлиб, тил учининг юзарогидан чиқади, (ح “ҳа” ҳарфи ҳалқумнинг энг юқориси яъни, оғиз бўшлиғига яқин томонидан), (و “нун” тилнинг учи ل “лом” ҳарфи махражининг бир оз пастрогидан чиқади) [2:65-82].

Баъзилар бу иборани ҳаётларида кўп ишлатсада, унинг кенг мазмундаги маъноларини, фазилатларини яхши билмаслиги мумкин. Келинг, “Бисмиллаҳир роҳманир роҳим” иборасидаги ҳар бир сўзнинг келиб чиқиши билан танишамиз. “Бисмиллаҳ”даги “**исм**” сўзнинг келиб чиқиши борасида лугат уламолари орасида икки хил қараш бор:

1) Басра олимларининг мазҳабида кўра “**исм**” сўзи арабча “**сумув**” (سَمُوْ -олийлик, баландлик) маъносидаги масдардан иштиқоқ қилинган.

2) Куфа олимларининг мазҳабида кўра “**исм**” сўзи арабча “**сима**” (سِمَة - белги, аломат) маъносидаги калимадан иштиқоқ қилинган.

Имом Куртубий раҳматуллоҳи алайҳи айтади: “Аввалги қараш тўғрироқ. Чунки исм сўзининг кўплик шакли “**асмо**” (أَسْمَاء), кичрайтирилган от шакли эса “**сумай**” (سُمَيّ) бўлади. Агар Куфа олимлари айтгандек бўлса, араб тилидаги исмдан кўплик ва кичрайтириш отини ясаш қоидага мувофиқ, “**исм**” сўзининг кўплиги “**авсом**” (أَوْسَام), кичрайтирилган от шакли эса “**вусайм**” (وَسَيْم) бўлиши керак эди. Аллоҳ таоло Аъроф сураси 180-оятда:

(وَلِلّٰهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنٰى) “Аллоҳнинг чиройли исмлари бордир”, деган. Мазкур оятда ҳам исмнинг кўплик шакли “**асмо**” (أَسْمَاء) зикр этилган [3:18].

Қаерда “Бисмиллаҳ” айтилса, ундаги “би” ҳарфи ўша мақомга муносиб тарзда тушириб қолдирилган бир феълга боғланади. Масалан, китоб ўқиувчи киши “Бисмиллаҳ” деса, унинг маъноси: “Аллоҳнинг исми билан ёрдам сўраб ўқийман” бўлади. Котиб қўлига қалам олаётиб “Бисмиллаҳ” деса, унинг маъноси: “Аллоҳнинг исми билан ёрдам сўраб ёзаман” бўлади. Киши таом тановул қилаётган пайтда “Бисмиллаҳ” деса, унинг маъноси: “Аллоҳнинг исми билан ёрдам

сўраб ейман” бўлади. Худди шунингдек, барча иш-ҳаракатлар олдидан “Бисмиллаҳ” дейилса, уларга ҳам ўша мақом ва ҳолатларга хос ва мос феъллар тақдир қилинаверади.

Араблар “Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм” иборасини айтишга “басмала” масдарини ишлатади. Яъни “басмала” дегани, “Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм” иборасини айтиш демакдир. Унинг маъноси куйидагича: “Хар бир нарсадан олдин барча ишларимда Аллоҳ таолодан ёрдам талаб қилган ҳолда Ўзидан сўраб, Аллоҳнинг исми ва зикри ила бошлайман”.

Ҳадиси шарифда: “*كل أمر ذي بال لا يبدأ فيه بسم الله الرحمن الرحيم فهو أئبر*” “Эътиборли ҳар бир иш “Бисмиллаҳ” билан бошланмас экан, унинг орқаси кесикдир”[4], дейилган. Яъни, баракаси бўлмайди, охирига етмайди.

Аллома Қуртубий айтади: “Бисмиллаҳ” ибораси кўп ишлатилгани учун “ба” ҳарфини “син” ҳарфига ёпиштирилиш сабабли “алиф”дан беҳожат бўлиб, (بسم الله) шаклида “алиф”сиз ёзилади”. Аълақсурасининг 1-оятда эса кам ишлатилгани учун (اقرأ باسم ربك) деб, “алиф” билан ёзилади.

“Бисмиллаҳ”даги “Аллоҳ” лафзи вожибул вужуд бўлган муқаддас Зотнинг исми. Бу исмда У Зотга ҳеч ким шерик бўлмайди. Бу исм У Зотнинг Ўзигагина хос.

Ибн Касир роҳматуллоҳи алайҳи: “Аллоҳ” лафзи Раббимиз таборока ва таолога қўйилган атоқли-аълам исм. “Аллоҳ” лафзи буюк исмдир, чунки У барча сифатлар билан сифатланувчи Зотдир. Бу исм билан У Зотдан бошқа ҳеч ким номланмаган.

Аллома Қуртубий роҳматуллоҳи алайҳи айтади: “Аллоҳ таолонинг барча исмлари ичида энг буюги ва қолган барча исмларини жамловчироғи “Аллоҳ” лафзидир. Бу лафз илоҳлик сифатларини ўзида мужассам этган, рубубият сифатлари билан сифатланган, Ундан ўзга илоҳ бўлмаган мавжуд Ҳақ Зотнинг исмидир”.

Аллома Абу Ҳайён айтади: “Жалол исми бўлмиш “Аллоҳ” лафзи ҳақ ила ибодат қилинадиган Зотга ишлатиладиган, олдин бошқа нарсага ишлатилмаган атоқли-аълам исм. Бу – аксар уламоларнинг сўзидир. Бир ривоятда “Аллоҳ” лафзи мушток (бошқа бир сўздан олинган)дир, дейилган.

Ибн Жавзий роҳматуллоҳи алайҳи айтади: “Уламолар Аллоҳ таолонинг исмлари ичидаги “Аллоҳ” лафзи борасида ҳар хил фикр билдиришган. Бир қавм: “Аллоҳ” лафзи муштокдир”, деган. Бошқалари эса: “Аллоҳ” лафзи мушток эмас, атоқли-аълам исмдир”, деган.

Аллома Халил роҳматуллоҳи алайҳидан икки хил ривоят келган: 1- “Аллоҳ” лафзи мушток исм эмас. 2- “Аллоҳ” лафзи мушток исмдир. У “ал-илаҳа” (الإله) дан иштиқоқ қилинган бўлиб, “ибодат” деган маънони билдиради. “Ат-таъаллуҳ” (التَّالُّهُ)сўзи “ат-таъаббуд” (التَّعْبُد) ибодат қилиш, қуллиқни бажо келтириш, деган маъноларни англатади.

Яна бир ривоятда: “Аллоҳ” лафзи “кучли муҳаббатдан ўзини йўқотиш” маъносидаги “валаҳа” (الولة) дан иштиқоқ қилинган. Чунки бандаларнинг қалблари Аллоҳ таоло томонга талпинади, У Зотга боғланади.

Мазкур қарашлар ичида энг тўғриси шуки, “Аллоҳ” лафзи мушток исм эмас. У – муқаддас таборока ва таоло Зотга қўйилган атоқли-аълам исмдир. Бу исмда У зотга бошқа ҳеч ким шерик бўлмайди. Бу исм билан У Зотдан бошқа ҳеч ким номланмаган. Шунинг учун ҳам “Аллоҳ” лафзининг иккилик ва кўплик шакллари

мавжуд эмас.

Ар-роҳманир ар-роҳийм. Бу икки исм ҳам Аллоҳ таолонинг исмларидандир. Бу икки исм “рахмат” (الرحمة)дан иштиқоқ қилинган. Бир ривоятда: “Иштиқоқ қилинмаган, чунки бу икки исм ҳам Аллоҳ таолога хос исмлардандир”, дейилган. Бу сифат раҳматнинг барча маъноларини, барча раҳм қилиш ҳолатлар ва маконларни ҳам ўз ичига олади.

Бизнинг “Бисмиллаҳ” деган сўзимизда жуда катта фоидалар бор. Шулар қаторида айтишимиз мумкин, Аллоҳ таолонинг исмини зикр қилиш билан оқ фотиҳа сўраш, Аллоҳ азза ва жаллани улуғлаш, шайтонни қувиш, чунки шайтон Аллоҳ таолонинг исми зикр қилиниши билан қочади.

“Бисмиллаҳ”ни айтишда ўз ишларини бут-санамларнинг исмини айтиб, ёки ўзлари ибодат қиладиган бошқа махлуқларнинг исмини зикр қиладиган мушрикларга муҳолифлик бор.

“Бисмиллаҳ”ни айтишда қўрқан киши учун омонлик бор. Уни айтувчи киши бошқалардан узилиб, Аллоҳ таолога боғланишига далолат бор.

“Бисмиллаҳ”ни айтишда Аллоҳ таолонинг илоҳлигини иқдор қилиш, неъматларни эътироф қилиш, Аллоҳ таолонинг исми билан ёрдам олиш бор.

“Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм” ичида Аллоҳ таолога хос исмлардан иккиси бор. У икки исм “Аллоҳ” ва “Роҳман”дир.

Ибнул Қайюм роҳматуллоҳи алайҳи айтади: “Роҳман ва Роҳийм орасини жамлашда гўзал маъно бор. Яъни, Роҳман – Аллоҳ таолонинг Зотидаги қоим сифатга далолат қиладир. Раҳийм – эса, ўша сифатнинг раҳм қилинган нарсага боғланишига далолат қиладир. Гўё, аввалгиси сифат, иккинчиси феълдек. Демак, аввалгиси, яъни Роҳман бу – раҳмат Аллоҳ таолонинг зотидаги сифат эканига далолат қиладир. Иккинчиси, яъни Роҳийм бу – Аллоҳ таоло Ўз раҳмати ила махлуқотларига раҳм қилишига далолат қиладир. Мазкур маълумотлардан маълум бўладики, Роҳман – раҳмат билан сифатланган Зотдир. Раҳийм – ўз раҳмати ила раҳм қилувчи Зотдир. Янада умумлаштириб айтиш мумкин, Роҳман – буюк неъматларни берувчи Зот. Роҳийм – дақиқ-нозик неъматларни берувчи Зот”.

Бир ривоятда: “Роҳман ва Раҳийм иккаласи ҳам бир хил маънода”, дейилган.

Энг тўғриси Ибнул Қайюм роҳматуллоҳи алайҳининг мазҳабидир. Яъни Роҳман сифати Аллоҳ таолода собит раҳматга далолат қиладир. Раҳийм сифати эса ўша сифатга боғлиқ бўлган иш-ҳаракатларнинг янгилинишига далолат қиладир.

Ибн Жарир ат-Тобарий роҳматуллоҳи алайҳи айтади: “Зикри олий, исмлари муқаддас бўлган Зот – Аллоҳ таоло Ўзининг гўзал исмларини пайғамбари Муҳаммад алайҳиссаломга барча ишлари олдидан зикр этишни ўргатди ва буни барча бандалари эргашадиган йўл қилди. Уларнинг барча ишларининг, сўзларининг, китоб ва рисоаларининг очилиши “Бисмиллаҳ” биландир. Ҳатто уларнинг ошқора тарзда “Бисмиллаҳ” дейишидан, қалбининг тўрида яширин турган муродини англайди киши. Яъни, бир сурани тиловат қилишдан аввал “Бисмиллаҳ” деса, унинг мурод-мақсади “Аллоҳнинг номи билан ўқийман” дегани бўлади. Ўрнидан тураётган ёки ўтираётган киши “Бисмиллаҳ” деса, унинг мурод-мақсади “Аллоҳнинг номи билан тураман ёхуд ўтираман” дегани бўлади”[5:17-20]. Валлоху аълам!

Адабиётлар

1. Абдулқодир Абдур Раҳим. Эътикод дурдоналари. –Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти. 2016.
2. Жаҳонгир кори Неъматов. Тартил асослари. -Тошкент: Ғофур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2018.
3. Муҳаммад Али ас-Собуний. Роваиъул-баён. – Байрут: “Ал-мактаба ал-аъсрийя”. 2017.

4. Ушбу ҳадиси Имом Абу Довуд “Адаб” номли китобларига 4840 рақами билан, Ибн Можжа “Никоҳ” номли китобларига 1894 рақами билан, Имом Аҳмад “Муснад” номли китобларининг иккинчи жузига 359 рақами билан киритганлар.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақола Қуръон илмига оид. Унда “Басмала”нинг тафсири ҳақида сўз юритилади. Шу билан бирга унинг фазилати ҳақидаги маълумотлар келтирилган. Маълумотлар ишончли манбалардан олинган. Турли ривоятлар киёсланган.

РЕЗЮМЕ

Эта статья посвящена науке о Коране. В нём рассматривается интерпретация «басмалы». В том числе даётся информация о качествах «басмалы». Данные получены из надёжных источников. Сравниваются разные повествования.

SUMMARY

This article is about the science of Kur'an. It deals with the interpretation of Basmala. However, information about its quality is given. Data are obtained from reliable sources. Different narrations are compared.

ТЕАТР – МЭНАЎИЙ ДУНЬЯМИЗДЫ ТЭРБИЯЛАЎ ҚУРАЛЫ СЫПАТЫНДА

Қ.Б.Юсупов – еркин излениўши

Бердақ атындағы Қарақалпақ мамлекетлик университети

Таянч сўзлар: труппа, қарақалпақ маданияти тарихи, театр, янги даврга мос фалсафий қарашлар.

Ключевые слова: труппа, история каракалпакской культуры, театр, философские мысли нового периода.

Key words: troupe, history of Karakalpak art, theater, philosophical thoughts of a new period.

Бизлердин ҳәёс етсе арзыйтуғын уллы тарийхымыз бар. Ҳәёс етсе арзыйтуғын уллы ата-бабаларымыз бар. Ҳәёс етсе арзыйтуғын теңи жоқ байлықларымыз бар. Несип қылса, ҳәёс етсе арзыйтуғын уллы келешегимиз, уллы әдебиятымыз ҳам көркем өнеримиз де, әлбетте, болады, деп исенемен.

Ш.М.Мирзиёев, Ўзбекистан Республикасы Президентини

Инсаният өзиниң тарийхий-диалектикалық раўажланыўы басқышларында әпиўайы санадан курамалы ойлаў дәрежесине өтті. Мине, усы көп мыңлаған жылларды қамтыған курамалы раўажланыўдың жуўмағында, адамзат өзін қоршаған орталықтан, ҳәдийсе ҳам кубылыслардан эстетикалық заўықланыў, тәсир алыў пазыйлетине ийе болды. Анығырақ қылып айтқанда, дүнья жүзлик мәденият тарийхында өмир кубылысларының нәзик ҳам рәңбәрең сырлары менен таныстыратуғын әжайып көркем өнер пайда болды. Көркем өнер өмир кубылысларын көркем сәўлелендириўде бир канша тараўларды қәлиплестирди: *Архитектура* (саўлат) өнери, *Скульптура* (мүсиншилиқ) өнери, *Живопись* (сүүретлеў) өнери, *Музыка* (саз) өнери ҳам т.б. Мине усылар менен бир қатарда оғада курамалы ҳам тилсимли «Көркем өнердин ең жоқары түри – әдебият» [1:5-66] - «сөз өнери» [2:9] де пайда болды ҳам әсирлер даўамында адамзаттың саналы өмир кешириў дәўиринен баслап тап бүгінге шекем өзиниң өсиў аңғарын кеңейтип, толықтырып киятыр.

Әзелден жақсылыққа ҳам эстетикалық гөзаллыққа жаны кумар қарақалпақ халқының қәлбинен орын алған көркем өнер өтмиш тарийхымызда ҳам бүгінги күнде де айрықша орынға ийе тәрбия мектебиниң бири болғанлығы анық. Халқымыз өтмиште илим ҳам билим сырларын ийелеўи менен бирге көркем өнердин хәр қыйлы тараўлары менен шуғылланып келди.

«Егер, еки адам сәўбетлесип, үшінши адам оны тыңласа, мине усының өзи-театр», – деген еди польшалы актёр Густав Холоубек. Дүньядағы барлық халықлар ҳам миллетлер сыякы қарақалпақ халқының да әсирлер даўамында қәлиплескен ҳам әўладтан-әўладқа өтип киятырған дәстүрлери ҳам үрп-әдетлери оғада бай руўхый мийрас сыпатында мәнәўий тарийхымызда өшпес из қалдырған және халық аўыз-еки дәрәтпелериниң дүрданаларында, хәр түрли мәресимлерде, қыз-жигитлердин бәзимлеринде, балалар ойындарында сақланып қалған.

Той ҳам басқа да мәресимлерде дәстанларды атқарған жыраў-бақсыларда актёрлық шеберликтин, «қудалық», «ел қәде», «қыз узатыў», «беташар», «бесик тойы», «гусаў кесиў» мәресимлеринде, «Аға бий» және басқа да дәстүрий халық ойындарында ҳақыйқый театрласқан тамашалардың көриниси, анығырағы эпизодлары жаркын сәўлелендирилген. Халық дәстанларындағы синкретлик сыпаттың орын алыўы,

халық қәлбинде сахналық көринислердин раўажланыўына түртки болды, десек қәтелеспеймиз. Мине, усы орында халқымыздың жақын өтмишинде, анығырағы, XX әсирдин биринши ярымында өзиниң дәслепки адымларын атқан театр өнери, «Таң нуры» труппасының шөлкемлестирилиўи бизиң бул пикиримизди тастыйықлайды.

1920-жылларда бурынғы аўқамның барлық орынларында болғанындай, Қарақалпақстанда да театр өнерин қәлиплестиреўге айрықша дыққат қаратылып, хәр түрли мәдени-ағартыўшылық шөлкемлер, театр-концерт топарларын шөлкемлестиреў жумыслары басланды.

Қарақалпақстан автоном областы Атқарыў комитетиниң 1926-жыл 11- апрельдеги «Қарақалпақ миллий драма труппасын шөлкемлестиреў ҳаққында»ғы арнаўлы қарары менен «Таң нуры» Қарақалпақ миллий театр труппасы шөлкемлестирилип, оның көркемлик жақтан басшысы лаўазымына Төрткүл қаласындағы педагогикалық техникумның оқытыўшысы З.Ф.Қасымов белгиленеди.

Труппа ағзалары 13 адамнан ибарат болып, олар – Ж.Аймурзаев, А.Матякубов, Г.Убайдуллаев, М.Матжанов, Ж.Сейтова, Қ.Бекмуратова, М.Темирханова, П.Сакеева, Т.Исметуллаева, Қ.Алланиязов, Б.Сейтов, Ж.Пирназаров, О.Төрәмуратовлардан ибарат болған. Бул инсанлар «Таң нуры» труппасының, бүгінги қарақалпақ театрының туңғыш қарлығашлары сыпатында тарийх бетлеринде мәңги қалды.

1926-жылы 8-ноябрьде Қасым Әўезовтың «Тилек жолында» атамасындағы 4 картиналы тарийхий драмасы менен «Таң нуры» труппасының биринши пердеси салтанатлы ашылды. Қарақалпақ миллий театры тарийхының жылнамасы, мине, усы күннен басланды.

1927 – жылы З.Қасымовтың өзиниң тийкарғы жумысына қайтыўы себепли труппаға Әбдираман Өтепов басшылық етип баслады.

Бул жылларда труппа ағзаларының саны әдеўир көбейди, труппа репертуары М.Орайди, К.Тикчурин, С.Абдулла, Ҳамза, сондай-ақ, жергиликли авторлардан С.Мажитов, Ә.Өтепов, Қ.Әўезов, А.Бегимов, А.Матякубов, М.Дәрибаев, Т.Сейтамутовлардың жаңа дәрәтпелери менен толықтырылды.

1930-жылларда «Таң нуры» труппасы республикамыздың барлық аўылларында, қалаларында

сапарда болып, театр өнерин пүткіл халқымызға көрсете алды. Нәтижеде елимизде биринши Қарақалпақ мәмлекетлик театрын шөлкемлестиріуге тийкар салды. Бунда усы миллий труппада хәм директор, хәм режиссёр, хәм артист, хәм сазенде, хәм қосықшы және драматург ұазыйпаларын атқарған Әбдираман Өтеповтың пидайы мийнетлери айрықша орын тутады. Әлбетте, бул дәуірде режиссёрлық жумыстың усыллары жетерли емес еди.

Сахналастырылған пьесалар суфлёр жәрдемінде атқарылып, спектакльлерге арнаўлы декорация, жақты беріу үскенелери, реквизитлер, бутафория хәм баска компонентлер исленбеген еди. Себеби, бундай спектакль безеўлери ол дәуірде миллий театрымыз дәстүрлеринен орын алмаған еди. Хәтте, кешки спектакль хәм концертлердің қойылыуы хаққында жаршылар, сырнай-карнайлар жәрдемінде халыққа дағза етилип жарияланған. Районларда кешки спектакльлер ушын зәрүр әсбап-үскенелер, безеў буйымлары, бас кийим, аяқ кийимлер сол жердеги халықтан жыйнап алынып, сахнада пайдаланылған.

Ол дәуірлерде режиссёрлар актёрларға роль бөлистириу, суфлёр жәрдемінде сахнада пьесадағы сөзлерди айтып, тамашагөйлерге еситириу сыяқлы әпиўайы көрсетпелер беріу менен ғана шекленген.

Декорация безеўлери арқалы дәуірдің өзине тән белгилерди, адамлардың турмыс шараятын, күн, пасыл, мекән, мәўсим өзгешеликлерин сәўлелендириу сияқлы сахналық қағыйдалар болмаған. Сахна ушын арнаўлы кийимлер, безениу буйымлары, курал-жарақлар натурал характерге ийе болып, иллюстрацион мазмунды аңлатқан.

Мине, бул халат қарақалпақ театр өнеринің жаңа кәдем қойып, аяққа турыу процесин көрсетеди хәм бул еле профессионал тәриздеги театр өнерине жетиу жолындағы дәслепки дәуір хақыйқатлығын аңлатады.

Пьеса мазмунына, персонажлардың аўхалына байланысы болмаған қосықлар атқарылып, музыкалар берилген. Миллий дәстүрлер хәм үрп-әдетлерге сәйкеслестиріу хәм басқа сахналық талап және тәртіптерге жетерли дыққат берилмеген. 1930-жылдан баслап театр искерлигиндеги бундай сахналық кемшиликлер сапластырылып басланды. Сол жылы декабрьде «Таң нуры» труппасының шеңберинде Қарақалпақ мәмлекетлик миллий театры шөлкемлестирілди хәм бул қубылыс профессионал театр басқышына өтиуге тийкар жаратты.

1927-1930-жыллар Қарақалпақстанда театр көркем өнеринің қәлиплесіуинің жуўмақлаушы басқышы есапланады. Усы орында айтып өтетуғын және бир социаллық халат соннан ибарат, яғный халық арасындағы бундай жаңа қубылыс – бурын болмаған театрды тамаша етиу ел ишинде дәуірге толық сай келе бермеген жаңаша түсиниктеги жәмийетлик ойды, сананы және қарым-катнас қәделерин пайда етти. Ел арасында те-

атрдың, көркем өнердің халық ишинде тәсир етиу шеңбери кеңейди хәм халық массасы арасында жаңа мәдений қарым-катнас формасы пайда болды. Театр (ең дәслепки әпиўайы мәниде) тамаша етиуге келген халық массасы бурынғы тойға келгендей әпиўайылығын жыйнақлауға бет бурды, театрға келгенлер таза кийимде келиу, белгили дәрежеде көпшилик арасында өзін ушлап-тутыудың жаңа усылларына өтип баслады. Бул, өз гезегинде, халықтың мәдениятының хәм жәмийетлик санасының әпиўайыдан қурамалыға өтиўин тәмийинледди. Феодализм жәмийетлик системасынан капитализмнің толық қәделерин сақламай сол дәуірдеги соцреализмнің (мәдениет тараўында) системасына өтиўдин белгилери сезилди.

Театр сахнасында қойылған дәретпелердің мазмуны хәм идеясы тамашагөйлерди тәрбиялаушы күшке айланып баслады. Яғный бурынлары тойлардағы, хәр қыйлы байрам салтанатларындағы қыз-жигитлер айттысы, жырау хәм бақсылардың дәстанлар, халық қосықларын атқару көринислерине, қыссаханлық өнерине, дерлик, ұқсамайтуғын инсанға жаңа тәсир етиу куралы болған театр пүткіл жәмийетшиликте жаңа жәмийетлик мазмунға ийе формасы материаллық, бирәк мазмуны адам сезимин раўажландыратуғын курал болды.

Демек театр, соның ишинде, «Таң нуры» труппасы XX әсирдің биринши ярымында жаңа жәмийетлик система менен бирге қарақалпақлар арасына орналасып, дәуірге сай руўхый дүньяны қурамаластырған, адамларды мәдений кәмилликке жетелеген мектеп болды, десек қәтелеспеймиз.

Театр өзи шөлкемлескен дәуірден баслап халқымыздың мәнаўиятын жоқары шеклерге көтерди, миллий халықшыл қәдириятларымызды, салт-дәстүр хәм үрп-әдетлеримизди сахнада көрсетип бере алды. Театрдың қайсы дәуірдеги искерлигине нәзер салсақ та, дәретиўши жәмәәт халыққа пидайы және қалыс хызмет қылуыдай салтанатлы ұазыйпаны орынлап, актёрларымыздың дәуірге сай жаңа усыллардағы атқару шеберлиги хәм уқыпларының үзликсиз раўажланып қиятырғанына гүә боламыз.

Дәслепки шөлкемлестирілген дәуірден баслап-ақ бул уллы дәрғайда дәретиўшилик пенен шуғылланған устаз-актёр хәм актрисалардың ең аўыр және машақатлы жылларда да республикамыздың узақ аўылларындағы гастрол сапарларындағы хызметлери, атқарған концерт хәм спектакльлери халқымыз ядында мәңги сақланады, деп исенимли айта аламыз. Себеби «Таң нуры» труппасы, соңғылығындағы бүгинги академиялық театр қарақалпақ халқын дүнья мәдениятына алып шығуға себепши болған, дүньялық мәдениет пенен елди таныстырған руўхый-мәнаўий тәрбия мектеплеринің ең алдыңғыларынан бири болды, десек асыра айтқан болмаймыз.

Әдебиятлар

1. Белинский В. Г. Собр. Соч. в трех томах. Том II, -Москва: 1948. -С. 5-66.
2. Қабдолов З. Сөз өнери. -Алматы: «Мектеп», 1982. 9-б.

РЕЗЮМЕ

Мақалада қарақалпақ театрининг шаклланиш дәври ва ундаги ўзига хос хусусиятлар ҳақида, миллий театрининг ривожланиши халқнинг янги маданий қарашларининг пайдо бўлишига сабаб бўлиши ҳақида илмий-тарихий-фалсафий фикрлар талқин қилинади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается период формирования каракалпакского театра и его особенности, научно-историко-философские взгляды на развитие национального театра, которые привели к появлению новых культурных воззрений народа.

SUMMARY

The article discusses the period of formation of the Karakalpak theater and its peculiarities, scientific-historical-philosophical views on the development of the national theater, which led to the emergence of new cultural views of the people.

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

ЛИСОНИЙ ХОДИСАЛАРГА ПРАГМАЛИНГВИСТИК ВА
ЛИНГВОПРАГМАТИК ЁНДАШУВ ҲАҚИДАМ.С.Эрназарова – филология фанлари доктори
Навоий давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: лисоний ходиса, прагмалингвистика, лингвопрагматика, прагматика, семиотика, адресант, адресат, мулоқот системаси, лисоний система.

Ключевые слова: лингвистическое явление, прагмалингвистика, лингвопрагматика, прагматика, семиотика, адресант, адресат, система общения, лингвистическая система.

Key words: linguistic phenomenon, pragmalinguistics, linguapragmatics, pragmatics, semiotics, adresse, addressee, communication system, linguistic system.

Ўзбек тилшунослигида лисоний ходисаларни назарий ўрганиш, лисоний умумийлик ва моҳиятларни тиклаш, лисоний структур муносабатларни аниқлаш вазифаларининг тўла маънода бажарилиши тилни навбатдаги эмпирик ўрганишга мустаҳкам замин ҳозирлади. Тилни жонли воқеланишда тадқиқ қилувчи турли янги лингвистик парадигмалар шаклланди. Прагмалингвистика ёки лингвопрагматика тилшуносликнинг ана шундай йўналишларидан биридир. Аммо «кейинги йилларда «прагматика» атамасини қўлламайдиган тилшунос қарийб қолмади десак муболаға бўлмайди. Натижада ўзига хос прагматик «фетишизм» пайдо бўлиб, бажарилган тадқиқотларда атаманинг қўлланишидан ташқари унинг мазмунига оид бирон-бир маълумотни топиш қийинлашиб бормоқда» [2:53]. Айниқса, лингвистик прагматика ёки прагматик лингвистиканинг тилшунослик ва прагматикага алоқаси масаласини, уларнинг ўрганиш объектини ойдинлаштириш зарурати кучаймоқда.

Прагматика сўзи грекча *pragma*, *pragmatos* сўзларидан олинган бўлиб, «иш», «ҳаракат» этимологик маъноларига эга. Прагмалингвистиканинг шаклланиши фандаги прагматик оқим билан боғлиқ. Келиб чиқиши жиҳатидан, аслида, фалсафий таълимот бўлиб, у фалсафани ҳар хил ҳаётий вазиятлардаги кишиларнинг туғилган муаммоларни ечишининг умумий методи сифатида талкин қилган. Прагматизм нуқтан назаридан билиш объектлари амалий масалаларни ҳал қилиш чоғида билиш ҳаракатларининг келиб чиқиши учун сабаб мақомига эга. Бошқача айтганда, билиш объектлари ва билиш ҳаракатлари сабаб-оқибат диалектикасини ўзида акс эттиради. Масалан, тафаккур организмнинг устунликка эришиш мақсадида муҳитга мослашиш воситаси ҳисобланса, бунда тафаккур маҳсули бўлган тушунча ва назариялар фаолият жараёнидаги қурол, асбоблар мавқеидир; ҳақиқат прагматизмда амалий фойдали ходиса сифатида талкин этилади. Демак, қўринадик, прагматика амалиётдаги назария, назариядаги амалиёт бўлиб, назария ва амалиётнинг диалектик яхлитлигини ифодалайди.

Прагматика атамаси «Сократдан олдинги даврларда ҳам қўлланишда бўлган ва кейинчалик уни Ж.Локк, Э.Кант каби файласуфлар Аристотелдан ўзлаштирганлар» [2:37]. Фанда прагматика илмий оқим сифатида XIX асрнинг 70-йилларида АҚШда шаклланган бўлиб, асосий тамал тошлари Ч.Пирс томонидан қўйилган. Ч.Пирс ғоялари эса унинг салафлари бўлмиш У.Жемс, Ж.Дьюи, Ф.К.Шиллер, Ж.Г.Мид, Ч.И.Моррис каби ўз даврининг етакчи назариётчи прагматиклари томонидан ривожлантирилган. Сўнгра прагматика семиотиканинг таркибидан ҳам мустақил бўлим сифатида ўрин олиб, унда муайян бир ишоравий тизимдан фойдаланадиган субъектларнинг муносабатлари ўрганиладиган бўлди.

«Ўзбекистон Миллий энциклопедияси»да **прагматика** тушунчасига олимларимиз А.Мадвалиев, Й.Солижоновлар қуйидагича тавсиф беради:

«Прагматика инсоннинг ижтимоий фаолиятини ўзида қамраб олувчи нутқ жараёни, муайян алоқа вазияти орқали намоён бўлади. Лингвистик прагматика аниқ шакл, ташқи қўринишга эга эмас; унинг доирасига сўзловчи субъект, адресат, уларнинг алоқа-аралашувидаги ўзаро муносабатлари, алоқа-аралашув вазияти билан боғлиқ қўлаб масалалар қиради» [6:164]. Прагматикада бевосита нутқ билан боғлиқ қатор кўп тармоқли ходисалар ҳам диққат марказида бўлади: «Баённинг ошқора ва яширин мақсадлари (бирон-бир ахборот ёки фикрни етказиш, сўроқ, буйруқ, илтимос, маслаҳат, ваъда бериш, узр сўраш, табриклаш, шикоят ва б.); нутқ тактикаси ҳамда нутқ одоби турлари; суҳбат, сўзлашиш қоидалари; сўзловчининг мақсади; сўзловчи томонидан адресатнинг умумий билим жамғармаси, дунёқараши, қизиқишлари ва б. ҳислатларига баҳо берилиши; сўзловчининг ўзи баён қилаётган хабарга муносабати қабилар. Прагматикада нутқ адресати, ўзаро алоқага қирувчиларнинг муносабатлари, муайян алоқа вазияти сингари омиллар билан боғлиқ ҳолда ҳам қўлаб масалалар ўрганилади. Бугунги кунда прагматика ғоялари эвристик (йўналтирувчи) дастурлаш, машина таржимаси, информацион-қидирув тизимларида фаол қўлланилмоқда» [6:164].

Прагматика терминининг бошқа соҳаларда қўлланишида ҳам ҳаётий воқелик, реал факт асос қилиб олинади. Масалан, тарихий воқеликни англатувчи «1438 йилги прагматик санкция», «1713 йилги прагматик санкция» (*Sanctio pragmatica*) хрононимлари фикримизнинг далилидир.

XI асрнинг дастлабки йилларида ўзбек тилшунослигида ҳам прагмалингвистика соҳасида тадқиқотлар юзга кела бошлади.

М.Ҳакимовнинг «Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини» мавзусидаги докторлик диссертациясида ўзбек тилшунослигида лингвистик прагматикага оид назарий масалалар биринчи марта монографик аспектда тадқиқ этилди [7:283]. Мазкур тадқиқот ишида лингвистик прагматиканинг тарихий илдизлари, унинг умумназарий масалалари, прагматиканинг тилшуносликнинг унга ёндош бўлган бошқа йўналишлари билан муносабати, лингвистик прагматика билан ўзбек тили сатҳлари орасидаги ўзаро алоқаси ҳақида баҳс юритилган, матн семантик тузилишида қатнашувчи прагматик мазмун турлари ўзбек тилидаги матнлар мисолида ўрганилган [8:6].

Проф. Ш.Сафаровнинг 2008 йилда нашр қилинган «Прагмалингвистика» номли монографияси тилшунослик фанининг нисбатан янги соҳаси бўлган прагмалингвистика фанининг бугунга қадар эришган ютуқларини умумлаштириш, унинг истиқболи ҳақидаги назарий қарашларни илмий таҳлил этишга бағишланган. Бу тадқиқот прагмалингвистиканинг «зурриёдлари» бўлмиш этнопрагматика, социопрагматика, қиёсий прагматика ва бошқа қатор илмий йўналишларнинг мазмун-моҳияти ва амалий аҳамияти тўғрисида кенг қўламдаги илмий материалларни жамлаган дастлабки тажрибалардандир [2:286].

Шундай қилиб, прагматика тилшуносликнинг янги амалий тармоғи сифатида тилнинг нутқий жараён, нутқий вазият, нутқ иштирокчиларига хос коммуникатив ният билан алоқадор муаммоларини ўрганувчи [7:14] соҳа сифатида шаклланмоқда.

Прагматика ғоялари семиотикада ўрнашган семиотиканинг ўзи каби тилшунослик билан ҳам боғлана бошлади. Маълумки, семиотика ахборот, маълумотларни сақлаш ва узатиш учун хизмат қиладиган белгилар ҳамда белги тизимларининг умумий хусусиятларини ўрганадиган фан соҳаси, у ёки бу объектнинг семиотика нуктаи назаридан ўрганиладиган тизими мақомини ҳам олди. Лингвистик семиотикадаги (семиотик лингвистика эмас) асосий категория лисоний белги (лисоний бирлик) ҳисобланади. Бошқача айтганда, лингвосемиотика муайян лисоний бирликларни маълум бир ишора, белги, ифодаловчи сифатида талқин қилади. Матн ёки мулоқот тизимида воқеланган лисоний бирлик ҳамда унинг маъноси шакл ва мазмун яхлитлиги сифатида намоён бўлади. Белги сифатидаги лисоний бирлиكنинг маълум бир маъноси асосида у билан шартли равишда боғланган нарса-ходиса ҳақида кишилар коммуникацияга киришадилар – ахборот алмашинуви акс эттирадилар. Семиотиканинг тилшунослик билан бошқа соҳаларга нисбатан кўпроқ боғланиб кетишининг сабаби тилнинг бошқа ишоравий системалардан мукамаллиги, жонлилиги, қайишқоклиги каби хоссаларидир. Шунинг учун табиий саналувчи инсон тили сунъий ишоравий системалардан (сунъий тиллар, дастурлаш тили, физика, кимё, математика ва мантиқдаги рамзий тизимлар) амал қилиш вазиятига мослашувчанлиги билан белгиланадиган мураккаблиги асосида ажралиб туради.

Лисоний белгиларнинг ишоравий функцияларини ўрганишда синтактика, семантика ва прагматика яхлитлиги ва фарқлиги мавжуд. Яъни улар ўрганиш объектларининг умумийлиги жиҳатидан мужассамлашиши билан биргаликда ўрганиш предметларининг хусусийлигига кўра фарқланади. Семиотика нуктаи назаридан синтактика белгиларнинг мулоқотдаги занжирсимон кетма-кетлигини, семантика белгиларнинг ички ва ташқи унсурлари орасидаги муносабатни, прагматика эса белгилар тизимидан фойдаланувчиларнинг белгилар системаси амал қиладиган пайтдаги вазият билан муносабатини тадқиқ этади [3:336]. У Ч.С.Пирс талқинидаги «белгининг муносабат майдони уч йўналишдан иборат:

1) белги, аниқроғи, репрезантамен – бирор нарсанинг ўрнини алмаштирувчи моддий кўринишга эга бўлган восита;

2) идрок этувчининг онгидан ўрин олган ва белгининг тавсифини берувчи восита – интерпретанта;

3) белгида акс этаётган объект» [4:125-126; 5:50-53] яхлитлигининг янги ва ривожлантирилган шаклдаги кўринишидир.

Шу асосда лисоний белги маъноси ва вазият унсурлари синтактик омил асосида боғланади, оқибатда лисон ва прагматика муштарақлиги вужудга келади. Бу эса тилшунослик ва прагматиканинг лисон ҳамда вазият унсурларидан бирини ўрганиш объектлари сифатида танлашига олиб келади.

Прагматика инсоннинг коммуникатив фаолияти, унинг махсули бўлган мулоқот жараёни ва мулоқот вазияти воситасида юзага чиқади. Прагматика объекти аниқ форма ва қиёфадан холи, уни адресант ва адресат табиати ҳамда уларнинг мулоқот жараёнидаги ўзаро муносабатини коммуникатив вазият билан боғлайдиган муаммолар мажмуи ташкил қилади. Масалан, адресант табиати билан боғлиқ бўлган ҳамда мулоқот сифати ва самарасини

белгилайдиган коммуникатив интенция; мулоқот стратегияси ҳамда тактикаси; мулозамат ва мулоқот одоби; коммуникантларнинг лисоний компетенцияси, қарашлари, қизиқишлари, макон ва замон қабилар мулоқот вазиятининг таркибий узвлари саналади. Улар асосида лисоний бирликлардан бирининг танланиши эътиборга олинади. Бунинг учун эса лисоний бирликларнинг маъновий хусусиятлари, синтактик имкониятлари, функционал қиймати, муқобиллик даражаси ўрганилади. Шу маънода тилшунос Ш.Сафаров «Прагмалингвистика» монографиясида прагматик лингвистиканинг ўрганиш объекти ва таҳлил методологияси таҳлили жараёнида прагмалингвистик тадқиқ доирасини торайтириш сифатида баҳолаган Ж.Катзнинг «Грамматика гап турлари структураси ҳақидаги таълимотдир, прагматика эса, аксинча, лисоний тузилмаларнинг қурилиши, уларнинг грамматик хусусият ва муносабатларини ёритиш билан шуғулланмайди. Прагматик назариялар гап белгиси ва пропозициянинг матндаги мувофиқлигининг сўзловчи ва тингловчи томонидан оқилона таъминланишини ўрганадилар. Шунга кўра, прагматик назария нутқий фаоллик (перформация) назариясининг маълум бир қисмидир» [9:19] деган фикрини лингвистик прагматика объекти нуктаи назаридан туриб оқлаш имкониятлари борлигини таъкидлаш лозим. Зеро, прагматика фаолият назарияси экан, унинг тури сифатида лингвопрагматика эмас, балки прагмалингвистика бўлиши мақсадга мувофиқ. Устоз Ш.Сафаров С.Левинсоннинг лисоний ходисани биринчи ўринга чиқариб билдирган «прагматика тилдан фойдаланувчиларнинг гапларининг контекстда ўринли қўлланилаётганлигини ўрганувчи соҳадир» [10:24] деган фикрини «тор доирада тасаввур қилиниши» сифатида бўлса-да, қўллаб-қувватлаши, биринчидан, анъанавий прагмалингвистикани лингвопрагматик мазмунда тушунишга мойиллигини кўрсатади. Иккинчидан, прагмалингвистиканинг тадқиқ тамойили сифатида «тил – прагматика» ва «прагматика – тил» жуфтлигини олаётганлигидан далолат беради. Унинг мазкур асарнинг 69-саҳифасида баён этган «лингвопрагматик таҳлил объекти эса ҳар қандай ҳолда ҳам лисон ва унинг фаолият жараёнида воқеланадиган хусусиятлари ва, умуман, коммуникация категориясидир» деган фикрининг биринчи қисми («ҳар қандай ҳолда ҳам лисон») ҳам бизнинг нуктаи назаримизнинг ишончлилиги даражасини кўрсатади. Ишнинг «умуман, коммуникация категорияси» қисми эса лингвопрагматиканинг ўрганиш объекти масаласини маълум даражада мавҳумлаштиришини истиҳола билан таъкидлашни истардик. Зеро, «прагмалингвистика функционал услубнинг махсус бўлими сифатида эндиgina оёққа тураётган ва фақат ўзининг категорияси, тадқиқий усуллари аниқлашга киришаётган соҳадир» [1:46].

Кўринадики, фанда прагматик лингвистика лингвистик прагматикадан фарқланмаганлиги туфайли уларнинг тадқиқ объектларини белгилаш ва «муаллифлар сони кўпайган сари берилаётган таърифлардаги турли хиллик, фикрлар зидлиги ҳам ўсиб бораётганлигининг гувоҳи бўлмоқдамиз».

Демак, айтиш мумкинки, мазкур қўш соҳанинг умумий объекти сифатида қаралаётган:

«коммуникатив фаолият категориясининг асосий фаолиятдир;

тил коммуникантларнинг ўзаро муносабатини ҳаракатга келтирувчи воситадир;

лисоний фаолият мулоқот муҳити билан боғлиқ ходисадир» [2:69] ҳукмларининг биринчисинигина прагмалингвистика тасарруфида қолдириш ўринлидир.

Тилшуносликнинг исталган парадигмасининг, у анъанавий бўладими, замонавий бўладими, ўрганиш объекти тилдир. Модомики, прагматик лингвистика ёки лингвистик прагматика тилшунослик йўналиши сифатида қаралар экан, унинг ўрганиш объектини лисоний бирлик ва структурадан иборат системадан кидирмоқ лозим.

Диалектик нуктаи назардан серкирра мохиятли мулоқот тизимиға икки томондан ёндашиш мумкин. Унинг бир томони мулоқот вазиятининг қандай лисоний воситалар асосида эканлиги бўлса, иккинчи томони мавжуд лисоний бирликларнинг мулоқот вазиятига ҳосланиши муаммосидир. Шу нуктаи назардан прагматик йўналишнинг тадқиқ объектига икки хил ёндашув юзага чиқади:

- а) «мулоқот системаси → лисоний система»;
- б) «лисоний система → мулоқот системаси».

Биринчи тамойилга кўра, тадқиқ объекти сифатида мулоқот системаси, тадқиқ предмети сифатида эса лисоний система намоён бўлади. Тилшунослик учун эса ҳеч қачон мулоқот системаси ва лисоний система

зиддиятида мулоқот системаси тадқиқ объекти сифатида биринчи даражада аҳамият касб этиб, лисоний системанинг ўрни иккинчи ўринга туширилиши мумкин эмас. Таъкидлаш лозимки, мулоқот системаси ёки лисоний системани «мулоқот системаси → лисоний система» тамойили асосида ўрганишни мутлақ инкор этиш ниятида эмасмиз. Аммо ҳар бир ҳодисани ҳолис номлаш тамойилига кўра, «мулоқот системаси → лисоний система» тамойили асосидаги ёндашувни лингвистик прагматика (яъни тилшуносликнинг прагматик соҳаси) эмас, балки прагматик лингвистика (яъни прагматиканинг тилшунослик соҳаси) атамаси билан юритиш ва мантиқан нолингвистик соҳа сифатида қарамоқ лозим.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, бугунги кунда тилшуносликнинг жадал ривожланаётган янги соҳалари қаторида лингвопрагматиканинг тадқиқ объекти ва предмети тўғри идрок этиш ҳамда шу асосда унинг тадқиқ методологиясини танлаш катта аҳамиятга эга.

Адабиётлар

1. Ахманова О.С., Магидова И.М. Прагматическая лингвистика, прагмалингвистика и лингвистическая прагматика. // Вопросы языкознания. №3. – М.: 1978. – С.46.
2. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2008. 286-б.
3. Степанов Ю.С. В трехмерном пространстве языка. Семиотические проблемы лингвистики, филологии, искусства. – М.: «Наука», 1971. –С. 336.
4. Сусов И.П. Семиотика и лингвистическая прагматика. // Язык, дискурс и личность. – Тверь: 1990. – С.125-126.
5. Сухачев Н.Л. О семиотике Ч.С.Пирса. Тройственный знак в универсуме репрезентаций. – СПб.: -М.: «Наука», 2003. - С.50-53.
6. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 7-жилд. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2004. 164-б.
7. Ҳақимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. докт. ... дисс. – Тошкент: 2001. 283-б.
8. Ҳақимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. докт. ... дисс. автореф. – Тошкент: 2001. 6-б.
9. Katz J. Propositional Structure and Illocutionary Force. – New York: Crowell, 1977. – P.19.
10. Levinson S. Pragmatics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1984. – P.24.

РЕЗЮМЕ

Мақолада лингвистик прагматика ёки прагматик лингвистиканинг тилшунослик ва прагматикага алоқаси масаласини, уларнинг ўрганиш объектини ойдинлаштириш зарурати, фанда прагматик лингвистика лингвистик прагматикадан фаркланмаганлиги туфайли уларнинг тадқиқ объектларини белгилаш масалалари ҳақида сўз юритилган. Ҳар бир ҳодиса ҳолис номлаш тамойилига кўра таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится об отношении лингвистической прагматики или прагматической лингвистики к языкознанию и прагматике, о необходимости уточнения их объекта, а также обсуждаются вопросы определения отличия прагматической лингвистики от лингвистической прагматики в науке. Каждое явление проанализировано по принципу объективного именования.

SUMMARY

The article discusses the issue of linguistic pragmatism or the relationship of pragmatic linguistics to linguistics and pragmatics, the need to clarify the object of their study, the definition of their research objects because pragmatic linguistics in science does not differ from linguistic pragmatism. Each event was analyzed according to the principle of unbiased naming.

ЛЕКСЕМЫ ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЯ СИМВОЛИКИ ЦВЕТА В ПАРЕМИОЛОГИИ АНГЛИЙСКОГО, УЗБЕКСКОГО И КАРАКАЛПАКСКОГО ЯЗЫКОВ

И.М.Ходжалепесова – *стажёр преподаватель*

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: мақол, паремиологик бирлик, ранг рамзи, рангнинг белгиланиши, антропоцентрик характеристикаси.

Ключевые слова: пословица, паремиологическая единица, символика цвета, цветообозначение, антропоцентрическая характеристика.

Key words: proverb, paremiological unit, symbolic of colour, colour-denotant, anthropocentric characteristics.

Одной из важных и актуальных проблем современных лингвистических исследований является изучение семантики фразеологических единиц, в частности, пословиц. Пословицы – это афористически сжатые изречения с назидательным смыслом и ритмически организованной формой [5:432]. Несомненный интерес лингвистов к пословицам обусловлен прежде всего тем, что, формируя важнейший элемент духовной культуры, они заключают в себе смысловой уровень, показывают семантику языка и в краткой лаконичной форме сохраняют миропонимание каждого народа. В связи с этим, до сих пор пословицы остаются предметом сосредоточенного внимания отечественных и зарубежных исследователей.

Пословицы, характеризуясь образностью выражения того или иного смысла, свидетельствуют об особенно-

стях образности мышления каждого народа, о способах его метафорического осмысления картины мира, позволяют увидеть образно сформулированную систему ценностей народа и перечень рекомендуемых моделей поведения практически в любых жизненных ситуациях [6:70].

Пословицы представляют интерес в плане своей национально-культурной семантики, ведь в них раскрываются особенности национально-этической природы, общественного порядка, фольклора, художественной литературы, искусства, быта и обычаев разных народов мира. Каждый язык обладает своей сокровищницей паремиологических единиц, как зеркало отражающих историю, культуру, быт его носителей. Пословицы из поколения в поколение передают национальное самосознание и национальный менталитет определён-

ного народа или этноса и становятся важной чертой в образовании картины мира. По этой причине пословицы считаются теми языковыми единицами, которые описывают или раскрывают особенности национального менталитета. Однако пословицы могут вызывать у человека, как представителя определённого этноса, индивидуальные ассоциации и воображения, а также степень восприятия. Это объясняется тем, что в основе образа мира каждого народа лежит своя система предметных значений, социальных стереотипов и когнитивных схем [3:38].

«Пословицы не сочинялись, а рождались. Кто сочинял пословицы неведомо никому. Это сочинение и достояние общее, как и сама радость и горе, как выстрадавшая таким приговором... Пословицы не сочиняются, а вынуждаются силою обстоятельств, как крик или возглас, невольно сорвавшийся с души; это целые изречения, сбитые в один ком, в одно междометье» [2:7].

М.А.Черкасский считает, что пословица относится к особому надязыковому ярусу, отличающемуся от языковых единиц и неязыковых (музыка) [8:37]. Г.Л.Пермяков относит пословицы к паремиологическому ярусу, который является верхним в иерархии языковых ярусов [7:32].

Пословицы – это жемчужины житейской мудрости, духовное богатство и культурное наследие народа, проверенное на многовековом опыте [1:98].

Основная часть. В сравниваемых языках обнаружены пословицы, содержащие лексемы цветообозначения и раскрывающие разные сферы человеческой деятельности, быта, образа жизни и характера, взглядов на явления окружающего мира.

Символика чёрного цвета в паремиологии может указывать не сколько на цвет, сколько на недостатки человека: *Every bean has its black* – И на солнце есть пятна. Обычно данная пословица употребляется в случае описания недостатков совершенного человека, который, как и все другие люди, может совершить какую-либо ошибку. В узбекском языке выявлен следующий аналог этой пословицы: *Хар бир дуккакнинг ўз қорачиги бор*. Заметим, что в пословице также присутствует семантика чёрного цвета.

Рассмотрим другую английскую пословицу со значением чёрного цвета: *There are black sheep in every flock* – (букв.) В каждом стаде имеется паршивая овца = В семье не без урода. Пословица метафорически указывает на то, что в любом человеческом обществе, будь это семья или профессионально-трудовой коллектив, присутствует человек, который отличается от других какими-либо отрицательными характеристиками и портит общую оценку этого социума. Приведём узбекскую идентичную паремию: *Хар поданинг ўз қора қўйи бор* – В каждом стаде есть “чёрная” овца.

Интересная антитеза цветового спектра раскрывается в английской пословице *Two blacks do not make a white* – (букв.) Два чёрных не создаст белое = Чужим грехом своего не искупишь. На аналогичной антитезе построены узбекские и каракалпакские пословицы: *Қора итнинг уяти оқ итга тегар* – Чёрное всегда пристаёт к белому. В каракалпакском языке, напротив, высказывается другая идея: *Аққа қара жоқ, қараға шара жоқ* – Чёрное к белому не пристанет. Заметим, что в приведённых примерах под семантикой чёрного и белого цветов скрываются два противопоставления: плохое и хорошее или зло и добро. Отсюда следует, что в картине мира носителей сравниваемых языков такое восприятие чёрного и белого цвета одинаково.

В английском языке особую популярность приобрела пословица *The devil is not so black as it is painted* – Не

так страшен чёрт, как его рисуют. У данной пословицы нет узбекского и каракалпакского эквивалента. Встречаются пословицы с цветообозначениями, происшедшими из названий драгоценных металлов: *Kill the goose that laid the golden eggs* – Убить курицу, несущую золотые яйца. В данной пословице речь идёт о компоненте *golden* – золотой, золотистый, в основе которого лежит слово *gold* – золото. Популярностью пользуется каракалпакская паремия *Сабыр түби сары алтын* – (букв.) На дне терпения жёлтое золото.

Покраснение цвета имеет положительную оценку в пословицах английского языка, поскольку связано с чувством стыда или совести: *Blushing is virtue's colour* – (букв.) Покраснение – признак совести. В узбекском и каракалпакском языках не обнаружены подобные пословицы. Зато в родственных языках (узбекском и каракалпакском) критикуется покраснение лица молодого мужчины: *Емен деген ағаштың ийилгени сынғаны, кызыл жүзлі жигиттің уялғаны* – өлгени – (букв.) Если дуб гнётся, это все равно, что он сломан, если джигит (юноша) краснеет, это все равно, что он умер; *Қизил юзлі йигитнинг қызарғани* – ўлғани. В последнем примере значение красного цвета актуализируется два раза: в первом случае красный цвет указывает на цвет лица: *қизил юзлі*, а в слове *қызарғани* имеется в виду покраснение лица, скорее всего, от стыда.

Следующая английская пословица с семантикой серого цвета номинирует идентичность человеческой натуры в темноте на основе метафоризации зоокомпонента: *All cats are gray in the dark* – Ночью все кошки темны. К пословице подобран узбекский эквивалент: *Қоронғида қора қўринасан, ёруғда – оқ*.

Зелёный цвет часто присутствует в английских пословицах: *The grass is always greener on the other side of the fence* – (букв.) Трава зеленее по ту сторону забора = В чужой каше зёрна крупнее. Пословица используется в контексте сравнения человека своих благ с благами других людей, особенно когда кажется, что у других людей больше и лучше. Обнаружен узбекский аналог этой пословицы, однако без сохранения зелёного цвета: *Қўшининг товуги гоз қўринар* – Соседская курица кажется гусем. Приведём другую английскую пословицу, в которой зелёный цвет обозначает постоянство, жизнестойкость: *A hedge between keeps friendship green* – Стена между друзьями сохранит дружбу навсегда.

Сугубо негативной оценкой обладает английская паремия *Bring somebody's gray hair to the grave* – (букв.) Принести чей-либо седой волос в могилу = Напрасливый чужой век заедает. Пословица обозначает плохое и неуважительное отношение к пожилым людям (чаще родителям). В узбекской и каракалпакской языковых культурах не обнаружены идентичные пословицы, что связано с менталитетом и уважительным отношением молодёжи к старшему поколению.

Остановимся на примере пословицы с разделением цветов на хорошие и плохие: *A good horse cannot be of bad colour* – Хорошая лошадь не может быть плохой масти = Тучи яхшидан чекина. В основе значения пословицы лежит соответствие красивой внешности и внутреннего содержания. Примечательно использование оттенков «тёмный/светлый» в паремиологических единицах сравниваемых языков: *The darkest hour is that before the dawn* – Самый тёмный час наступает перед рассветом = Нет худа без добра; *Ойнинг ўн беш кун қоронғи, ўн беш кун ёруғ* – В месяце пятнадцать дней тёмных, а пятнадцать – светлых, т.е. после тёмной полосы наступает светлая полоса. Вот прямой каракалпакский эквивалент данной пословицы: *Айдың он беси қараңғы, он беси жарық* – Не всё ненастье, будет и красное солнышко.

В каракалпакской паремиологической картине мира

знание ассоциируется со светлым: *Билимги ерге нур жауар* – (букв.) На землю знаний падает свет.

Следует отметить, что антитеза часто проявляется с цветообозначениями чёрного и белого цветов: *Wash a black amoor white* – Чёрная шерсть от мытья не побелеет = *Қорани ювган билан оқ бўлмас*.

У представителей узбекского и каракалпакского народов ряд пословиц имеет идентичную структуру и семантику: *Жақсы қатын ерин ер қылады, жаман қатын ерин қара жер қылады* – (букв.) Хорошая жена делает мужа мужем, а плохая жена делает мужа чёрной землёй. Узбекский аналог: *Эрни эр қиладиган хотин, қора ер қиладиган хотин*.

В паремииологии сравниваемых языков темнота символизирует печаль, несчастье, а свет, наоборот, наоборот надежду, радость и счастье: *Light shining in the darkness* – Проблеск надежды [4: 207]; *Look on the bright side* – Где надежда, там и проблеск = *Яхши ният, ярим давлат*.

Порой под цветом подразумевается умение различать людей и понимать суть дела: *Blind men can judge no colours* – Слепой не видит не зги. Данная пословица актуализирует своё значение на основе метафорического переосмысления.

Временные промежутки в пословицах также могут передаваться с помощью цветообозначений: *Once in a blue moon* – В кой-то веки = *Куннинг куни бўлганда*. Внезапность чего-либо отражается в следующей паремии: *Out of a blue sky* – Как гром среди ясного неба = *Қутмаган тош бош ёпар* [4:313].

Простота человеческой души отражается в следующей пословице: *The darkest place is under the*

candlestick – На каждого мудреца довольно простоты = *Шам ёруги тубига тушмас*. Достоинство благородного человека актуализируется в пословице *True blue will never stain* – Чести дворянин не кинет, хоть головешка погибнет = *Асл одам ҳеч ўлмас*.

Красный цвет приобрёл особую популярность в английской паремииологии: *Like a red rag to a bull* – Как красное для быка. Не дразни собаку – укусит.

Заключение. Каждый цветовой символ в исследуемых языках может использоваться как отдельное слово, так и в сочетании с другими словами, тем самым формируя фразеологические и паремииологические единицы. Лексемы цветообозначения могут реализовать положительную, нейтральную и отрицательную оценки и активно использоваться в характеристике внешности человека, возрастной категории, внутренних переживаний, психологических реакций на явления и события окружающего мира. Цветообозначения широко используются в указании на профессиональную деятельность человека, его социальный статус и материальное положение.

Лексемы цветообозначения в составе паремий английского, узбекского и каракалпакского языков выражают разные оценки поступков человека, поведенческих моделей, жизненных ситуаций и личностных характеристик. В составе пословиц и фразеологических единиц компоненты с символикой цвета часто реализуют своё значение на основе метафорического или метонимического переосмысления, а также ассоциаций с определёнными цветовыми символами.

Литература

1. Бакиров П.У. Концепт и пословицы. Филология ва маданиятлараро коммуникация: долзарб масалалар ва истикболлар. – Тошкент: 2018. – С. 98-101.
2. Даль В.И. Пословицы и поговорки русского народа. – СПб. 1998. –С. 544.
3. Жалгасов Н.М. Прагматические и лингвокультурологические особенности оценки человека в провербиальных образованиях (на материале английского, узбекского и каракалпакского языков). Дисс. ... PhD по филол. наукам. – Нукус: 2020. –С. 161.
4. Караматова К.М., Караматов Х.С. Proverbs. Мақоллар. Пословицы. – Тошкент: «Меҳнат», 2000. 398- б.
5. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – Дубна: «Феникс», 2005. –С. 488.
6. Мирзаев Ф. Лингвокультурологическая направленность обучения в языковом вузе. // Тил ва адабиёт таълими. Илмий-методик журнали. – Тошкент: 2017. № 9. -С. 69-70.
7. Пермяков Г.Л. Основы структурной паремииологии. – М.: 1988. –С.235.
8. Черкасский М.А. Опыт построения функциональной модели одной частной семиотической системы. (Пословица и афоризм). Паремииологический сборник: Пословица. Загадка (Структура, смысл, текст). – М.: 1978. – С. 35-53.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада антропоцентрик хусусиятларни тавсифлаш учун ранг рамзи воситасида инглиз, ўзбек ва қарақалпоқ мақоллари таҳлил қилинади. Инглиз, ўзбек ва қарақалпоқ тиллари паремияларидаги ранг билдирувчи лексемалар инсон хатти-ҳаракатлари, ҳуқ-атвор моделлари, ҳаётини ҳолатлари ва шахсий хусусиятларини турлича баҳолайди.

РЕЗЮМЕ

В статье анализу подвергаются английские, узбекские и каракалпакские пословицы с символикой цвета для описания антропоцентрических характеристик. Лексемы цветообозначения в составе паремий английского, узбекского и каракалпакского языков выражают разные оценки поступков человека, поведенческих моделей, жизненных ситуаций и личностных характеристик.

SUMMARY

The present article is devoted to analysis of English, Uzbek and Karakalpak proverbs with symbolic of colour for describing anthropocentric characteristics. Color lexemes in the parems of the English, Uzbek and Karakalpak languages express different assessments of human actions, behavioral models, life situations and personal characteristics.

ТИЛДА ГЕНДЕР ХУСУСИЯТЛАРНИНГ ФАРҚЛАРИ ҲАҚИДА

И.Худайназаров – филология фанлари номзоди, доцент
Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги ТАТУ Қариш филиали

Таянч сўзлар: гендер, неологизм, нутқ андазаси, коммуникация, рефлекс, антропология, жинс, нутқий ҳамкорлик.

Ключевые слова: гендер, неологизм, образец речи паттерн, общение, рефлекс, антропология, гендер, речевое сотрудничество.

Key words: gender, neologism, speech pattern, communication, reflex, anthropology, gender, speech cooperation.

Сўнгги пайтларда ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида гендер тенглиги муаммоларини муҳокама қилиш оммавий тус олди. Касбий, ижтимоий ва сиёсий фаолиятда аёлларга ёки эркекларга нисбатан муносабатни билдириш зарурлигига ҳеч ким шубҳа қилмайди. Бироқ, тилда гендер ассиметрияси муаммоси шу пайтгача фақат тор доирадаги мутахассисларга таниш эди.

Русча "гендер" атамаси, инглизча "гендер" сўзи ҳам дастлаб жуда тор маънога йўналтирилган бўлиб, фақат грамматика соҳасига тегишли бўлган. Янги терминологик маъно пайдо бўлиши билан (ижтимоий-маданий жинсий алоқа) ва гуманитар билимларнинг гендер компонентининг ривожланиши билан жинс ўлчови тил тизимининг барча даражалари учун долзарб эканлиги ва лексик бирликларнинг семантикасининг

анча чукурроқ, денотатив ва коннотатив маъноларга кириб борганлиги, жамиятда, яъни дунё микёсида маълум бир лингвистик сўз билан боғлиқдир. Тадқиқотда жинснинг расмий грамматик белгилари бўлмаса, муҳолифат эркак / аёл тилнинг концептуал метафора тузилишига қандай кириб боришини кўрсатиш учун инглизча сўзнинг семантикасида жинснинг намоён бўлишининг турли жиҳатлари ўрганилган.

Сўзлар ва иборалар семантикасида кимнинг (эркак ёки аёл) тажрибаси / билимлари / баҳолари улар томонидан кодланганлигини кўрсатадиган таркибий қисмлар мавжуд дейишга асос бор. Шундай қилиб, номзодларни кўрсатиш жараёнида гендер муҳим параметр бўла олади.

Ҳозирги даврда гуманитар фанларнинг турли соҳаларида гендер масалалари муҳим рол ўйнайди. Маданиятни ривожлантиришда жинсларнинг ролини ўрганиш фалсафада, тарихда, тилда, адабиётда ва санъатда уларнинг рамзий ифодаси жамият ривожланишининг янги қирраларини кўришга, содир бўлган жараёнларнинг моҳиятини англашга ёрдам беради.

Тилшунослик бўйича гендер тадқиқотлар тобора кучли ва мустақил позицияни эгаллашга киришиши, авваламбор, жамиятдаги аёлларнинг ижтимоий мавқеи аста-секин ўзгариб бориши билан боғлиқ. XX асрнинг 70-йилларидан бошлаб, улар анъанавий эркакларнинг турмуш тарзи ижтимоий шароитларга мос келмаслиги ҳақида ёзишни бошладилар. Бу ҳодиса бир неча тадқиқотчилар томонидан “эркаклар инкйрози” деб номланди.

Т.Г.Попованинг фикрича, гендер атамаси миллатлараро хилма-хилликнинг социал-маданий сабаби сифатида табиий эмас. Гендер тизими, жинсига қараб, жамият аъзоларига қаратилган ассиметрик баҳолаш ва умидларни акс эттиради. Айтиш керакки, гендер фарқлари табиий равишда инсоннинг нутқи хатти-ҳаракатида намоён бўлади [3].

Тилшуносликда коммуникатив ёндашув жараёнида турли хил алоқа турларини ўрганиш ўринлидир. Шу билан бирга, “ривожланишнинг ҳозирги босқичидаги тилшуносликнинг антропологик йўналиши мулоқотнинг гендер аспектини ҳисобга олиш зарурлигини талаб қилади” [4].

Бу тадқиқотлар диққат марказида гендер-вариатив тил фарқлари асосида тизим механизмларини шакллантириш, аёллар ва эркаклар учун жамият муносабатини аниқлаш, эркак ва аёл фазилатларини стереотипларни сабаб, маданий ва ижтимоий-психологик омиллар мавжуд эканлигини таъкидлаб ўтиш лозим.

Тил ва жинс ўртасидаги муносабатларнинг турли жиҳатларини ўрганиб чиқадиган ишларда А.А.Григорян куйидаги йўналишларни баён қилади:

- эркаклар ва аёлларнинг тил амалиётидаги фарқлари ва умумий хусусиятлари;
- гендер тамойиллари ва тилнинг номутаносиблиги [1].

Эркак ва аёл нутқлари ўртасидаги фарқ тилнинг фонетик, фонологик ва сўз бирикмаларида жойлашган. Эркак ва аёл сўзлашувидаги фарқлар тилшуносликка оид ишларда кўриб чиқилган.

Гендер жиҳатдан “аёл” сўз бойлиги нисбатан кичикроқ, аёллар сўзлашувининг асосий қисми, яъни сўз бирикмасидан фойдаланишидир. Лексик бирликларда нутқнинг пайдо бўлиши юқори частотаси бўлган бўлсада, инсонларда кўпроқ неологизм, касбийлик ва сўзнинг архаик шакллари ишлатилади, улар кўпроқ умумий сўзлар ва ибораларни топа олмайди.

Аёллар эркакларга қараганда мулоқот қилишда

биринчи ўринда турадилар. Одатда, аёлларнинг сўзлашуви табиатан хулқ-атворлари билан тил муносабатлари бошланади, унинг мақсади мулоқот қилувчининг ниятларини бевосита эълон қилиш эмас, балки суҳбатдош билан ҳиссий алоқа ўрнатишдир.

Кўпчилик ҳолларда, аёлларнинг сўзлаган биринчи нутқи, савол туғдиради. Рефлекс даражасида интервью интонацияси одамни жавоб беришга ундайди ва шу билан уни автоматик равишда ички мулоқот ҳолатидан олиб қўяди. Диалогик жиҳатдан ўзаро таъсирга эга бўлиб, аёл ҳозирги шароитда раҳбарлик қилиш кераклигини дарҳол сеза бошлайди. Ўзига жалб қилиш, сўзларни қидириб топиш учун у бутунлай суҳбатдошга таянади. Бундай бошланиш одатда ижобий натижа беради.

Аёллар нутқидаги сўзнинг семантик бошланғич нуқтасидаги фарқнинг сабаби, эркаклар ва аёллар билан мулоқотга киришадиган асл ноёб ниятлари ўртасида “Аёллар учун нутқ дўстлашиш ва муносабатларни сақлаб қолиш воситаси, инсон учун гапириш, ҳақиқатларни етказиш” деган маъноларни англатади [3].

Тилда аниқ мақсадга қаратилган хатти-ҳаракатларнинг бири сифатида кўриб чиқилиши мумкин. Баёнотлар тингловчига аниқ таъсир кўрсатиши учун амалга ошириладиган ҳаракатлар (нутқ актлари) нинг самараси ҳисобланади. Нутқнинг мақсади ҳар қандай бошқа ҳаракат каби, тингловчининг кузатиш объекти бўлиши ва бунинг асосида тингловчи сўзловчининг режалари тўғрисида хулоса чиқариши мумкин.

Ахборот воситаларининг етарли даражада ўзаро тушунишига, нутқда ва уларни ифода қилиш усуллари ўртасида мунтазам алоқалар мавжудлигини таъминлайди. Аёллар ўз нутқларини ривожлантириши сабабли, бошланғич тил ечимларини тан олмайдилар ва гапнинг яширин маъносини қидиришни афзал кўришади. Ҳар бир янги мулоқотда ташаббускор аёл катъий равишда мақсадга эришади, бунда аниқ амалий натижага эришиш учун зарур шарт-шароитлар ва ҳиссий ўзгариш механизмини яратади. Алоқа соҳасидаги икки томонлама табиатан шеригига етарли даражада шаклланган вазифани белгилашни қийинлаштиради.

Аёл репликалари одатда бирлашган нутқ актидир. Мулоқотнинг мақсади ташқи позицияга боғлиқ ҳолда нотўғри таъриф берилиши спикернинг тахминларини нотўғри талқин қилишга ёки шеригининг мулоқотдан қочишига олиб келиши мумкин.

Коммуникатив алоқалар, агар улар ўртасида умумий белгилар билан алоқа жойи пайдо бўладиган бўлса, бир хил фикрдан фойдаланган ҳолда манзилни амалга ошириш ҳолатлари учрайди.

Австралиялик машҳур ёзувчилар (Пиз А., Пиз Б.) аёлларда мулоқотда устунлик қилиш ҳолатлари эркакларникидан кўра кўпроқ қобилиятга эга эканликларини аниқладилар [2]. Мулоқотнинг дастлабки сўзларидан аёллар дарҳол суҳбатдошининг ўрнини эгаллашга тайёргарлик кўришлари ва вазиятни ўз позициясида баҳолашлари ҳақида шошиладилар (лекин бу ҳар доим ҳам ўз нуқтаи назаридан воз кечишни англатмайди). Суҳбатдош билан ўзини таништириш жараёнининг расмий белгиси, “**буз**” деб ном олган атама эркакларга қараганда аёллар кўпинча ўзларининг дастлабки маслаҳатларини ўз ичига олади.

Эркаклар учун мулоқотнинг ўзига хос мақсади, пайдо бўлган муаммоларни ҳал қилишга қаратадилар. Қарама-қарши жинс вакиллари, камдан кам мулоқотда тўлиқ шерик сифатида кўрилади. Суҳбатнинг бошида эркаклар аёллар учун мақбул бўйсунуш схемасини тақдим этадилар. Тил режасида ҳозирги ҳолатдаги фаолиятнинг ягона мавзу позицияси “**мен**” деган ном

билан ифодаланади.

Шундай қилиб, инсон онгида тизимнинг ролини ўйнайдиган ўзига хос кундалик тушунчалар мавжуд. Уларнинг принципи эркак ва аёл ўртасидаги муносабатлар, уларнинг ижтимоий-маданий келиб чиқиши, шарҳланиши ва баҳоланишидир. Гендер ёндашув тилнинг антропологик йўналишини янада ривожлантириш ва инсон омилининг тилда янада аниқроқ кўриб чиқилишига имкон беради.

Диалог бошланиши, шахсларо ўзаро таъсир механизмини тузатишга йўналтирилади. Инсон нутқининг бошланғич таркибидаги иштироки келгусида мулоқотнинг мақсадини аниқ белгилаш билан чекланган. Ушбу коммуникатив ролни амалга ошириш бошланғич ва ядронинг ажралмас табиятига, "мен" атамасининг фаол ишлатилишига, дастлабки фикр ва оғзаки нутқнинг кўринишига қатъий мос келиши билан таъминланади.

Сухбатга киришишнинг асосий қулай имкониятини яратиш учун аниқ ҳаракатлар назарда тутилади. Исталган ҳолатга эришиш сухбатнинг умумий мантикий ва семантик тузилмасидан сўз бошланиши аниқ таксимланиши, нутқ кўринишлари ўзгариши, сухбатдошнинг нутқида тақлид қилиш орқали содир бўлади. Мулоқотнинг эркак услуби ижтимоий ҳукмронлик ва мустақилликка интилиш, хотин-қизлар билан ҳамкорликка бўлган интилишларини кўрсатади.

Айни пайтда, диалог давомида аёлларнинг катта иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқ ва рақобат эркинликларини бериб, тез-тез очиқ душманлик ва тажовуз формасини олади. Бунда хилма-хил бўлган ноаниқ фикрлар вужудга келиши мумкин.

Бундай низои ҳал қилишдан кўра, олдини олиш осонроқдир. Қабул қилишнинг мумкин бўлган усулларида бири таклиф қилинган сухбат моделининг қисман нутқнинг пайдо бўлиши қарама-қарши жинсдаги сухбатдошнинг нутқ хатти-ҳаракатлари хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда бўлиши мумкин.

Асосий фикрни ифодалаш, унинг тўлдирилиши вазиятга боғлиқ бўлиб, асосан шерикнинг нутқ ҳаракатлари билан аниқланади, дастлабки сўзлар тўғридан - тўғри мулоқот пайтигача қисман

тайёрланиши ва оғзаки равишда тузилиши мумкин.

Шу ўринда, шеърийта гендер хусусиятларнинг ифодаланишини кўриб чиқишимиз натижасида қуйидаги ҳолатларни кузатишимиз мумкин.

Шеърий асарларда нутқ асослари нуқтаи назаридан ўрганиш бизда гендер ҳодисаларнинг мавжудлигини очиқ беришга имкон беради.

- лингвистик матнларда объектив равишда мавжуд бўлган ҳақиқатлар маълум бир асарнинг ички мавзуси объектларини ёритиш ва улуғлаш натижасида юзага келадиган паралингвистик жинс бирликларида иборатдир. Ўқувчининг шеърийта ҳақидаги тушунчаси матн яратувчи бирликларнинг барча турдаги категория функцияларини, шу жумладан, гендер функцияларини онгли ёки онгсиз равишда ёритишга асосланган бўлади.

Тил табиятида жинс турлари мавжуд бўлганлиги ва улар билан бирга поэтикада ҳам гендер зиддиятлари бўлганлиги сабабли, улар шеърий матнда автоном ва яхлит ҳолда турли хил муносабатларга киришади.

1. Агар тилнинг грамматик ва синтактик тузилиши ҳодисани ўз ичига олса, жинсга тегишли бўлса, унда улар муаллифнинг нияти ва иродасидан қатъи назар, ўзларини аниқ намоён қилиши мумкин.

2. Тилда жинс тоифалари мавжуд бўлмаган тақдирда, улар матнда янгиланган мавзу ва жинс номинациялари, предикацияси, атрибутлари ва жойлашувлари билан қопланади ("У" - у севиб қолган - хайр-эхсон қилинган, жасур - чиройли).

3. Шеърий матн фоно-семантик таҳлил натижасида аниқланади, жинсни шакллантирувчи хусусиятлар эса, фонографик воситалар билан аниқланиши мумкин.

Шундай қилиб, гендер ёндашувда тилнинг антропологик йўналишини янада ривожлантиришни аниқлатади ва тилда инсон омилини янада яхшироқ ҳисобга олиш имконини беради.

Ижтимоий муносабатлар ва маданий анъаналарнинг маҳсули сифатида гендер - бу лингвистик категориядир, бироқ тил она тилида гапирадиган нутқ андазаларини аниқлаш орқали муносабатларни акс эттириш нуқтаи назаридан таҳлил қилинади.

Адабиётлар

1. Григорян А.А. Гендерные лингвистические исследования США // Социальная власть языка. -Воронеж: 2001.
2. Пиз А., Пиз Б. Язык взаимоотношений мужчина женщина. -М.: 2002.
3. Попова Т.Г. К вопросу о гендерных исследованиях. // Человек говорящий и пишущий: Материалы международ. конф. (14-16 февраля 2008 г.). Вып. 2. -М.: 2008.
4. Orazbekova Z. Discursive description of gender linguistics\ International Conference on Education & Educational Psychology ICEEPSY 2014. Turkey, Mersin, 14-17.05. 2014.

РЕЗЮМЕ

Мақолада эркак ва аёл нутқи ўртасидаги фарқлар кўриб чиқилган бўлиб, мулоқотнинг гендер жиҳатини ўрганиш муҳимлиги таъкидланади. Шу ўринда сухбатга киришишнинг асосий қулай имкониятини яратиш учун аниқ ҳаракатлар назарда тутилган. Диалогнинг бошланиши, шахсларо ўзаро таъсир механизмини тузатишга, инсон нутқининг бошланғич таркибидаги иштироки келгусида мулоқотнинг мақсадини аниқ белгилаш, коммуникатив ролни амалга ошириш бошланғич ва ядронинг ажралмас табиятига, "мен" атамасининг фаол ишлатилишига, дастлабки фикр ва оғзаки нутқнинг кўринишига қатъий мос келиши кўрсатиб ўтилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются различия между мужской и женской речью и подчеркивается важность изучения гендерного аспекта общения. На этом этапе предусмотрены определенные действия для создания базовой возможности вступить в разговор. Показано начало диалога, корректирующий механизм межличностного взаимодействия, участие в исходной структуре человеческой речи чётко определяет цель будущего общения, реализация коммуникативной роли тесно связана с целостным характером исходного и основного, активным употреблением термина «Я».

SUMMARY

The article examines the differences between male and female speech and emphasizes the importance of studying the gender aspect of communication. At this stage, certain actions are provided to create a basic opportunity to join the conversation. The beginning of the dialogue, the corrective mechanism of interpersonal interaction, participation in the initial structure of human speech clearly defines the goal of future communication, the implementation of the communicative role is closely related to the integral nature of the initial and basic, active use of the term "I".

Ж.ИЗБАСҚАНОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ТЫРНАҚШАНЫҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҒЫ

З.М.Казымбетова - еркин излениуші

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекеттік университети

Таянч сұзлар: сұз туркумлари, тескари маъно, пунктуациявий ўлчам, эмоционал-экспрессив муносабат, метонимия, синекдоха, ўхшатиш, оғзаки сўзлашув услуби, жаргон, фразеологизм.

Ключевые слова: части речи, противоположное значение, пунктуационное измерение, эмоционально-экспрессивный подход, метонимия, синекдоха, аналогия, стиль речи, жаргон, фразеологизм.

Key words: parts of speech opposite meaning, punctuation dimension, emotional-expressive approach, metonymy, synecdoche, analogy, speech style, jargon, phraseology.

Иркилис белгилеринен тек эпийайы пунктуациялык максетте емес, ал образ жасауда да кен түрде колланылып келинбекте. Әсиресе, соңгы дәуірдеги қарақалпақ поэзиясында лирикалық қахарманның рухый халатын, кеуіл-кеширмелерин иркилис белгилери арқалы беріу кубылысы көп ушырасады.

Лирикада иркилис белгилери шығарманың идеясы хәм мазмунын ашыуда, тәсиршеңлигин хәм эмоционаллығын тәмийинлеуде әхмийетли орынды ийелейди. Грамматикалық хәм мәнилик ұазыйпа қосылып үшінши ұазыйпа-қосықтың интонациясын тәмийинлейди [1:157].

Шайыр Жийенбай Избасқанов өз лирикаларында иркилис белгилери арқалы түрліше мәнилик қатнастарды пайда ете алған. Олардан, әсиресе, стиллик талапқа ылайық орынлы пайдаланған.

Тырнақша белгилі көбинесе стиллик талапқа ылайық колланылуы иркилис белгилеринен саналады. Автордың шеберлигине байланыссыз бул иркилис белгиси түрлі максетте пайдаланылуы мүмкин.

Тырнақшаға алынған сөздің мазмуны да, атқаратуғын хызметлери де хәр қыйлы болып келеди. Тырнақшаға алынған сөздің ямаса гәптің басқа биреудики екенлиги ямаса оның өз мәнисинде емес, ал пүткиллей басқа қарама-қарсы мәнисте жумсалып турғанлығы аңланады. Сондай-ақ, тырнақшаға алынған сөз ямаса сөз дизбегі өзлеринің туура мәнисинде емес, ал басқа бир нәрселердің шәртли атамасы, қойылған аты мәнисинде жумсалады [2:287].

Ж.Избасқанов шығармаларында сөз шақапларынан хәр бири тырнақшаға алынуы арқалы тәсиршеңлиги артқан хәм шайырдың айтажақ пикирин оқыушыға тиккелей жеткере алған.

Иркилис белгилеринен тырнақша Ж.Избасқанов шығармаларында төмендеги орынларда пайдаланылған;
1. Атлықлар тырнақшаға алынуы арқалы төмендеги мәнилерди пайда ете алған.

а) Тырнақшадағы атлық заттың кери мәнисин беріу ушын жумсалған.

Тап усындай «**мәртиңе**» Жазыу-ем қай дәртиңе?!

Хәмел берсең ебиндей, Кетер еди көринбей [6:86].

Бул қатарлардағы тырнақшадағы атлық «мәрт» кери мәнини «топас, еки сөзли, жалатай» сыяқлы мәнилерди билдирип тур. Бул халатты төмендеги қатарларда да байқауға болады.

Қыз дегенің- бәхәр ол. Көңлин жаулай алмасаң,

Бәхәр түе, «**зәхәр**» ол! [6:30]

Образлы кери мәни пайда болғанлығын шайыр тырнақша арқалы силтеп өткен.

б) Тырнақшадағы атлық метонимиялық мәниде ауыспалы сыпатқа ийе болған.

Қандай татлы көринислер гүзінде!? Шапқыласып тамам бала изинде,

Тырнарлардай ғаз-қатара дизилген, Жол алады «**ақ алтын**»лар кәруаны. [6:123].

Бул қатарларда шайыр пахта тийеген тракторлар дизбегін «ақ алтын» лар кәруаны метонимиясы арқалы қайта атаған, ауыспалы мәни жаратылған.

Илхам перисинің тутып қолынан, «**Жети асырым**»ды өткен Ибраһим.

«**Дала әрманлары**» питип оңынан, Қахарманлық даңққа жеткен Ибраһим [6:179].

Бул қатарларда шайыр автордың өзін емес, оның шығармасын айтыу арқалы қайта атау кубылысы метонимиядан шебер пайдаланған [4:130].

в) Тырнақшадағы атлық ауыспалы синекдохалық мәнини пайда еткен.

Нур түссе де кетпейди ерип, Олар-мениң көңлимдегі ғам.

Өмиримнің «**титаниклері**» Турар базда урылып оған [6:189].

Бул қатарларда предметтің мәнисі екінши предметке олар арасындағы мұғдарлық қатнаса байланыссыз ауысып, синекдохалық усулды пайда еткен. [5:80].

г) Атлық тырнақшаға алынуы арқалы ауыспалы теңеулік мәнини пайда еткен.

Қыс барынша «**қәхәрин**» шашып, Буудак-буудак бултлар өткенде,

Кеулим-қысқа, я саған ашық?- Асықтай да гирбин жоқ менде... [6:25]. Бул қатарларда «қыстың аязлы күнлери» адамдағы қәхәр менен бир қатарға қойып теңелген.

2. Фейиллер тырнақшаға алынуы арқалы төмендеги мәнилерди пайда ете алған.

а) Тырнақшадағы ауызеки сөйлеу стилине тән фейил арқалы стиллик талапқа ылайық образлы ауыспалы мәнини пайда ете алған

Бәрин атлап өте алмайсаң, Я «**қаңғырып**» кете алмайсаң,

Басынды алып әлле қайларға- Курортларға, сулуы жайларға [7:15].

Бул қатарларда «қаңғырыу» фейили арқалы «узақларға дем алысқа кетиу» мәнисинде максетсиз жөнеліс образлы түрде берілген.

б) Жаргон мәнисиндеги фейилди тырнақшаға алыу арқалы автор өз пикирин тыңлаушыға еле де жақын қатнаста түсіндире алған. Мысалы:

«**Қапылып**» тур хауа райы, Әтирап думан, аспан түнерген,

Ал, мен, унап қыстың шырайы, Аяз киби «**сақ-сақ**» күлермен. [6:25].

Бул қатарларда «қапылуы» фейили арқалы «хауа райының жауыуы» қатар қойылып теңелген. Бунда автор тыңлаушының сөйлеу тилине сай сөзди берип, оның менен жақын қатнасты жарата алған.

в) Тырнақшадағы адамға қатнасты сезимди билдириуші фейил менен тәбиятқа тийисли кубылыс қатар қойылып теңелген хәм жанландыруы кубылысы қәлиплестирілген. Жанландыруда жансыз предмет хәм абстракт түсиниклер адамларға тән болған қәсийетлерге ийе болады [5:81].

Сәске пайты. Куяш. Күн тымық. Тырнарлардың дизбегі қатар.

Жапырақларын Таллар қылтынып, Жалаңаш қалыуға «**Қысынып**» атар... [6:37].

Бул қатарларда «қысынуы» фейили менен «таллардың жапырақларының сийреклеп қалыуы» қатар қойып теңелген. Бул қатарларда да жанландыруы кубылысы арқалы ауыспалы мәни пайда болған.

с) Тырнақшадағы фейил арқалы пикир тәсиршеңлиги асырылған.

«**Қытықласа**» жылауың Кетер шайыр йошып та- Ең болмаса, сулуыым, Ышқың қалар қосықта [6:40].

Бул қатарларда «қытықлау» феиілі арқалы «сүйген ярдың йош бериі» қатар қойылып теңелген. Стиллик талапқа ылайық аұыспалы мәни пайда болған.

д) Тырнақшадағы феиілі тиккелей теңеуілік қәсіетке өткен. Мысалы:

Сыйқын-ай түрімиздің! Домбыйып исип жүрді.

Ләбимиз биримиздің, «Салбырап» түсіп жүрді!... [8:110].

Бул қатарларда «салбырау» феиілі менен «хәрре шаққаннан соң ериннің исиі» қатар қойылып теңелген. Теңеу образлы түрде аұыспалы мәнини жасаған.

Не себеп қалғансыз бунша «мунайып»? Қәддиңизде еримеген муз бардай. Ағын суы бойында шашларын жайып,

Шомылыға бейімлескен қызлардай [8:117].

Бул қатарларда «мунайыу» феиілі арқалы «сәруи таллардың шақасын төмен ийип туруы» қатар қойылып теңелген. Мунайыу феиілі образлы аұыспалы мәнини пайда еткен.

3. Еликлеуішлер тырнақшаға алыныуы арқалы томендегі мәнилерди пайда еткен.

а) көринислик еликлеуіш тырнақшаға алыныуы арқалы автор усы сөзге дыққат аударуға шақырған хәм айрықша эмоционал-экспрессивлик қатнасты жаратқан.

Көкирегің «жыз» етсе егер Сағынышларым барып жеткенде,

Бул-не деген ығбал, Тәғдирим, көп көрме?!... [7:18]

б) Сеслик еликлеуіш тырнақшаға алыныуы арқалы тыңлаушыда сол қубылысқа тәсиршендикти және де күшейте алған.

Гүзде «шырт» үзілген жапырақ-жалыннан

Өрт шалғандай үлкем қара таллары...

О, жапырақлар - Сарғыш түске малынған,

Сол сәуіри таллары алақанлары. [6:36]

с) Сеслик еликлеуішлер тырнақшаға алыныуы арқалы өзгеше мәнидегі турақты дизбек курамында қолланылуын билдирген.

«Қыйт» десен, «пыр-р» етер көңілдің қусы, Мен

Әдебиетлар

1. Абдиназимов Ш. Лингвопозитика. –Нөкис: 2019.
2. Дәулетов А., Дәулетов М., Қудайбергенов М. Хәзирги қарақалпақ әдебий тили. Синтаксис. –Нөкис: 2009.
3. Дәулетов М. Хәзирги қарақалпақ орфографиясы хәм пунктуациясы. –Нөкис: 2013.
4. Насыров Д., Бекбергенов А., Жәрімбетов А. Русша-қарақалпақша лингвистикалық терминлер сөзлиги. – Нөкис: 1979.
5. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. –Нөкис: 1990.
6. Избасқанов Ж. Мухаббаттың алмаз қырлары. -Нөкис: 1990.
7. Избасқанов Ж. Мухаббат лирасы. –Нөкис: 1992.
8. Избасқанов Ж. Ақ қуслар. –Нөкис: 2014.

Бадийи адабиетда қўштирноқ сўзнинг тескари, кўчма маънода эканлигини, матнда айтилган фикрнинг бошқа бировники эканлигини билдириш учун қўйилади. Бу услубий жихатдан лингвопозитик аспектда изланишни талаб қилади. Қўштирноқ гап ичида образлилик, қиёслаш маъносини шақклантиради. Қўштирноқнинг қуилиши ҳар хил семантик тамойилларни, шунингдек, грамматик нормаларни шақклантиради.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В художественной литературе кавычки ставятся для обозначения слова в противоположном, переносном смысле, что высказанная в тексте мысль принадлежит кому-то другому. Это методологически требует исследования в лингвопозитическом аспекте. Кавычки формируют образность, сравнительный смысл в предложении.

SUMMARY

In fiction, quotation marks are used to indicate that the word is in the reverse, figurative sense, that the thought expressed in the text belongs to someone else. This methodologically requires research in the linguopoetic aspect. Quotation marks form imagery, a comparative meaning in a sentence.

хәм тыпыршылап тыным бермедим, Ушса-қонар жери уйиңның тусы,

Өзинди соншелли жақсы көргеним. [8:156]

д) Сеслик еликлеуіш тырнақшаға алыныуы арқалы қоспа феиілінің бир сынары сыпатында образлы феиілі пайда ете алған.

Көп жыл... көп сөз үрдис болды удайы, Көбиклер-дің берип қалды қудайы! Иштен күйер болған адам пидайы,

Жалғыз «ўай-ўай» салмағаны болмаса?! [7:14]

4. Келбетликлер тырнақшаға алыныуы арқалы томендегідей хәр қыйлы мәнилерди бере алған:

а) келбетлик тырнақшаға алыныуы арқалы заттың түр-түсі хәм сапасына айрықша дыққат аударуыды билдиреди.

Шар тәрептен көриуге келген, Журтлар оны аса бахалар.

Расында назға кеңелген, Тағы «уялшақ» деп атанар. [8:103]

Бул қатарларда адамды көрсе жауылып қалатуғын мимоза гүлинің бул қәсіетин «уялыуға» теңеп оқыушының дыққатын гүлдің сол қәсіетине аударған.

б) келбетлик тырнақшаға алыныуы арқалы мысқыллау мәнисин аңлатып келген.

Сонда да бирин-бири «арық» десер, Курортта дем алып қайт барып десер. Ал, бизге буннан артық бейиш бар ма?

Жолдасларым: «дем алсақ қалып»,-десер. [8:153]

Бул қатарда келбетлик тырнақшаға алынып сол заттың кери қәсіетин берген.

Жуумақлап айтқанда, жазба текстте пикир анық, толық хәм түсиникли болыуы ушын иркилис белгилерин дурыс қойу керек. Иркилис белгилери жазыуда синтаксислик бөлинуіди көрсетиу хәм пикирди дурыс баянлау ушын жумсалады. Сондай-ақ, иркилис белгисинен туйғы-сезимлерди асыруы, сөзлерге қосымша стиллик-образлылық бериу ушын да пайдаланылады екен. Бул шайыр ямаса жазыушыдағы өз алдына шеберликти көрсетеди.

ЎЗБЕК ТИЛИ МОРФОЛОГИЯСИНИНГ ШАКЛЛАНИШИНИНГ ДАСТЛАБКИ БОСҚИЧЛАРИ ХУСУСИДА

Қ.А.Қадиров – филология фанлари номзоди, доцент

С.Аминова – магистрант

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: тилшунослик аспекти, морфология, тавсиф, тадқиқ, тил тизимлари.

Ключевые слова: лингвистические аспекты, морфология, описание, исследование, языковая система.

Key words: linguistic aspects, morphology, description, research, language system.

Кейинги йилларда ўзбек тилшунослиги тарихини ўрганишга кизиқиш тобора ортмоқда. Маълумки, ўзбек тилшунослиги илмий тилшунослик сифатида ўтган асрнинг 40-80-йилларида шаклланди деб эътироф этилади [1], лекин ўзбек тил билими дастлаб туркий тилшунослик ичида ва негизда ҳамда мустақил равишда XI асрдан буён ривожланиб келмоқда.

Таъкидлаш жоизки, ўзбек тилшунослиги тарихини ўрганишга XX асрнинг 70-йилларидан бошлаб эътибор берилди. Унгача бўлган даврда ўзбек тилшунослиги тарихи бўйича айрим мақолалар юзага келган эди, лекин тилшуносликнинг таркибий соҳаси сифатида шаклланмаган эди. Ўтган асрнинг 70-йилларидан бошлаб, ўзбек тил билими илмий асосларда ўрганила бошланди ва С.Аширбоев, Л.Т.Чичулина, М.М.Қурбонова, Ш.Э.Бобомуродовлар ўз тадқиқотларини ўзбек тилшунослиги тарихига бағишладилар [2]. Шунингдек, ўзбек тилшунослигини ижтимоий-сиёсий тарихий шароит билан боғлаб яхлит ҳолда ҳам ўрганилган ишлар ҳам юзага келди [1]. Ўзбек тилшунослигининг 20-йиллардаги тараққиёти бўйича айрим маълумотлар бўлса-да, ўзбек тилининг грамматик (морфологик) қурилиши тўлиғича қандай ёритилганлигини ўрганиш ҳамон эътибордан четда қолмоқда. Айниқса, 20-йилларда ўзбек тили морфологик қурилиши, унинг илмий асослари, унинг шаклланишида асос бўлган манбалар, ҳар бир морфологик ҳодисанинг талқини каби масалалар илмий тадқиқотини кутиб ётибди, бошқача айтганда, 20-йиллардаги даврнинг ўзбек тили морфологиясининг структураси ҳозирга қадар тил илмида ўрганилмаб келмоқда.

Ўзбек тилининг ўрганилиш тарихи ўзбек тилшунослигида алоҳида соҳа сифатида шаклланмоқда. Ўзбек тил билими тарихига оид изланишларни қуйидагича уч гуруҳга ажратиш мумкин.

1. Муайян давр тилшунослик асарларини умумлаштириб ўрганишга бағишланган тадқиқотлар;

2. Муайян тилшуноснинг меросини ўрганишга бағишланган тадқиқотлар;

3. Ўзбек тилшунослигини ялпи тавсиф ва тадқиқ қилишга бағишланган тадқиқотлар.

Биринчи тоифага С.Аширбоев ва Л.Г.Чичулина тадқиқотларини киритиш мумкин [2].

С.Аширбоев XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида ижтимоий ҳаётнинг тақозоси, яъни Ўрта Осиёнинг чор Россияси томонидан босиб олинishi билан боғлиқ равишда Туркистон ўлкасига келиб турли хизмат вазифаларини бажарган шахслар томонидан яратилган ўзбек тили грамматик (морфологик) қурилишига оид асарларни таҳлил қилади. Ишда М.Терентьев, А.В.Старчевский, З.Алексеев ва А.В.Вишневский, С.А.Лапин, В.Наливкин, М.Наливкина, И.А.Беляев, Л.Афанасьев, Н.Будзинский, Н.Остроумовлар томонидан яратилган асарларда морфологик структуранинг акс этиши, у ёки бу морфологик ҳодисанинг қандай талқин қилиниши, ўз асарларига қайси манбалар асос бўлганлиги, ўзбек тилига хос бўлган хусусиятларининг тўғри ёки янглиш талқин қилиниши тўғрисида, қиссий таҳлилларда ўша давр тилшунослигининг аҳволини ёритиб беради. С.Аширбоевнинг тадқиқоти тўлалигича ўзбек тилининг структураси талқинига бағишланган, лекин диссертацион ишда юқоридаги асарларнинг юзага келишидаги ижтимоий ҳолат ва зарурияти тўғрисида

ҳам гап боради. Ишда асосан мустақил сўз туркумлари талқини берилган.

Л.Г.Чичулинанинг номзодлик диссертациясида 1907 йилдан 1974 йилгача бўлган даврдаги ўзбек тилшунослиги тарихи ёритилган. Унда рус олимларининг ўзбек тили тарихи, ўзбек тилининг диалектал таркиби, ҳозирги ўзбек тилининг фонетикаси, грамматикаси, ўзбек тили лексикологияси ва лексикографияси масалаларининг рус туркологлари томонидан ўрганилиши ёритилган.

Мазкур тадқиқот рус туркологларининг ўзбек тилшунослигидаги ўрни, ўзбек тил билимига қўшган ҳиссаси, унинг ўзбек тилшунослигининг кейинги даврдаги тараққиётидаги аҳамияти, ўзбек тилшунослари тадқиқотларига уларнинг таъсири каби масалалар эътибордан четда қолади, қолаверса, жаҳон тил билимида ўзига хос из қолдирган Е.Д.Поливановдек машҳур тилшунослар алоҳида тадқиқот объекти бўлиши мумкин эди. Шунга қарамадан Л.Г.Чичулинанинг иши рус туркологларининг тадқиқотлари тўғрисида яхлит тасаввур уйғота олади.

Иккинчи тоифа тадқиқотларга М.М.Қурбонова ва Ш.Э.Бобомуродовларнинг ишларини келтириш мумкин.

М.Қурбонова номзодлик диссертациясини «Фитратнинг тилшунослик мероси» деб номлаган [3]. Ушбу диссертацияси асосида «Фитрат тилшунос» рисоласини чоп этган [3]. М.Қурбонова ўз ишида «Фитратнинг илмий-назарий қарашлари», «20-йиллардаги алифбо ва имло жараёни ва Фитратнинг ушбу жараёндаги фаолияти», «Фитратнинг ўзбек тили грамматикаси ҳақидаги илмий-назарий фикрлари» тўғрисида боблар белгиланган бўлса-да, унинг мазмунида Фитратнинг тилшуносликнинг умумий масалалари, тил сиёсати, жумладан, пантуркизм, пуризмга оид фикрлари, тил ва имло, тилнинг фонетик, лексик ва грамматик хусусиятлари тўғрисидаги фикрлари таҳлил қилинган ва унинг ҳозирги тилшуносликда тутган ўрни ва аҳамияти изоҳлаб берилган.

Ш.Э.Бобомуродова ўз тадқиқотини Элбекнинг тилшунослик меросига бағишлади. Шуниси эътиборлики, Ш.Бобомуродова Фитрат бошчилигидаги «Чигатой гурунги» аъзолари ўзбек тилининг илмий асосларини ўрганишда араб тили грамматикалари асосида эмас, балки унинг ички хусусиятларидан келиб чиқиб ўрганишни тушуниб етганлигини қайд қилади [4:6]. Бу ўринда бир масалага аниқлик киритилиши ўринли бўлади. XX аср бошларидаги ўзбек тили бўйича асар яратишга мушарраф бўлган А.Фитрат, Элбек, М.Қори, Қ.Рамазон ва Ш.Зуннунлар ҳар қанча ўзбек тилининг ички хусусиятларини ёритишга интилмасин, барибир грамматик қурилишни асосан, араб, қисман рус тили грамматик тизимидан чиқиб кета олмас эдилар, ҳозир ҳам бу тилларнинг грамматик тизими тил билимимизда сақланиб келмоқда. Тўғри, улар ўзбек тили фактларини танлашда, грамматик тизимга солишда ўзига хос оригиналликка эришган дейиш мумкин, лекин ҳозирги дунё тилшунослиги ўз ривожланиш йўлида қадимги хинд, грек ва латин, ўрта аср араб тилшунослигига асосланганлигини унутмаслигимиз даркор [5].

Ш.Бобомуродованинг юқорида номланган ишида Элбекнинг имло ва луғатшуносликдаги ўрнини кўрсатиб бериши ва XX аср бошларидаги илмий-назарий

қарашларини ёритиб бериши билан катта аҳамият касб этади.

Учинчи тоифа ишларга А.Нурмонов ва Б.Ўринбоевларнинг тадқиқотларини киритиш мумкин.

А.Нурмонов ўзбек тилшунослигининг асосларини туркий дунё фалсафаси, туркий тилшуносликнинг илк намунаси «Девону лугатит ат-турк» каби асарлардан кидиради. Бу бежиз эмас, балки тил қонуниятлари фалсафий қонун ва категориялар ичида ёритилиши ўзининг узок тарихига эга.

Шуниси эътиборлики, А.Нурмонов ўзбек тилшунослиги тарихини илк бор даврлаштиради ва унга ўрнатган даврлари бўйича ижтимоий-сиёсий жараёнлар билан боғлаган ҳолда тавсифлар беради ва ўзбек тилшунослигини даврлаштиришда тарихий-сиёсий таъмоилдан келиб чиққанлиги кўриниб туради.

Адабиётлар

1. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. –Тошкент: «Ўзбекистон», 2002, 165-202-б.
2. Аширбоев С. Ўзбек тили грамматик қурилишининг ўрганилиши тарихидан (1875-1917 йиллар рус туркологлари асарлари асосида). Номзодлик диссертацияси. –Тошкент. 1975; Чичулина Л.Г. Из истории изучения узбекского языкознания (по трудам русских туркологов 1917-1974г.г.). Номзодлик диссертацияси. –Тошкент: 1975.
3. Қурбонова М.М. Фитратнинг тилшунослик мероси. Номзодлик диссертацияси. –Тошкент: 1993; М.Қурбонова. Фитрат - тилшунос – Тошкент, «Университет», 1996.
4. Бобомуродова Ш.Э. Ўзбек тилшунослиги ривожда Элбекнинг роли. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. –Тошкент: 2002.
5. Усмонов С. Умумий тилшунослик. –Тошкент: «Фан», 1982.

Ushbu maqolada o'zbek tilshunosligining shakllanishini o'rganishning ba'zi masalalari muhokama qilinadi.

В данной статье рассматриваются некоторые вопросы изучения становления узбекского языкознания.

In the article the author deals with the problems of studying the periodization of Uzbek Linguistics.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ СОМАТИКАЛЫҚ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕРДІҢ МӘНИЛЕРІ ҲАҚҚЫНДА

У.К.Кеулимжаева - студент

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: фразеологизм, синоним, синонимик фразеологизм, соматик фразеологизм, компонент.

Ключевые слова: фразеологизм, синоним, синонимичный фразеологизм, соматический фразеологизм, компонент.

Key words: phraseological units, synonym, synonymous phraseologism, somatic phraseologism, component.

Бүгінги күнде фразеология тез пәт пенен раўажланып баратырған лингвистиканың айрықша бир тараўына айланды. Фразеологизмлердің халықтың руўхый мәдениеті, социаллық турмысы тийкарында қәлиплесіўин этнолингвистикалық, этномәдени, прагматлингвистикалық, социоллингвистикалық аспектерлері бағдарында изертлеўлер раўажланбақта. Фразеологизмлер – ҳәрбир тилдің көркем образлы, мәни өткирлигине ийе болған бийбаха байлығы [1:5].

Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлердің мәнилик түрлериниң ишинде адамның дене мүшелерине байланыслы сөзлер менен келген фразеологизмлер белгили орын тутады. Бундай сөзлер фразеологизмлердің қурамында усы дизбектиң уйтқысы ретинде хызмет етеди. Мәселен, тил, жүрек, көз, аўыз, қол, тис, аяқ ҳәм т.б. сөзлер уйтқы сөзлер қатарына киреди» [2:31]. Ал, белили қарақалпақ алымы Е.Бердимуратов: «Қарақалпақ тилинде фразеологиялық сөз дизбеклериниң көпшилиқ топары адамзат тарийхында белгили бир әхмийетке ийе болып келген ең жақын затлар менен қубылыслар дөгерегинде пайда болғанлығын көремиз» деген пикирди айта келип, адамның дене мүшелериниң атамаларына байланыслы тил, аўыз, жүрек, қол, бет, бас, мурын, қулақ, өкпе сөзлері фразеологиялық сөз дизбеклериниң қурамында өнимли ушырасатуғынын атап көрсетеди [3:136]. Бундай соматикалық фразеологизмлер дүнья тиллериниң бәрине теңдей қубылыс болып есапланады. Адамның дене мүшелери атамалары көп мәнилик болғанлықтан, олар жаңа сөзлерди жасаўда, соның менен бирге, фразеологизмлердің көп екенин бир ғана «көз» сөзи менен пайда болған фразеологизмлердің өзинен-ақ көрип билиўге болады. Усы көзқарастан биз

Шунингдек, Б.Ўринбоев ҳәм ўзининг «Ўзбек тилшунослиги тарихи» номли ўқув қўлланмасыда ўзбек тилшунослигиниң шаклланиш босқичлары, энг қадим-ги тилшунослик мактаблары ва уларнинг бир-бирига таъсири масалалари ҳақида қисқача тўхталади.

Хулоса қилиб айтганда, 20-йиллар ўзбек тили морфологик қурилиши тилшунослигимизнинг энг кам ўрганилған соҳасы ҳисобланади. Ўзбек тили тўхтовсиз тараккий этиб борганидек, уни илмий равишда ўрганадиган фан ҳәм ривожланиб боради. Шу маънода ўзбек тилшунослиги ҳәм мураккаб тарихий йўлни босиб ўтган. Фан тарихининг, хусусан, ўзбек тил билими тарихи янги билимларни эғаллаш учун назарий асос бўлиб хизмат қилади. Айни маънода 20-йиллар ўзбек тили морфологиясини янада чуқур ўрганиш – тилшунослигимиз олдида турған асосий вазифалардан ҳисобланади.

мақаламызда қарақалпақ тилинде кең қолланылып киятырған «көз» компонентли синоним фразеологизмлердің мәнилик өзгешеликтери ҳаққында сөз етемиз.

«Көз» сөзи менен байланыслы фразеологизмлер өз ара бир-бири менен синоним болып келеди, яғный, бир фразеологизм менен екінши бир фразеологизм бир лексикалық мәниге тең болады. Мысалы: Оразан батырдың бул қараўы аўыл менен хошласқаны еди, атының басын қублаға қаратып ушы қайырсыз жазықлыққа бир көз жуўыртты да, ат ўстинен еңкейип Маманның қалпағын алып, айдарынан бир сүйди (Т.Қайыпбергенов). Болмаса сениң босағада көз тигип гүзететуғыныңызды билмейди дейсең бе? (М.Нызанов). Ғарры балаға кийим пишежақ машыншыдай бастан-аяғына жаңа көз жуўырттып еди, биреўге шырамытқандай енди тесирейип қарады (Ш.Сейтов). Ҳәр дайым бир бирине көзи түсип жымыйып уялғанынан төмен қарасқан пайытлары Сапардың қолына ручка кирип бул партаның өзине тийискен күнин ең бахытлы күн деп санайды (М.Нызанов). Екеўи де зәңгиге ширенисип алдыңғы шок-шок қара үйлер менен суўын-суўын қосларға олардың арасында үйме-үй жуўырысқан жалаңақ тиленшилерге, ҳәр жерде екеў-үшеў болып жәнжеллескенлерге қараған болып, бир қапталлап қыздан көз алмады (Т.Қайыпбергенов). Дүньяда аўыр жүк қисилердің көз жас төккенін көре бериў екен (Т.Қайыпбергенов). Қарағым-аў, бармедин?! – деп ол мени көзинен жас төгип қушақлап алды (М.Нызанов). Өзин тас баўырман деп жүрер еди, яқ, оның көз жаслары көл болып акты (Алп Султан). ...жүдә жумсақ, әлпайым сөйлести, елдің алаўызлығына жаны төзбей көзлерине жас алып

сөйлести (Т.Қайыпбергенов).

Жоқарыда берілген мысаллардағы *көз жууыртқы*, *көз тигіуі*, *көзлерін қадау*, *көзі түсіуі*, *көз алмау* фразеологизмдері «қарау, нәзер таслау» деген мәнілерде жумсалған болса, ал, *көзине жас алыу*, *көзлеріне жас қуылыу*, *көз жаслары көл болуу*, *көз жас төгіуі* фразеологизмдері «жылау, қайғырыу» сыяқлы мәнілерін аңлатып өз ара синоним болады.

Бұлардан басқа да «көз» сөзі менен келген синоним фразеологизмдердің ишінде *көриніуі* мәнісін билдиретуғын түрлері де ушырасады. Мысаллар: Мүмкін, бұл әдетте қаланың ески қурылыс белгілерінің көбірек *көзге тасланатуғынлығынан* шығар (И.Юсупов). Тастай түнек. Хеш нәрсе *көзге түсе* қоймайды (Н.Дәукараев). Өз бойын жаңа тиклеп, *көзге түсе* баспаған жас бағдың сулыу көринісі Қуатты қызықсындырып жиберді (Ж.Сейтназаров).

Фразеологизмдердің ишінде *көріуі*, *қарау* менен байланысly «көз» сөзі менен келген синоним фразеологизмдер үлкен орын тұтады. Олардың қолланылыу мәнілері хәр қыйлы. Қарақалпақ тилиндегі «көз» сөзі менен байланысly фразеологизмдердің мәнілері Д.Ерлеспесованың мақаласында сөз етилген [4:20-26]. Автор *көріуі* мәнісін билдиретуғын фразеологизмдерге *көзден өткеріуі*, *өз көзі менен көріуі*, *көзге таслануы*, *көзине тик қарауы* фразеологизмдерін көрсетіп, олардың хәр қыйлы мәнілік реңклер менен жумсалатуғынын көркем шығармадан алынған мысаллар менен түсіндірген.

Синоним фразеологизмдердің тилдегі тұрақлы, қәліплескен орны – көркем әдебиет. Көркем шығармаларда белгілі уақыя қалай болған болса, сол халында айтылып қоймайды. Жазыушы болған уақыяны өзінің ой елегінен өткеріп, оған түрлі бояу беріп, көркемлеп сүуіретлеуі керек. Усындай сулыу, көркем сөз байлығы фразеологиялық сөз дизбеклері болып есапланады. Фразеологизмдерсіз көркем шығарма жазылмайды. Белгілі бір ойды жарыққа шығарып баянлауда, әсіресе оны көркем тил менен жеткеріуде лексикалық синонимдер менен бір қатарда синоним фразеологизмдер де үлкен хызмет атқарады. Мысалы: Кешке караса, ертелеу іркилип, атына от жыйнайды, жыңғыллар сындырып ықтырма соғады да отты гүрлетіп жағып қоз етіп, үстин көрпешелеп көмеді де, жыллы жерге бауырын беріп *көзгір алады* (Т.Қайыпбергенов). Гилем төсекке жамбаслап бірден *көзі илинип* кетті (К.Мәмбетов). Таң саз берген уақтында *көзі уйқыға кетті*. Соннан сәскеге барып оянды. Және *көз илдірді* (К.Мәмбетов).

Бұл мысаллардағы *көзгір алыу*, *көзі илиниуі*, *көзі уйқыға кетиуі* синоним фразеологизмдері «уйықлау, дем алыу» мәнілерін аңлатады.

Сондай-ақ, қарақалпақ тилиндегі «көз» компонентли синоним фразеологизмдер инсаннның қандайда бір уақыяны еслеуі, ядында сақлау ямаса умытыуы сыяқлы мәнілерді билдириуде де

қолланылады. Мәселен, *көз алдына келиуі*, *көз алдында тұрууы*, *көз алдынан өтиуі*, *көз алдынан кетпеуі* хәм т.б. Мысаллар: Арамызда нелер болғанын *көз алдыма келтирип* отырман (Т.Қайыпбергенов). Сонда да базда-базда алағадалыққа берилип, әллі нәрселерді қыял етип отырғанда, сол мұрт бірден *көз алдынан өтип* кеткендей болады (Т.Қайыпбергенов). Сол күнлерги мына уақыя еле мениң *көз алдыма келеди* де турады (А.Әбдиев). Мине оннан кейинги тәгдир Бахадырдың *көз алдында тұрыпты* (С.Исмаилов). Өтмиштиң жалғасы жулдыздай жарқырап *көз алдынан өте* берді (Қ.Мәтмуратов).

Синоним фразеологизмдер образ жасау, қахарманға тиллик минезлеме беріуде кең қолланылады. Олар хәрбір қахарманның сыртқы портретин оның ишки жан дүньясын, минез-құлқын, дүньяға көзқарасын сүуіретлейді. Бундай образ жасау тил қурааллары арқалы иске асады. Фразеологизмдердің гөзленген нышанға дәл тийетуғын эмоциональлық бояуы күшли усыллар арқалы адам минезинің толып атырған қыры менен сырын, оның ишки жан дүньясын, жағымлы ямаса жағымсыз хәрекетин сәуілендириудеги әхмийети үлкен.

Демек, фразеологизмдердің арасындағы синонимдерді баянлайын деп атырған ойымыздың ыңғайына қарай қайсысы үйлесимли болса, соны қоллана береміз. Фразеологизмдердің көбірек көркем шығармаларда қолланылыуының тийкаргы себеплеринің бири, олар жай сөз дизбеклерине қарағанда шығармадағы персонажлардың характерин ашып беріуде өткір бояу береді. Мысалы: Бүркіт шарықлап, және әллі қаяқларға кетіп, *көзден ғайып болды* (Т.Қайыпбергенов). Қыздың дөңгелек *көзлері тас төбесине шығып*, қорқып үзірге қалша қарап тұрып алды (Т.Қайыпбергенов).

Берілген мысаллардағы *көзден ғайып болды* фразеологизминің орнына «көринбей кетті, жоқ болды» сөзін, *көзлері тас төбесине шығыуы* фразеологизминің орнына «қатты қорқты» сөзлерін қолланғанда пикирде көркем образлылық болмаған болар еді. Ондағы фразеологизмдер хәрбір қахарманның хәр қыйлы жағдайлардағы түрлі психологиялық халатын сүуіретлеуде жүдә шеберлік пенен жумсалған.

Демек, көркем шығарма тилиндегі фразеологизмдердің қолланылыу өзгешеликлерин хәм мәнілерин арнаулы изертлеу көркем сөз шеберлеринің халық тилинде таяр тил қураалларын, тил байлықтарын және де шеберлеп пайдаланыу усылын ашып береді. Сонлықтан да, көркем шығармаларда образ жасау, персонаж тилине сәйкес минезлеме беріу, уақыя-хәдийсе ямаса халатты көркем образлы, өткірлестірип беріуде синоним фразеологизмдерді орынлы таңлап қолланыу арқалы айтылажақ пикир хәр тәреплеме анық хәм көркем түрде бериледи. Бундай түрдеги фразеологизмдерді өз алдына тема етип изертлеу хәзирги қарақалпақ тилинің фразеологиясы ушын әмелий хәм теориялық жақтан оғада әхмийетли.

Әдебиетлар

1. Таңирбергенов Ж. Қарақалпақ тилида феъл фразеологизмларнинг лингвистик тахлили. Филол. фан. фалс. док. (PhD) дис... автореф. – Нукус: 2020. 50-б.
2. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde teñles eki komponentli frazeologizmlerdiñ leksika-semantikalıq hám stillik ózgeshelikleri. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2015. 31-b.
3. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. – Нөкис: «Билим», 1994, 136-б.
4. Ерлеспесова Д. А. Садықовтың «Бостансыз бүлбил» шығармасында қолланылған «көз» сөзі менен байланысly фразеологизмдер. // Қарақалпақ тили фразеологиясының әхмийетли мәселелери. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2011. 20-26-б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада қарақалпақ тилидағы «күз» компонентли синонимик фразеологизмларнинг маънолари ва қўлланыш ўзига хосликлар бадий асарлардан олинған мисоллар ёрдамида асослаб берілған. Шунингдек, бадий асарларда синоним фразеологизмларнинг образ яратишда, қахрамонға сўз воситасида таъриф-тавсиф беришда, қахрамон ташқи қиёфасини, унинг ички оламини, хулқ-атворини, дунёқарашини тасвирлашдаги хизматлари хусусида сўз юритилған.

РЕЗЮМЕ

В статье обосновываются значения синонимических фразеологизмов с использованием признаков компонента «ko'z» (глаз) на примерах из литературных произведений. В литературных произведениях исследовались употребления синонимичных фра-

зеологизмов в формировании персонажа, придание языковой характеристики персонажу, внешний портрет персонажа, его внутренний мир жизни, его поведение, и описание его мировоззрения.

SUMMARY

In the given article are proved the meanings of synonymous phraseological units using features with the component “ko’z (eye)” on the basis of the examples taken from literary works. In the literary works were investigated the use of synonymous phraseological units in forming the character, in giving the lingual characteristics to the character, the external portrait of the character, his world of internal life, his behavior, in describing his worldview.

ХӘЗИРГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ ЮРИДИКАЛЫҚ ТЕРМИНЛЕРДИҢ ШЫҒЫСЫ БОЙЫНША ТҮРЛЕРИ

Г.К.Кошанова – ассистент оқытушы

Әженияз атындағы Нәкіс мәмлөкетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: юридик терминлар, терминларнинг келиб чикиши, туркий сўзлар, юридик хужжатлар, адвокат, кафолат, камоқхона, қарақалпақ тилининг сўзлик таркиби.

Ключевые слова: юридические термины, историческое возникновение терминов, тюркские слова, юридические документы, адвокат, гарантия, тюрьма, словарный состав каракалпакского языка.

Key words: legal terms, the origin of terms, turkic words, legal documents, lawyer, guarantee, jail, the vocabulary of the Karakalpak language.

Хәр қандай тилдиң лексикасы оның сөзлик курамы сол халықтың өткендеги тарийхы, мәдений, сиясий, экономикалық турмысының сәўлеси сыпатында шығысы жағынан белгили бир қатламлардан туратуғыны мәлим. Бул, өз гезегинде, усы сөзлик курамның ажыралмас бөлеги, бирлиги есапланатуғын терминологиялық қатламда да өз көринисине ийе. Сонлықтан, терминологиялық лексиканың өзи де өз ишинде тарийхый шығысы жағынан бир нешше қатламлардан куралады. Әлбетте, бул қатламлар менен ажыралмас тығыз байланыслы.

Хәзирги қарақалпақ тилиндеги юридикалық терминлерди тарийхый шығысы жағынан таллап қарағанда олардың, тийкарынан, өз сөзлик қатламы хәм өзгелик қатлам элементлеринен туратуғынлығын көремиз, өз сөзлик қатламға тән юридикалық термин хәм атамалар қарақалпақ тилинің түпкиликли сөзлеринен болса, өзгелик қатлам араб хәм рус тили және рус тили арқалы басқа тиллердеги өзлескен лексикалық бирликлерден ибарат. Олардың терминлик мәниге өтиўи, дефинитивлик хызмет атқарыўында, арнаўлы түсиникти билдириўи термин сыпатында турақласыўында белгили дәрежеде өзгешеликлер де көзге түседи. Солай етип, хәзирги қарақалпақ тилиндеги юридикалық терминлер тарийхый шығысы жағынан төмендегише бөлинеди:

1. Қарақалпақ тилинің түпкиликли сөзлеринен болған юридикалық терминлер.
2. Араб тилинен өзлескен юридикалық терминлер.
3. Рус тили хәм рус тили арқалы басқа тиллерден кирген юридикалық терминлер.

1. Қарақалпақ тилинің түпкиликли сөзлери улыўма туркий тиллерге ортақ сөзлер болыў менен бирге сөзлик курамның негизин курайтуғын, халықтың тарийхы менен бирге дөреп, бирге жасап киятырған, оның тилдеге сәўлеси, көриниси сыпатында баҳаланатуғын, жеке тәбиятын, миллий өзгешеликлерин көрсететуғын сөзлер екенлиги мәлим. Усы қатламның бирликлери юридикалық терминологияда белгили, анығырағы, тийкаргы орын тутады. Қарақалпақ тилинің түпкиликли сөзлери хәр қыйлы усыллар арқалы юридикалық термин мәнисине ийе, олардың қатарына төмендеги сөзлер киреди: нызам, заң, ҳуқық, ис, ҳәрекет, сораў, тергеў, излеў.

2. Хәзирги қарақалпақ тилиндеги юридикалық терминлердиң басым көпшилиги тарийхый шығысы жағынан қарағанда араб тилинен кирген сөзлер деп ойлаймыз. Улыўма, қарақалпақ тилинің сөзлик курамында араб сөзлери үлкен орынды ийелеп илим хәм мәденият, сондай-ақ басқа көплеген тараўларға қатнаслы сөзлерден хәм терминлерден ибарат. Олардың белгили бир бөлеги ҳуқықтаныў илими хәм жәмийетлик-ҳуқықый қатнаслы түсиниклердиң арнаўлы атамасы сыпатында хызмет етип, сәйкес тараўларда хәм кунделикли турмыста түпкиликли сөзлердей кең колланылыў өрисине

ийе. Бул өзлестирмелердиң гейпаралары араб тилиндеги мәнисинде өзлескен болса, екнши топары түпкиликли мәнисинен басқаша мәниге ийе болыўы менен сыпатланады.

М.К.Касымова хәм Ш.Н.Кучимовлар өзбек тилиндеги юридикалық терминлердиң де басым көпшилигиниң араблық шығысқа ийе екенлигин хәм оларға байланыслы бир қанша мәселелерди атап көрсетеди.

Х.Ҳамидов юридикалық хужжетлер тилинің лексикасын шығысы бойынша қатламларға бөлгенде өзлестирмелердиң бир дереги сыпатында араб сөзлерин көрсетеди [1:21]. Биз араб тилинен сондай –ақ, рус тили хәм рус тили арқалы басқа тиллерден өзлескен юридикалық терминлерди ажыратқанда усы мийнетти басшылыққа алдық, ондағы мысаллардан пайдаландық. Араб тилинен өзлескен сөзлерден төмендеги лексикалық бирликлер хәзирги ўақытта юридикалық терминлер хызметинде жумсалады: айып, даўа, жуўап, тәреп, ўақыйа хәм т.б.

3. Араб өзлестирмелери негизли юридикалық терминлер қарақалпақ тилинде кең өрис алып қолланылып, сөзлик курамының бирликлерине айланғаннан кейинги тарихый дәўирде яғный XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басынан баслап рус- қарақалпақ байланысларының нәтийжесинде мәденият, экономика, саўда хәм турмыстың басқа да түрли тараўларына қатнаслы сөзлер кирип келе баслады. Олар хәр қыйлы дәўирде терминлик хызметке өтип қолланылады. (Бундай юридикалық терминлер қатарына төмендеги сөзлерди киргизийге болады: гражданин, исеним хат, штраф, суд, судья, советник).

Ш.Н.Кучимов өзбек тилиндеги юридикалық терминлердиң 1917-1993-жыллар аралығындағы басып өткен дәўирин төмендегише бөледи:

1. Арабша ҳуқықый атамалардың салмақлы орын ийелеген дәўири (1917-1937).

2. Русша ҳуқықый атамалардың мәжбүрий жалпыламай кирип келиўи (1938-1950-жылдың орталарына шекем).

3. Русша ҳуқықый атамалардың әсте-ақырынлык пенен кирип келиўи (1960-жылдың орталарынан 1990-жылға шекем).

4. Рус хәм Европа тиллеринен өзлескен ҳуқықый атамаларды өзбеклестириў процесиниң басланыўы (1989-1990-жылдан хәзирге шекем).

Демек, буннан өзбек тилиндеги юридикалық терминлердиң рус тили хәм рус тили арқалы басқа тиллерден өзлесиўи 1938-1990-жыллар аралығында оғада үлкен дәўирди өз ишине алады. Атаклы тюрколог Н.А.Баскаковтың «Орта Азиядағы тийкаргы туркий халықлар тиллериниң тарийхый раўажланыў халатында улыўмалық ямаса уксаслық бар» деген пикирин басшылыққа алсақ қарақалпақ тилине рус тили хәм рус тили арқалы басқа тиллерден юридикалық термин хәм атамалардың келип кириў дәўирине байланыслы да

толық есапқа алыўға болады [2:33]. Өйткени, араб тилинен сөзлерди, терминлердиң келип кириўи түркий халықлар тилинде бирдей дәўирге сәйкес келгени сыяқлы, қоңсылас, мәдени, сийасий, экономикалық хәм т.б. жақтан тығыз байланыста өмир сүрип киятырған өзбек хәм қарақалпақ халықлары тилине рус тилинен хәм рус тили арқалы басқа тиллерден терминлердиң, атап айтқанда, юридикалық, терминлердиң кирип келиўи де жақын дәўирлерге, дәл бирдей жыллар болмағаны менен, сәйкес келиўи тәбийий. Қарақалпақ тилинде бул дәўир юридикалық терминлердиң көплек кирип келиўи менен сыпатланады хәм 1920-1990-жылларды өз ишине алады.

Е.Бердимуратов қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамына рус тили хәм рус тили арқалы басқа тиллерден сөзлердиң келип кириўин 1. Октябрьге шекемги дәўир хәм 2. Октябрыден кейинги дәўир деп еки дәўирге бөлген еди. Рус тилинен хәм рус тили арқалы басқа тиллерден өзлескен сөзлердиң арасында Октябрьге шекемги дәўирди алып қарағанда юридикалық терминлер де бар екені мәлим [3:75]. Х.Хамидовтың мийнетине тийкарланып, өзлесиўи бул дәўирлерге, ямаса өткен әсирлерге тийисли терминлерди атап көрсетпекшимиз: граждaн, доверенность, штраф, приказ, суд, судья, советник, срок, указ. Булар тилде узак ўақытлар даўамында актив қолланылды. Улыўма алғанда, бул дәўир рус тили хәм рус тили арқалы басқа тиллерден юридикалық терминлердиң кирип келиўиниң басланыўы болса, Октябрыден кейинги дәўир олардың өзлесиўиниң активле-

сиў дәўири болып есапланып тилимизге алимент, банда, суд инстанциясы, изолятор, гипотеза, юридика, **даминификация, диспозиция**, судлаў, штраф, идентификация, милиция хәм т.б. көплеген терминлер өзлести. Олардың көпшилиги тиккелей хәм аўдармалаў арқалы аўысты.

Қарақалпақ тилине рус тили хәм рус тили арқалы басқа тиллерден кирген юридикалық терминлер арасында латын, немец, француз, грек хәм т.б. тиллерден кирген сөзлер қурайды. Латын тилинен: адвокат, камера, кодекс, конституция, нотариус, протест; француз тилинен: дезертир, морг, ордер, интерпол, департамент; грек тилинен: гимн, амнистия, орган, протокол; англичан тилинен: бандит, детектив, банда, гангстер, ин-фракция хәм т.б. сөзлер өзлесип юридикалық термин хызметинде қолланылып келмекте.

Республикамыздың ғәрезсизликке ерисиўи, қарақалпақ тилине мәмлекетлик тил бийлиги берилиўи көплеген юридикалық терминлерди қайта тикледи, сондай-ақ ишки ресурслар есабынан көплеген терминлер қайта алмасты. Мысалы адвокат термини ақлаўшы термини менен, гарантия – кепиллик, граждaнин – пуқара, закон – нызам, орган – уйым, указ – пәрман, налог – салык, тюрьма – қамақхана, штраф – жәрийма, юстиция – әдиллик хәм т.б. түринде қолланыла баслады.

Солай етип, қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамында өзлик хәм өзгелик қатламға тән терминологиялық бирликлер қолланылып келмекте.

Әдебиятлар

1. Хамидов Х. Язык юридических документов XVIII-XIX-XXвв и его отношение к современному каракалпакскому литературному языку. АҚД, -Нукус: 1967. -С. 21
2. Пирниязова А. Қарақалпақ терминологиясының изертлениўи, ҳәзирги жағдайы ҳаққында. Қарақалпақ тилиниң мәселелери. -Нөкис: 1999. 33-б.
3. Бердимуратов Е. Ҳәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. -Нөкис: «Билим», 1994. 75-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада замонавий қарақалпақ тилидағы юридик терминларнинг тарихий келиб чикиши буйича турларини учга бўлдиқ: Қарақалпақ тилиниң ўз сўзларидан бўлган юридик терминлар; араб тилидан ўзлашган юридик терминлар; рус тили ва рус тили орқали бошқа тиллардан ўзлашган юридик терминлар.

РЕЗЮМЕ

В статье мы разделили типы юридических терминов в современном каракалпакском языке на три типа в зависимости от их исторического происхождения: юридические термины от корневых слов каракалпакского языка; юридические термины, полученные из арабского языка; юридические термины, производные от русского и других языков на основе русского.

SUMMARY

In the article, we have divided the types of legal terms in the modern Karakalpak language into three types according to their historical origin: legal terms from the root words of the Karakalpak language; legal terms derived from Arabic; legal terms derived from Russian and other languages on the basis of Russian.

ОБ УВЕЛИЧЕНИИ КОЛИЧЕСТВА ЗАИМСТВОВАНИЙ В СОВРЕМЕННОМ КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКЕ

К.М.Кошанов – кандидат филологических наук, профессор

Ш.Ж.Кошанов – студент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: ўзлашгирмок, тушунмок, атамалар, лексика, предметлар, тушунча.

Ключевые слова: заимствования, усвоение, термины, лексика, предметы, понятие.

Key words: borrowing, assimilation, terms, lexics, subjects, concept.

В последние десятилетия в лексику каракалпакского языка в огромном количестве стали проникать русские и европейские заимствования, относящиеся к разным тематическим группам, связанным с бурным развитием во всех областях общественной жизни народа.

Если в постсоветские времена заимствования в большом количестве проникали лишь в некоторые определенные области общественной жизни: наука, образование и сфера финансово-экономических отношений, то сейчас они стали вливаться огромной массой и в другие области общественной жизни и быта народа.

Например, в разговорно-бытовую лексику и рекламу каракалпакского языка проникли в огромном количестве названия продуктов питания, спиртных и не спиртных напитков, конфет, шоколадов, десертов, блюд, столовой посуды, салатов, закусок и т.д.

Приведем примеры из меню кафе «Шах Сарай» и

других ресторанов г.Нукуса: пельмени, мясной, тефтели, кук-си, украинский борщ, мясо по-китайски, мясо по-французски, чахохбили, мясной хе, яичница, пикантный рулет, манты по-уйгурски, говядина, бульон, голубцы, печень жареная, гречка, макароны, пюре, рис, гамбургер, чизбургер, ход-дог, кофе, фирменный салат, шах сарай, фирменное блюдо, хе (говядина), фитчи, куриный суп, биштекс, бефстроганов, омлет, жаркое домашнее, ежик (в томатном соусе), тефтели, бризоль, солянка фарш, свинина, баранина, турецкий вазу, чихамбили, заказ ош и другие.

В большом количестве заимствованы названия посуды и другой столовой принадлежности: вилка, тарелка, рюмка, фужер, стакан, салфетка, бар, кружка, салатница, пепельница, поднос, бокал и др. Усвоены напитки: пепсикола, кока кола, пепси, лимонный, минеральная, душистая, афри, лимонад, абрикосовый,

персиковый, кофе, какао, коктейль и др.

Займствованы почти все современные русско-европейские названия духов, одеколонов, лосьонов, кремов, опреснителей, мазей, а также заимствованы все французско-европейские названия одежды, потому что почти вся мужская и женская одежда каракалпаков европейского типа как пальто, куртка, футболка, финка, сорочка, майка, трусы, плавки, джемпер, жакет, батник, костюм, пиджак, блузка, носки, гетры, форма, галстук, чулки, колготки, бюстгальтер и др.

Активно используются заимствованные названия головных уборов: шляпа, кепка, тенниска, шапка, шапочка; обуви: туфли, ботинки, босоножки, сандал, кеды, тапочки, сапожки, мокасин, ботсы, борцовки, чешки, сланцы, танкетки и др.

Почти все названия мебели и другой домашней утвари также заимствованы из европейских языков: диван, кресло, трюмо, торшер, стол, стул, светильник, ночник, утюг, холодильник, пылесос, щётка, крем обувной, подсвечник, люстра, стенка, буфет шифоньер, выключатель, розетка, патрон, лампочка, телевизор (разные названия их марок), дорожка, шампунь, соковыжималка, мясорубка, самовар, обогреватель, вентилятор и др.

Займствованы названия всех марок и видов автомобилей и других средств передвижения и механизмов: кобальт, коптива, малибу, нексия, лада, жигули, спарк, газель, матиз, дамас, тико, мотороллер, квадрацикл, мотоцикл, велосипед (разные марки), самокат, мопед, коляска, коньки, лыжи, москвич, волга, мотороллер, трактор, автобус, троллейбус, поезд, вагон, самолёт, вертолёт, пароход, теплоход, машина, трактор, прицеп и др.

Все названия лекарств, биодобавок, медицинских процедур, названий болезней и их лечений приняты в каракалпакский язык в их исконной иностранной форме без их переводов: врач, доктор, поликлиника, анализ, давление, рентген, хирургия, кардиология, неврология, бронхит, гигиена, вирус, операция, катаракта, анемия, операция, гипс, каталка, карточка, анестезия, анальгин, димедрол, глюкоза, система, гемодез и др. Также заимствованы все современные средства общения и компьютерные технологии: компьютер, телефон, сотка, файл, наушник, флешка, клавиша, интернет, экран, батарея, симка, все названия файлов и программ. Большинство строительных материалов и инструментов также приняты в иностранной языковой форме: замок, огражде-

ние, решетка, гипсокартон, фанера, шпатель, шпаклевка, шифер, цемент, известка, лак, краска, щетка, бетон, бетономешалка, ролик, ламинация, Kran, автокран, рельс, подвал, подъезд, насос, выключатель, включатель, розетка, счетчик, сварка, электроток, аква, лага, пол, шифер, фонарь, обои и другие.

Основной причиной способствующей столь активному проникновению в каракалпакский язык огромного количества русских и других европейско-иностранно заимствований на язык улицы и в рекламу наших городов является мировая глобализация, т.е. открытость границ между государствами, активизация туризма, торговли, экономических и культурных связей, развитый интернет, большое количество иностранных телепрограмм, кино и спектаклей на разных языках мира.

Естественно, все эти иностранные слова активно используются как в письменном литературном каракалпакском языке, так и в непринужденной устной разговорной речи народа. Они активно используются и в языке улиц наших городов и районов. Удачные заимствования обогащают заимствующий язык, делают его красивым и живым.

Вместе с тем, огромная масса иностранных заимствований создает и некоторые негативные вопросы, которые требуют своего решения. Это неправильное произношение и правописание заимствованных иностранных слов. Часто такие слова произносятся и пишутся в рекламах и меню с некоторыми искажениями и неточностями. Некоторые заимствованные слова в словосочетаниях используются с ошибками в перемену, т.е. смешиваясь с каракалпакскими словами. Например: стрижка женский и мужской, слаение камыр бар, цветной фото, мир посуда и люстры, все вкусные у нас, жаренный печень, бытовые техники, Каратау house, доставка бийпул, голубцы, чохахбили, заказ ош, футболка, палтон, жемпир, пэтички, топный, кастон и др.

К тому же некоторые заимствования используются даже тогда, когда в каракалпакском языке есть их точные и красивые переводы. Например: Оптом ун, акмай - Ун, акмай көтере сауда, Доставка бийпул, - Апарыу бийпул, Ислеймиз бесплатно - Бийпул ислеймиз и др. Допускается множество ошибок в текстах реклам и объявлений, которые нужно своевременно проверять и исправлять. Только удачные заимствования и правильное их использование могут благотворно влиять на развитие родного языка и культуры нашего народа.

Литература

1. Кошанов К.М. Взаимодействие русского и каракалпакского языков в области, номинативной лексики. - Нукус: 1989.
2. Кошанов К.М. Рус хэм каракалпак тиллериниң өз ара байланысы мәселелери. - Некис: 1991.
3. Кошанов К.М. Русские заимствования в каракалпакском языке. - Нукус: 1988.

Мақола қарақалпақ тилининг чет тиллардан олинған ўзлашмалар ҳисобидан бойишига бағишланган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена вопросам обогащения каракалпакского языка иноязычными заимствованиями.

РЕЗЮМЕ

The article deals with enriching the Karakalpak language with foreign borrowings

SUMMARY

ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕРДИҢ ГАЗЕТА ТЕМАЛАРЫ РЕТИНДЕ ҚОЛЛАНЫҰЙ

Д.Қурбаниязов – еркин излениўши

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: газета, мақола, тема, фразеологизм, газета фразеологизми.

Ключевые слова: газета, статья, заголовка, фразеологизм, газетный фразеологизм.

Key words: newspaper, article, headline, phraseological unit, newspaper phraseological unit.

Хәр бир тилдиң, соның ишинде, каракалпак тилиниң сөзлик курамында да курылысы жағынан кеминде еки сөзден туратуғын, бир мәнини аңлатыўға хызмет етуғын тураклы сөз дизбеклери бар. Каракалпак тилиндеги усындай тураклы сөз дизбеклери тилши илимпазлардың дыққатын өзине тартып, олар тәрәпинен бир қатар илимий изертлеў жумыслары дәретилген. Профессор Е.Бердимуратов фразеологизмлердиң төрт лексика-семантикалық түри бар екенлигин айтады: фра-

зеологиялық өтлесиў, фразеологиялық бирлик, фразеологиялық дизбек, фразеологиялық сөзлер [1]. Каракалпак тилиниң бир неше фразеологиялық сөзликлери дәретилди [2]. Каракалпак тилиндеги фразеологизмлерди изертлеўге арналған диссертациялық жумыслар қорғалды [3]. Б.Юсупованың «Қаракалпак тилиниң фразеологиясы» оқыў қолланбасы жәрияланды [4]. Фразеологизмлердиң газета тилинде жумсалыўы айрықша қызығышылық туўдыратуғын мәселелердиң

бири. Газета тилинде фразеологизмлердің қолланыуы хэм оның стильлик өзгешеликери бойынша филология илимлеринин докторы З.Оразымбетованың мийнетинде қысқаша болса да сөз етилген [5].

Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлердің газета темалары қурамында жумсалыуы да қызығыушылық туўдырады. «Еркин Қарақалпақстан», «Қарақалпақстан жаслары», «Жеткиншек» газетасының соңғы жыллардағы санларында газета мақалаларының темасы ретинде жумсалған, бундай турақласқан сөз дизбеклери жийи ушырасады. Бундай турақлы сөз дизбеклери газета оқыўшыларын мақалада сөз етилип атырған мәселеге дыққатын аўдарыу, оның мәнисин түсиниўге шақырыу хызметин атқарады, бирақ тема арқалы мақаланың мазмунын толық аңлау қыйын, бул жағдай оқыўшыны мақаланы оқыўға ийтермелейди [6]: *Татажасқ тақаны* мол, теберик кемпир, жүз бенен жүз көрискен Бегзада апа Шамуратова хаққында сөз (Ө.Өтеўлиев. 27.01.2015), *«Көздің жаўын алып турса айлана»* (Р.Арзиев. 24.09.2016), *Нәпсиге ерк берсең...* (Б.Кәраматдинова. 27.02.2015), *Кеўли бай*, сөзи дәри шыпакер (Ө.Өтеўлиев. 07.03.2015), *«Қус уйқылы»* дийханға әўмет тилеймиз (Ө.Өтеўлиев. 05.05.2015), *Қолласып көтерген жүк жеңил* ямаса кеселликке қарсы гүресиўде ҒХҚ имканиятларынан пайдаланыўға бағышланады (Р.Арзиев. 02.06.2015), *Истиң көзин билген* фермер (Қ.Байниязов. 20.06.2015), *Тәрезиде тас басқан* тонналар (Е.Ерманов. 30.06.2015), *Жүзинен нур тамған* нураный (Р.Арзиев. 02.07.2015), *Жүзим деп дәкки жеген* ғарғалар (Қ.Реймов. 13.08.2015), *Фурқадқа «көз тийди»* (С.Жаниев. 13.02.2018), *Жердің тилин билгенлер* (Ө.Өтеўлиев. 03.11.2018), *Таз кебине түскен* мәселе (Қ.Байниязов. 29.03.2016), *Басы тасқа тийсе де* (Қ.Байниязов. 29.03.2016), *Көрген көзди қуўантады* (Ө.Оразов. 02.11.2016), *Нийетин жолдасың болсын*, Наргиза! (Н.Авезова. 26.06.2016), *Ойлап, ойымыз жетпеген* жақсылар күтемиз (Ж.Ембергенов, «ҚЖ», 01.01.2014), *Уясы дүзиў жердің қызы* (Ш.Сипатдинов, «ҚЖ» 04.10.2018), «Касибимнен камал таптым» дейди оқытыўшы Ж.Жумабеков (Г.Сапарова, «ЕҚ», 11.10.2016).

Жоқарыдағы мысалларда Ө.Өтеўлиевтин мақаласында «тақаны таўсылыу» фразеологизми трансформация жасалған түринде қолланылған. Р.Арзиевтин мақаласында «көздің жаўын алыу», Б.Кәраматдинованың мақаласында «нәпсиге ерк бериу», Ө.Өтеўлиевтин мақаласында «Кеўли бай», «Қус уйқылы» фразеологизми жумсалған. Р.Арзиевтин мақаласында «Қап қолласып» фразеологизми трансформация жасап қолланылған. Қ.Байниязовтың мақаласында «истиң көзин билиу», Е.Ермановтың мақаласында «тәрезиде тас басыу» фразеологизми, Р.Арзиевтин мақаласында «жүзинен нур тамыу», «көз тийиу», Қ.Реймовтың мақаласында «дәкки жеу», Ө.Өтеўлиевтин мақаласында «жердің тилин билиу», Қ.Байниязовтың мақаласында «таз кебине түсиу», «басы тасқа тийиу», турақлы сөз дизбеклери, Ө.Оразовтың мақаласында «көзди қуўантыу», Н.Авезованың мақаласында «нийети жолдасы болыу», Ж.Ембергенованың

мақаласында «ой түбине жетпеу», Ш.Сипатдиновтың мақаласында «уясы дүзиу», Г.Сапарованың мақаласында «кәсибинен камал табыу» фразеологизмлери мақала темаларының қурамында жумсалған. Теманың қурамында бундай фразеологизмлердің қолланыуы оқыўшының дыққатын өзине тартады, мақаланы оқыўға қызығыушылығының күшейиўине тәсир жасайды. Ал журналистке материалды оқыўшылар жәмәетине қысқа, анық хэм тәсирли жеткерийине мүмкиншилик жаратады.

Мақала темасы сыпатында улыўма халықлық фразеологизмлердің қолланыуы менен бирге газета фразеологизмлеринин де жумсалыуы қызығыушылық туўдырады. Газета фразеологиясы-тийкарынан газета текстлеринде қолланылатуғын турақлы сөз дизбеклери болып, басқа функциональ стильлерде жумсала бермейди [7].

Газета фразеологизмлери көпшилик жағдайларда сиясий шақырықлар, үндеўлер, сүренлер түринде болады. Мысалы: *Халық саламатлығы-ел байлығы* (Ө.Оразов, 22.12.2015), *Ұатанға хызмет-әдиўли миннет* (Р.Арзиев, 13.02.2018), *Миллий кәдириятлар-бийбаха байлығымыз* (З.Жақсымуратова, 01.05.2018), *Адам саўдасы-әсир машқаласы* (Е.Ерманов, 04.01.2014), *Өзбекстан-улыўма үйимиз* (Г.Жүгинисова, 29.03.2014), *Саламат орталық-саламат бала* (Р.Арзиев, 03.06.2014), *XXI әсир-интеллектуал әўлад әсири* (З.Ерекеева, 19.06.2014), *Суў-тиришилик арқаўы* (Ө.Оразов, 14.08.2014), *миллий тиклениў-миллий өзликти аңлау* (Г.Жүгинисова, 20.09.2014), *Ана тилим-миллет руўхы* (Ө.Оразов, 28.11.2017), *Саламат бала-елимиз таянышы* (З.Ерекеева, 26.01.2016), *Терроризм-тынышлықтың душпаны* (Б.Кәраматдинова, 04.02.2016), *Тил билген-ел биледи* (Б.Бекмуратов, «ҚЖ», 23.10.2014), *Хаял-жәмийет гүлтажы* (З.Жақсымуратова, «ЕҚ», 03.03.2016), *«Аў-мылтық өзиңе жаў мылтық»* (Қ.Байниязов, «ЕҚ», 12.06.2014), *«Китап-кәмиллик тийкары»* (Б.Султамуратов, «ҚЖ», 26.07.2018).

Газета фразеологизмлерине фразеологиялық өтлесиўлердеги сыяқлы күшли эмоциональ-экспрессивлик тәсирлилик тән болмайды, газета фразеологизмлери журналистлер тәрепинен пайда етиледі, ал улыўма халықлық фразеологизмлерди халық дәретеди, сонлықтан да, халықтың ядында узақ сақланады, газета фразеологизмлери бир-еки әўладтың көз алдында гөнереди, олардың орнына жаңа газета фразеологизмлери пайда болады.

Қулласы, газета мақалалары темаларында тилимиздеги турақлы сөз дизбеклери қолланылады. Газета темаларында жумсалған турақлы сөз дизбеклери-улыўма халықлық фразеологизмлер хэм газета фразеологизмлери түринде ушырасады. Улыўма халықлық фразеологизмлер халықтың аўызеки сөйлеу тилиндеги фразеологизмлер болса, газета фразеологизмлери журналистлер тәрепинен дәретиледи. Уақыттың өтиўи менен журналистлер тәрепинен дәретилген халықтың кеўлине унаған бундай сөз дизбеклери улыўмахалықлық фразеологизмге айланыуы мүмкин.

Әдебиятлар

1. Бердимуратов Е. Ҳәзир заман карақалпақ тилинің лексикологиясы. -Нөкис: «Билим», 1968.
2. Ешбаев Ж. Карақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985; Жумамуратов Р. Русско-карақалпақский краткий фразеологический словарь для школьников. -Нукус: 1985. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Карақалпақ тилинің фразеологиялық сөзлиги. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2018.
3. Наурызбаева С.Г. Типы именных фразеологических единиц каракалпакского языка и их отражение в каракалпакско-русском словаре. -Москва: 1967; Айназарова Г. Симметричные двухкомпонентные фразеологизмы в каракалпакском языке. -Нукус: 2000. Алламбергенова Г.А. И.Юсупов асарларида фразеологизмларнинг услубий қўлланилиши. -Нукус: 2019. Пирниязова А.Х. Карақалпақ тили фразеологиялық системасы хэм оның стилистикалық имканиятлары. -Нөкис: 2020.
4. Yusupova B. Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası. -Toshkent: «Tafakkur qanoti», 2014.
5. Оразымбетова З. Карақалпақ күнделикли баспа сөз тилинің стильлик өзгешеликлери. -Нөкис: 2018.
6. Веселова Н.А. Заглавие литературно-художественного текста: онтология и поэтика: автореф.дисс. ...канд.фил.наук. -Тверь: 1988. -С.23.
7. Оразымбетова З. Карақалпақ күнделикли баспа сөз тилинің стильлик өзгешеликлери. -Нөкис: 2018. 209-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қорақалпоқ тилшунослигида фразеологизмларнинг ўрганилишига қисқача тўхтаб ўтилди. Унда фразеологизмларнинг газета мақолаларининг сарлавҳаси сифатида қўлланилиши таҳлил қилинди. Умумхалқ фразеологизмлари ва газета фразеологизмлари аниқланди.

РЕЗЮМЕ

В статье дан краткий обзор изучению устойчивых словосочетаний в каракалпакском языкознании. Анализированы использование фразеологизмов в газетных заголовках. Определены общенародные фразеологизмы и газетные фразеологизмы.

SUMMARY

The article gives a brief overview of the study of stable phrases in the Karakalpak linguistics. The use of freezing is analyzed, the use of tropes and stylistic figures on a newspaper headline is analyzed. Analyzed the use in newspaper headlines. Defined nationwide phraseological units and newspaper phraseological units headings.

ЖӘМИЙЕТЛИК-СИЯСИЙ ЛЕКСИКАНЫҢ АФФИКСАЦИЯ УСЫЛЫ МЕНЕН ЖАСАЛЫҰЫ

А.Ш.Нажимов – таяныш докторант

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Таянч сўзлар: сиёсий лексика, аффиксация, сўз ясаилиши, морфология, синтаксис, жамоат, терминология.

Ключевые слова: политическая лексика, аффиксирование, словообразование, морфология, синтаксис, сообщество, терминология.

Key words: political vocabulary, affixation, word formation, morphology, syntax, community, terminology.

Басқа да түркий тиллери сыяқлы каракалпак тилинде сөз жасаудың аффиксация усылы өнимли усыл есепланады. Н.А.Баскаков «Агглютинатив тиллер ушын өнимли грамматикалық формалардың жасалыуы усылларының бири аффиксация, яғный түбирге ямаса сөз тийкарына аффикслердин қосылыуы нәтижесинде сөз жасалыуы ямаса сөз өзгертиу болып табылады-деп жазады [1].

Лексика-семантикалық усылға қарағанда морфологиялық усыл жәмиётлик-сиясий түсиник атамаларының жасалыуында өнимли усыл. Қарақалпак тилиндеги басқа лексика-семантикалық топарларында да бул усыл менен жасалған сөзлер көпшиликти курайтуғынын тилшилер атап өтеди.

Жәмиётлик-сиясий лексиканың жасалыуында тилдеги аффикслердин барлығы теңдей қолланылмайды. Хәр бир лексика-семантикалық топарда кен қолланылатуғын аффикслери бар. Соның менен бирге, бир лексика-семантикалық топарда аффикслердин жәрдемінде сөзлердин жасалыуында өнимли болған аффикс, екінши бир лексика-семантикалық топар ушын өнимли болмауы мүмкин. Мысалы: -шы/-ши аффикси дийқаншылық терминологиясы ушын ең өнимли аффикс болса [2], ал лингвистикалық терминлерди жасауда оғада аз қолланылады [3].

Қарақалпак тилиндеги сөз жасаушы аффикслердин айырымлары ғана жәмиётлик-сиясий түсиник атамаларын жасауда қолланылады. Аффикслердин жәрдемінде тийкарынан төмендеги мәнидеги атамалар жасалады: жәмиётлик-сиясий өмирге байланысly абстракт түсиниклер; усы тарауға тийисли абстракт мәни билдириуши түсиниклер; жәмиёттиң жағдайына хәм идеялық бағытка қатнасына қарай адамларды атап көрсетуғын түсиниклер[4]. Соның менен бирге, аффикслердин қолланылыуы жийилиги хәр қыйлы. Айырым аффикслердин жәрдемінде бир қанша терминлер жасалады. Атлық, феийл, келбетлик сөзлерге аффикслердин қосылыуы арқалы жәмиётлик-сиясий сөзлер жасалады. Санлықлардан жасалған жәмиётлик-сиясий түсиник атамалары *бир+лик* терминин есапқа алмағанда дерлик жоқ [5].

Қарақалпак тилиндеги жәмиётлик-сиясий атамалардың аффиксация усылы менен жасалыуында төмендеги сөз жасау типлери менен модельлери ушырасады.

1. –лық/-лик аффикси каракалпак тилинде жәмиётлик-сиясий сөзлерди жасауда жийи қолланылады. Бул тийкарынан абстракт мәнидеги атлықларды жасаушы аффикс болып, каракалпак тилинде сөзлердин жасалыуында да кең қолланылады.

Атлықлардин жасалыуында –лық/-лик аффикси ең жийи қолланылып, ол түпкиликли түркий сөзлерге, сондай-ақ, басқа тиллерден өзлестирілген сөзлерге

жалғанады.

Атлық+лық/-лик модели. Бул модельде:

а) мәмлекетлик мәкемени басқарыушы рәсмий адамды аңлатыушы сөзге жалғанып, ол басқарып атырған мәкемени аңлатады. Мысалы: Хәзирги ўақытта бул мәселе бойынша орынлардағы атқарыушы уйымлар, *хәкимликлер*, мәмлекетлик хәм жәмиётлик шөлкемлер де өз мүнәсибетин өзгертиуи лазым («ЕҚ», 17.06.2017); Қарақалпакстан Республикасы аўыл хәм суў хожалығы *министрлиги*, районлық аўыл хәм суў хожалық бөлимлери баслықлары, фермер хожалықлары баслықлары, Қарақалпакстан Республикасы Министрлер Кеңеси, Орта арнаулы кәсиплик билимлендириу басқармасына қараслы колледжлер директорларының дыққатына! («ЕҚ», 30.03.2017); Сыртқы мийнет миграциясы *агентлиги* тийисли шөлкемлер менен биргеликте сырт еллердин сыртқы мийнет базарындағы талапларын тураклы үйренип барады («ЕҚ» 11.02.2020).

б) адамды билдиретуғын атлықларға жалғанып, сол адамның мәмлекетке тийислигин билдирип келеди: *пуқаралық кодекси*, *пуқаралықтан айыруы*, *пуқаралық хуқықы*.

в) айырым атлық сөзлерге жалғанып жәмиётте, коллективте белгили бир лаўазымда ислейтуғын адамды аңлатады: *баслық*. Мысалы: Президентимиздин *басшылығында* бул бағдардағы жұмыслар избе-из даўам еттирилмекте («ЕҚ», 15.04. 2017).

г) лаўазым, атақ, қәнигелиги бойынша адамларды аңлататуғын атлықларға жалғанып лаўазым, атақ, қәнигелигин билдиретуғын атлықларды жасайды: *адвокатлық*, *депутатлық*, *хаткерлик*.

д) атлықларға жалғанып айырым илимий, жәмиётлик-сиясий, әдебий ағымның ўәкиллерин аңлатып келеди. *Консерваторлық*, *либераллық*, *академиялық*.

е) айырым диний исенимдеги ямаса басқа да ағымдағы адамды аңлататуғын сөзлерге жалғанып сол диний исеним я ағымның түрин аңлататуғын атлықларды жасайды: *мусылманлық*, *христианлық*, *буддистлик*. Мысалы: Бул оқыўларда оларды диний *экстремистлик* хәм *террористлик* топарлардың жұмыс усылы, жаўызлық идеялары менен хәм мақсетлери менен таныстырып барыу зәрүр («ЕҚ», 17.06. 2017). *Гиябентлик* – нәшебентлик затларды яки тәбийғый түрде таярланған усындай затларды қабыллау, шегіу, ийискелеу ямаса ийне шаншыу жолы менен қан тамырларына жиберіу дегенди аңлатады («ЕҚ», 16.03.2019).

ж) жеке адамлардың бир-бирине қатнасын билдиретуғын атлық сөзлерге жалғанып, улыўма адамлар арасындағы қатнасты аңлатып келеди. Мысалы: Сондай-ақ, Ғәрезсиз Мәмлекетлердин *Дослық* Аўқамы Атқарыу комитетиниң баслығы - Сергей Лебедев қатнасты («ЕҚ», 13.06.2017); Алмазбек Атамбаев өзбек хәм қырғыз халықларының әзелий *туўысқанлық* қат-

насықлары, өз ара бирге ислесиўди избе-из раўажландырыўда әҳмийетли фактор болып атырғанын атап өтти («ЕҚ», 13.06.2017).

з) мәмлекет басшысын билдиретуғын сөзлерге жалғанып, сол мәмлекеттиң басқарыў системасын аңлатуғын атлықларды жасайды. Мысалы: *корольлик, патшалық, президентлик, ханлық, әмирлик (Бирлескен Араб әмирлиги), императорлық*.

й) адам хәм мәмлекеттиң белгили бир шөлкемге тийислиги мәмлекетти басқарыў түрин аңлатып келеди: *ағзалық*. Мысалы: Индия хәм Пакистан Шанхай бирге ислесиў шөлкемине *ағзалыққа* қабылланды («ЕҚ», 13.06.2017); Өзбекстан Республикасы менен Қазакстан Республикасы арасында *стратегиялық шерикликти* буннан былай да тереңлестириў хәм татыў қоңсышылықты беккемлеў ҳақындағы биргеликтеги декларация («ЕҚ», 30.03.2017); *Мектепке шекемги билимлидириў тараўында мәмлекетлик жеке меншик шерикликти* буннан былай да раўажландырыў илажлары ҳақында Өзбекстан Республикасы Президентиниң қарары («ЕҚ», 04.02.2020); Жаңа әўлад *исбилерменлериниң инновациялық идеяларын* қоллап-қуўатлаў турақлы итибарда болыўы керек («ЕҚ», 2.03.2019); Бизниң министрлигимиз тәрәпинен усы концепция тийкарында барлық тараў қамтылған *регионаллық дәстүр* исленип шығылды. («ЕҚ», 5.02.2000).

к) атлықларға жалғанып, хожалық түриниң метафо-

Әдебиятлар

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Ч.I. -Москва: АН СССР, 1952. -С. 170.
2. Каримходжаев Ш. Вопросы изучения терминов земледелия в каракалпакском языке: Авто.реф.дисс. ...канд. фил.наук. –Ташкент: 1970. -С.17.
3. Пирниязов К. Формирование и развитие каракалпакской лингвистической терминологии: Авто.реф.дисс. ...канд.фил.наук. -Алма-ата: 1981. -С.20.
4. Есемуратова Р. Октябрь хәм каракалпак лексикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1996.
5. Каримходжаев Н. Қарақалпак әдебий тили лексикасының раўажланыў дереклери. – Нөкис: «Билим», 2016. 112-б.

Қарақалпак тилидағи сўз ясовчи аффиксларнинг айримлари ижтимоий-сиёсий тушунча атамаларини ясада қўлланилади. Аффикслар ёрдамида асосан куйидағи маънодағи атамалар ясадади: ижтимоий-сиёсий ҳаётқа боғлиқ абстракт тушунчалар; шу йўналишга тегишли абстракт маъно билдирувчи тушунчалар; жамият аҳволига ва идеологик муҳитқа боғлиқ инсонларни атаб кўрсатадиган тушунчалар. Шу билан бирга, аффиксларнинг қўлланилиш усули ҳар хил. Айрим аффикслар ёрдамида бир қанча терминлар ясадади. От, феъл, сифат сўзларға аффикслар қўшилиши орқали ижтимоий-сиёсий сўзлар ясадади. Ижтимоий-сиёсий лексика ясаилишида тилдағи аффиксларнинг барчаси тенг қўлланилмайди. Ҳар бир лексика-семантик гуруҳда кенг қўлланиладиган аффикслари бор. Шу билан бирга, бир лексик-семантик гуруҳда аффикслар унумли бўлса, баъзи, иккинчи бир лексик-семантик гуруҳ учун улар унумсиз бўлиши мумкин.

РЕЗЮМЕ

Некоторые словообразовательные аффиксы в каракалпакском языке используются при построении общественно-политических терминов. С помощью аффиксов в основном формируются термины со следующими абстрактными значениями: относящиеся к общественно-политической жизни; относящиеся к людям в зависимости от состояния общества и их идеологической среды. Однако способ нанесения аффиксов разный. Некоторые термины образуются с помощью отдельных аффиксов. Социально-политические слова образуются путём добавления аффиксов к словам существительным, глагол и наречие. Не все аффиксы в языке одинаково используются при построении социально-политической лексики. В каждой лексико-семантической группе широко используются аффиксы. Однако аффикс, который эффективен при образовании слов с использованием аффиксов в одной лексико-семантической группе, не может быть эффективным для другой лексико-семантической группы.

SUMMARY

Some derivational affixes in the Karakalpak language are used in the construction of social and political terms. With the help of affixes, terms are generally formed with the following meanings: social and political life; concepts related to people depending on the state of society and their ideological environment. However, the way affixes are applied is different. Some terms are formed with separate affixes. Socio-political words are formed by adding affixes to the words noun, verb and adverb. Not all affixes in a language are used in the same way when constructing socio-political vocabulary. In each lexical-semantic group, affixes are widely used. However, an affix that is effective in forming words using affixes in one lexical-semantic group may not be effective for another lexical-semantic group.

ТИЛ БИЛИМИНДЕ ЖУМБАҚЛАРДЫҢ ЛИНГВОФОЛЬКЛОРИСТИКАЛЫҚ БАҒДАРДА ИЗЕРТЛЕНИҮІ

Э.Наубегуллаева – ассистент оқытушы

Әжанияз атындағы Нәкіс мәмлекеттік педагогикалық институты

Таянч сұзлар: топишмоқ, қарақалпақ тилшұнослиги, туркий тилшұнослик, урф-одат, лингвофольклористика.

Ключевые слова: загадки, каракалпакское языкознание, тюркология, обряды, лингвофольклористика.

Key words: riddles, Karakalpak linguistics, Turkology, rituals, linguafolk.

Хәр бир миллет тилинің раўажланыўы өзи хызмет ететўын жәмийеттиң социал-экономикалық, сиясий хәм мәдений турмысы, раўажланыў дәрежеси менен байланыслы. Тилдиң хәр бир бирлигинде сол халықтың турмысы, үрп-әдети, дәстүрлери өз сәўелелениўин табады. Қарақалпақлар - халық аўызеки дәретпелерине бай халықлардың бири. Фольклорлық шығармалар халықтың тарийхы, оның тилинің тарийхы туўралы жүдә бай материаллар береді.

Әдебий тилдиң аўызеки формасында пайда болған фольклорлық дәретпелер менен қарақалпақ жыраўларының толғаў, термелери тилинде халық тилинің лексика-фразеологиялық байлықтары, тилдеги сөзлердиң қолланыў өлшемлери қәлиплесе баслағанын хәм турақласқан синтаксислик конструкцияларды көриўге болады [1]. Қарақалпақ халық жумбақлары да өзиниң көркемдеу жағынан бай, халық турмысын сәўелелендириўши халық аўызеки дәретпелериниң бири. Соның ушын халықтың әдебий мийрасларын қәстерлеп, келешек әуладларға жеткерип бериў хәр биримиздиң әдиўли ўазыйпаларымыздан есапланады.

Қарақалпақ тил билиминде халық аўызеки дәретпелери, соның ишинде жумбақлардың тили еле арнаўлы изертленілмеген тың мәселелердиң бири. Қарақалпақ жумбақлары, әсиресе, жас балалар арасында көп айтылып, олардың ой-өрисин байытыўда, логикалық ойлаў қәбилетин өсириўде әҳмийетли орын тутады. Әзелден-ақ халқымыздың балалар тәрбиясына итибарын хәм тилимиздиң байлығын көрсете алғанлығын, жумбақлардың, нақыл-мақаллардың мазмунынан, тил қурылысынан көреміз.

Жумбақлар өзине тән синтаксислик дүзилiske ийе. Олардың усы өзгешелигин изертлеў қарақалпақ тил билиминде актуаль мәселелердиң бири болып тур. Бул макалаларда қарақалпақ тил билиминиң актуаль мәселелериниң бири- жумбақлардың тил билиминде изертлениў мәселелери сөз етиледі.

Фольклорлық дәретпелердиң ишинде жумбақлардың тил өзгешеликлерин изертлеўге арналған мийнетлер де аз емес. Рус тил билиминде В.В.Чернышевтиң диссертациясы рус жумбақларының синтаксислик дүзилisine арналған болып, онда дәслеп рус тилинде жумбақлардың изертлениў тарийхы туўралы мағлыўмат берип, текстте жумбақлардың қурылысы, жумбақлардағы берилген сораўын хәм шешимин өз алдына алып таллаў жүргизеди. Жумбақлардың жай хәм қоспа гәп, мазмун бойынша хабар, сораў гәп түринде келетуғынлығын, жай гәптиң толық хәм толық емес, бир бас ағзалы хәм еки бас ағзалы болып келиўин мысаллар арқалы көрсеткен. «Толық емес гәптер жумбақларда көркемликте тәмийинлеў ушын қолланылады, яғнай жумбақты қысқа хәм ықшам етип, ритмди сақлаўға жәрдем береді» [13] - деп есаплайды. Сондай-ақ рус тилиндеги жумбақлардағы қоспа гәптердиң бағыныңқылы хәм дизбекли түрине, оларды байланыстырыўшы қураалар, дәнекерли хәм дәнекерсиз болып бөлиниўлерин мысаллар менен көрсетип берген.

Рус тил билиминде Е.А.Казанцеваның кандидатлық диссертациясы да жумбақлардың дүзилисин изертлеўде айрықша әҳмийетке ийе жумыслардың бири болды [9]. Бул изертлеўинде белорус, рус хәм польша халық жумбақлары материаллары тийкарында олардың дүзилисин тематикалық топтарларға бөлиў арқалы таллаған. Жумбақлардағы жасырылған шешимди денотат деп атап, оның түрли усылар арқалы берилгенлиги метафора,

антитеза, субститут-окказионализмлер есабынан тәмийинленеди деп есаплайды [9, 4].

Осетин халық жумбақларының лингвистикасы бойынша И.Н.Цаллагованың кандидатлық диссертациясында фонетикалық, лексика-стистикалық, структура-грамматикалық өзгешеликтери талқыланған [12].

Тюркологияда жумбақлардың тил өзгешеликлерин үйрениў 1960-1970-жыллардан басланды. Дәслепки изертлеўлердиң бири Ж.Адамбаеваның изертлеўи болды [4]. Жумбақлардың стилистикалық өзгешеликлерин хәм тил қурылысын айта келип, ол жаңадан пайда болған жумбақлар менен фольклорлық жумбақлардың айырмашылықтарына тоқтайды. Жумбақлардың морфологиялық, лексикалық хәм синтаксислик тәрәпин бөлимлерге бөлип изертлейди. Жумбақларда ушырасатуғын гөнерген сөзлер, архаизмлер көрсетиледи, жумбақлардың көбирек жай гәп түринде келип, хабар хәм сораў гәп мазмунын аңлататуғынын, ал үндеў гәптер жумбақларда ушыраспаитуғынлығын атап өтеди. Қоспа гәп түриндеги жумбақларды тек соңғы дәуірлерде пайда болған жумбақлар деп есаплайды. Адамның ой-өрисиниң өсиўи, илим хәм техниканың раўажланыўы менен жумбақлардың да дүзилиси қурамаласып, пикирлер қоспа гәп түринде бериле баслаған [4:14].

Г.И.Ахундованың диссертациясында азербайжан халық жумбақларының лексикалық хәм синтаксислик қурылысы изертленген. Лексикалық өзгешеликлерин изертлей отырып, жумбақлардың халық тили менен байланыслылығын, оларда архаизмлер, гөнерген сөзлер өнимли қолланылғанлығын анықлайды. Эллипсислик конструкциялар да анық хәм дәл ойды билдириўде қолланылған [7]— деп есаплайды.

Өзбек тилиндеги жумбақлардың тиллик өзгешеликтери бир қатар изертлеўлердиң объекти болды. Олардан Х.Абдурахмановтың докторлық диссертациясын атап өтиў мүмкин [5]. Бул изертлеўде ол халық аўызеки дәретпелериниң ишинде нақыл-мақаллар менен жумбақлардың синтаксислик дүзилисин изертлеўди максет етип қояды. Атаў гәптердиң халық дәретпелеринде ушырасыўы, оның әдебий тилдеги атаў гәптерден паркы, эллипсислик конструкциялар, олардың семантикалық хәм грамматикалық өзгешеликлерин анықлаған. Халық дәретпелериндеги (нақыл-мақаллар, жумбақлар) айырым функциональ-стилистикалық хәм структуралық-грамматикалық өзгешеликтери сыпатында сөзлердиң тәкирарланыўы хәм орын тәртиби айрықша орын ийелейтуғынлығын атап көрсетеди.

Өзбек тил билиминде Ж.Абдуллаевтың изертлеўи де жумбақлардың тил өзгешеликлерин изертлеўге арналған жумыслардың бири болды [6]. Диссертацияда ол жумбақлардың лексика-семантикалық өзгешеликлерин изертлеген. Халық жумбақларының лексикалық қатламлары, олардың жанлы халық тили менен байланысы, семантикалық-стилистикалық өзгешеликлерине тоқталады. Жумбақларда антоним, омоним, синоним хәм паронимлердиң кең қолланылғанлығын атап өтеди.

М.Н.Саитбаеваның диссертациясында жумбақлардағы атаўыш баянлаўышлар хәм олардың билдирилиўи илимий жақтан талқыланған [10]. Атаўыш баянлаўышлардың эллипсис түринде келиўи, олардың келбетлик сөз шақабы, «бар», «жок» сөзлери арқалы билдирилиўи анықланған. Жумбақларда дәнекерсиз қоспа гәптердиң баянлаўышлары санлықтан болса, олар белгили бир нәрсеге теңеўди, салыстырыўды ямаса санын аңлатып келеди, сондай-ақ баянлаўышлары

алмасыктан, рәуиштен де болатуғыны хәр тәрәплеме карастырылған.

М.Сапарниязованың илимий жумысында өзбек халық жумбақларының синтаксислик-семантикалық қәсийетлери хәр тәрәплеме изертленген [11]. Изертлеу жумысында жумбақлардағы предикативлик байланыстың өзине тән тәрәплерин, гәп ағзаларының қолланылуы имканиятларын, гәплердің мазмуны бойынша түрлерин, коспа гәп түриндеги жумбақлардың дәнекерсиз

гипотаксис хәм паратаксис конструкцияларда келиўин мысаллар арқалы кең түрде таллаған.

Қарақалпақ тил билиминде фольклорлық шығармалардың тили бойынша Ш.Н.Абдиназимов [2], А.Т.Абдиевтин [3] арнаўлы жумыслары бар. Солай етип, карақалпақ тил билиминде жумбақлардың тиллик өзгешеликлери еле арнаўлы изертлеудің объекти болмаған, соның ушын да хәр тәрәплеме үйрениў ұазыйпалары тур.

Әдебиятлар

1. Абдиназимов Ш. Бердақ хәм карақалпақ жазба әдебий тили. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1997. 5-б.
2. Абдиназимов Ш.Н. «Қырық қыз» дәстанының лексикасы: Филология илимлериниң кандидаты илимий дәрежесин алыў ушын усынылған диссертация. – Нөкис: 1992. 142-б.
3. Абдиев А.Т. «Алпамыс» дәстаны тилиниң лексика-семантикалық хәм стилистикалық өзгешеликлери: Филология илимлериниң кандидаты илимий дәрежесин алыў ушын усынылған диссертация. -Нөкис: 2011.
4. Адамбаева Ж. Литературно-стилистикалық және языковые особенности казахских загадок.- Автореф. дисс...канд. фил. наук. – Алма-Ата: 1966.
5. Абдурахманов Х. Особенности синтаксиса узбекского устного народного творчества.- Автореф.дисс... докт.фил. наук. – Ташкент: 1977.
6. Абдуллаев Ж. Ўзбек халқ топишмоқлариниң лексик-семантик хусусиятлари. Автореф. дисс...канд. фил.наук. – Ташкент: 1993.
7. Ахундова Г.И. Лексика и синтаксис азербайджанских народных загадок. Автореф. дисс...канд. фил. наук. – Баку: 1986.
8. Гаджиева Н.З. Бессоюзные сложные предложения в азербайджанском языке. -Автореф.дисс...канд. фил.наук. – Баку:1962.
9. Казанцева Е.А. Денотативная структура текста народной загадки на материале белорусских, русских и польских загадок: Автореф.канд. фил.наук. – Минск: 2002.
10. Саитбаева М.Н. Именное сказуемое в узбекских народных загадках. Автореф.дисс...канд. фил.наук. – Ташкент: 1984.
11. Сапарниязова М. Ўзбек халқ топишмоқлариниң синтактик-семантик хусусиятлари. -Автореф. дисс...канд. фил.наук. – Тошкент: 2005.
12. Цаллагова И.Н. Лингвистические особенности осетинской загадки. –Автореф.дисс...канд.фил.наук. – Владикавказ: 2010.
13. Чернышев В.В. Синтаксис русской загадки: Автореф. дис...канд.фил.наук. – Воронеж: 1987.

РЕЗЮМЕ

Маколада рус, туркий тилшуносликда халқ оғзаки ижоди бўлған топишмоқлариниң лингвофольклористик жиҳатдан ўрганилиши, мавзунинг долзарблиги ва олдиндаги вазифалар хақида фикр юритилган. Халқ оғзаки ижодиниң тил хусусиятларини таҳлил қилиш- халқниң тарихи ва тил тарихи учун манба бўлиб ҳисобланиши тадқиқотлар асосида таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается лингвофольклористическое исследование загадок в русском языке, тюркологии и в каракалпакском языке, , актуальность изучения языка загадок и их задачи. Изучение языковых особенностей фольклора –это источник сведений об истории народа, истории языка.

SUMMARY

The article discusses linguistic and folkloristic study of riddles in the Russian language, Turkic studies and the Karakalpak language, the relevance of studying the language of riddles and tasks. The study of the linguistic features of folklore is a source of information about the history of the people, the history of the language.

ИЛМИЙ МАТНЛАРДА БАЪЗИ АНТРОПОМОРФИК МЕТАФОРАЛАРНИНГ СОЦИОЛИНГВИСТИК ТАҲЛИЛИ

Г.Насруллаева - катта ўқитувчи

Тошкент ахборот технологиялари университети Қариш филиали

Таянч сўзлар: илмий матн, антропоморфик метафора, илмий оммабоп нутқ, нутқий вазият, жамият, тил, социолингвистика, прагматика.

Ключевые слова: антропоморфная метафора научного текста, научно-популярная речь, разговорная ситуация, общество, язык, социолингвистика, прагматика.

Key words: anthropomorphic metaphor of a scientific text, popular science speech, colloquial situation, society, language, sociolinguistics, pragmatics.

Метафорани илмий ўрганиш Аристотелдан бошланган бўлиб, кейинчалик унинг асарлари орқали бу мавзу издошлари томонидан давом эттирилган. А.Ричардс, М.Блек, Н.Д.Арутюнова, М.Жонсон, Ж.Лакофф ва бошқа машҳур тилшунослар метафорани ўрганишни давом эттириб, унинг тилдаги ўрни ва ролини аниқлашга, бу борадаги илмий тасаввурларни кетгайтиришга катта эътибор қаратган. Ҳозирги замон тилшунослигида тилга антропоцентрик ёндашувнинг асосий ўрин эгаллагани сабабли турли нутқ вазиятларига боғлиқ ҳолатда антропоморфик метафораларни ўрганишга катта эътибор берилмоқда. Чунки метафораларда ёркинлик, образлилик, экспрессивлик ва эмоционаллик мавжуд бўлиб, нутқнинг асосий вазифаларидан бири маълумот етказишдан ҳам кўра таъсир қилишга эришилади.

Дунё тилшунослигида антропоморфик метафораларнинг илмий ва расмий матнларда ўрганилишига кўпроқ эътибор берилади. Жумладан, рус тилшунослари ҳам ўз тадқиқотларида мазкур масалани атрофлича ўрганган. А.В.Мясникова, С.Г.Дудецкая,

И.В.Пашкова, Е.Е.Пименова ва Н.О.Самаркина Н.Д.Арутюнова [1], каби кўплаб тилшунослар антропоморфик метафоралар мураккаб концепцияларни тушунтиришда, атроф-муҳитни тавсифлашда, фикрлаш ва идрок жараёнларида муҳим рол ўйнашини таъкидлайди.

Севиндж Магеррамова метафора киёслашга асосланади. инсон номаълумни маълум билан таққослаши мумкин ва бу унинг объектив ҳақиқатга муносабатини кўрсатади. Азал-азалдан метафоризация, аввало, инсоннинг бевосита муҳитидан энг таникли тушунча ва предметларни ифодаловчи сўзларга нисбатан қўлланилган деб таъкидлайди [2:21].

И.А.Аржанова [3:4] ўз мақоласида инглиз тили иқтисодий нутқида антропоморфик метафораниң вазифаларига тўхталади. Унинг таъкидлашига кўра, ҳозирги замон инглиз иқтисодий матнларида антропоморфик метафора стилистик жиҳатдан таъсирчан воситалар сифатида тадқиқ этилади. Шу нуқтаи назардан илмий, иқтисодий матнларда коммуникатив-функционал жиҳатдан антропоморфик

метафорани тахлил қилиш, маълум даражада антропоморфик метафоранинг вазифалар рўйхатини кенгайтиради, ҳатто бир публицистик матнда ҳам уларнинг тавсифловчи ва ифодали салоҳияти қанчалик муҳимлигини кўрсатади.

Иқтисодий тушунчалар, шунингдек, инсон фаолиятининг бошқа соҳаларига оид тушунчалар турли тасвирий воситалар билан ифодаланиши мумкин. Бу ўринда энг машҳур ва маҳсулдор услубий бирлик ҳам метафора ҳисобланади. Метафора туфайли оддий ва мураккаб иқтисодий ҳодисаларни аниқ ва образли тасвирлаш мумкин. Матнда метафоранинг мавжудлиги олувчига муаллифнинг ўз луғавий маъноси билан боғлиқ бўлмаган сўзга бошқа нарса қўйишини тушунишга имкон беради.

Бу борада И.А.Аржанова Ахборотни қабул қилувчининг маърузачи нимани англатаётганини тасвирлаш учун қуйидаги стратегияни таклиф қилади:

1) қабул қилувчининг ушбу баёнотнинг сўзма-сўз емаслиги ва унинг нотўғри талқин қилиниши муваффақиятли мулоқотни бузиши мумкинлиги ҳақида хабардорлиги;

2) қабул қилувчи метафорани қатор вариантли мосламалар билан боғлашга уринади;

3) қабул қилувчи мумкин бўлган қадриятлар орасида энг яхши берилган контекст ва вазиятга мос келадиган нарсаларни топади [3:12].

Тахлиллар шуни кўрсатадики, антропоморфик метафора батафсил тузилган ва юқори прагматик салоҳиятга эга. Унинг модели "тана", "тана қисмлари", "кўриниш", "одам характери" рамкаларидан иборат.

Тиббий илмий нутқда ҳам метафоралардан фойдаланиш катта самара беради. Унда метафора – мажозий сўзлар даволаш керак бўлган касалликларни, касалликларнинг белгилари ва белгиларини ва уларнинг оқибатларини ифодалаш учун ишлатилади. илмий оммабоп нутқда ҳам метафорадан фойдаланиш ижобий натижалар беради.

Энергетика соҳасида ҳам метафоралардан фойдаланиш фикрни аниқ ва тушунарли ифодалаш имконини беради. Бундай матнларда ҳам шахсга хос белги, ҳаракат ва шаклга ўхшашлик асосида маънолар кўчади. *"Issiqlik mashinalarida ishchi jism sifatida gazlar, gaz bug'ining aralashmalari yoki suv bug'i ishlatiladi, chunki ishchi jismlar kengayish va siqilish xususiyatlariga ega bo'ishi kerak. Masalan, ichki yonuv dvigatellarida havo ishchi jism bo'lib, yonilg'i yonishidan hosil bo'lgan issiqlik energiyasini qabul qiladi va kengayish jarayonida porshenni turtib mexanik ish bajaradi"* [5].

Адабиётлар

1. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс. Н.Д.Арутюнова // Теория метафоры. Общ.ред. Н.Д.Арутюновой, М.А.Журиной. -М.: «Прогресс», 1990. – С. 5-32.
2. <https://gisap.eu/ru/node/7709>.
3. Аржанова И.А. Функциональный подход в вопросах обучения адекватному отражению метафоры в теории и практике перевода // Интеграция образования. 2013. № 2. -С. 136-142.
4. <https://cyberleninka.ru/article/n/funktsii-antropomorfnoy-metafory-v-angloyazychnom-ekonomicheskom-diskurse/viewer>.
5. Xudoyberdiyev T.S. va boshqalar Issiqlik texnikasi asoslari Oliy o'quv yurtlari uchun o'quv qo'llanma. –Toshkent: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2008.
6. Xaydarov B.Q. Geometriya. I qism. O'rta ta'lim muassasalarining 11-sinfi va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalari o'quvchilari uchun darslik 1- nashr. O'zbekiston matbuot va axborot agentligi "O'zbekiston" nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2017.
7. Элтазаров Ж. Тилдаги тежамлилиқ тамойили ва қисқарув. Монография. – Самарқанд: СамДУ, 2004. 29-б.
8. Мухаммадиев Н.Қ. Хроматографияда ажралиш жараёнини мақбуллаш ва идентификациялашнинг физик-кимёвий асослари СамДУ Ахборотномаси. –Самарқанд: 2017. 152-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада илмий матнларда айрим антропоморфик метафораларнинг лингвистик, социолингвистик, когнитив-прагматик хусусиятлари таҳлил қилинган. Жаҳон ва ўзбек тилшунослигида антропоморфик метафоранинг илмий матнлар асосида ўрганилишининг афзалликлари, антропоморфик метафоралар илмий ва иқтисодий матнларнинг таъсир кучини оширувчи асосий восита эканлиги таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются лингвистические, социолингвистические, прагматические характеристики некоторых

антропоморфных метафор в научных текстах. В узбекской лингвистике анализируются преимущества изучения антропоморфных метафор на основе научных текстов, антропоморфные метафоры рассматриваются как основное средство повышения силы воздействия научно-экономических текстов.

SUMMARY

The article analyzes the linguistic, sociolinguistic, and cognitive-pragmatic characteristics of some anthropomorphic metaphors in scientific texts. The advantages of studying anthropomorphic metaphors based on scientific texts are analyzed in world and Uzbek linguistics. Anthropomorphic metaphors are considered as the main means of increasing the impact of scientific and economic texts.

МЕТАФОРЛАРНИНГ ВАЗИФАСИГА КЎРА ТУРЛАРИ

Г.Насруллаева - катта ўқитувчи

Тошкент ахборот технологиялари университети Қариш филиали

Таянч сўзлар: тасниф, функция, метафора, социолингвистика, социопрагматика, антропоморфик метафора, ижтимоий аҳамият, матн, тана аъзолари, инсон ва тил, тил ва жамият.

Ключевые слова: классификация, функция, метафора, социолингвистика, социопрагматика, антропоморфная метафора, социальная значимость, текст, части тела, человек и язык, язык и общество.

Key words: classification, function, metaphor, sociolinguistics, sociopragmatics, anthropomorphic metaphor, social significance, text, body parts, man and language, language and society.

Метафора илмнинг турли соҳаларига кириб келган, жумладан, адабиётшунослик, мантиқ ва фалсафадан муҳим билиш ва билганларини ифода этиш воситаси. Метафорага доир изланишларнинг кенг тарқалиши муаллифларни кўпроқ эътибор беришга ундади, аслида унинг эстетик қийматидан кўра амалий аҳамиятига кўпроқ эътибор бериш керак. А.П.Чудинов каби муаллифлар томонидан метафорага когнитив ёндашув М.Лакофф Жонсон, Н.Д.Арутюнова, Ю.И.Ливен ва бошқаларда учрайди.

Н.Д.Арутюнова “Метафора ва нутқ” китобида куйидагиларни баён қилади: “метафора амалий аҳамиятга эга. ...Ундан ҳар қандай соҳани тушуниш ва тушунтиришда қурол сифатида фойдаланиш мумкин, жумладан, психотерапия суҳбатларида ва авиакомпания учувчилари ўртасидаги суҳбатлар, маросим рақслари ва тил дастурлаш, санъат таълими ва квант механикаси ва бошқаларда қўллаш ўзаро мулоқотни самарали, таъсирчан ва фойдали қилади.

“Метафора, қаерда бўлмасин, ҳар доим бизнинг тушунчамизни бойитади инсон ҳаракатлари, билими ва тили”. Н.Д.Арутюновага кўра, метафорик ижодкорлик ҳаракати жойлашган семантик жараёнлар турли асосда: синоним ривожлантириш воситалар, янги қадриятларнинг пайдо бўлиши, полисемиянинг яратилиши, тизимларнинг ривожланиши терминология ва эмоционал-экспрессив сўз бирикмалари. Бизнинг онгимизда тасвири яратиш ва тасаввурга мурожаат қилиб, метафора деган маънони ҳосил қилади [1:512].

“Метафора” атамаси илк бор қадимги Юнонистонда пайдо бўлган. Маълумки, метафора “яширин таққослаш” бўлиб, унинг асоси руҳий таққослашдир. Ўхшатиш туйғуси, нафақат объектлар ўртасида англашган дунё, балки муайян объектлар ва абстракт тушунчалар ўртасида ўхшашликларни топиш имконини беради. Шуни таъкидлаш керакки, ҳар бир олим ўз ғояси, унинг таснифи ва вазифаси, шунингдек, ўз таърифини метафоралар орқали тақлиф қилди. Метафорани биринчи бўлиб Аристотел аниқлаган. “Кўчма бир сўз (метафора) – бу жинсдан турга кўчирилган ном ёки турдан-турга, ёки аналогияга кўра [2:669].

Метафорани ўрганишга катта ҳисса қўшган рус тилшуноси А.П.Чудинов метафорани ифодалаган маъноларига ўзаро таъсир этувчи бир неча кўзгулар сифатида тавсифланади:

1) биринчи кўзгуда биз, умуман, инсон ва жамиятнинг руҳий дунёсини кўраемиз. Бу ерда метафора бизга катта миқдордаги тадқиқот материални тақлиф қилади, бу – инсон онгида когнитив механизмлар ва унинг ижтимоий табиати. Бизнинг фикрдан ташқари, таъриба ва ахлоқ ҳам метафора билан шартланган, биз метафора орқали инсон тафаккурини ўрганаемиз.

2) иккинчи кўзгуда биз инсоннинг қарашлари ҳақидаги тасаввурни концептуал соҳа – метафорик макон манбаи сифатида кўраемиз. Бу ҳолда биз учун муҳим бўлган нарса – инсоннинг манба соҳаси ва унинг тузилиши ҳақида ўйлашдир.

3) учинчи кўзгу метафорик тизим йўналтирилган концептуал соҳа ҳақидаги ғояларни кенгайтириш орқали содда инсонларнинг аксини кўрсатади. Шундай қилиб, метафорадан тилда илгари мавжуд бўлган сўз ёки иборани кўрсатиш унга олдинги маънонинг бир қисмини бериш мақсадида ҳам фойдаланилади. Бу ўринда биз учун энг муҳим ва мос таъриф Анатолий Чудиновнинг таърифидир, чунки у метафора тушунчаси ва моҳиятини аниқроқ очиқ беради. Метафора ҳосил қилиш ва таҳлил қилишда тўртта компонент мавжуд:

1) иккита объект категориялари,

2) икки категориянинг хоссалари. Метафора – бу бир предметдаги белгининг бошқа предметга ўхшашлик асосида кўчиришдир. Бир киши тулки дейилганда, у билан ҳисоблашади, бу хайвонлар синфига хос айёрлик белгиси. Шундай қилиб, шу билан бирга, инсоннинг моҳияти маълум, унинг қиёфаси яратилади ва янги маъно ҳосил бўлади: тулки сўзи мажозий маъно олади айёр, ёлғончи. Ушбу объектлар гуруҳининг хусусиятлари, турли тилларга хос бўлган метафора билан кўрсатилади. У она тили дунёси ҳақида умумий фикрлар тўпламига тегишли, мифология ёки маданий анъаналардан иборат бўлиши мумкин. Масалан, ўзбек тилида кўй метафорик тарзда, “юввош, беозор” деган маънони англатади ва рус тилида бировнинг айтганини қиладиган, гўл инсон маъносида тушунилади.

Метафораларнинг турли хил таснифлари мавжуд бўлиб, уларни тадқиқотчилар мазмун-моҳиятига кўра бир қанча турларини ёндашувлар ва мезонлар асосида аниқлаган, таснифлаган. Метафора лисоний ҳодиса сифатида бир қатор таркибий қисмлар ва ўзига хос хусусиятларга эга ва тилда ўзига хос муайян функцияларни бажаради. Аммо, В.М.Москвин таъкидлагани каби, “метафораларни таснифлаш учун ишлатилиши лозим бўлган параметрлар тизими мавжуд эмас” [3:23]. Н.Д.Арутюнованинг таъкидлашича, метафора фикр ифодалаш воситаси сифатида энг чекка ҳудудларга етиб бориб, концептуал майдонни бошқаришга хизмат қилади.

Тадқиқотда А. П. Чудиновнинг метафорани табиий, артефакт, социоморфик ва антропоморфик каби 4 турга ажратиши қўллаб-қувватланди.

1. Табиий метафора.

2. Артефакт метафора.

3. Социоморфик метафора.

4. Антропоморфик метафора.

Антропоморфик метафорани ўрганишда асл концептуал соҳаларга оид тушунчалар таҳлил қилинади “Анатомия ва физиология”, “касаллик”, “жинс”, “оила”. Бу ҳолда инсон воқеликни фақат ўз қиёфасида моделлаштиради. Бу типга қуйидаги метафоралар киради:

а) физиологик метафора: “Қуёш” фермасида дўстона муносабат;

б) марбелл метафора. Метафоранинг бу турига кўра, яраларни, патогенларни билдирадиган мажозий маънода ишлатилган сўз бирикмаси касалликлар, уларни даволаш усуллари ҳамда дори воситалари. Масалан: *Энергия вирус каби тарқалади.*

г) қариндошлик метафораси. Қариндошлик – бу одамлар ўртасидаги муносабатлар бир шахснинг бошқа ёки бошқа шахслардан келиб чиқишига асосланган, аммо умумий аجدоддан, шунингдек, оилавий муносабатлардан иборат.

В.В.Колесованинг кузатишларига кўра, оилавий алоқаларнинг мавжудлиги сифатида қайта талқин этилади. Умуман, бу – одамлар ўртасидаги ғоятда яқинлик, муайян алоқалардир. Масалан: *биз шунга ўхшаши қизиқишларга эга бўлган кўнгилдошлармиз;*

д) Жинсий метафора. Масалан: *жинси ўхшамаслиги мумкин, лекин изоляция энергия ва пул тежаш учун энг яхши йўлларидан бири ҳисобланади.*

А.П.Чудиновнинг муҳим таснифлари тадқиқот учун кенг имконият яратиб беради, чунки олим ўз таснифида ишмизнинг асоси бўлган антропоморфик метафорани тақлиф қилди [4:201]. Бундан ташқари, бу таснифлаш структурадаги умумий хусусиятларни аниқлашга имкон беради ва таққосланган моделларнинг лексик таркиби ва бу хусусиятларга асосланган мавжуд фарқларни аниқлашда ёрдам беради.

Метафоранинг вазифалари. Умуман олганда, метафора тилда муайян функцияларни бажарадиган моделдир. Аристотель поэтикасида метафоранинг уч соҳаси фарқланади:

1. Эстетик вазифаси. Инсонда ижобий ҳис-туйғулар юзага келтирувчи метафора нутқда янгилик ва ҳайрат ҳиссини ифодалайди, сабабларини изоҳлайди.

2. Психологик вазифаси. Метафора жараёни инсоннинг дунёни психологик барқарорлик муҳитида идрок этишини таъминлайди. Узатилаётган ахборотни визуал кўринишда тақдир этишга кўмаклашади.

3. Метафоранинг билиш функцияси унинг изоҳловчиси шаклида амалга ошади. Ҳукмларда эзмаликнинг олдини олишга ёрдам беради ва уларнинг қисқа ифода қилинишига ҳисса қўшади. Бундан ташқари метафоранинг қуйидаги функциялари ҳам олимлар томонидан тасниф этилганлигини таъкидлаш ўринлидир:

1. Номинатив функция (номларда метафора). Бир сўз билан мажозий маъноларни ривожлантириш имконияти.

2. Ахборот функцияси (метафорик хусусиятлари информациялар). Метафоранинг ахборотни етказиш қобилиятида амалга оширилади, тўлиқ тасвирни яратиш.

3. Метафоранинг мнемоник вазифаси (метафора восита сифатида). Бу метафора маълумотларни ёдлашда энг яхши самара беради.

4. Метафора ҳосил қилувчи матн. Асосан шеърӣ матнлар барча турдаги метафораларни ҳосил қилишда фаол иштирок этади. Антропоморфик метафораларнинг

аксарияти лирик асарлар матнида учраши таҳлиллар давомида маълум бўлди. Масалан,

Айникса, Шавкат Раҳмон шеърӣида бу яққол кўзга ташланади. Унинг “Денгиз” номли шеърӣи матнида антропоморфик метафоранинг намоён бўлишини қўзатиш мумкин:

**Ечар мовий кўйлагини киз,
нафаси-ла маст қилар ёзни.
қўмқўйнагин қиярв холсиз,
сочтўрмагин соҳилга ёзди.**

Пистирмада турган шамол-чи,
тўсатдан бир фитна ўйлади.

раксга тўша бошлар ҳаёсиз.

кийиб олиб мовий кўйнаки. (Ш.Раҳмон. “Денгиз”) [5].

Шеърӣи матннинг деярли барча бандларида инсонга ҳос бўлган хатти-ҳаракатлар, кечинмалар, хусусиятлар денгизга кўчирилмоқда. Умуман, денгизни бир гўзал киз сифатида тасаввур қилган матн мўаллифи бунга эришиш учун метафорадан унумли фойдаланмоқда. Хусусан, “*Қўмқўйнагин қиярв холсиз, сочтўрмагин соҳилга ёзди*” мисрасидан мазкур ўхшатишлар ва тавсиф инсон ҳақида эмаслигини англатади.

5. Жанр ҳосил қилувчи функция (ҳосил қилувчи метафора муайян жанр). Арасту топишмоқни метафоранинг олий кўриниши сифатида баҳолайди. (“Ўзи битта кўзи мингта” (элак), Боши – тарок, думи – ўрок(хўроз)). Жанрни шакллантириш функцияси метафоранинг муҳим белгиси ҳисобланади.

6. Тушунтириш вазифаси. Тушунтилиши қийин бўлган мазмунни образли тарзда бошқа одамларга тушунтириш. Бу таълим жараёнида ҳам муҳим ҳисобланади.

7. Метафоранинг ҳиссий баҳолаш функцияси (метафора ва баҳолаш) бу борада метафора нутқни қабул қилувчига таъсир этишнинг муҳим воситаси эканлиги билан ҳам аҳамиятлидир. Масалан: “Қурбакани ҳам босаверсанг, “вақ” этади” Ушбу ифода инсон меҳрибонлиги ва соддалигини тасвирлаш учун ишлатилади.

8. Таснифлаш функцияси. Ушбу функция классификациялаш маъносида ишлатилади. Масалан, умумий аргументида, (тахминан муайян фойдаланадиган ижтимоӣ ёпиқ гуруҳ лўғати) “бедана” сўзи “тўппонча” деган маънони англатади.

9. Ўйин функцияси (метафора комик восита сифатида ишлатилади, сўз ўйини шаклида). Мисол учун, “оғзи қийиқ бўлса ҳам бойнинг боласи гапирсин”.

10. Маросим вазифаси (метафора саломлашишда ишлатилади, табриклар, байрам кутловлари ва таъзия ифодалари, ҳамдardлик). Масалан: “Наврўз кут-барака билан келсин!”

Антропоморфик метафоралар бадий матнларда кўпроқ учрайди. Бирок унинг ижтимоӣ аҳамияти бошқа лисоний бирликларга нисбатан ортиқроқ эканлигини ҳам таъкидлаш лозим. Зеро, мулоқотнинг турли шаклларида, ҳар хил нутқий вазиятларда мазкур метафоралардан фаол фойдаланилади. Илмий матнларда антропоморфик метафоралар билан бирга зооморфик, фитоморфик метафоралар ҳам баравар қўлланилишини қўзатиш мумкин, аммо инсонга ҳос шакл, белги ва хусусиятларнинг бошқа предмет, нарсаси ҳодисаларга кўчиши кўпроқ шеърӣи матнларга ҳослигини таъкидлаш зарур.

Адабиётлар

1. Арутюнова Н.Д. Теория метафоры: сборник: пер. с англ., фр., нем., исп., польск. яз. /Н.Д.Арутюнова. под ред. Н.Д.Арутюновой и М.А.Журиной. –М.: «Прогресс», 1990. – С. 512.
2. Аристотель. Поэтика: собр. соч. в 4 томах : Т.4. Аристотель. –М.: «Мысль», 1983. –С. 669.
3. Москвин В.П. Русская метафора: параметры классификации // Филологические науки. 2000, № 2. –С. 23.
4. Чудинов А.П. Россия в метафорическом зеркале: когнитивное исследование политической метафоры: учебное пособие А.П.Чудинов –Екатеринбург: Изд-во УрГПУ, 2001. –С. 238.
5. Шавкат Раҳмон. Шеърлар. Сайланма. –Т.: «Шарқ», 2012, 226-б.

РЕЗЮМЕ

Маколада метафораларнинг, жумладан, антропоморфик метафораларнинг социопрагматик хусусиятлари, турлари, вазибалари, ифодаланиш ўринлари, ижтимоий аҳамияти, нутқий зарурати, функциялари, ифодаланиш имкониятлари, ҳосил бўлиш сабаблари ҳақида мулоҳаза юритилди.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются социопрагматические особенности, типы, функции, места выражения, социальная значимость, речевая необходимость, функции, возможности выражения, причины образования метафор, в том числе антропоморфных метафор.

SUMMARY

The article discusses the sociopragmatic features, types, functions, places of expression, social significance, speech necessity, functions, possibilities of expression, the reasons for the formation of metaphors, including anthropomorphic metaphors.

MA'NAVIYATNI IFODALOVCHI AYRIM TERMINLARNING LEKSIKOGRAFIK TALQINI

J.Sh.Norquziyev - *yoshlar bilan ishlash bo'yicha dekan o'rinbosari*

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

Tayanch so'zlar: ma'naviyat, ona til, leksikografiya, vijdon, imon, e'tiqod, ishonch, ixlos, diyonat, burch.

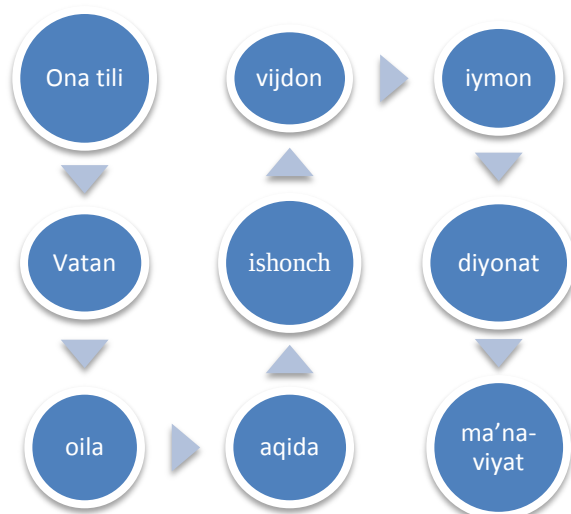
Ключевые слова: духовность, родной язык, лексикография, совесть, религия, вера, доверие, искренность, религия, долг.

Key words: spirituality, mother tongue, lexicography, conscience, faith, trust, intensely, sincerity, religions, duty.

Til va ma'naviyat tushunchalarini bir-biridan mutloq ajratib bo'lmaydi. Chunki ona tilidagi aksariyat so'zlar ma'naviy qiyofamizni, ruhiyatimizni, mentalitetimizni ifoda qiladi. Bunday so'zlar kontekstdan tashqarida talaffuz qilinsa ham milliy o'ziga xoslikni, shaxsning tiynatini anglatib turadi. Masalan, *vijdon*, *imon*, *e'tiqod*, *ishonch*, *ixlos*, *diyonat*, *burch* kabilar. Bunday ma'naviyatni tashkil etuvchi lisoniy birliklar qatoriga bimalol **"ona tili"**ni ham kiritish lozim. Aslida ma'naviyatni tashkil etuvchi birliklarning yadrosiga ona tilini qo'yish va uning atrofiga boshqa tushunchalarni izohlash lozim. Chunki inson ona tili orqali dunyoni, insonni, ilm-ma'rifatni, madaniyatni va ma'naviyatni o'zlashtiradi.

Buni jadvalda quyidagicha tizimli aks ettirish mumkin:

1-jadval

Endi ma'naviyatni tashkil etuvchi asosiy lisoniy vositalarning izohli lug'atlarda berilish holatini o'rganish lozim.

Masalan, ONA TIL [o'zbekcha – insonning dunyoni, borliqni anglash vositasi; muloqot vositasi; tafakkurni shakllantiruvchi birinchi til] Jamiyatdagi muayyan siyosiy, huquqiy, axloqiy, diniy, badiiy, falsafiy, ilmiy qarashlar, fikrlar va g'oyalarni ifoda qilish omili. **So'z insonni ayladi judo hayvondin, bilki guhari sharifroq yo'q ondin.**

Vijdon [a – ehtiros, his-tuyg'u, insof va diyonat] insonning xatti-harakati, yurish-turishi jamoatchilik oldida o'z harakatlariga mas'uliyat hissi. *Vijdonni asrangiz har nedan ortiq, yagona zaminni asragan kabi. A.Oripov [1:44].*

Diyonat [a – din, e'tiqod; diniy ta'limot, ishonish] Diniy qonun-qoidalarga qattiq rioya etish; dindorlik, taqvodorlik. *Menda boshqalarning o'g'lini darraga yotqizish chog'ida ko'ndalang keladigan vijdon bor, din bor, diyonat bor* (A.Qodiriy, O'tgan kunlar).

Imon [a – Olloha ishonch, e'tiqod]. *Hozirgi davrda imon tushunchasi, so'zi vijdonlilik, soflik, poklik, halollik, ishonch kabi dunyoviy ma'nolarda ham ishlatilyapti (Gazetadan) [2:67].*

Aqida [a – e'tiqod, ishonch; tushuncha]. E'tiqod qilinadigan narsa, xatti-harakat, u haqdagi gap; tushuncha. *Agar biz adolatli davlat, erkin jamiyat qurmoqchi bo'lsak, bu olijanob maqsadni amalga oshirish yo'llari ming yillik diniy aqidalar bilan mushtarak ekanligini yodda tutishimiz lozim [3:215].*

Ishonch [a – tayanch, suyanish; ishonish,] 1.Samimiy, to'g'ri, odil deb hisoblab qattiq ishonish, shunga asoslangan ishonch. *Agar haqiqatni aytilsa, xon o'zidan boshqa hech kimga e'timod qilmaydi. (A. Qodiriy)*

2. Ko'z tutilgan, ishonilgan kimsadan kutilgan, unga bog'langan umid, ishonch. *Biz kelajakka ishongan ulug' xalqmiz, shuning uchun yoshlarga e'timodimiz katta [4:67].*

Ko'rinadiki, bu sinonimik qatordagi barcha leksemalarning atash semalari bir xil, ya'ni **"ishonch"**, **"ishonish"**, **"ixlos"**, **"dildan mehr qo'ymoq"**, **"burch"** semalari leksemalarning bir sinonimik qatordan o'rin egallashini ta'minlagan. Ammo ularning ifoda semalari har bir leksemada turli leksemalar qurshovida o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Ya'ni ma'nodoshlik qatoridagi leksemalarning ifoda semalari turlicha. *Aqida, qavl, maslak* leksemasida **"leksemaning qo'llanish vaqtga munosabati (eskirishi)"** ustunlik qilsa, *diyonat*, *ymon* leksemalarida **"vijdon"**, **"axloq"**, **"havas bilan ergashmoq"** semasi va kitobiy uslubga xoslik ustun. *Mafkura va falsafa* so'zlarida esa **"g'oya"**, **"tafakkur"**, **"fikir"** semasi kuchli.

O'zbek lisoniy ongida **"e'tiqod"** konsepti juda katta qamrovga ega. Buni yuqoridagi falsafa, ma'naviyat, badiiy va izohli lug'atlardagi ma'no va izohlarida uning turli tomonlama ta'rifiga guvoh bo'ldik. Ana shunday holatlarda e'tiqod konseptining ma'nodoshlaridagi umumiy va xususiy farqlarni ko'rish mumkin.

E'tibor berilsa, e'tiqod va uning ma'nodoshlik qatori bir-birini aynan takrorlamasa-da, ammo to'ldirib, ma'nosini izohlaydi. Bu esa e'tiqod konseptining ma'noviy kengayishiga sabab bo'ladi. To'g'ri, bu tushuncha sinonimik qatorsiz juda tor ma'noga ega bo'lib qoladi. Shuning uchun o'zbek ijtimoiy ongida e'tiqod tushunchasining turli ma'noda xoslanishi uni tashkil etuvchi ma'nodoshlari bilan alohida-alohida nomlanib kelgan va ma'noviy kengaygan. Millat va shaxs ma'naviyatining o'zagi bo'lgan e'tiqod tushunchasi o'zbek lisoniy manzarasida asrlar davomida shakllanib, rivojlanib kelgan.

Nutqimizdagi har qanday borliq hodisasi lisoniy idrok etilmas ekan, uning tub ma'nosi ongda chuqur o'rin egallaganligiga ishonch hosil qilish mumkin emas. Bu esa borliq hodisasining ijtimoiy va shaxsiy ongda qay darajada rivojlanib, faollashib borishi bilan belgilanadi. O'zbek xalqiga xos bo'lgan halollik, samimiylik, vijdon, poklik,

mehr-oqibat kabi tushunchalar milliy e'tiqodimizning mohiyati, uni shakllantiradigan asosiy mezonlaridan ekanligini anglash mumkin.

O'zbek tilidagi "e'tiqod" kategoriyasining mohiyatini ochish uning shakllanishiga asos bo'lgan g'oya va qarashlarni o'rganish, tahlil qilish, umumlashtirish asosida yuzaga keladi. "E'tiqod" o'zbek ijtimoiy ongida mustahkam konseptual mohiyatga ega. Olamning o'zbek lisoniy manzarasida "e'tiqod" konseptining shakllanishiga asos bo'lgan hodisalarni ma'naviy asoslar sifatida baholash mumkin.

"E'tiqod" umumiy semali leksemalar sistemasini tashkil etuvchi birliklar olam lisoniy tasviridagi muayyan konseptning rang-barang ifodalovchilari. Ularning miqdori "e'tiqod" tushunchasining keng qamrovligi, serqirraligi, tarixiyli va rivojlanuvchanligi, o'zida diskursiv hamda kognitiv sifatlarini kengaytiruvchi atov birliklar ekanligidan dalolat beradi.

"Oila" deb qon-qarindoshlik, qarindoshchilik (nikoh orqali) yoki birga istiqomat qilish orqali bog'langan odamlardan iborat ijtimoiy guruhdir. Ko'p jamiyatlarda oila bolalar sotsializatsiyasi uchun asosiy institut vazifasini o'taydi. Antropologlar oilalarni matrilokal (ona va uning bolalari), er-xotin (bolalari bo'lsa, nuklear oila deyiladi) va qon-qarindosh (nuklear oila va qaynata-qaynana birga yashovchi) tiplarga ajratishadi.

Oila – nikoh yoki tug'ishganlikka asoslangan kichik guruh. Uning a'zolari ro'zg'orining birligi, o'zaro yordami va ma'naviy mas'uliyati bilan bir-biriga bog'langan. O.ning eng muhim ijtimoiy vazifalari – inson zotini davom ettirishdan, bolalarni tarbiyalashdan, O. a'zolarining turmush sharoitini va bo'sh vaqtini samarali uyushtirishdan iboratdir. Oilaviy munosabatlar nisbatan mustaqil hodisa sanalsada, jamiyatdagi mavjud ijtimoiy, iqtisodiy, mafkuraviy munosabatlar bilan belgilanadi va ular ta'sirida o'zgarib boradi. Shunga muvofiq, har bir jamiyat o'zgarib mos O. tipini, oilaviy munosabatlarni o'rnatadi [5:333].

Ma'naviyat [axloqiy holat; barcha axloqiy narsalar, xususiyatlar] Insonning axloqiy, ilmiy, badiiy, huquqiy, diniy va shu kabi tushncha va tasavvurlari majmuyi[6].

Ma'naviyat tushunchasiga turli manbalarda turlicha munosabat va ta'riflarni uchratishimiz mumkin va bu tavsiflar notog'ri emas, chunki ma'naviyat keng qamrovli tushuncha hisoblanadi.

Albatta, "ma'naviyat" tushunchasining ilmiy, falsafiy, adabiy yoki oddiy tilda ifodalanadigan ko'plab ta'riflarini keltirish mumkin. Umuman, o'zida juda chuqur va reng qamrovli ma'no – mazmunni mujassam etgan bu tushunchaga har qaysi ma'rifatli inson O'zining falsafiy yondashuvi, siyosiy qarashlari va e'tiqodi, ongu tafakkuridan kelib chiqqan holda turlicha ta'rif va tavsiflar berishi tabiiy.

Ma'naviyat – insonni ruhan poklanish, qalban ulg'ayishga chorlaydigan, odamning ichki dunyosi,

irodasini baquvvat, iymon-e'tiqodini butun qiladigan, vijdonini uyg'otadigan beqiyos kuch, uning barcha qarashlarining mezonidir, desak, menimcha, tariximiz va bugungi hayotimizda har tomonlama o'z tasdig'ini topib borayotgan haqiqatni yaqqol ifoda etgan bo'lamiz [7].

Darhaqiqat, ma'naviyat inson ruhiyatini sayqallaydigan eng muhim unsur hisoblanadi. Har bir tushuncha makon va zamonga muayyan darajada bog'liq bo'lishini ham yodda tutish kerak. Insonda ma'naviyatning shakllanishi vatan tushunchasi bilan bevosita bog'liq. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasida vatan so'zi quyidagicha izohlangan:

Vatan – 1) kishilarning tug'ilib o'sgan iovi. vurti. mam-lakati; tarixan muavvan xalqqa tegishli hudud hamda uning tabiati. aholisi. o'ziga xos taraqqiyo. tili. madaniyati. tur-mushi va urf-odatlar maimui. V.ona kabi vagona, muqad-das. V. oldidagi qarzdorlik tuvg'usi. mas'uliyati har bir vetuk insonga xos xususiyatdir. V.ni sevlash vatandar-likda namoyon bo'ladi; 2) biror narsaning, mas., o'simlikning vuzaga kelgan iovi [8].

O'zbek tilining izohli lug'atida esa unga birlamchi ma'no sifatida quyidagi ta'rif berilgan:

Vatan – [arabcha tug'ilib o'sgan joy. vurt] 1 kishining tug'ilib o'sgan o'lkasi. shahri. tumani qishlog'i: vurt. divor. *Bulbul chamanni sevar, odam vatanni (Maqol)*. 2 Tug'ilib o'sgan yoki o'zini uning fuqarosi deb hisoblagan mamlakat. Ona vurt. Ona vatan. 3 Turar joy boshpana. maskan. uy. 4 O'simlik va shu kabilarning asl kelib chiqqan veri [8].

Keyingi villarda so'zlar, tushunchalarning ma'no-larini bilish uchun elektron resurslarga muroiaat qilish hollari ko'p uchraydi, vaholangki, bosma nashr va elektron lug'atlardagi ma'lumotlar bir-biriga aynan mos kelmayan o'rinlar ham uchrab turadi. Ma'lumki, oila, vatan, g'urur ishonch tushunchalari boshqa tillarda ham mavjud. O'zbek tilining elektron korpusi, platforma varatilmaganligi sabali aksarivat so'zlarning ma'nosi Vikipediya orqali aniqlanmoqda. va'ni avrim tushunchalar ruscha lug'atlardan tarjima qilib iste'mol foydalanib kelinmoqda. Ma'naviyatga aloqador bo'lgan aksarivat terminlar xalqning milliy mentalitetiga bog'liq ekanligini unutmazlik lozim.

Bizningcha, ma'naviyat tushunchasini teran anglatish uchun izohli lug'atlardagi ma'lumotning o'zi kamlik qiladi. Konseptual lug'atlar asosida yoshlarda ma'naviyatni shakllantirish osonroq kechadi.

Xullas, o'zbek tilining izohli lug'atidan o'rin olgan ma'naviyatga oid terminlarni lingivistik, leksikografik, lingvomadaniy aspektlarda chuqur tadqiq qilish lozim. Ayrim terminlarning tavsifini aniq va tushunarli holatga keltirish, asoslovchi misollarni ham ta'sirchanroqlariga almashtirish kerak. Qolaversa, shaxs va millat ma'naviyatini shakllantirishda muhim o'rin tutuvchi terminlarning maxsus lug'atini yaratish, undagi har bir atamaning ta'rif va tavsifini qayta ko'rib chiqish zarur.

Adabiyotlar

1. O'zME. Birinchi jild. –Toshkent: 2000. 44-b.
2. O'zbek tilining izohli lug'ati: 80 000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi. –T.: O'zME, 2006. J. I. 458- b.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati: 80 000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi. –T.: O'zME, 2006.J.II. 215- b.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati: 80 000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi. –T.: O'zME, 2008. J.V. 67- b.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati: 80 000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi. –T.: O'zME, 2006. J.IV. 333- b.
6. [https://uz.wikipedia.org/wiki/Oila_\(ma%CA%BCnolari\)](https://uz.wikipedia.org/wiki/Oila_(ma%CA%BCnolari))
7. <https://ziyouz.uz/durdona-toplamlar/uzbek-tilining-izohli-lugati>.
8. <http://library.ziyouz.uz/uzc/book/76522>.

РЕЗЮМЕ

Maqolada ma'naviyat tushunchasini tashkil etuvchi asosiy terminlarning leksikografik talqini, shaxs ma'naviyatini shakllantiruvchi atamalarining O'TILda berilishi, ma'no va izohlarining tahlili, shuningdek, takomillashtirish bo'yicha taklif va mulohazalar o'rin olgan.

РЕЗЮМЕ

Статья содержит лексикографическую интерпретацию ключевых терминов, составляющих понятие духовности, изложение терминов, формирующих духовность человека в OTIL, анализ их значения и толкования, а также предложения и комментарии по улучшению.

The article provides a lexical interpretation of the main terms that make up the concept of spirituality, the transfer of the terms that form the spirituality of a person in the mind, the analysis of their meaning and interpretations, as well as suggestions and comments on improvement.

QARAQALPAQ TILINDEGI BOLÍMLÍ – BOLÍMSÍZLÍQTÍŇ LINGVISTIKALÍQ TÁBIYATÍ

A.Q.Orazimbetov – *filologiya ilimleriniń kandidatu, docent*

N.Uzaqbaeva – *magistrant*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutu

Tayanch soʻzlar: lingvistik birlik, grammatika, leksika, falsafa, mantiq, til, kategoriya, shakl, semantika, sintaksis.

Ключевые слова: лингвистическая единица, грамматика, лексика, философия, логика, язык, категория, форма, семантика, синтаксис.

Key words: linguistic unit, grammar, vocabulary, philosophy, logic, language, category, form, semantics, syntax.

Ulıwma til biliminde bolımlılıq hám bolımsızlıq mánisi óz ara bir-birine mánilik jaqtan qarama-qarsı qoyılataǵın sintaksislik kategoriya dep bahalanadı. Sebebi, olardı birin ekinshisine salıstırmalı túrde izertlew arqalı mánilik ózgeshelikleri, xızmeti anıqlanadı. Bolımlı hám bolımsız gáppler gáptiń mazmunında názerde tutılǵan pikirge tikkeley qatnaslı bolıp, ol hár qanday qubılıstı tastıyıqlap, maqullap yamasa mazmunda biykarlap keledi. Tilimizdegi gáppler mánilik ózgesheliklerine qaray bolımlı hám bolımsız bolıp ekige bólinedi [7:121]. Bolımlı gáppler is-háreket procesiniń yamasa gáp arqalı bildirilgen qubılıslardıń ámelge asqanın, orınlanǵanın bildirse, bolımsız gáppler olardıń iske aspǵanın kórsetedi dep tek sintaksis hám feyil sóz shaqabı menen ǵana baylanıslı qarastırılıp kiyatır [5:43, 8:41, 6:30, 2:82]. Degen menen, obyektiv shınlıqtaǵı zat, qubılıs, háreket hám onıń túrli sın, sapa, belgileri bolımlı túrde de, bolımsız túrde de ushırasatuǵınlıǵı belgili. Konkret bir keńislikte, waqıtta bar qubılıs, zat, belgi ekinshi keńislik penen waqıtta joq bolıwı, is-háreketiń birde iske asıwı, birde iske aspawı, bir zatta bar sapa, belgi kelesi zatta bolmawı da – shınlıqta bar qubılıs bolıp, ol tilde anlatıladı. Zattıń, qubılıstıń, is-háreketiń bir keńislik penen waqıtta bolıwı ya bolmawı adam sanasında bolımlılıq hám bolımsızlıq uǵımların qalıplestirgen. Dúnyatanıw procesine qatnaslı uǵımlar oylaw, pikir júritiw háreketleri menen tıǵız baylanısta bolıp keledi. Dáslep zat, qubılıslardıń belgileri, is-háreketlerdiń atamaları bolımlı túrde qalıplesken: *jol, quyash, xalıq, el, awıl, qızıl, kók, júr, al, kel* t.b. Biraq til biliminde bolımlılıq-bolımsızlıq qubılısınıń bolımlılıq tárepine arnawlı toqtalmaw dástúr bolıp ketken. Sebebi, bolımlılıq mániniń arnawlı grammatikalıq kórsetkishleri joq, al bolımsızlıq mániniń arnawlı tillik kórsetkishleri bar. Demek, bolımsızlıq máni tuwralı ayılǵan oy-pikirler ilimiy maqalalardan, grammatikalardan, arnawlı izertlewlerden orın alǵan. Bolımlılıq-bolımsızlıq máni tuwralı ayılǵan pikirler menen izertlewler kóbinese jay gápplerdiń mazmunına baylanıslı ekenligin kóriwge boladı.

Bolımlılıq-bolımsızlıq máselesi birlik-kóplik, betlik-betlik emes, anıqlıq-anıqsızlıq t.b. sıyaqlı jup túrinde keletuǵın túsinik. Bolımlılıq penen bolımsızlıq – bir-biri menen qarama-qarsı qatnastaǵı pütün bir kategoriya. Bul qarama-qarsılıq olardı ajratpaydı, al óz ara birlikte qarastırıwdı talap etedi. Olardıń qosarlı uǵımlar qatarında tanılawı basqa ilimlerde de qalıplesken. Máselen, lingvistikalıq bolımlı-bolımsızlıq hám logikalıq bolımlı-bolımsızlıq.

Áyyemgi Greciyada til bilmi máseleleri filosoflar tárepinen ulıwma filosofıyalıq máselelerdiń biri sıpatında úyrenildi [1:13]. Onda til máseleleri lingvistikalıq kózqarasınan emes, logikalıq kategoriyalar kózqarasınan sóz etilgen.

Logikalıq jáne lingvistikalıq bolımlı-bolımsızlıqtıń mazmunın mánisi jaǵınan salıstırılǵa bolmaydı. Sebebi, oylaw procesin hám kategoriyların hár bir til ózinshe sawlelendiredi. Tillik kategoriyalar logikalıq kategoriyalarǵa salıstırılǵanda keń hám kóp tarawlı. Máselen, bilw metodologiyası boyınsha oydıń logikalıq rawajlanıwınıń shárti retinde bolımlılıq penen

bolımsızlıqtıń birligi alınadı. Bolımlı-bolımsız mániler bir-biri menen tıǵız birlikte ómir súredi. Hár qanday kategoriya sıyaqlı pütün birliktegi bul eki táreptiń biri-birisiz qullanılmaıtuǵınlıǵı belgili. Biriniń bolıwı, ómir súriwi ekinshi qarama-qarsı tárepiniń bolıwı menen baylanıslı. Usı qaǵıydanıń tildegi kórinisine misal keltirsek:

Bolımlı forma

aqmaq

soqır

kemis

ázzi

Bolımsız forma

aqılsız

kózsiz

jetpeydi

kúshsiz

Keltirilgen misallarda eki qatarda berilgen sózderdiń mánisi logikalıq jaqtan birdey dewge boladı. Biraq birinshi qatardaǵı sózlerdiń logikalıq mánisi bolımsız (biykarlawshı) bahalaw, ekinshi qatardaǵı bolımsız formalı sózler menen mánisi teń. Ekinshi qatardaǵı sózlerdiń túbiri, kerisinshe, jeke turǵanda, bolımsızlıq kórsetkishlerisiz bolımlı mánige iye. Tek bolımsızlıqtıń tillik kórsetkishleriniń túbirge qosılıwı arqalı ǵana bolımsız máni bildiredi. Logikalıq jáne lingvistikalıq bolımsızlıq mazmun sapası jaǵınan da, ekewiniń de oylawǵa qatnaslıǵınan da bir-biri menen uqsas.

Grammatikadaǵı sistemalıqqa simmetriyalıq sıpat tán. Tilde usı kórinis oppoziciyalıq qarım-qatınastan ayqın kórinedi. Tillik qarama-qarsılıqtıń túrleri kóp. Onıń túrleri, hártúrliligi bolımlılıq-bolımsızlıq qubılıslarınıń formasınan, mánisinen kórinedi. Misalı: *kel-ket, kel-kelme, jaqsı-jaman* sıyaqlı sózlerdiń qullanıwdaǵı bolımlılıq-bolımsızlıq sıpatı túrlish kórinedi. Birde teń dárejeli sınarlar tiykarınan juplansa, geyde hár túrli sınarlar bolımlı-bolımsız jupta qullanıla aladı.

Semantikası tildiń barlıq dárejesine qatnaslı xızmeti bar bolımlılıq-bolımsızlıqtıń semantikalıq tiykarındaǵı qarama-qarsılıq penen antonimlik qatnastaǵı sózlerdiń qarama-qarsılıǵı geyde bir qubılıs retinde sanaladı. Biraq ol birdey emes. Misalı: *-li, -li hám -sız, -sız* qosımtalarınan qarama-qarsı semantikası antonimlik jup jasay ala ma degenge toqtalayıq.

-li, -li qosımtaları menen zat, qubılıstaǵı belgili bir belgi, sapanıń mol ekenligi kórsetilse, *-sız, -sız* qosımtaları arqalı kórsetilgen sapanıń, belginiń joq, jetkiliksiz ekenligi beriledi. Misalı: *suwlı-suwsız, balıqlı-balıqsız, tawlı-tawsız*. Sonda olardıń grammatikalıq xızmeti arqalı sol zatqa jańa baha berilmeydi. Al antonimlik juplıqqa tán qarama-qarsılıq tiykarında zattıń sapa, belgileri joqqa shıǵarılıp ǵana qoyıw, pútkilley jańa sapa kórsetiledi. Misalı: *suwlı, suwı bar; suwsız, suwı joq; suwlı emes – qurǵaq* desek, bunda antonimlik juplıq – *suwlı-qurǵaq* boladı. Olay bolsa, bolımlılıq-bolımsızlıq máni hám binarlı, hám ekvivalentli qarama-qarsılıq tiykarında dóreledi eken. Bolımlılıq-bolımsızlıq mánisin *ket-ketpe, suwlı-suwsız, balalı-balasız, bar-jok* t.b. sıyaqlı qarım-qatınastaǵı juplıqlar dógeresinde toplan qarastırısqa, olardıń sınarlarınan tildiń túrli dárejesine qatnaslıǵı birden kórinedi. Al, túrkiy tillerinde bul mániniń tiykarǵı kórsetkishleri retinde feyildiń bolımlı-bolımsız forması alınǵan. Bolımlılıqtıń arnawlı kórsetkishi bolmaǵanlıqtan, kategoriyanıń bolımlılıq tárepi tilshiler tárepinen arnawlı izertlew obyektine iye bolmay, onıń ornına ekinshi tárepi – bolımsızlıqqa kóp itibar qaratuǵın.

Ulıwma til biliminde bolsın, túrkologiyada bolsın, ádette, bolımsızlıqqa qatnaslı ayılğan oy-pikirler keńnen ushıra-sadı. Lingvistikalıq bolımlı-bolımsızlıq kategoriyasınıń statusı onıń hár bir komponentiniń, yaǵnıy bolımlılıqtıń da, bolımsızlıqtıń da jeke-jeke sıpatınan turatugını eskerile bermeydi.

Tilde bolımlılıq máni de, bolımsızlıq máni de tilge tegis taraǵan keń kólemli tillik qubılıs. Onıń tillik tábiyatında ayırmashılıq bar. Soǵan baylanıslı bolımlılıq hám bolımsızlıq dep ekige bólip qaraladı.

Lingvistikalıq bolımlılıq – bolımsızlıqtı ekige bóliwge boladı:

1. Leksikalıq bolımlılıq - bolımsızlıq;
2. Grammatikalıq bolımlılıq - bolımsızlıq.

Ádette, sóz konkret jaǵdayda bir leksikalıq mánige iye bolsa, onıń grammatikalıq mánileri bir neshe bolıp keledi [3:12-13]. Máselen, *suwsız jer*, *tawlı aymaq* degen menen *keldi*, *keldi* degen bir emes. *Suwsız*, *tawlı* degen sózlerdiń bolımsız, bolımlı mánilerin dórendi túbir bergen, ol sonlıqtan **leksikalıq** máni bolıp tabıladı. *Keldi*, *keldi* degende leksikalıq máni ózgergen joq, sonlıqtan bunda bolımlılıq penen bolımsızlıq **grammatikalıq** mánige iye. «Turmıstıń turlı táreplerin ańlatıwǵa baylanıslı sózge zá-rúriy formanı grammatika shólkemlestiredi» [4:29].

1. Bolımlı máni hesh qanday grammatikalıq kórsetkish-lersiz ańlatadı.

2. Bolımsızlıq máni tilde arnawlı kórsetkishler arqalı bildiriledi:

- a) feyil tiykarlı bayanlawısh **-ma/-me, -pa/-pe, -ba/-be;**
- b) atawısh tiykarlı bayanlawısh **-sız/-siz** bolımsız máni;
- v) bayanlawısh «joq» sózi menen kelse;
- g) «**joq, yaq, emes**» sózleri bayanlawısh xızmetinde kelse;

d) bolımsızlıq almasıqları arqalı da bolımsızlıq máni ańlatıladı.

Eki bolımsızlıq kórsetkishleri gáp ishinde qatar kelse bolımlılıq máni ańlatılardı.

3. Bolımlılıq hám bolımsızlıq máni tórt túrli usıl arqalı ańlatılardı:

- a) leksikalıq;
- b) morfologiyalıq;
- v) sintaksislik;
- g) intonaciyalıq.

4. Bolımlılıq hám bolımsızlıq máni paralingvistikalıq qurallar arqalı bildiriledi:

«**awa**» tastıyqlaw yamasa «**joq**» biykarlaw mánileriniń qol, erin, bas háreketleriniń vertikal yamasa gorizonttal háreketleri arqalı da bolımlılıq hám bolımsızlıq mánileri ańlatılardı.

Solay etip, qaraqalpaq tilindegi bolımlılıq-bolımsızlıq – til qurılısınıń barlıq dárejelerine qatnaslı quramalı, keń aspektli másele. Bul másele boyınsha grammatikalarda, sabaqlıqlarda ǵana sóz etilip kiyatır. Sol sebepli onıń tillik tábiyatı, ańlatılıw usılları menen quralları ele de keń kólemde izertlewdi talap etedi.

Ádebiyatlar

1. Абдиназимов Ш.Н. Тил билими тарийхи. –Ташкент: «Фан», 2006. 156- б.
2. Эмир Р., Эмирова Ж. Жай сөйлем синтаксисі. –Алматы: «Санат», 1998. 192-б.
3. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. –Нөкіс: «Билим», 1994. 188-б.
4. Галкина-Федорук Е.М. Слово и понятие. –Москва: 1956. 54-б.
5. Ғуломов А., Асқарова М. Хозирги ўзбек адабий тили. –Тошкент: «Ўқитувчи», 1965, 316-б.
6. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Sintaksis. –Nókis: «Bilim», 2009. 320-b.
7. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Синтаксис. –Нөкіс: «Билим», 1992, 564-б.
8. Хәзирги қарақалпақ тили. Синтаксис. –Нөкіс: «Билим», 1996. 296-б.

REZYUME

Mazkur maqolada qoraqalpoq tilidagi tasdiq-inkor ma'nosining lisoniy tabiati hamda uning til tuzilishining barcha darajalariga bog'liq, keng aspektli masala ekanligi to'g'risida so'z yuritilgan.

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена лингвистической природе утвердительного и отрицательного значения в каракалпакском языке и о её многоаспектности в отношении ко всем языковым ярусам.

SUMMARY

This article is devoted to the linguistic nature of affirmative and negative meanings in the Karakalpak language and its multidimensionality in relation to all language systems.

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ ҲАЖВИЙ АСАРЛАРИДА ҚЎЛЛАНИЛГАН АЙРИМ МОРФОЛОГИК БИРЛИКЛАР ВА ГРАММАТИК ШАКЛДАГИ ЎЗГАРИШЛАР

М.Х.Пардаева – катта ўқитувчи

Навоий давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: ҳажвиялар, морфема, лексема, келишиқ кўшимчалари, шева ва лаҳжалар, мақсад равишдоши, феълнинг вазифадош шакллари.

Ключевые слова: комиксы, морфема, лексема, падежные окончания, диалекты и говоры, деепричастие и глагол.

Key words: comics, morphemes, lexical unit, case suffixes, dialects and accent, target forms, participle and verb.

Ўзбек тилида, флектив тиллардагидан фарқли равишда, асос мустақил маъно аңлатиш хусусиятига эга. Сўзнинг асосдан бошқа қисмлари эса ундан алоҳида қўлланмайди ва маъно аңлатмайди. Шунинг учун улар *морфема* дейилади. Масалан, (*Китобхонларга*) сўзи (*китоб*), (*-хон*), (*-лар*), (*-га*) қисмларидан иборат. Ажратилган ҳар бир таркибий қисм бу сўз доирасида ўзига хос грамматик ва семантик маънога эга. Улар тилда алоҳида-алоҳида мавжуд бўлади.

Р.Сайфуллаева ҳам бу борада шундай ёндашади: «(*Пахта*-) ва (*-кор*), (*-лар*), (*-га*) қисмлари ўзаро семантик ва қўлланиш хусусияти жиҳатидан фарқланади. [*Пахта*] бирлиги мустақил луғавий маънога эғалиги ва бу маънони қолган қисмларсиз ҳам аңлата олиш хусусияти билан бошқа таркибий

қисмлардан ажралиб туради. Шунинг учун у *лексема* дейилади. Бошқа қисмлар эса ажралган ҳолда мавҳум бўлиши, лексемасиз мустақил маъно аңлата олмаслиги билан характерланади. Лексема шакланувчанлик, морфема шаклантирувчанлик белгисига эга. Номустақиллик табиати ва лексемага шакл бериш вазифасига хосланганлиги уларни *морфема* деб аташга олиб келган. Морфеманинг нутқий кўриниши *қўшимча* дейилади» [1:131].

Ўзбек тилига бошқа тиллардан кириб келган сўзлар маъноли қисмларга ажратилмайди. Баъзан ўзлашма сўз асосида яъни сўз ясалган бўлса, таркибий қисмларга ажратилади. /Энди бу зот ҳам уламодан бири эди. Ўз аҳли тарафидан варақатул-анбиё қаторига киритилган учун мертуқ-сертуқларнинг фалон-туғанига қулоқ солувнинг ҳам лузуми йўқ эди. Йиғирма

беш-ўттуз йилни мадраса тупроғи ялаб ўтқарган бир кишини, табиий, бизда уламо қаторига киргузмай ҳол йўқ./ Ҳажвиялар матнида ижодкорнинг романларида қўлланмаган морфологик шакллардан фойдаланилган. Келишик кўшимчаларининг тарихий шакллари нисбатан кўпроқ ишлатилган. Хусусан, турли вариантларга эга жўналиш келишиги бугунги имло қоидаларига мос келмайдиган ҳолатда қўлланилади. Умуман, юқоридаги матнда қўлланган “қаторға” ва “ўтқарган” сўзларида шакл ясовчи “-ға” ва “қар” кўшимчалари бугун сўзлашув нутқидагина қўлланилиб, шева ва лаҳжаларда сакланиб қолган. Адабий тилда “қаторға” ва “ўтқазган” шаклида қўлланилади.

Шунингдек, айрим ҳаракат номи ҳосил қилувчи грамматик шакллар ўз даври учун жуда фаол бўлиб, ҳозирда унинг ўрнига бошқа морфологик шакл ҳукмрон: /Халқ оғзиндаги «Хуррият, хуррият» деган сўзга биринчи эшитишда тушунилмасе ҳам лугат қўрилгандан кейин бир оз тушунилды./ Масалан, -иш, -ув, -моқ шаклларида ҳозирги адабий тилда -ш, -иш кўшимчалари кўп қўлланилади. Қодирий ҳажвияларида бунинг ўрнига -ув шакли қўлланган: “У зот диний бир олим бўлув устига сиёсатдан ҳам хабарсиз эмас эди. Бухоро тўғрисида сўйлаб керак эмас, ҳаммамизга белгил: бошиқа ислом шаҳарларига кўкдан нур ёғилган ҳолда, шу шаҳарларга ёғдирмоқ учун Бухорои шарифдан фаришталар орқали кўкга нур чиқаришур экан!.. (А.Қ. 96)

Морфологик шакл ҳосил қилувчилар ҳам ўз навбатида таснифланади, вазифаси нуктаи назаридан муайян турларга бўлинади: “Грамматик морфема” асосий хусусиятига кўра учга ажралади:

- 1) луғавий шакл ҳосил қилувчи морфема;
- 2) синтактик шакл ҳосил қилувчи морфема;
- 3) луғавий-синтактик шакл ҳосил қилувчи морфема.

Луғавий шакл ҳосил қилувчи морфема лексема луғавий маъносини нутққа мослаштириш вазифасини бажаради. Масалан, [китоб] лексемасининг семемасида бирлик ва кўplik маъноси номаълум. Сон луғавий шакл ҳосил қилувчиси бўлган [-лар] уни кўplik томон муайянлаштиради. Бу морфеманинг ўзига хос тури луғавий-синтактик шакл ҳосил қилувчи морфема бўлиб, луғавий маънони муайянлаштириш, нутққа хослаш билан бирга ((келган), (ўқигач)), сўзни синтактик алоқага ҳам киритади: ўқиган бола, ўқигач гапирмоқ” [1:132].

Феълнинг вазифадош шаклларино ҳосил қилувчи кўшимчалар тадқиқот объекти сифатида танланган матнда турли шаклда барабар қўлланганига гувоҳ бўлиш мумкин. Масалан, /Амиркун пахтани ҳам шу чиқарган. Гирмония тўб тўпхона, уруш аслаҳаларини ишлайдир. Осмон попурини ҳам шу кофир чиқарган. Онглия — бу жуда хунарманд, локин ўзининг ер юзанда жойи йўқ. Аммо денгизга шаҳарлар бино қилган. Шунинг учун денгизлар подиоси деб айтадирлар. Фарансия ёки Фаранг — бу ўзи майда-чуйда ишларга жуда ҳам уста бир кофир; фаранги игна, мошина, фаранги иб, грамафон, нагма ва шунга ўхшаи аллақанча ажойиб, гаройиб нарсаларни чиқарган./ Ўтган замон сифатдоши (ган) бир ўринда бугунги шаклга мос бўлса, яна бир ўринда тарихий шаклда ифодаланган.

Тахлиллар бундай ифоданинг алоҳида хусусиятга эга эмаслигини, бир хил вазиятдаги икки хил ҳолат эканлигини кўрсатди. Масалан, /Япўния — ўрусдан Пўрт-ортирни олган... Ана бунлар энди чет қиронлар тўғрисида билган сиёсати./ шу ўринда сўз ясовчи кўшимчаларнинг мустақил сўзларга қўшилиши ва уларнинг ҳосиласи ҳақида ҳам тўхталиш жоиз. Бугунги кунда ҳам айрим сўзларнинг этимологиясини аниқлашда муайян қийинчиликларга дуч келинмоқда. Бундай муаммоларни ҳал этиш учун мустақил сўзларнинг ясалиш ва қўлланилиш эволюциясини

кузатиш лозим, жумладан “ижрғамига”, “чериги” сўзлари: /Ўзимизнинг яқин қиронлардан, масалан, Хитой, Туркия, Бухоролар ҳаққинда этти ёшлиқ вақтиндан бери маълумоти бор. Самаркентни олмоққа қўшун тортганда йўл устида дарёи Нилми, Жайхунми деган бир дарёга тўғри келар экан. Дарёни кўпруксиз кўрганда ижрғамига келтурмай черигини сувга босиб, одамдан кўпрук қилиб, ўтуб кетар экан./ шунингдек, бу ўринда кўплаб сўзлар бир аср давомида муайян фонетик ўзгаришларга учраганини кўриш мумкин, яъни “кўпруксиз”, “ёшлиқ” сўзларида ижобий томони -сиз сўз ясовчи кўшимчаси қўлланилгани бўлса, -лик кўшимчаси кўприк отининг морфологик, фонетик шакли ўзгаришга учраган.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида аксарият ҳолларда -лик шакли қўлланиб, -лик жуда кам ҳолатларда жой номларига нисбатан (оталиқ, Қўйлик, Бўстонлик) ишлатилади. Ш.Шоабдурахмонов “Шахс отларидан ясалганда: а) қариндошлиқ маъносини англатувчи сўзларда ясалган отлар шу маънони умумлаштириб, ҳолат тарзида билдиради: ота + лик, ака + лик, тоға + лик каби; б) ҳаст (умр)нинг маълум даври маъносини англатувчи отлардан ясалган сўзлар шу маънони ҳолат тарзида ифодалайди: бола + лик, йигит + лик, қиз + лик, келин + лик, куёв + лик каби; в) касб, амал-унвон ёки бошқа иш-фаолият эгасини билдирувчи отлардан -лик аффикси ёрдамида ясалган сўзлар шу касб, амал-унвон, иш-фаолият номини билдиради: декан + лик, мудир + лик, дирижёр + лик, ўқитувчи + лик, шофёр + лик, бос-мачи + лик каби”. От ясовчи серунум -лик кўшимчаси келишик кўшимчаларидан фарқи равишда фақат тарихий шаклда қўлланган: /Ўзи мударисликка сайланмасдан илгари оқ подшоҳга нима учундир мастравойлар каби душманлик саклаб юрар эди./ (Диёри бакр, 98)

Матнга тарихийлик руҳини бераётган ва кўп қўлланилган грамматик шакллардан бири — бу кесимлик, шахс-сон кўшимчаларидир. Аслида ҳозирги ўзбек адабий тилида -ди ҳам замон, ҳам шахс-сон вазифаларини бажаради. Омонимлик хусусиятига эга. Қодирий ҳажвияларида бу шакл бироз бошқачароқ эканлигини кўриш мумкин: /Туркия — ер юзининг султони, аҳли куффордан бож хирож оладир. Қаҳру-забабидан замин у замон, макин у макон титрайди. Одамларини уч юз отмиш кун рўза, йигирма тўрт соат намоз ўқувчи «авлиё» деб биладир. Бу ерда муаллимчилик қилиб юрган асир туркларни ул турк деб билмайди./ (А.Қ., 89)

Айрим от туркумига доир сўзлар бугунги кунда фақат бадий матнлар учун хослини қолганини кўриш мумкин: Орада уруш боиланиб, Туркистонда «рабочий» масаласи кўзгалганда галаёнга келган халқга: «Подшоҳнинг амри вожиб, маънои вожиб фарзлигинда озгина шубҳа бор, маънои фарз амри илоҳий», деб ҳаяжондан тўхтатурга тиришади. Аввало, галаён сўзи бугун мавҳум тўшунчалар (тўйгулар галаёни) билан кўпроқ қўлланилиб, грамматик вазифаси ҳам шунга мослашган. Муҳим жиҳати шундаки, юқоридаги матнда турли туркумга доир сўзларга қўшилган грамматик воситалар бир хил морфологик шаклда турибди. Яъни, отга қўшилган жўналиш келишиги (-ға), равишга қўшилган (гина) субьектив баҳо ифодаловчи кўшимча ҳозирги адабий маёрга мос бўлмаган шаклда воқеланган [2:161].

Олмош сўз туркумининг морфологик шакллари ҳақида тўхталаганда кишилиқ олмошларидаги турланиш ҳодисасини алоҳида таъкидлаш лозим, яъни ҳозирги адабий тил меъёрларига кўра, грамматик талаблар айнан кишилиқ олмошларига эгалик кўшимчалари қўшилиб келмайди, бироқ Қодирий асарларида бундай ҳолатни учратиш мумкин: Локин бу хабарларга бизим «Охунд домла» сира ишонмайди. Шу

хабарларни сўйлашчига қизиқ туриш билан: «Эй, сен аҳмоқ бўлиб қолдингми? Оқ подшоҳни ўрнидан тушуруб бўлар эмиш?» (А.Қ,101) Шундай бўлса-да жумладаги биринчи шахс, кўплик сондаги олмошга қўшилиб турган -им аффикси қараткич келишиги вазифасида келмоқда. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам шеърӣ матнларда бундай ҳол такрорланиши мумкин: “Фақат ожиз қаламим маним. Ўзбекистон ватаним **маним**” (Абдулла Орипов). Фарқи шундаки, мазкур мисрада биринчи шахс, бирликдаги кишилиқ олмошга қўшилиб келмоқда. Кўплик шакли ҳозирда қўлланилмайди. Шундай бўлса-да айрим ўринларда бугунги ифодага мос қўлланишлар ҳам асарда учайди, демак, аралаш қўлланилган ёки ўтиш жараёнида бўлган: / Ҳозир **бизнинг** Охунд домламыз нима қилур эди? Домламызнинг ўзи политикан эмасми? Ишнинг тубига аллақачон тушуниб, ёшларга қарши ташвиқот денгизинда юзар эди (А.Қ.,107) .

Морфологик бирликларда вақтнинг таъсири билан содир бўлган ўзгаришларни куйидагича ифода қилиш мумкин:

2.1-жадвал

№	Матндаги ҳолати	Ҳозирги ҳолати
1	Локин бу хабарларга бизим «Охунд домла» сира ишонмайдир.	Хабарларга, бизнинг
2	Ана бунлар энди чет қиронлар тўғрисида билган сиёсати.	Булар
3	Гирмония тўб тўпхона , уруш аслаҳаларини ишлайдир.	ишлайди. Тўғрироғи бу сўз лексик ва услубий жиҳатдан тўғри келмайди. Ҳозирда: Ишлаб чиқаради.
4	Бундан сўнг сиёсатга оралашмаслик	аралашмаслик
5	Илгарирак домламыз бу хабарларга қўбда ишонмаса ҳам кейинрак ўйлий бошлади.	илгарироқ, кейинроқ
6	Шундай қилиб тинчгина имомгарчилигида давом этадир.	имомчилик, имомлик
7	Хитой , Туркия, Бухоролар ҳаққинда етти ёшлиқ вақтдан бери маълумоти бор.	ёшдан, ёшлиқ

Адабиётлар

1. Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Боқиева Г., М.Қурбонова, Юнусова З., Абузалова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Т.: 2009. 131-б.
2. Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Т.: “Ўқитувчи”. 1980. 161-б.

Мақолада Абдулла Қодирий ҳажвий асарларида қўлланилган морфологик бирликлар ва грамматик шаклдаги ўзгаришлар, айрим ҳаракат номи ҳосил қилувчи грамматик шакллар, келишиқ қўшимчаларининг тарихий шакллари нисбатан кўпроқ ишлатилганлиги, хусусан, турли вариантларга эга жўналиш келишигининг қўлланилиши мисоллар асосида таҳлил қилинган.

В статье анализируются морфологические единицы и их изменения в грамматической форме, некоторые грамматические формы, образующие неопределенную форму глагола, исторические формы падежных окончаний, используемые в комических произведениях Абдуллы Кадыри, а также на основе примеров объясняется применение дательного падежа.

The article analyzes the morphological units and its changes in grammatical form, some grammatical forms which construct indefinite forms of the verb, historical forms of case suffixes used in Abdulla Qodiri's comic works, the grammatical forms that form some action names, the historical forms of suffixes, and the use of directional conjugation with different variants.

Ш.Шоабдурахмонов “Сўз таркибида мустақил маъноли қисм **ажралиб** (кўриниб) турса-да, лекин унга қўшилган қисм аффиксга хос маъно ва вазифага эга бўлмайди. Шу сабабли **бундай** сўзлар ҳам морфемаларга ажралмайди: *бирон* (*бирор*), *безор* кабилар. Сўз структурасида юз берган фонетик ўзгаришнатижа сида ўзак морфема билан аффиксал морфема ўртасидагиалока сезиларсиз холга келади. Масалан, **қаттиқ** сўзи аслидақот (**қотмоқ**) ўзагига **-иқ** аффиксининг қўшилишидан ясалган (кёсланг: *юмшоқ*). Лекии қот ва қаттиқ сўзларнда **о** ва **а** товушлари орасидаги фарк, шунингдек, қаттиқ сўзида бир ттовушининг **орттирилиши** бу сўзнинг қот сўзига алоқасини**сезиларсиз** холга келтириб қўйган” [2:162].

Қодирий ҳажвиялари матнида ҳам таркибий қисмга ажралмайдиган сўзлар кўп учрайди масалан: /...*Мадрасасининг биринчи мударриси этиб Алланарсамоф ёгиндан берилган указни бекорга чиқариб, Охунд домламыз ўрнига бошқани сайлаймиз, десалар!*.../ (А.Қ.102)

Айрим грамматик воситаларнинг сўзга қўшилганда асос тугаган товуш талаффузига мослашиши бугунги адабий тил учун меъёр вазифасини бажармоқда, бироқ Қодирий ҳажвияларида сўзнинг қандай харф билан якунлангани аҳамиятга олинмай, жўналиш келишиги ва мақсад равишдошини ифодаловчи қўшимчалар бир хил шаклда қўлланилганга дуч келиш мумкин: /*Отун ойимга указни олиб чиқувни буюриб, ўзи айвонга ўлтурди. Шул вақтда даруни дилдан оҳ тортиб юборган ҳам эди. Указ қогози бундан бир йил илгари сандуқга тушувда Охунд домлага қандай умидлар берган бўлса, бу кун сандуқдан чиқувда шу даража умидсизлик тугдирди. Отун ойимдан указни олиб оча бошлади. Бу қогоз яхши сақлангани учун ҳар қабатини очилган сари шалдирар ва бу шалдиров Охунд домлани алланечук маъюс этар эди.*/ (А.Қ., 103)

Ҳаракат номини ҳосил қилувчи **-и**, **-иш** ҳажвий матнларда, умуман, Қодирий ижодида кам учрайди, асосан, **-в**, **-ув** шаклидан фойдаланилган: /...*ўқуб бериши эсига тушуб, ўшал вақт бутун аъзоси тил билан онглаиб бўлмаслиқ бир лаззат билан жимирлашиб кеткани эсига келиб кетди.*/

“Ўзбек тилида шундай аффикслар ҳам борки, улар сўз бирикмаси, ҳатто гапга тенг конструкцияга қўшилади ва уни бирор синтактик вазифа учун мослайди. Масалан, **-ли** ва **-лик** аффикси худди шундай хусусиятга эга.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

МУРОЖААТНИНГ ИНСТИТУЦИОНАЛ ВА СПОНТАН ДИСКУРСДА ФУНКЦИОНАЛ ТИПОЛОГИЯСИ

Р.Х.Равшанова - ўқитувчи

Навоий давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: институционал ва спонтан дискурс, адресатнинг фаолияти, стимул-реплика, амалий грамматика, нуткий этикет қоидалари.

Ключевые слова: институциональный и спонтанный дискурс, активность адресата, стимул-репликация, практическая грамматика, правила речевого этикета.

Key words: institutional and spontaneous discourse, activity of the addressee, stimulus-replication, practical grammar, rules of speech etiquette.

Адресатнинг фаолияти, ҳаракати, қиликлари, қилмишлари, гаплари, хийла-найранглари ва бошқаларнинг сабаби доим адресантни кизиктириб келган. Сабабларнинг моҳиятини билиш учун адресант ҳам ўзига яраша гап-сўзлар, ҳаракатларни амалга оширади, яъни нуткий мулоқотга киришади. Сабабларни аниқлаш учун пайдо бўладиган кундалик эҳтиёж “сабаб” нуткий этикет вазиятини юзага келтиради. Адресант нуткий этикет вазиятини ҳосил қилиш учун стимул-реплика кўринишидаги машҳур, махсус туртки *нега-нима* учун саволини беради. Саволнинг бош қисми *нега* сўроқ олмоши билан ифодаланган.

Ўзбек тили ўқитувчилари хорижий талабаларга инглиз амалий грамматикасини ўргатиш жараёнида уларнинг диққат-эътиборини алоҳида *нега-нима* учун саволининг грамматик шаклида тўхтатишга ҳаракат қиладилар. *нега* саволининг грамматик шакли одатдаги махсус саволлар грамматик шаклидан фарқ қилмайди. Бироқ бу бежиз эмас. Сабабият сабаб ва оқибатни ўзаро алоқадор қилади. Сабаб бирламчи, оқибат иккиламчи. Яъни сабаб оқибатни туғдиради. Шунинг учун реакция-репликада нарсаси ва ҳодисалар ўртасидаги умумий муҳим алоқани ифодаловчи сабаб-оқибат муносабатларини қувватлантирувчи учқунлар ётади ва унинг таркибида *чунки* сўзининг мавжудлиги ҳам бежизга эмас. Ўқувчилар *нима* учун...? саволига жавобни айнан шу *чунки* сўзи билан бошлашга ҳаракат қиладилар. Ўқитувчи анъаналарга содиқ қолган ҳолда, аввало, ўқувчининг ўзини саволларга жавоб беришдан тўхтатиб, жавобни *чунки* дан бошламаслик, бу одобсизлик эканлигини уқтирган ҳолда маслаҳат беради. Бироқ ҳозирда жуда кўплаб тенденциялар ўзаро алмашди. Ўқитувчи томонидан билдирилган фикр ва панд-насихатлар бир пайтлар тўғри ҳисобланган бўлса, ҳозирга келиб *нега* – *негаки* муносабатлари шитоблик билан оғзаки сўзлашув нуткига мустаҳкам ўрнашмоқдаки, ҳеч ким уларнинг андишасизлик аломати эканлиги ҳақида асло бош қотирмапти, аксинча, ушбу муносабатларнинг кенгайтирилган шакллари билан бирга параллел тарзда яшовчанлигини мустаҳкамлаб бормоқда:

Бирпас олдида чакчақлашиб турдик. У хай-хўйлаб ўтган-кетганни чақирар, идиши бўлса, идишини, бўлмаса – қўйни-қўнжини олмага тўлатиб жўнатар эди.

– Пулини нега олмаяпсан?

– Э, отамга қавм бўлади, ноқулай. (чунки)

– Буниси-чи?

– Э, эна жамоатимиздан қариндош...(сабаби)

– Олманг кўп бўлса, давлатга топширвормайсанми, бундай қилиб ўтиргунча?

– Қарзим борми? Арзон олади! (Нега?)

– Ахир, ҳаммага текин улашяпсан-ку?

– Э, бири ҳеш, бири табор. (сабаб)

– Сенга бегонаси бормикан Бойсунда?

– Бор, – деди Рамазон тиржайиб. – Мана – сен!

Мусофир, сотқин, шаҳарлик!

У кечкурун бир тўрхалта сара олма кўтариб уйимизга келди.

– Яхшими, ёмонми, шоир номинг бор, кўчада олма кўтариб юрсанг обрўинг бузилади, дедим...(сабабини ўзига хос тарзда ифодалаган. Боғловчиларнинг ҳолати

ҳам йўқ.)[2:7].

Одатда расмий адабий суҳбатларда нега, нима учун деган саволларга чунки боғловчиси ёрдамида жавоб берилади. Э.Аъзамнинг ўзига хослиги шундаки, халқнинг жонли мулоқотини асарга тўғридан-тўғри олиб қиради.

Юкорида келтирилган парчадан ҳам Рамазон дўстининг “Пулини нега олмаяпсан?” деган саволига ўзича, ўз ҳолича табиий жавоб беради: (Э, отамга қавм бўлади, ноқулай. – Буниси-чи? – Э, эна жамоатимиздан қариндош...) жумлаларга чунки сабаб боғловчисини қўшса ҳам бўларди, аммо шарт ҳам эмас.

Яна бир мисол:

— Кечирасиз, мен боролмайман.

— Нега?

— Негаки... мен ўзим шунакаман, — деди Муқаддас. — беш олган куним ҳеч дарс тайёрлай олмайман. — Бўлмаса... кинога борайлик! — дедим мен. дедим. шв сўзни айтишга журъат этганимдан ўзим ҳам хайрон қолиб, қизариб кетдим”[1:23].

Эркин Аъзам услубидан фарқли ўлароқ. Одил Ёқубовда грамматик қолиплардан кўпроқ фойдаланилгани маълум бўлди. “Нега?” деган саволга “Негаки...” деб жавоб берилмоқда.

Биз мисол тарикасида келтирган гуруҳлар уларнинг тўрт - мустақил, чегарадош, комбинацияланган ва ҳамроҳ каби гуруҳларига мансубдир. Бизнингча, “устунлик”, “мойиллик”, “тахмин”, “зарурат”, “зиддият” каби вазиятлари мустақил; “таклиф”, “нийат”, “сабаб” каби вазиятлар чегарадош ҳисобланади. Чегарадош вазиятларнинг мураккаб, комбинацияланган диалог-суҳбатларни вужудга келтириш хусусиятларининг мавжудлиги уларнинг яна такрор шаклланган “устунлик”, “эҳтимоллик”, “гумон”, “истаксизлик”, “пушаймонлик”, “хижолатчилик” гуруҳларига алоқадор қилиб қўяди.

“Омад, қониқиш, роҳатланиш”, “буйруқ, тақик”, “ҳукм”, “қайғуриш, ҳавотирланиш» вазиятларини гуруҳларнинг комбинацияланган турига киритилади. Яна қайта шаклланган тематик гуруҳлари ичидан “ишонч – ишончсизлик”, “умидсизлик”, “асабийлашиш”, “таажжуб – гумон”, “қониқиш – ҳамдардлик”, “бефарқлик”, “бўйсунмиш – бўйсунмаслик” гуруҳларининг компонентлари кўп қўлланилади.

“Умидсизлик”, “асабийлашиш”, “ҳукм”, “ҳурмат”, “эҳтимоллик”, “гумон”, “пушаймонлик” гуруҳлари ноуниверсал янги аниқланган гуруҳлар сирасига қиради. Улар ичидан фақат “ҳурмат” гуруҳи компонентлари соф ҳолда қўлланилади. Шунинг учун соф гуруҳлар сирасига киритилади. Нуткий вазият жараёнида “мурожаат”, “миннатдорлик”, “илтифот” тематик гуруҳлари ўз позицияларини ўзгартирмади. Улар универсал ҳамроҳлар сифатида ўз позициясида қандай мустаҳкам ўринни эгаллаган бўлса, янги аниқланган тематик гуруҳлар ичида ҳам ўз позициясини йўқотмайди. Қуйидаги диалоглар орқали ушбу ҳолатларни намойиш қилиш мумкин:

“Омад, қониқиш, роҳатланиш”

Ўзбек тилида қуйидагича ифодаланади:

А. Устоз (мурожаат), мен танловда ғолиб бўлдим!

Б. Қандай ақлли бола! (илтифот) Табриклайман!

А. Мен қандай раҳмат айтишни билмайман. Сиз

менга кўп ёрдам бердингиз. Мен буни жуда қадрлайман. (миннатдорлик)

“Таклиф”

А. Мободо картани ўйнашни истамайсизми? (мурожаат) Сиз бу ерда энг ақлли одамсиз. (илтифот) Мен сизлар билан карта ўйнашни яхши кўраман.

Б. Нега бўлмас экан?

А. Ох, раҳмат. (миннатдорлик)

“Зиддият”

— Мабодо... кейин, тўрмушда қийналиб қолсанг... ахмоқлик қилиб юрма, олдимга бор. Тўғри боравер, тушундингми? (мурожаат, маслаҳат)

— Сўлаймон ака! (мурожаат)

— Тушундингми? — юзимга қарамасдан деди у ва жавобимни ҳам кўтмасдан вазмин, оғир қадамлар билан ҳовлидан чиқиб кетди. Тишимни тишимга босиб, муштимни тўгдим.

“Йўқ бормайман, ҳеч қачон бормайман!” У менга бир оғиз илик сўз айтмади, нимага шундай қиялсан, деб бир оғиз сўрамади ҳам. менинг дилимда ҳам ўзимга яраша бир дардим борлигини билишни истамади!.. “Йўқ, раҳмат, бормайман!” [1:27].

Мулоқотда суҳбатдошлардан бири қанчалар ғамхўрлик билан мурожаат қилмасин, барибир тингловчи уни рад этмоқда. Бу ҳолат мулоқотда муайян зиддиятни келтириб чиқаради.

Ўзбек институционал ва спонтан дискурслардаги мурожаат қолиплари жамият томонидан қабул қилинган нутқий мулоқот этикети тур ва шакллари

Адабиётлар

1. Одил Ёқубов. Муқаддас. – Тошкент: // “Адабиёт ва санъат”, 1963. – 47-б.
2. Ёркин Аъзам. Эртанг билан хайрлашув: Анойининг жайдари олмаси. Қиссалар ва ҳикоялар. -Тошкент: ЎЗМЭ, 2007. 200-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада мурожаатнинг институционал ва спонтан дискурста функционал типологияси ҳақида фикр юритилган. Шунингдек, ўзбек институционал ва спонтан дискурслардаги мурожаат қолиплари, нутқий мулоқот этикети тур ва шакллари ҳамда ўзбек халқи мулоқот этикети бошқа миллатлар, хусусан, ғарб мурожаат шакллари билан фарқланиши ўрганилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается функциональная типология обращения в институциональном и спонтанном дискурсе. Также исследуются модели речи в узбекских институциональных и спонтанных дискурсах, типы и формы речевого этикета, а также различия между формами речевого этикета узбекского народа в других странах, особенно на Западе.

SUMMARY

The article discusses the functional typology of addressing in institutional and spontaneous discourse. It also examines the patterns of speech in Uzbek institutional and spontaneous discourses, the types and forms of speech etiquette, and the differences between the forms of speech etiquette of the Uzbek people in other nations, especially in the West.

ФРАЗЕОЛОГИК ПОЛИСЕМИЯ ШАКЛЛАНИШИНИНГ ЛИСОНИЙ АСОСЛАРИ

С.Ж.Рахимова – ўқитувчи

Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги ТАТУ Ўрганч филиали академик лицейи

Таянч сўзлар: полисемия, фразема, ибораларда кўпмаънолилик, маънодошлик, семантика, стилистика, лисоний имконият.

Ключевые слова: полисемия, фразеология, множественность во фразах, семантика, стилистика, лингвистическая возможность.

Key words: polysemy, phraseology, plurality in phrases, semantics, stylistics, linguistic possibility.

Фразеологик бирликлар лисоний жиҳатдан тадқиқ этилганда уларни бошқа тил бирликлари билан грамматик, семантик жиҳатдан фарқлаш зарурати ҳам юзга келади. Жумладан, Н.М.Шанский, В.В.Виноградов, О.С. Ахманова, В.Л. Архангельский, Ю.А.Гвоздарев, С.Ройзензон, Ю.Авалиани, А.Бушуй каби рус тилшунослари фразеологизмларнинг семантик ҳодиса эканлигини таъкидлайди [1:246-300]. Айрим тилшунослар З.Г.Ураксин, Г.А.Байрамов, Ф.А.Ғаниев, Г.Х.Ахунзянов, Л.К.Байрамова, М.Ф.Черновлар [3], хусусан, ўзбек тилшунослари билан Ш.Раҳматуллаев, Б.Ўлдошев, А.Маматов кабилар *икки ёки ундан ортиқ сўздан таркиб топган, тузилиши жиҳатидан бирикмага, гапга тенг, мазмунан сўзга муқобил, яхлитлигича устама кўча маъно ағлабдиган лугавий бирикларни* [4] фразеологик бирик

ҳисоблайдилар.

Иборалар соҳасида чуқур тадқиқотлар олиб борган Ш.Раҳматуллаев фразеологик бирикларнинг маъно табиатини *биттадан ортиқ сўз яхлитлигича маълум бир образ асосида, кўчириш йўли билан семантик тараққиётни бошдан кечирилади* [5] деб таъкидлаб, муайян образ асосида юзга келган маънога фразеологик маъно деб қарайди.

Фразеологик бирикмаларнинг шаклланиш жараёни ҳақидаги илмий изланишлар, фразеологик бириклар таҳлил қилинганда уларнинг ҳосил бўлиши, кўпинча, ўхшашликка асосланишини кузатиш мумкин. Айниқса, полисемантик ибораларда: *Boshlarini bir joyga qovushtirdi* – 1) hamjihat bo‘lib birlashtirdi 2) oila qurdirdi. *Boshi aylandi* – 1) behud bo‘ldi, muvozanatini yo‘qotdi 2) esankiradi.

Б.Болтаева ўзининг тадқиқотларида фразеологик бирликларнинг шаклланиши, хусусан, полисемияга доир айрим таҳлилларни олиб борган: *“Косани ерга уриб чилтарчин қилди* гапида эркин боғланма таркибидаги *ер* ва *урмоқ* сўзларининг ўзаро уйғун маъновий ҳамда синтактик бирикувидан *“косани ерга уриш”* ҳаракати билан боғлиқ, таркибидаги сўзларга хос маънони ифодалайди. *Кечаги йиғилишида уни роса ерга уришди* гапида эса эркин боғланмага хос маънонинг трансформацияси унинг фразеологик бирликка хос бўлган *“ортиқ даражада камситмоқ”* маъносини шакллантиради.

Аммо бошини олиб чиқиб кетмоқ, оёғини қўлига олиб, ўпкасини қўлтиқламоқ, оғзига оқ ит кириб, қора ит чиқади каби фразеологик бирликлар сўз бирикмаси тарзда ишлатилмайди. Инсон ўз фаолиятида *“бошини олиб чиқиб кетиш”*, *“ўпкасини қўлтиқлаш”* каби ҳаракатларни бажариши мумкин эмас. Бу ўринда сўз бирикмасини унга хос бўлмаган тарзда татбиқ этиш, семантик трансформациялаш асосида фразеологик бирликка хос маъно шаклланади. Демак, сўз бирикмалари ва фразеологик бирликлар семантик, лексик, лексик-семантик, семантик-синтактик трансформацияланади ва бу жараёнда семантик трансформация ва образлилик фарқловчи дифференциал белгилар бўлади [7:9].

Таъкидлаш лозимки, ўзбек тилида полисемантик фразеологизмлар кам ўрганилган У.Рашидова тилшунос Ш.Раҳматуллаев тадқиқотларини чуқур ўрганиб, унинг таҳлилларига таянган ҳолда ўзбек тилида полисемантик фразеологизмларнинг миқдори кам эканлигини таъкидлайди: *“Маълумки, полисемия (кўп маънолилиқ) ҳодисаси сўзга ҳам, иборага ҳам хосдир, лекин бу ҳодисанинг лексикада ва фразеологияда тарқалиш даражаси бир хил эмас. Проф. Ш.Раҳматуллаевнинг ҳисоб-китобларига қараганда, «ўзбек тилидаги сўзларнинг фақат 20 фоизигина полисемантик бўлса, «Ўзбек тилининг қисқача фразеологик луғати» (1964) да талқин этилган 998 та иборанинг. 156 таси кўп маъноли» хусусиятга эга[1:8].*

«Фразеологик полисемия дейилганда иборанинг ўзи биттадан ортиқ фразеологик маъно англатиши» [1:13] тушунилади. Фразеологияда ибораларнинг асосий қисми бир маъноли, моносемантик хусусиятга эгадир. Тилимиздаги ибораларнинг тахминан бешдан бир қисми икки ва ундан ортиқ маънога эга экан. Дарслик ва қўлланмаларда ҳам полисемантик фразеологизмларга нисбатан кам намуналар келтирилади.

Кўп маъноли ибораларни жадвал кўринишида қуйидагича ифодалаш мумкин:

1-жадвал

№	Полисемантик фразеологизмлар	Боғлиқ бошқа маъноси	Боғлиқ бошқа маъноси
1	бағри хун бўлмоқ	1) зик бўлди	2) руҳан азобланди.
2.	баланд келмоқ	1) енгди	2) устун келди, ғолиб келди.
3.	бармоғини тишламоқ	1) ҳеч нарса қилолмай, натижага еришолмай қолди	2) афсусланди.
4.	ади-бади айтишмоқ	1) турли мавзуда енгил-елпи суҳбатлашди	2)сўз ташлашди, жанжаллашди
5.	акли кирмоқ	1) эс - ҳушли бўлди	2) англади, тушунди
6.	авж олмоқ, авжига минмоқ, авжига чиқмоқ	1) ривожланди	2) зўрайди, кучайди.
7.	баданидан ўтиб кетмоқ	1) жисмига чуқур таъсир қилди	2) руҳига чуқур таъсир қилди

Омоним фразеологизмлар билан полисемантик фразеологизмлар шакл жиҳатдан ўхшаш бўлгани учун уларни фарқлаш қийинчилик туғдириши мумкин. Қолаверса, полисемантик ибораларнинг маъно нозикликлари кўпинча қўлловчилар томонидан мақсадли ишлатилса-да тингловчи ёки ўқувчилар томонидан бир хил маънода тушунилаверади. Аслида контекстда уларнинг маъновий тафовутлари сезилиб туради:

2-жадвал

№	Контекст	маъноси	Контекст	маъноси
1.	У кутавериб бағри хун бўлди.	1)зик бўлди	Уйлайвериб бағри хун бўлди	2)руҳан азобланди
2.	Синглисининг бахти учун бармоғини тишлади.	1) ҳеч нарса қилолмай, натижага эришолмай қолди	Бундан бир иш чиқмаслигини англаб бармоғини тишлади.	2) афсусланди
3.	Шунча йил қўшни бўлиб яшаб, уйига бир марта ҳам бурун суқмаган экан.	1) кирмоқ	Бировнинг ишига ҳеч қачон бурун суқмасди.	2) аралашмоқ

Умумхалқ тилида *“қулоқ солмоқ”* ибораси қўлланилади. Мазкур ибора контекстда *“тингламоқ”* [6], *“айтганини қилмоқ”* [6] каби маъноларда ифодалани айрим манбаларда таъкидланади. Қуйида унинг баъзи нутқ вазиятлари билан боғлиқ маъноларини таҳлил қилиб кўрамиз.

Масалан, ушбу жумлада *уринишларига қулоқ солиб туриши* бирикмасини *“эътибор қилиш”* маъносида тушуниш мумкин, чунки гапнинг давомиди яна қулоғига сўзи қўлланган бўлиб у садо сўзга нисбатан маъно ифодалайди: *Ўрин гулларининг ерга унсиз уринишига қулоқ солиб тураркан, тўсатдан қулоғига алланечун унутилган аммо қадрдон бор садо эшитилгандай бўлади/* (Ў.Ҳошимов, 200-б.).

Қуйидаги жумлада *“қулоқ солмоқ”* ҳақиқатан *тингламоқ, эшитмоқ* маъносида келмоқда: *Гап кечаги авария ҳақида кетаётганини сезди-ю, нафасини ичига ютиб қулоқ солди* (Ў.Ҳошимов, 409-б.). Навбатдаги ўринда ҳам қулоқ солмоқ ибораси *“эшитмоқ”* умумий маъносида ишлатилган, аммо иккала жумлада айнан

бир маъно киррасини ифодалаётгани йўқ: */У қўзларини чирт юмди-да, ташқарида гувиллаётган шамолга қулоқ солди/* (217-б.). Бу ўринда ҳар иккала *“қулоқ солмоқ”* иборасидан олдин келган *“нафасини ичига ютмоқ”* ва *“қўзларини чирт юммоқ”* бирикмалари вазиятга ўз таъсирини кўрсатмоқда.

Муаллиф ўз асарида мазкур иборани кўп марта қўллаган, улардан турли маъноларни, ҳолатларни ифодалашда унумли фойдаланган: */Сирожибдин унинг гапларига беихтиёр қулоқ солди*. Шунингдек, муаллиф *қулоқ солмоқ* иборасининг *“қулоқ тутмоқ”* шаклини ҳам барабар ишлатган ўринларни кузатиш мумкин: */Сирожибдин яқин келиб қулоқ тутди*. Шунда Сайфиддин ака унинг оғзидан коньяк хиди келаётганини пайқаб, кўнгли тагин ғаш тортиди (399-б.).

Хуллас, ўзбек тилида полисемантик фразеологизмларни алоҳида ўрганишга эҳтиёж сезилиб турибди. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, шунингдек, ибораларнинг махсус изоҳли луғатларида келтирилган фраземаларнинг полисемантик имкониятлари тўла

очилмаган. Биргина “қулоқ солмоқ” ибораси тўрт маънода қўлланиб, нутқни бойитишга хизмат таҳлилидан маълум бўлиб турибдики, икки эмас, уч қилмоқда.

Адабиётлар

1. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. –Тошкент: «Фан», 1966. 8-б.
2. Бушуй А.М. Библиографический указатель литературы по вопросам фразеологии. Вып.IV-V. –Самарканд: 1976. 1979. –С.300-246.
3. Бушуй А.М. Лексикографическое описание фразеологии. – Самарканд: 1982. –С.114.
4. Йўлдошев Б., Рашидова У. Ўзбек фразеологияси. Библиографик кўрсаткич. –Тошкент: «Наврўз», 2016. 48-б.
5. Раҳматуллаев Ш. Нутқимиз кўрки. –Тошкент: «Фан», 1970, 56-б.
6. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. –Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти. 1992, 5-б.
7. Болтаева Б. Ўзбек тили фразеологик бирликларининг трансформацияси (семантик-прагматик таҳлил): Филол.фан.фалсафа док. (PhD) дисс...автореф. –Самарканд: 2019, 51-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада фразеологик полисемияни лисоний, семантик, стилистик таҳлил қилиш асосида муайян хулосаларга келинган. Мавзунинг тадқиқ этилиши таснифланган ва муайян даражада муносабат билдирилган. Фразеологик бирликларнинг контекстда ифодалаётган маънолари, ибораларнинг кўпмаънолилиги ва маънодошлигини фарқлаш, изоҳлашга доир мисоллар асосида айрим таклиф-мулоҳазалар баён қилинган.

РЕЗЮМЕ

Статья основана на лингвистическом, стилистическом анализе фразеологической полисемии в художественном тексте с конкретными выводами. Изучение предмета было засекречено и в определённой степени среагировало. На основе примеров из интерпретации были описаны некоторые пропозиции, дифференцирующие значения фразеологизмов в контексте, множественность и многозначность выражений.

SUMMARY

The article is based on a linguistic and stylistic analysis of phraseological polysemy in a literary text with specific conclusions. The study of the subject was classified and reacted to a certain extent. Based on the examples from the interpretation, some propositions were described that differentiate the meanings of phraseological units in the context, as well as the multiplicity and polysemy of expressions.

СПОРТ ТАРАҒЫНДАҒЫ ШЕТ ТИЛ ӨЗЛЕСТИРМЕЛЕРИН ДУРЫС ПАЙДАЛАНЫҒЫ ҲАҚҚЫНДА

А.Қ.Утепбергенов – биология илимлерининг кандидаты, доцент

Ш.Ж.Кошанов – студент

Әжисияз атындағы Нөкис мамлекетлик педагогикалык институты

Таянч сўзлар: чет тиллар, ўзлаштирмалар, ўзлаштириш, футбол, волейбол, баскетбол, спорт.

Ключевые слова: иностранные языки, заимствования, усвоение, футбол, волейбол, баскетбол, спорт.

Key words: foreign language, borrowing, assimilated, football, volleyball, basketbol, sport.

Жәмийетимиздин ҳәр бир тараўының өзине тән сөзлери, сөз дизбеклери, терминлери ҳам түсиниклери болады. Көпшилик жағдайларда қәнигелердин маманлығы ҳам өлшемлери олардың өз тараўындағы қолланылатуғын профессионализм ҳам терминлерди жақсы билиўине ҳам қолланыўына байланыслы екені мәлим.

Гейпара ўақытларда, күнделикли турмыста сөйлешушлер өз пикирлерин ҳам ойларын анық ҳам дәл етип түсиндире алмай қыйналады, албырайды ҳам пикирин орынлы билдире алмайды. Олар шет тиллерден кирген сөзлердин мәнилерин былғастырып, жеткиликли мысаллар менен басқаларға түсиндире алмайды. Нәтийжеде тыңлаўшылар оның сөзлерине ҳам айтылып атырған терминлерге түсинбей қалады.

Тәжирийбелли педагоглардың «Қыйын пән жоқ, ал сол пәнди жақсылап түсиндире алмайтуғынлар көп», - дегени жүдә дурыс.

Өлбетте, тыңлаўшылардың айтылған сөзлерди ҳам гәплерди түсиниў қәбилети де ҳәр түрли болатуғыны сөзсиз. Бирақ, көпшилик жағдайларда, тыңлаўшы адамлардың түсиниўи сөйлешушиниң сөз шеберлигине байланыслы болатуғыны анық. Әсиресе, бизиң қәнигелердин қыйналатуғын жағдайлары, бириншиден, ана тилимизде қолланылып жүрген шет тиллерден өзлестирилген сөзлердин мәнилерин анық түсинбегенлигинен ҳам екіншиден, ана тилимизде сол мәнилерди беретуғын өз терминлериниң жетиспеўшилигинен келип шығады.

Өлбетте, дүньяда сап таза тилдин өзи жоқ. Хәмме тиллер өз ара сөзлерди өзлестире алады. Өзинде жоқ, сөзлердин орнына шет тиллердеги сол мәнилерди дәл ҳам туўры беретуғын сөзлерди алыўы тәбийий жағдай. Дурыс ҳам орынлы алынған шет тил сөзлери алыўы тилди эззилетпейди, ал керисинше тек байытады ҳам көркемлейди. Әсиресе, ҳәзирги глобалласыў дәўиринде дүнья тиллериниң өз ара байланысы ҳам бири-бирине

тәсири жүдә күшеймекте. Мысалы, социал-экономикалық, сиясий ҳам компьютер терминлери ҳам профессионализмлери грек, латын, англичан, француз тиллеринде жүдә жақсы раўажланған ҳам дүньяның басқа тиллери солардың терминлерин алған. Медицина, биология ҳам химия терминлерин көпшилик дүнья тиллери латын, грек ҳам европа тиллеринен алып пайдаланбақта. Спорт ҳам дене тәрбиясы тараўлары терминлерине англичан тили жүдә бай. Сол тилдин терминлерин дүньяның көпшилик тиллери алып, өзгертпестен пайдаланбақта. Әскерий лексика голланд ҳам немис тиллеринде кең раўажланған болып олардың профессионал лексикасын көплеген басқа тиллер өзлестирген. Ал, өзге тиллерде пайдаланылып жүрген араб ҳам парсы тиллериниң сөзлери көпшилик жағдайларда мусылман динине байланыслы болып келеди.

Бирақ, тилекке қарсы, көпшилик адамлар, әсиресе оқыўшы хәм студентлер сол шет терминлерден алынған өзлестирме профессионализм хәм терминлердин мәнилерин толық түсинбей надурис пайдаланады.

Хәзирги күнде футбол, волейбол, баскетбол, бокс, хоккей, бейсбол, гандбол ҳам басқа да спорт тараўларынан көплеген англичан тили терминлери хәм профессионализмлери қарақалпақ тилиниң жазба хәм айызеки түрлеринде кең қолланылып келмекте. Себеби, бул спорт түрлери Англияда IX әсирден баслап пайда болып, дүньяның мәмлекетлерине кең тарқалған. Соның ушын да бул спорт терминлериниң көпшилиги ги дүнья жүзине тиллери тәрәпинен англичан тилиндеги мәниси хәм айтылыўындай етип қабылланған.

Қарақалпақ тилинде англичан хәм басқа шет тиллерден өзлестирилген ҳәр түрли спорт терминлери тап ана тили сөзлериндей үйреншикли болып қолланылып келмекте. Мысалы: арбитр, аут, автодром, альпинист, аэробика, апперкот бадминтон, байдарка, баскетбол, бандаж, барьер, баттерфлей, бейсбол, биатлон, бильярд, бита, блок, бобслей, бокс, боксер, боулинг, борцовка,

брусся, брэк, ватерполо, велотрек, бутсы, ветровка, велодром, велокросс, волейбол, гандбол, гантикап, гетры, гантели, гимнастика, граната, гол, голкипер, гольф, канат, джеб, допинг, дриблинг, жокей, каное, капа, каратэ, кеды, кимано, клинч, козел, кольцо, конь, корнер, комбинация, крикет, кроль, кросс, кроссмен, кубок, кроссовка, клюшка, коньки, лидер, матч, лыжа, нокаут, нокдаун офсайд, пас, перчатка, пенальти, пинг-понг, инсайд, партнер, пас, пируэт, приём, ракетка, раунд, регби, судья, таим, рекорд, ринг, рефери, старт, спринтер, спорт, спортсмен, тактика, тандем, техника, трамплин, теннис, тренер, тренинг, турнир, турник, трико, сетка, фальстарт, фол, футбол, футболист, форма, финиш, хоккей, хоккеист, чемпион, шайба, шиповки, штанга, танкетки, шахматы, шашки, шлем, шхуна, щиток, штрафной, эстафета, яхта, яхтсмен хэм т.б.

Бул терминлерди каракалпак тили лексикасы жақсы өздестиргенлиги нәтижесинде олар түбир хэм тийкарларына каракалпак тилинің сөз дәретіуші, көплік хэм сеплік жалғауларын арқайын бириктирилип, жаңа сөзлер хэм олардың формалары дәрететуғын болды. Мысалы: спорт-спортшы, спортшылар, спортқа, спорттан, спорт түрлері; футбол-футболшы, футболшылар, футбол түрлері, футболға, футболдан, футболға, футболшыдай, футболшы яңлы, тап футболдағыдай хэм т.б.

Усы күнде каракалпак тилине англичан тилинен рус тили арқалы кирген тек ғана футбол спорты бойынша 50 ден аслам термин хэм профессионализмлер ана тили сөзиндей болып үйреншили қолланылып келмекте. Мысалы: аут, бутсы, вратарь, зал, гетры, тренировка, кеды, перчатки, майка, олимпиада, офсайд, стадион, носки, угловой, ветровка, пенальти, пас, сетка, стади-

он, тренер, тренировка, трусы, турнир, угловой, форма, футбол, футболист, футболка, чемпион, чулки, шорты, штрафной, щиток хэм т.б.

Сондай-ақ, каракалпак тили француз, грек, латын, немис хэм басқа европа тиллеринен көплеген спорт терминлерин өздестирген. Олар хәр күни телевидение, радио, газета-журналлар бетлеринде, мектепке шекем-ги, мектеп, лицей, колледж хэм жоқары оқыу орынларында, олардың оқыу-методикалық әдебиетларында хэм каракалпак аўызеки сөйлесиу тилинде кеңнен пайдаланылмақта.

Усы күнде көпшилик жағдайларда шет тиллерден кирип келген спортқа тийисли сөзлерди надурис айтыу, қәте жазыу хэм толық түсинбеулер ушырасып турады. Мысалы: футбол-путбол, падбол, бадибол, офсайд-апсайд, штрафной-ыштрап, велосипед-белсебед, беле-себет, волейбол-балыйбол, вратарь-баратар, машина-машын, бутсы-ботси, кеды-кета, граната-гранат, коньки-канки, финиш-пинш, гиря-гир, фестиваль-пестибал, эстафета-эстапет, резина-разанки, цилиндр-силиндр, скамейка-скамики, аферист-априс, бюллетень-блитон хэм т.б.

Жоқарыда келтирилген мысаллар бул өздестирилмелерди еле де тереңирек изертлеу, бир дизимге түсиру, системаластыру, хәр қыйлы сөзликлер дүзиу, улыуа билим беріу мектептеринде, академиялық лицейлерде, колледжлерде хэм жоқары оқыу орынларында жақсылап түсиндирип оқыту хэм қолланыуды үйретиу, газета-журналлар бетлеринде, радио-телевидениеде, аўызеки сөйлесиуде дурыс айтып, туўры жазыу хэм қолланыу жүдә зәрур екенлигин көрсетип тур.

Әдебиетлар

1. Кошанов К.М. Взаимодействие русского и каракалпакского языков в области номинативной лексики. – Нукус: 1989.
2. Карибаева А.У. Русско-каракалпакский терминологический словарь по физической культуре и спорту. – Нукус: 1980.
3. Насыров Д.С., Кошанов К.М. Проблемы двуязычия и многоязычия в Каракалпакии. – Нукус: 1990.

РЕЗЮМЕ

Мақолада спорт сохасида чет тил сўзларининг ўзлаштирилиши ва фойдаланилиши ҳақидаги материаллар баён этилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена иностранным заимствованиям в области спорта и их использованию.

SUMMARY

The article is devoted to borrowings from English language in the field of sports.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ ҮСТКИ КИЙИМДИ БИЛДИРЕТУҒЫН АТАМАЛАРДЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АНАЛИЗИ

Қ.Зайрова – таяныш докторант

Бердақ атындағы Қарақалпак мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: тарихий лексика, лингвистик таҳлил, атама, ўзлаштира сўз, кийим-кечак лексикаси, ичук, чакмон, чапон, пальто, пусин, плащ.

Ключевые слова: историческая лексика, лингвистический анализ, термин, заимствованные слова, лексика предметов одежды, ичук, чакмон, чапан, пальто, шуба, плащ.

Key words: historical vocabulary, linguistic analysis, term, borrowed words, vocabulary of clothing items, ichuk, chakmon, chapon, coat, fur coat, cloak.

Кийим дегенде инсанға тән, өмир талабынан келип шыққан, қандай материалдан тигилиуине қарамастан, адамның денесин бастан-аяғына шекем, айырым халларда билек хэм қол ушына шекем жауып туратуғын затлар жәмленбесин түсинемиз. Кийимнің жүзеге келиуі, формаларының көбейуі адамлардың жасау, мийнет етиу, олардың мәдений раўажланыуы, эстетикалық ойлау қәбилетинин раўажланыуы менен де байланысly. Кийимлер жәмийет раўажланған сайын ол да раўажланып барады. Тарийхый раўажланыуы барысында басқа мәмлекетлер хэм халықлар менен экономикалық хэм мәдений байланыслары тийкарында жаңа атамалар кирип тилдің сөзлик қорын байытып барды хэм тилдің ҳазирги басқышында кийим-кеншек

материаллары түрлеринин өзгергени менен көбирек байланысly. Кийимлер халықтың узақ тарийхый басып өткен жолы, оның миллий өзгешелигин көрсететуғын бай мийраслардан бири есапланады. Мине, бундай бай мийрасларды үйрениу тил билиминин аҳмийетли мәселелеринен бири болып саналады.

Тил илиминде әдетте сөзлик курамды классификациялауда түрли жағдайлар есапка алынып, мәнили сөзлерди аңлататуғын типлик өзгешеликлерине сәйкес оларды тематикалық топарларға ажыратып қарайды. Усы көз қарастан каракалпак тилиндеги кийим-кеншек атамаларын хәр түрли тематикалық топарларға бөлип қарауға болады. Кийимлер анықлауышлы сөз дизбегі түринде *бас кийим, үсти*

кийим, аяқ кийим болып қолланылады хэм бул қарақалпақ әдебий тилинде нормаға айланған.

Үсти кийим мәнісін билдиретуғын атамалар хәзирги қарақалпақ әдебий хэм аўызеки сөйлеу тилинде өнімлі жумсалады. Олар халықтың тарийхы, этномәдений өзгешелигин көрсетиуши тарийхыйлықты өтмишти аңлатса, ал кейинги жылларда пайда болған заманагөй кийим-кеншеклер мәдений раўажланыўды билдиреди. Үсти кийимлерден *ишик, кебенек, тон, постын, шекпен, гүпи, гүмпей, гүртеше* XIX әсирде рус тили арқалы кирип келген атамалардың айырымлары (*фуфайка*) да соңғы дәўирде тилимизде қолланыўдан бираз қалып, тарийхый лексикаға айланып бармақта. *Шапан* атамасы ғәрезсизликтен соң миллийлигимиз қайта тикленгеннен соң бул кийим хэм оның атамасының қолланылыўы жеделлиги кеңейди. Тилимизде қолланылатуғын үсти кийимлерди а) қалың үсти кийимлер (*тон, пальто, куртка* хэм т.б.); б) жеңил үсти кийимер (*бешпент, камзол, костюм* т.б.); в) белден төменге кийилетуғын үсти кийимлер (*юбка, шалбар, шорты*) деп ажыратып қараўға болады. Биз усы мақаламызда қалың үсти кийимлердің айырымларына тоқтап өтиўди мақул көрдик.

Тон – ийленген қой терисинен, жүн жағы ишине қаратылып, тигилген жыллы кийим, постын. Тон ески жазба естеликлерде улыўа кийим мәнісін аңлатқан. Мысалы, *тон күрүтти-кийимин кеўдирди, кәў тон обрамас, кәңгәшлік билір артамас – кең кийим тозбас, кеңесли ел азбас* [1,3:370]. Хәзирги әдебий тилимизде де *тон* менен байланыслы нақыл-мақаллар жүдә көп қолланылады. Көбинесе, *тон* үсти кийимине байланыслы дөреген нақыллар социальлық жағдайларға байланыслы келип шыққан. Мысалы: «*Ат, тоны бар кисиниң, той жыйынға барысы бар*», «*Киймесең де тоның болсын*», «*Ат–тоны бар кисиниң, алғы-бергиси бар*», «*Танымаған жерде тон сыйлы*» хэм т.б. Ш.Норбоеваның мийнетинде *тон* сөзиниң түркий тиллердеги мәнилерин салыстырып, бул атама хәр түрли үсти кийим мәнісін аңлатқанын, оның шийки зат териге байланыслы аталғанын конкретлестиреди. Атап айтатуғын болсақ, хакас тилинде *тон*-«постын», тува тилинде *тон*-«постын», «халат», ноғай тилинде *тон*-«тери», «тулып», яғный *tonlav* (өлген хайўанның терисин шылыў), *tonlyk*-«кийимге мөлшерленген тери», татар тилинде *тин*-«тон», «постын», *tunalu*-«тери (син) шылыў» мәнилеринде жумсалған. Соны да айтып өтиў керек, себеби кийим өзиниң атқаратуғын функционаллық хызметинен тысқары, дәслепки кийим атамаларының шийки өнімге байланыслы да аталыўын шамалаўға тийкар болады [2:89]. - деп көрсетеди.

Постын – қой, түлки, суўсар терилеринен тигилген, суўықта кийилетуғын сыртқы кийим, тон. Қарақалпақ тилиниң қубла диалектинде *пичмәк-келте постын* дегенди билдиреди. *Постын* атамасы тәжик тилинде «хайўан териси» мәнісін аңлататуғын пост (тери) атлық сөзине -ин аффиксин қосылып жасалған сөз болып, хәр қыйлы териден исленген суўықта кийилетуғын үсти кийимди аңлатады [3:III,197]. Мысалы: *Үстинде мен көрмеген мамықтан постыны бар, бир бухаралыдан сорасам, ең суўық арқада өсетуғын соболь деген хайўанның териси дейди* [12:III,123].

Гүмпей/гүпи – ишине пахта хэм жүн салып тигилген қалың қысқы жыллы кийим. Тилимизде ушырасатуғын *гүпи, гүмпей* атамасы түркий тилге тән болып, өзбек тилинде *гүпи*, қазақ тиінде *гүпи*, қырғыз тилинде *күпү*, татар, башқұрт тиллеринде *күпү* болып, қысқы келте пахтадан тигилген үст кийим, түйе жүнинен тигилген шуба мәнилеринде қолланылған [4:144]. Ш.Рахматуллаев мийнетинде гүппи- «қалың пахталы келте шапан»-деп, бул кийим тийкарынан «көмпей (думбай)» мәнісін билдиретуғын көп

фейилинен –и қосымтасы қосылыўы арқалы жасалған, қосымта қосылған соң *n* даўыссыз қатланғаннан соң сөз басындағы *k* даўыссыз *g* ға, ө даўыссыз сеси ү сесине аўмасқан: көп- + и > көппи > гөппи > гүппи > гуппи > гүпи [3:1,86-87]. Тилимизде *гүпи/гүмпей* рус тилинен кирген *фуфайка* атамалары теңдей жумсалған. *Фуфайка* – рус тилине тән сөз болып, келип шығысы белгисиз, бәлким италян тилиндеги *fofa*-«жыллы көйлек» сөзине суффикс қосылыў жәрдеминде өзлестирілген болыў мүмкин [5:475] деген болжаўлар бар.

Ишик – бул кийим атамасы ески атамалардан болып, сырты таўар менен тысланған, түрли қымбат бахалы аң терилеринен, жүнин ишине қаратып тигилетуғын ер адамлардың қысқы сыртқы кийими есапланған *Ишик* соңғы дәўирлерде қолланылған тон, постын мәнилерин билдиретуғын кийим түри есапланған. *Ишик* сөзи кийимниң ишине салынуатуғын астар мәнісін билдиретуғын *иш* сөзинен жасалған. Тарийхый жақтан алып қарағанда, семантикалық жақтан *иш* астар мәнісін аңлатады. Ески түркий жазба естелик тилинде *içlik* астар, *içüklä*-астарла, *içmäk* «шуба» қалың үсти кийим мәнісінде берілген [6:202-203]. Түркий тиллердің көпшигинде *ичмек/içmek, içmәk/içmәk, iшmәk,ižmәk* қаракөл терисинен, бөри хэм түлки терилеринен тигилген жыллы үст кийим мәнилеринде жумсалған. Э.В.Севортян мийнетинде, *ишмек/ишмак* сөзи *иш* (астар) сөзине –мақ аффиксиниң қосылыўы арқалы жасалғанлығын көрсетеди [7:394]. Бул кийим хәр түрли қымбат бахалы хайўанлар терисинен тигилгени ушын жүдә қымбат болған хэм буны тек хәмелдар адамлар кийген. Мысалы: *Ат үстинде турған Маңғытбай сырты көк маўыты менен тысланған қасқыр тери ишикти көрген пайыт көзлеринде ашкөзлик ушқынлары парлап жанып, өзін жоғалтты* [13:IV, 282].

Кебенек – бул ески кийим атамасы болып, хәзирги тилимизде қолланылмайды. Қоңсылас түркий тиллерде: қазақ тилинде *кебенек*-малшылар аязда, жаўында кийетин жуқа кийизден тигилген сыртқы кийим, өзбек тилинде *кебанак*-иши кийизден болған шапанды (көбинесе шопанлар кийген) билдиреди. Қарақалпақ тилинде бул кийим атамасы көркем әдебий шығармаларда қолланылғанын ушыратамыз. Мысалы: – «*Кепин кийген келмес, кебенек кийгеннен үмитиң үзілмесин*» деген екен дана бабаларымыз. *Мине, кеткенине бес-алты жылдың майданы болды, өли-тирисинен хабар жоқ-гой, мырза-аў* [13:II,328].

Шекпен – түйе жүни жибинен, хәр қыйлы материаллардан ишине жүн, пахта салып ямаса пахта, жүн салмай астарлы етип, сырып тоқылған, сырттан кийетуғын узын ер адамлардың кийими. Ол хәққында XV әсир хэм оннан кейинги жазба әдебиятларда ушырасады. Бул кийим Орта Азия халықларында түрлише фонетикалық вариантларда ушырасады: қазақ тилинде *шекпен/чекмен*, қырғыз тилинде *чекпен/чепкен*, түркмен тилинде *чәкмен*, өзбек тилинде *чакмон*. М.Асомутдинованың мийнетинде «Көшпели түркий кәўимлеринде жүнди шегип, жүн жиптен гезлеме тоқыў бурыннан киятырған кәсип екенлиги, усыннан «шекпен» деп, тийкарынан, тоқыманың өзине айтылған, кейин ала метонимия жолы менен кийим мәнісінде жумсалған» [8:22] - деп келтиреді. Е.Н.Жанпеисов мийнетинде *шекпен* сөзи түркий, шағатай тиллериндеги *чәкмә* (чәк+мә) тартыў фейил сөзлерине жақын, *чәк* «тартыў, сүйреў», қазақ диалектлеринде *шекки* тәрези, *жебир шекки* сөзлери бар деп, *шекпен* сөзиниң этимологиясын *шек* (шегиў) сөзи менен байланыстырып, хәрекет аты *шек, шегіў* фейил сөзден жасалған [9:20] деп көрсетилген.

Қарақалпақ тилиниң лексикасында басқа тиллерден аўысқан сөзлердің ишинде ең үлкен топарды

курайтуғын бөлеги рус тилинен хэм рус тили арқалы басқа тиллерден өзлескен сөзлер курайды. XIX әсирдин 60-жылларында Орта Азияның Россияға қосып алынғанынан соң халқымыз руслар менен экономикалық хэм сиясий байланысқа кириседи хэм халқымыз арасына руслардан көп ғана кийим үлгилери пайда болды, нәтийжеде тилимизге көплеген жаңа кийим атамалар кирип келди.

Пальто – қыс айларында суықта кийилетуғын астарлы етип тигилген жыллы сыртқы үсти кийим. Пальто еки түрлі болып келеди: 1) қыста қатты суықта кийетуғын қалың пальто, 2) гүз хэм ерте бәхәрде кийилетуғын мәусимге байланысly жеңил пальто. Бул сөз европа тиллерине француз тилинен өткен, ал түркий тиллерге рус тили арқалы өзлескен. Пальто рус тилинде қыста кийетуғын жыллы үсти кийимди аңлатады. Түркий тиллер есапланған азербайжан тилинде *пальтар*, османлы түрк тилинде *palto*, қоңсылас түркий тиллер есапланған қырғыз тилинде *бальта/палтоо*, өзбек, қазақ тиллеринде *пальто* болып жумсалады. Пальто өзиниң тигилген материалларына қарай аўызеки тилимизде бир неше түрлери бар: *драп пальто*-(фр. drap сукно) хақықый шерст материал, *жерси пальто*, *кремплин пальто*, *мақпал пальто*-қара мақпалдан ишине пахта салынып тигилген пальто; *коверкот пальто* – (ингл.cavertcoat-жүн араластырылып тоқылған материал) коверкот материалдан тигилген пальто; *лама пальто* – лама (исп. LLama) «ламы-род парно копытных животных семии») [10:270] яғный түйеге усас болған өркеши жоқ таў хайуанлары, олардың жүнлеринен таярланған материалдан исленген пальто. *Кашемир пальто* – кашмир сөзи («мягкая шерстяная ткань» от названия области Кашмир индийского штата») [11:215] менен байланысly болып, қала атына тийкарланып келип шыққан.

Шуба – бул сөз немис тилиндеги *schube*-«узын хэм кең кийим» деген билдирип, немисше *Nachtschaube*-халат, *Regenschaube*-жаўын плащы, *schuppenplez*-ёнот терисинен тигилген шуба мәнилерин аңлатады. Бул сөз негизи италян тили арқалы шығысы арабша *jubba* «жеңи бар үст кийим» сөзинен алынған [5:515]. *Жаббе/жубба* араблардың пахта салып тигилген кең узын көйлегі мәнисин билдиретуғын кийим түри болған. Қарақалпақ тилинде бул кийим атамасы ески тарийхый кийимлер қатарынан орын алған болып, тек аўызеки әдебиятлар үлгиси болған фольклорлық шығармалар тилинде ушыратамыз. Мысалы: *Енди Гүлшараның үстине я барыўына, я бармаўына паиша хайран болды. Жағасы алтын, жеңи зер, алты жаббе еңсе тонын жамылып, көкиреге оттай қамылып, жығасын жерге сүйретип, Гүлшараның отаўына жүрис етти* [16:242]. Бул сөз өзбек тилинің диалектлеринде «балалардың пахталы шапаны» мәнилеринде жумсалады. М.Асомутдинова өзиниң мийнетинде бул кийим атамасы хаққында өзиниң төмендегидей бахалы пикирлерин келтирип өтеди: «Бул атама түркий тиллерде XIII әсирлерден бери бар. Ески түркий жазба естелиги болған

«Мукаддимат-ул-адаб» мийнетинде бул кийимнин айырым түрлери тилге алынған. Рус тилиндеги шуба да «жубба» дан өзгерген фонетикалық вариант. Тилши илимпаз Карлович бул сөз немис тилиндеги «*schaube*» сөзинен рус тилине өткен дейди. Я.К.Грот оның пикирин мақуллап, бул сөз немислерден алдын поляк тилине, оннан рус тилине өткенлигин айтады. Хәтте французша «*jupe*»/юбка/, италянша *jimbbe*, испанша *chopa* еркеклердин арнаўлы кийими де немис тилиндеги «*schaube*» сөзи тийкарында жүзеге келген дейди. Демек, жубба термини европа тиллерине өтип, айтылыўы европа тиллери фонетикасына бойсындырылған, «ж» фонемасы «ш» ға өткен, сөз ортасындағы косарласып келген еки даўыссыз сестин биреўи қысқарып, *шуба* болып айтылған [8:122-123] деп есаплайды. *Шуба* атамасы хәзирги әдебий тилимизде өнимли қолланылады. Мысалы: ... *столдың жаньындағы қатар креслолардың биринде қоңыр түсли шуба кийген, басында ақ пухлы орамалы бар бир хаял отыр еди* [15:120].

Плащ – жаўында кийетуғын суў өтпейтуғын сыртқы кийим. Бул атама рус тилине тән болып, ески рус тилиндеги *ploaste* «постельное покрывало», әдебий тилинде *ploste* «простыня шал» яғный плащ кийим атамасы жамылғы сөзлериниң тийкарында келип шыққан [11:277]. Бул кийимнин синоними сыпатында қолланылатуғын *дождевик*, *макентож*, *сюртук* кийимлери де бар. *Сюртук* – (фр.surtoat широкое верхнее платье) дәслеп ер адамлардың келте плащы хызметин атқарған, ал хәзирги ўақытта хаял-қызлардың да кийимин билдиреди. Мысалы: *Йозеф сюртукениң кисесинен хат шығарып, Аронға узатты* [14:II,17]. *Макентож* – шығысы инглисше бул сөз француз тили арқалы рус тилине өзлестирілген, бул тилимизге рус тили арқалы кирип келген. Плащ атамасы шотландия химиги Ш.Макинтош аты менен аталған. *Дождевик* – өзиниң атқаратуғын хызметине байланысly жаўында кийетуғын кийим дегенди аңлатады.

Кийим өз ўазыйпасына қарай, адамның денесин әтираптағы кеўилсизликлерден, тәбияттың хәр түрлі тәсиринен корғаў нәтийжесинде келип шыққан хэм оның хәр қандай түрлери инсаннның кийиниў зәрурияты нәтийжесинде жүзеге келген. Сондай-ақ, кийимниң атқаратуғын функционаллық хызметлерине қарай олардың атамалары да пайда болған.

Жуўмақлап айтатуғын болсақ, тилимиздеги кийим-кеншек атамаларында ескирген атамалар көплек ушырасады. Айырым атамалар мәнилик жақтан өзгерислерге ушыраған болса, айырымлары фонетикалық хэм морфологиялық өзгешеликлерге ушырағанын көремиз. Кийим-кеншеклер социаллық өмирдин, тәбийий орталықта халқымыздың миллий өтмишиниң тарийхый жолын ашып бериўдеги бай мийрас хызметин атқарады. Өтмиште болған хәр бир нәрсе өзинен из қалдырмай кетпейди. Усындай шынлыққа қарақалпақ миллий дәстүриниң бир бөлими ретинде қаралатуғын кийимлердин этнолингвистикалық тәбиятын ашыў болып есапланады.

Әдебиятлар

1. Махмуд Қашғарий Девану луғатит турк. Т. III. –Тошкент: 1963.
2. Норбаева Ш. Хоразм шеваларидаги кийим-кечак номларининг структур-семантик тадқиқи. Филология фанлари буйича фалсафа доктори (PhD) дисс.– Тошкент: 2017.
3. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. Т. I, II, III. –Тошкент: «Университет» нашриёти. 2000, 2003.
4. Этимологический словарь тюркских языков. Под редакций Левитская Л.С., Дыбо А.В., Рассадина В.И. – Москва: 1997.
5. Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. Краткий этимологический словарь русского языка.–Москва.
6. Древнетюркский словарь. –Ленинград: 1969.
7. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. –Москва: 1974.
8. Асомутдинова М. Кийим-кечак номлари. –Тошкент: «Фан», 1981.
9. Жанпеисов Е.Н. Этнокультурная лексика казахского языка. –Алма-ата: 1989.
10. Словарь иностранных слов. –Москва: 1983.
11. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. –Москва: «Прогресс», 1986.

12. Қайыпбергенов Т. Қарақалпақ дәстаны 3-том. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1979.
13. Каримов К. «Ағабий» I-IV. тарийхый роман. –Үргениш: «Хорезм», 2016. –Нөкіс «Билим», 2017.
14. Каримов К. «Дәрўиш», Тарийхый роман. –Нөкіс: 2019.
15. Нысанов М. «Дәрбәдар», Роман. –Нөкіс: 2020.
16. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлык, 9-13-томлар. –Ташкент: «Маънавият», 2009.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада халқнинг ўтмиши, маданияти, миллий қадриятларимиз, бир қанча тарихий даврларни бошидан кечириб, халқ билан бирга яшаб келатган, моддий маданиятининг бир тури бўлган кийим-кечакларнинг бир тури бўлган устки кийим атамалари лингвистик жиҳатдан таҳлил қилинди. Бунда устки кийимлари атамаларининг қалин турлари: тўн, пўстин, ичук, чакмон, чопон, пальто, пухта, плащ ва ҳ.к. ҳақида сўз юритилади. Уларнинг номланиши, қўлланилиши, айниқса, унутилиб бораётган эски кийим атамалари ва ўзлаштирилган кийим атамаларининг лексик қатламдаги ўрни очиқ берилди.

РЕЗЮМЕ

В данной статье ведётся лингвистический анализ названий предметов верхней одежды как одного из видов материальной культуры каракалпакского народа, переживших несколько исторических эпох и дошедших до наших дней. В статье говорится о теплых верхних видах одежды, таких как тун, пўстин, ичук, чакмон, чапан, пальто, шу-ба, плащ и т.п. Раскрывается лексическое значение давно забытых названий верхней одежды, их заимствование, употребление и место в лексическом пласте языка.

SUMMARY

This article provides a linguistic analysis of the names of outerwear items as one of the types of material culture of the Karakalpak people that have survived several historical eras and have come down to our days. The article talks about warm outerwear such as tun, pustin, ichuk, chakmon, chapana, coat, fur coat, raincoat, etc. The lexical meaning of the long forgotten names of outerwear, are revealed their borrowing, use and place in the lexical layer of the language.

Адебиётдан

АДАБИЁТЛАРНИНГ ЎЗАР ОЛОҚАДОРЛИГИ ВА БИР-БИРИГА ТАЪСИРИ

Ш.Ж.Алдашева – филология фанлари бўйича фалсафа доктори
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: шеърят, шоир, ёзувчи, жаҳон адабиёти, лирика, ғазал, рубоийлар, сонет, поэма, рубоий, фард.

Ключевые слова: поэзия, поэт, писатель, мировая литература, лирика, газель, рубай, сонет, стихотворение, рубай, фард.

Key words: poetry, poet, writer, world literature, lyric, ghazal, rubai, sonnet, poem, rubai, fard.

Халқимиз маънавиятини юксалтиришга хизмат қиладиган шеърят эзгу мақсадларга қаратилганлиги ва ўзига хос хусусиятларга эгалиги билан ажралиб туради. Чунки, «...инсоннинг қалби, унинг дарду ташвишларини, халқнинг орзу-ниятларини, Ватанга муҳаббат ва содиқлик ҳиссиётларини акс эттирувчи бетакрор сўз» [1:4] бўлган бадиий адабиётнинг дунёни, инсонни билишнинг муҳташам ойнаси, шунингдек, бугунги кунда мамлакатимиз стратегик дастурларининг бири ҳисобланган юксак маънавиятга, ҳар томонлама баркамол авлодни тарбиялашнинг муҳим воситаси эканлиги яна ҳам ойдинлашди.

«Ҳар бир халқ тарихида беназр шахслар бўлади. Улар ижодкор ёки олим, давлат арбоби, ёхуд бошқа бир соҳанинг машҳур кишилари бўлиши мумкин. Бундай сиймолар буюк хизматлари туфайли ўз халқи тарихида сўнмас из қолдиради, номи асрлардан асрларга ўтиб қадрланади. Одатда бундай инсонлар шоир ёки ёзувчи, ё олим бўлади. Ўзбек адабиётида Навоий, туркман адабиётида Махтумқули, қозоқ адабиётида Абай, қорақалпоқ адабиётида Ажиниёз, Бердақ ва бошқалар шундай ҳурматга лойиқ сўз санъаткорларидир. Улар нафақат ўзлари мансуб адабиётга, жаҳон адабиёти тарихига ҳам ҳисса қўшган шоирлар.

XIX аср қорақалпоқ адабиётининг йирик сиймоларидан бири Ажиниёз Қўсибой ўғли шундай истеъдод соҳибларидан бири. Унинг номи ва асарлари туркий адабиётларда алоҳида ҳурматга сазовор.

Ажиниёз ўз асарларида умуминсоний ғояларни қуйлагани учун ҳам туркий халқлар шеърятини муҳлислари-га қадрли» [2:93-94]. «Қорақалпоғистон халқ шоири, Бердақ номидаги Давлат мукофоти совриндори, таниқли жамоат арбоби Гулистон Матёкубова шундай ёзади:

*Айт, сен Ажиниёз қўшиқларин деб,
Ибройим озанинг шеърлари янграр,
“Менинг йигит, сенинг қиз вақтларинг” деб,
Оқариб, ярқираб оқади тонлар.
Тўмарис чиққандай кенгликлар аро,*

*Қора сочларини елкага ёзиб,
Бердақ нафасидан қўқарар саҳро,
Минг йиллик қўмларга бахтини ёзиб [3:54-55].*

Бандларда қорақалпоқ адабиётининг атоқли сўз усталари Ажиниёз ва И.Юсуповнинг номдор асарлари мисолида ҳақиқий ижоднинг умри боқийлиги ҳамиша инсон қалбини сеҳрлаб завқ бағишлаши, муҳлисларга ёд бўлиб кетган қўшиқнинг бир мисраси (“Менинг йигит, сенинг қиз вақтларинг”) воситасида жуда гўзал ифодаланган. Тўмарис, Бердақ нафаси қуйларга, қўшиқларга айланиб, чўлу биёбонларга ҳаёт бағишлагани, саҳрони ҳам гуллаб юбориши мумкинлиги ғояси банднинг мазмун-моҳиятига жуда мос тушган.. Шеърдаги қорақалпоқ муҳитига хос сўз ва ифодалар юрт нафасини, ўтмиш ва бугунини эслатади.

Яна бир мисолда замин таърифи, ўзбек ва қорақалпоқ халқларининг маънавий-маърифий бирлиги, тақдирлар туташлиги, миллий поэтик образларда берилгани шеърнинг юксак фазилатидир.

*Дилда тоза ниятлар қўп, ўтганлар руҳин шод этиб,
Сўфи тўрайни сайд этиб, орзуларни сайёд этиб,
Бердақ бобом дилишод этиб, Навоийни устод этиб,
Жайхун-Сайхун тўлқинлари ошган, Оролни ёд этиб,
Дарёсига интиқу зор баҳри уммоним бор менинг.*

Чинакам миллий ифодаларга йўғрилган бошқа бир шеъридан, мана, кичик бир парча:

*Бахти тўқис Туркистонда Қўнғирот,
Айра тушмас ашамайли ё қиёт,
Уларни боғлаган меҳрли ҳаёт,
Юрти учун жонин тикканлар озми,
Қутиб ол Бўзатов Ажиниёзни» [3:54-55].*

Туркман адабиётининг йирик вакилларида бири Аҳмет Мамедов лирикасида ҳам улғу шоирларни мадҳ этиб ёзилган шеърлар анчагина.

Масалан, шоир бир шеърда Қунхўжа, Ажиниёз, Бердақларни адабиёт осмонининг ёруғ юлдузларига, баланд тоғларга, жўшқин дарёларга, шеърят бўстони-нинг хушовоз булбулларига, гиламларга тўқилган гўзал нақшларга қиёслади.

Уч юлдиз гөрдим асманда
Гунхожа, Ажсинияз, Бердак,
Гаты зор гөрдим дессанда,
Гунхожа, Ажсинияз, Бердак.
Уч даг бири биринен бейик,
Алыслардан гөрүнөр айык,
Яшандыр ынсаны сойып,
Гунхожа, Ажсинияз, Бердак.

Халының гөзел ойдуми,
Диллериң ширин айдымы,
Ахмет Мамеддинг сөйдуги,
Гунхожа, Ажсинияз, Бердак [4:190-191]

Бадиий тафаккур ривожидавомида, бир томондан, ўзбек мумтоз лирикаси ва фольклор анъаналарининг, иккинчи томондан, Шарк ва Ғарб – жаҳон халқлари бадиий тажрибасининг самарали таъсири ўзбек лирикасининг янги бадиий-эстетик тамойиллар асосида юксалиши учун асос яратди, замин ҳозирлади. Атоқли шоир Абдулла Орипов ўзининг “Дил кўзи” шеърида таъкидлаганидек:

Лекин удумини такрорлар башар,
Ҳар авлод ўз юкин ортмоқлаб яшар.
Армонли у йиллар бирма-бир кетди,
Энди ўзга тўлқин навбати етди [5:48].

Ўзбек шеъриятидаги поэтик шакллар ранг-баранглиги, аслида, бадиий тафаккурнинг моҳиятан ҳамиша янгилашишга мойиллиги билан боғлиқдир. Бадиий-эстетик тамойилларнинг янгилашиши – шеъриятнинг бевосита ижтимоий-маънавий ҳаёт билан боғлиқ тарзда доимий ўзгарувчан табиатини белгиловчи асосий хусусиятидир. Лирика жанрлари тизимининг ривожидан ранг-баранг шаклий ва услубий изланишлардан иборатлигининг сабаби ҳам энг аввало шундаки, шеърият ҳамиша ҳаётни ва инсонни янгича тушунишдан, тушунтиришдан озиқланган ҳолда тараққий этади. “Адабиётнинг онаси ҳаётдир, уни вужудга келтирадиган ҳам, озиқлантириб, вояга етказиладиган ҳам ҳаётдир” [6:336] – дейди машҳур шоирлардан бири Давид Қўлутинов. Зотан, ана шундай устувор ижтимоий-эстетик омиллар омиллар туфайли умрбоқий шеърий асарлар яратилади. Хусусан, Шухрат, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Жамол Камол ва бошқа шоирларнинг ижодий изланишларига ҳос фалсафий мушоҳадакорлик билан суғорилган тўртлик, саккизлик, шеърий туркумлар ва бошқа шу каби намуналар ўзбек шеъриятининг ўзига ҳос поэтик шаклларни қўллаш борасидаги илғор тажрибалари маҳсулидир.

Кўп асрли мумтоз шеъриятимизнинг бой адабий анъаналари ҳамда жаҳон адабиётининг ранг-баранг поэтик тажрибаларини ижодий ўзлаштириш ва новаторона давом эттириш эвазига ҳозирги ўзбек лирикасининг жанрлар тизими янги поэтик шакллар(тўртлик, саккизлик, шеърий туркум ва ҳ.к.) ҳисобига янада бойиб, серкирра бадиий хусусиятлар

касб эта бошлади.

Шухратнинг қуйидаги тўртлиги бу жиҳатдан характерлидир:

Ҳаётнинг ҳайратли бир ишига боқ;
Сигиру илонга макон бир ўтлоқ.
Бир ўтдан шум илон ясайди заҳар,
Шу ўтдан сигир-чи, оппоқ сўт-қаймоқ [7:179].

Шу нарса характерлики, Абдулла Орипов тўртликларидаги талқинлар тасвирида инсон ўзини ожиз ва кўнгли сўник, ғариб ҳис этмайди. Асло, ана шу ёлғиз асноларда ҳам инсон оламнинг сирли мўъжизаларини равшанроқ ҳис этади, ўз-ўзини ҳам теранроқ англай бошлайди.

Туғилсанг бахт билан, камол ўшади,
Тарк этсанг оламни, завоқ ўшади.
Охир чоғ тупроғинг устига келиб,
Кимдир ёд айласа, иқбол ўшади [8:178].

Жамол Камол саккизликларида олам мўъжизаси ҳисобланган инсон – беназир хилқат, ҳаёт – буюк муаллим, тириклик эса бир умрлик сабоқдир, деган бадиий-фалсафий концепция устуворлик қилади. Шоир саккизликлари ана шу бош ғоянинг рангин кирраларини ёритишга қаратилган бўлиб, унинг поэтик образлари ўзининг бадиий-эстетик моҳиятига кўра, тириклик ҳикматини англатувчи маъноларни ифодалашга хизмат қилган.

– Ажаб дарё кўрдим, сувга лиммо-лим,
Шарқираб оқолмас, ёқолмас чироқ.
– Дунё – дарсхонадир, ҳаёт – муаллим,
Кўрган-билганларинг барчаси – сабоқ.
– Ажаб доно кўрдим, донги зўр олим.
Оқил бўлмадим деб, чекади фироқ.
– Дунё дарсхонадир, ҳаёт – муаллим,
Кўрган-билганларинг барчаси сабоқ.
Кўрган-билганларинг барчаси сабоқ [9:19].

Жаҳон адабиёти тажрибаларида кузатилганидек, Навоий лирикаси, Ғазаллар, Бобур рубоийлари, Петрарка ва Шекспир сонетлари, Байроннинг ўнлик шаклига қурилган поэмалари, Умар Хайём, Пахлавон Маҳмуд, Бедил рубоийлари, Рудакий фардлари ва бошқа шу каби бадиият дурдоналарининг поэтик ўзига ҳослигини ва уларнинг кейинги давр ижодкорларига баракали таъсирини ҳам кўп бора таъкидлаймиз.

Дарҳақиқат, адабиётларнинг ўзаро алоқадорлиги ва бир-бирига таъсири бадиий ижод тараққиётининг муҳим бир омили бўлиб, у энг аввало, ижодий характерда, яъни новаторна бўлган тақдирдагина ижобий самара бериши мумкинлиги сўз санъати тарихидан яхши маълум.

Хулоса қилиб айтганда, жаҳон адабиёти тараққиётига ҳисса қўшган ва ҳозирги кунда ҳам сермахсул ижод қилаётган барча шоирларнинг асарларида илгари сурилган ғояларни тарғиб қилиш бугунги куннинг асосий устувор вазифаларидан биридир.

Адабиётлар

1. Мирзиёев Ш. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустақкам пойдевори. / “Халқ сўзи”. – Тошкент: 2017, 4-август.
2. Курамбоев К. Адабий жараён ижод масъулияти адабий алоқалар. –Тошкент: “Чўлпон”, 2009, 93-94-б.
3. Курамбоев К., Курамбоева Г. Гул бор Гулистон ичинда. –Тошкент: «Ўзбекистон» 2016, 54-55-б.
4. Курамбоев К. Адабий жараён ижод масъулияти адабий алоқалар. –Тошкент: «Чўлпон», 2009. 456-б.
5. Орипов А. Танланган асарлар. Тўрт жилдлик. 2-жилд. Шеърлар ва дostonлар. –Тошкент: Адабиёт ва санъат. 2000.
6. Советские писатели. Автобиографии Давид Кугилтинов. Т 4. –М.: 1972. –С. 336.
7. Шухрат. Лирика. –Тошкент: //«Адабиёт ва санъат». 1973. 179-б.
8. Орипов А. Танланган асарлар. Тўрт жилдлик. 2-жилд. Шеърлар ва дostonлар. –Тошкент: // «Адабиёт ва санъат». 2001.
9. Жамол Камол. Тафаккур. Шеърлар. –Тошкент: «Ёш гвардия». 1979. 19-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада адабиётларнинг ўзаро алоқадорлиги ва бир-бирига таъсири бадиий ижод тараққиётининг муҳим бир омили бўлиб, у энг аввало, ижодий характерда, яъни новаторона бўлган тақдирдагина ижобий самара бериши мумкинлиги ҳақидаги фикрлар берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье утверждается, что взаимосвязанность и взаимодействие литературы является важным фактором развития художественного творчества, которое может иметь положительный эффект только в том случае, если оно

носит преимущественно творческий характер, то есть новаторский.

SUMMARY

The article argues that the interconnectedness and interaction of literature is an important factor in the development of artistic creativity, which can have a positive effect only if it is predominantly creative, that is, innovative.

НАЗАР ЭШОНҚУЛНИНГ «ГҶР ҶҒЛИ ЁХУД ХАЁТ СУВИ» РОМАНИ БАДИИЙ ТАЛҚИНИ

К.Алламбергенов – *филология фанлари доктори, профессор*

Х.Алламбергенов – *филология фанлари бўйича фалсафа доктори*

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: романтизм, реализм, маърифатпарварлик, модернизм, окимлар ва ёндашувлар, замонавий узбек адабиёти.

Ключевые слова: романтизм, реализм, просвещение, модернизм, течение и подходы, современная узбекская литература.

Key words: romanticism, realism, enlighten, modernism, movements approaches, modern Uzbek literature.

Адабиёт майдони доимий янгилашиб боровчи жараёндир. Бу жараёнда янги куртаклар бўртиб боради – турли асарлар яратилади, янги бутоклар – адабиётлар, йўналишлар пайдо бўлади. Ўзбек адабиёти ҳам асрлар мобайнида турфа йўналиш ва шакллар билан бойиб борди. Романтик, реалистик, маърифатпарварлик ҳамда модерн йўналиш ва окимлардаги бадий адабиёт дурдоналари билан гавҳару дур мисоли безалди. Замонавий ўзбек адабиётига эса янгича рамзий-фалсафий талкин ҳам кириб келди. Назар Эшонқулнинг «Гўр ўғли ёхуд ҳаёт суви» романи ҳам мана шундай типдаги асарлар қаторига киришиш мумкин.

Адабиётшунос олим И.Ёқубов «Бадий-эстетик сўз сеҳри» тадқиқотида шундай ёзган эди: «Роман жанри тасвир кўламининг кенглиги, халқ ҳаётининг муайян даврини ҳар томонлама таҳлил эта олиш имкониятига эгаллиги, мураккаб характерлар, инсоний тақдирларни ифода этишга қодирлиги жиҳатидан ҳар қандай давр ва миллат адабиётининг қиёфасини белгилайди. Бугунги ўзбек романчилигидаги шаклий-услубий ва ифодавий изланишларга назар солинса, жанр таракқиетида теран ички силжишлар содир бўлаётганлиги кўринади. Бу ҳол ҳаётий ҳодисалар ҳақидаги фикр салмоғининг ортишига, инсоний туйғулар ифодасига эътиборнинг кучайишига олиб келади» [2:123]. Дарҳақиқат, Назар Эшонқулнинг «Гўр ўғли ёхуд ҳаёт суви» романида янгича ифода услубини кузатамиз. Муаллиф XX аср охири ва XXI аср бошлари ўзбек насрида ўзига хос баён услуби ва оҳангига эга ижодкорлардан бири. Асарда мавжуд муҳитнинг чиркин ботқоғи таъсирида ўз қобиғидан чиқиб кета олмаган қаҳрамон тақдирдан ҳикоя қилинади.

Жаҳон адабиёти ривож таомилларини ҳам ўзида намоён эта олган ушбу асарда мавжуд тузум тартиботларида ҳаёти издан чиққан қаҳрамон мисолида мавжуд муҳитнинг маънавиятдан йироқ бўлган, охири қўринмайдиган жиҳатлари, теварак-атрофдаги инсонларнинг ички ва ташқи қиёфаси, айрим идоралардаги мазмунсиз қоғозбозликлар ва унинг аянчли оқибати ёзувчининг ўзига хос рамзий-фалсафий ва психологик таҳлил маҳорати орқали бадий талкин этилган.

Асарда қаҳрамонлар исмларининг фақат бош харфларда ифодаланиши тасвирида ҳам жаҳон адабиётида худди шу йўналишдаги ижод намуналари таъсирини сезиш мумкин. Хусусан, Франц Кафканинг «Жараён» романи шулар жумласидандир. Назар Эшонқул романида бош қаҳрамон Н. ўз тақдири учун кураш олиб борса, Кафка романида мавжуд жараёнга қарши боришга ожиз бўлган бош қаҳрамон Йозеф К. тақдири ҳикоя қилинади.

«Гўр ўғли ёхуд ҳаёт суви» романи Н.нинг янги лавозимга тавсия қилиниш тасвири билан бошланган. У ўз соҳасининг устаси, ишини севган мутахассис. Раҳбарларнинг энг нозик ҳужжатларини тайёрлайдиган, маърузаларини ҳам ёзиб берадиган иқтидорли ходим. Романда турли хилдаги инсонларнинг турфа характерлари, руҳияти маҳорат билан намойиш этилган. Ҳар бир идорада ишловчи энг паст одамлар: лаганбардорлар ва ўша лаганбардорлиги орқасида

раҳбарлардан «мехр-мурувват» кутадиган шахслар образи ҳам бор бўй-басти билан реал аксини топган. Буни роман бош қаҳрамонининг лавозими ошганини эшитган ҳамкасблар хатти-ҳаракатидан ҳам англаш мумкин: «Раҳбар ҳар куни ҳам, ҳар кимни ҳам қабул қилавермайди, навбатсиз оҳорланиб-тартибланишиниғиз мумкин, бизга ҳали йўл бўлсин, – иккаласи ҳам Н.ни ўтиргизишга жой тополмасди. Ҳатто биттаси курсини энги билан артиб, унга Н.ни таклиф қилди» [1:3].

Шунингдек, уни бошлиқнинг хонасига чақиришганини эшитган сартарош ҳам унга лаганбардорлик қилади. Ҳатто бундан хабар топган айрим ходимлар ундан олдин сартарошхонага келиб, у билан гаплашишга, унга ёкишга ҳаракат қиладилар. Қабулхонада ҳам (ақлга сиғмас даражада) эшик тирқишидан бир қанча одамлар бу ишнинг охири нима билан тугашини кутиб пойлайдилар. Мантққа зид равишда унинг ойна олдида турганини кўрган ва кўчадан ўтиб кетаётган одамлар ҳам бу масала хусусида суҳбатлашадилар.

Ҳақиқатдан ҳам, Н. атрофини, унинг ишлаётган корхонасини ҳам виждон ва одамийликдан узоқ бўлган одамлар ўраб олган. Чунки тасвирланаётган муҳит ўтган асрнинг мустабид тузум даврида кечаётганини ҳисобга олсак, ўша муҳитга айнан мана шундай кимсаларгина керак эди, холос. Жумладан, уни раҳбар қабулига чақиришганини эшитган хонадош ҳамкасби ҳам ўзини эмас, нега айнан Н.ни чақиришганини сира қабул қила олмайди. Аммо у зоҳири ва ботини мутлақо бир-бирига мутаносиб бўлмаган кишилар сирасидан. Буни унинг ичида ҳасади келаётган бўлса ҳам, билдирмасликка, аксинча, ўзини Н.га яқинроқ кўрсатишга уринишдан билиш мумкин: «Ичингизда дуо ўқиб олинг, деди унинг бироз бесаранжом бўлаётганини сезган хонадоши. Унинг ичиндан ҳасад қилаётгани билиниб турарди, лекин аини пайтда Н.га ўзини жуда яқин олиб, эски кадрдонлардек тутаетган эди» [1:5].

Ёзувчининг ҳаёт ҳодисаларини асарда чуқур ёрита олгани ўз ишига масъулият билан қарамайдиган, қўл остидаги ходимларининг ижтимоий, маиший турмушдан беҳабар айрим раҳбарликдаги одамлар шахсини ҳам маҳорат билан ёрита олганида ҳам намоён бўлади. Буни идорада ишловчи одамларнинг йиллаб раҳбарлари қабулига кирмаганликлари сабабли Н.га ўз илтимосларини етказишларини сўраб, унга қилган муносабатларида кузатиш мумкин.

Ўз ҳаётини йўлга қўйиш ва ҳам ҳаёти издан чиққан бир жувонни бахтли қилиш мақсадида унинг уйига борган Н. тасодифан газетада ўзининг ўлгани ҳақидаги мақолани ўқиб қолади. Эртасига ишга борганида ҳам барча ҳамкасблар уни арвоҳни кутиб олгандек қабул қилишади. Н.нинг ўзининг тирикчилигини исботлаш учун қилган барча ҳаракатлари беқор кетади. Ҳеч ким унга ишонмайди. Ҳамкасблари билан ўзини қўмиш учун қабристонга автобусда бирга боради. Қабр олдида умрида Н. билан бирор марта гаплашмаган раҳбарларнинг унинг одамийлиги, боодоблиги ҳақида гапирган нутқлари муаллифнинг асарда тасвирланаётган замон кишиларининг ва умуман,

одамзоднинг табиатидаги қусурларни аёвсиз фош этишидир.

Ҳамкасблар ҳам Н.нинг ўлмаганини, бу ерда қўпол хатога йўл қўйилганини билиб туриб, инсон тақдирининг бир пулга қимматлигини намойиш этадилар: «– Мен ҳеч нарса билмайман, – деди Т. жаҳл билан. – Биз кичик одаммиз. Ўлган деб буйруқ беришса, ўлганга чиқарамиз. Асли сизни бир ҳафта олдин котиба қизнинг айби билан ўлганлар рўйхатига қўшиб қўйишган, раҳбар имзо чекиб юборганди... У киши узокни кўра оладиган киши, бир ҳафта ўтмай сизнинг ўлганингиз тасдиқланди».

У «Ҳаёт» газетасини излаб келади. Унинг вафот этгани ҳақидаги маълумотни ёзиб берган журналист билан учрашади. Муҳаррирнинг жияни эса унга ёрдам беришини айтади. Н.нинг иши ҳал бўлиши учун терговчига мурожаат қилиш лозимлиги ҳақида маслаҳат беради. Асар қаҳрамони бир ойдан ортиқ вақт терговчининг котибидан телефон бўлишини кутади. Қиш чиккунга қадар қирмаган идораси қолмайди: «Бора-бора унда қувват ҳам, ҳафсала ҳам қолмайди» [1:57].

Асарда Н.ни калта бўйли, думли одамчаларнинг кузатиш тасвири мавжуд. Кузатувчининг «калта бўйли» тарзда тасвирланишида ҳам ўзига хослик мавжуд. Ҳаётда бировларнинг ишига тумшугини тикиб юрадиган, кимнингдир ҳаётига оид нарсалар ҳақида бошқаларга маълумот етказиб юрадиган ёки қандайдир манфаатлар важдан гап ташувчи қилиги паст одамларни муаллиф айни шакл билан уйғун тасвирлагандек.

Асарда жамиятдаги айрим чиркин иллатлар ҳам бадий-рамзий ёки ғайритабiiй шаклда ўз ифодасини топган. Турли идора ёки корхоналардаги эрталабдан кечгача бесамар қоғозларга кўмилиб ишда ўтирувчи, натижада, оиласи, фарзандига деярли вақт ажратолмайдиган айрим ходимлару мутахассислар ҳамда раҳбарлар фаолияти танқид қилинади. Зотан, оилада фақат иш ташвиши билан банд бўлган ота-онанинг фарзанди эртага юрт келажагига қандай раvнақ кўша олади? Бу каби оилалар билан келажакка одимлаётган жамият раvнақига ким қафолат беради? Шу маънода, китоб бундай кимсаларга нисбатан ўқувчида нафрат туйғусини уйғотади: «Билмадим, – деди ходим. – Мен анча йиллардан бери тепага кўтарилганим йўқ... Иш кўплигидан вақтимиз тежамли. Вақт етавермагач, ишхонанинг ўзида тунаб қоладиган бўлдик... Рафасни кўмишди. Мен у билан шу ердаёқ видолашиб қўя қолдим. Ишим кўп эди. Кўмиш маросимида қатнашолмадим... Рафаснинг камсукум ўлимни раҳбарлар роса макташди. «Ҳақиқий қасбига содиқ инсонлар шундай бўлиши керак», дейишди [1: 84].

Асарда ҳаёт уммонидаги чигалликлар олдида боши қотган қаҳрамон руҳияти чуқур таҳлил қилинган. У давр ва жамиятнинг чиркин иллатлари олдида ожиз. Бу жамият бўшлиқдан бошқа нарса эмас: «У ўзининг доира ичидаги даҳлизга – зулмат қоплаган бўшлиққа чиқиб қолганини тушунди – шунда ҳаёт нақадар аянчли, деган фикр келди ҳаёлига» [1:87].

Н.нинг Қ биносидаги «саргузаштлари»дан сўнг шоир билан учрашув лавҳалари бошланади. Асарда номи келтирилмасдан, шоир дея кўрсатилган қаҳрамон тилидан келтирилган қуйидаги жумлалар уни собиқ тузум мафкурасидан қутулиб, янги давр ғояларини яратувчи киши сиймосида гавдалантиради: «Аслида ҳам шу вақтгача амал қилинган нарсаларнинг ҳаммаси

сохта эди... Менинг қаҳрамонларим аксил одамлар. Улар бу дунёни йўқ қилиб, вайрон қилиб берадилар. Дунёда янги ишонччи, янги Муҳаббатни, янги қаҳрамонни барпо қиладилар. Шу сабабли эски дунёга хос барча қалбларни синдиришим, у ерда аксил одамлар яратишим, нимаки эски бўлса, ҳаммасини вайрон қилишим керак. Шеърларимдаги ваҳм ва кўркувлар шу мақсад йўлидаги илк қадамларим. Мен одамни қайта яратиш учун уни вайрон қилиш, йўқ қилиш керак деб биламан. Сўнг вайронани тозалаб, янги бино қуриш мумкин бўлади». Дарҳақиқат, эски тузум саркитларидан қутулмагунча, янги ғоялар билан иш кўриш мумкин эмас. Биринчи Президентимиз И.А.Каримовнинг таъкидлаганларидек, «Янги уйни қурмай туриб, эскисини бўзма». Аммо шу каби янгича фикрларга эга бўлган шоир ҳам Н.нинг, балки асрлар давомида халқимизнинг қалб кўрида, кўнглида жимгина сақлаб келган бетакрор миллий урф-одатларию анъанларига асраб-авайлаб келинган тимсолнинг мавжуд эканлигига шубҳа билан қарайди.

Асарда жонли характер сифатида изланган, аммо ҳеч бир нишони мавжуд бўлмаган терговчи тимсолидаги мавжуд тузумни қаҳрамон шунча уриниб ҳам топа олмайди. Бу тузум ютуқларини мактаган, кўкларга кўтарган, аммо уни мутлақо топмаган қаҳрамон тимсолини шоир образида кўришимиз мумкин: «Сиз билмайсиз... Оҳ, билмайсиз... Бир умр унга ёкиш учун шеърлар ёздим. Китобларимни унга бағишладим. Унинг оғзидан чиққан фикрни дoston қилдим... У эса киё бокмади... Унинг битта дастхати ёки хайрихоҳлиги менинг келажагимни ҳал қилиб юборади... Ахир у кишининг дастхатини олганлар биринчи шоирлар қаторига қўшилишади».

Шу ўринда синчков китобхон кўз ўнгига Н. образи мавжуд тузумнинг ҳукмрон мафкураси ғояларига ишонган одамлар томонидан кўриб-билиб туриб тан ола билмаган асрий урф-одатларию миллий ўзлиги тимсолида ҳам қабул қилиниши мумкинлигини истисно қилмаслик керак. Буни Н.нинг ўрнига ишга қабул қилинган ва орадан ойлар ўтиб унинг уйига қоғозларини олиб келган ходимнинг сўзлари мисолида ҳам илғаш мумкиндек: «Афсуски, ўзимни сиз ўлмагандек, деб қанчалик мажбурламай, барибир... гарчи, ўз кўзим билан кўриб турган бўлсам ҳам сиз тириксиз, деб тасдиқлай олмайман» [1:150]. Асарда қаҳрамонни, ниҳоят, ўлишга мажбур қилишади.

Романда жамиятдаги чиркин иллатлар, давр журналистикадаги иллатлар рамзий-ҳаётiiй кўрсатиб берилган. Муаллиф бу дунёда турфа хил тақдирлар яратилиши, турфа хил одамлар билан дуч келиш мумкинлиги, шу билан баробар, ҳаётда юзингга қулиб қараб, аммо зоҳиран бошқа киёфадаги одамлар мавжудлигини кўрсата олган. Бундай одамлар табиатида ёлғон ва ҳасад, мужмаллик ва қабихлик асосий характерга айланган. Муаллифнинг таъкидланганидек, «ёлғон бу дунёга қўнгил қувончи, шавқи, завқи қилиб жўнатилган. Ёлғон одамдан, одамзотдан кўра кучлироқ салтанат, одамзотни қириб ташлаш, йўқ қилиш мумкин, лекин ёлғонни йўқ қилолмайди, чунки у қалб ўйини, қалб ҳарамии, қалб қароргоҳи...»

Асарда номи келтирилган ягона аёл Ҳавонинг номланишида ҳам раvмз бор. Роман билан танишган зийрак китобхон бундай енгил табиатроқ аёлнинг ҳаётида маъно-мазмун бўлмаслиги, унинг умри худди ўткинчи шамоллар каби бўш-баёв – ҳаводек бўлишига ишора янглиғ қабул қилади.

Адабиётлар

1. Назар Эшонкул. Гўр ўғли ёхуд ҳаёт суви (роман). – Тошкент: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2018.
2. Ёқубов И. Бадий-эстетик сўз сеҳри. – Тошкент: «ТДПУ», 2011.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада Назар Эшонкул “Гўр ўғли ёхуд ҳаёт суви” романи таҳлили келтирилган. Мазкур роман замонавий ўзбек адабиётининг машҳур бадий асарлардан бири ҳисобланади, жумладан таҳлил раvмзий – фалсафiiй ёндашув асосида олиб

борилган.

РЕЗЮМЕ

Статья представляет анализ романа Назара Эшонкула «Гур угли и источник жизни». Роман является одним из известных литературных произведений современной узбекской литературы и анализ был проведён на основе символично-философическому подходу.

SUMMARY

The given article deals with literary analysis of the novel «Gur ugli yokhud khayot suvi» (Gur ugli or source of water) by Nazar Eshankul. The novel is one of the notable work of modern Uzbek literature and the analysis was done under the symbolic-philosophical approach.

Зульфия – 106

ЗУЛЬФИЯ - МУҚАДДЕС ЎАТАН ТУЙҒЫСИ ЖЫРШЫСЫ ...

К.Алламбергенов - филология илимлериниң докторы, профессор

Эжинияз атындағы Нөкис мамлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: Зульфия поэзияси, ўзгачалик хусусиятлари, Зульфия ва Шарқ поэзияси, Дехли, Африка-Осиё ёзувчилари конференцияси, Ватан, Она юрт мавзуси, давр нафаси, Зульфия ва қорақолпоқ адабиёти.

Ключевые слова: поэзия Зульфии, особенные качества, Зульфия и Восточная поэзия, Дехли, конференция писателей Африки и Азии, Родина, отчизна, дух времени, Зульфия и каракалпакская литература.

Key words: Zulfiya's poetry, special features, Zulfiya and Eastern poetry, Delhi, Africa-Asia writers' conference, Motherland, birthplace, spirit of the time, Zulfiya and Karakalpak Literature.

Ўзбекистан халық шайыры, қатар халық ара сыйлықлар лауреаты Зульфия Исраилова XX ҳам XXI әсирдеги бир тутас өзбек әдебиятының белгили тулғаларынан саналады. Себеби, Зульфияның поэзиясында лирикалық сезим менен публицистикалық мазмун терең байланысып, биринши орында халықтың мәпи шайыраның нәзик сезимлери арқалы жырланады. Шайыраны өз дәуириниң өшпес жұлдызы болды, десек қәтелеспеймиз. Бул теңеу асыра силтегенлик емес. Себеби, бүгинги күни буған жетерли тийкарлар баршылық, яғный оның дәретиўшилигиндеги терең реализм, жоқары дәрежедеги көркем шеберлик, поэзияның өз ишиндеги жанрлық көптүрлилик, соның менен бирге, психологизм, драматизм терең байланысы Зульфия шығармаларының хәр қандай сын талқысынан бекем өтиўине мүмкиншилик береді [2:92-94].

Индиялы белгили шайыр, жазыўшы хәм сыншы Би-плаб Мажиджи 1970-жылы Индияның Дехли қаласында өткерилген 4-Африка-Азия Жазыўшыларының конференциясында қатнасып, Зульфия Исраилова менен ушырасты хәм оның поэзиясы менен танысып, шайыра хәкқында өзиниң «Китап дүнйасы» газетасына усы жылы берген интервьюинде шайыраның жаслық дәуириндеги ғайратлы поэзиясын еслеп «мениң нәзеримде Зульфия Ўзбекстанның әтир гүли еди» деп жоқары дослық баҳасын береді.

Әжайып талант ийеси Зульфия қайсы темада шығармалар жазбасын, оларды ҳадал хәм таза жүрегинен ҳаяллық-аналық сезимлеринен өткерип, айрықша бир азаматлық және инсанийлық көтеринкилик пенен йошып жырлайды. Өйткени, шайыраның қәлби, көкиреги толы пәк хәм таза, пикирлери кең қулашлы, ойлары тереңге жатырғанын сезиў қыйын емес. Сондықтан болса керек, шайыра өз туўылған жери, әзийз Ұатанын жырлар екен бул туйғыны өз Анасы менен қатар қойып сүўретлейди. Ол туўылған жер хәкқында ойлар екен, шайыраға өз журтындағы хәр қандай экзотикалық көринислерден де бурын анасының меҳирли хәм нурлы келбети елеслейди. Бундай сыпатларды шайыра көплеген қосық қатарларында анық көрсеткен. Мысалы, оның «Мениң таңым» хәм «Мениң Ұатаным» қосығына нәзер салайық:

*Бала ойларымды Ұатан деп билдим
Хәм көзди жайнатқан сулыў бағыңды.*

Тилим сөзин тапты, көзим-зияны,

Меҳин хәм ерк пенен жасадым сонда.

Бүгин халқым менен байрамға барып,

Күшли қолларыма аламан сазым,

Саған әзийз Ұатан, саған ана журт,

Меҳриң, ышқың менен толған пәрўазым [1]. («Мениң Ұатаным»)

Ана топырақ дем алып жатыр,

Алып түңги құдиретли күшин.

Мениң таңым жүректе атар,

Жақсы қосық жазылмақ ушын [1]. («Мениң Ұатаным»)

Шынында да, шайырдың терең толғанғанындай, Ұатан ана менен теңдей бирлик саналады. Себеби, ана болмаса инсанға да, басқа жанлы мақлукқа да туўылған жер де, ана Ұатан да жоқ деген сөз.

Шайыраның Ұатан хәкқында ой-сезимлери оның «Шығыс өзи ана болған әзелден» атлы қосығында айрықша көтеринкилик пенен жаңа формада (сарбастта, верлибрде) жырланады:

Мен еле сиз бенен бармадым Афрасиябға.

Бабалар даңқын етип гүрриңлер

Мың өлим,

Мың зулым,

Мың тыйықлы қылыштан

Аман алып шыққан халқым гәўҳарым

Мақтаныш меҳир менен берип зор пардоз.

Сизге жарқыратып көрсете алмадым.

Бул топырақ үйимиз,

Бул дүнъя нанымиз,

Бул қуяш жанымиз,

Бирақта бир сарай

Мақтанышымыз [1].

...Өзбек-өзине бек!

Деген атақты

Жаратқанның өзи берип қойыпты

Ғәрремлик болмас па, бул әзиз атты

Құл болғанбыз деп елди кемситиў!

Қәте, қәте!

Басын таж,

кеўиллерде жарқын нур биліп,

Ардақлаймыз мақтанышымызды.

Тарийх гүға,

Неше заман,

әсирлер,

Не көзлерден асырап

Қалдық бул елди,

Сиз биреўге

жалтақ

құл деген сөзлердің

Тамырына урың хұжданнан балта

Билің,

Кәмил,

Дана,

Дүня жұлдызларына

Шығыстың өзи ана болған әзелден... [1].

Мине, шайырдың туўылған жерди көклерге көтериўши усындай романтикаға толы қатарлары оқыўшыны айрықша толғандырады хәм жағымлы көринеди, булардың барлығы киндик қан тамған топы-

раққа, муқаддес елге болған шексіз ықлас және мұхаббат хәм ынтықлықтан туыылған ойлар екенлиги белгилі. Себеби, хәр бир инсаннның өзиниң туыылған жери дүньяда хеш нәрсеге алмастырып болмайтуғын ПАТШАЛЫҚ!

Улыўма, бир тутас алғанда шайыраның дәслепки жыллардағы Ұатан, туыылған жер ҳақкындағы қосықларын оқып отырсақ, оларда жаслық романтика, сағыныш, бир қатар экзотикалық көринислерге де берилип сүүретлеу сыяқлы белгилерди көбирек ушыратсақ, ал көркем сөз устасы өзиниң соңғы шығармаларында бир қатар жаңа қырлары, заманның да басқаша жаңа түс алыўына байланыслы талапшаңлығы, туыылған топырағындағы жүз берип атырған өзгерислерди де көркем сәўлендириўге қумарлығы менен көзге тасланады. Бундай өзгерислердиң болыўы да тәбийғый саналады. Себеби, ўақыттың өтиўи менен заманлар, адамлар өзгереді, шайырдың инсан сыпатындағы характер эволюциясы да өсип өзгериپ отырады.

Шайырдың «Ядым сынақлары» қосығы дәўирдиң жаңа нәписи менен дөрелген қосық. Мысалы:

*Ғәрезсизлик, келдиң бе, ақыры келдиң,
Пинҳана сағындым, пинҳана күттим.
Жамғырға баўырын тутқан саҳра яңлы,
... «Ұатан сүйгиши» деп биз өз-өзимизди,
Теңизлер қурыпты, ширипти балық,
-Адамсаң басыңды көтер,-дементти,
Кеўлиң қалыптеди бизлерден, Халық,
Өзиң берип едиң пәклик, ҳадаллық,
Ийман, исенимлер пүтин, миннетсиз.
Шайтан да қылапмас еди дәлдаллық,
Билим, ҳикметлерге бай бир миллетпиз.
Кел, сен Ғәрезсизлик, Аман-аман кел,
Сени кеўлим, көзим, сөзим күтер.
Ўақыт жетип, сол халықта қалар дәптерим,
Ўақыт жетсе сол жақта қалар дәртлерим.
Руўхым сол жақларға қус болып ушар...[1]*

Миллий ғәрезсизлик дәўиринде де бир тутас өзбек поэзиясы, соның менен бирге шайыра Зульфияның поэтикалық дөретиўшилиги де, мине, усындай дәстүрлерге садық түрде дәўирдиң диалектикасын, оның барлық унамлы хәм унамсыз тәрептерин ҳадал хәм қалыс сүүретлеу жолы менен даўам етти. Себеби, жаңа дәўир шынлығы шайыраның поэзиясының арқаўы болды, десек қәте болмайды. Ол халқы менен бирдей өз дәўириниң шынлығын азаматлық позицияда турып қабыл етти хәм ҳақыйқый халықшыл инсан, интелегенция ўәкили сыпатында әдил баҳалап шығармаларында усы идеяны жырлады.

Әдебиятлар

1. Зульфия. Таңламалы шығармалары (Қарақалпақ тилинде). - Нөкис: «Билим», 2015.
2. Құрамбаев К. Қорақолпоқ адабиётининг хәм ихлосмонди эди. // «Илим хәм жәмиет», 2015, №1, 92-94-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада XX асирнинг иккинчи яrimi билан XXI аср бошидаги ўзбек поэзиясининг фахри булган Зулфия Исроилова ижодининг ўзбек ва жаҳон адабиётида тутган ўрни ҳақида сўз бориши билан бирга унинг Ватан, Онаярт, халқ тағдири ҳақидаги шеърлари кенг таҳлил этилган. Шу билан бирга Зулфия поэзиясининг ҳозирги қорақалпоқ шоирларига, айниқса шоирларга бўлган таъсири, умуман, Зулфия ва қорақалпоқ адабий алоқаларига кенг ўрин берилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена Исроиловой Зулфии, которая является гордостью узбекской поэзии начала XXI века, автор подчёркивает место поэтессы в узбекской и мировой литературе. В том числе, анализируется её творчества по темам Отчизна, Родина, голос времени, судьба народа. Автор затрагивает вопросы о связи поэзии Зулфии с Каракалпакской литературой, и влияние на творчество каракалпакских поэтов, особенно поэтессам каракалпакской литературы.

SUMMARY

The article determines the place of Zulfiya Israilova, who is proud of the nation and lived in the end of the XXth century and the beginning of the XXI century, in the Uzbek and World literature. Furthermore, there is presented detailed analysis of her poem on themes: Motherland, spirit of the time, fate of the nation, and love to the birthplace. Author attributes affect of Zulfiya Israilova on Karakalpak poet, especially on poetess. Generally, author discusses relationship of Zulfiya with Karakalpak Literature.

МУҲАММАДНИЁЗ НИШОТИЙНИНГ “ҲУСН-У ДИЛ” ДОСТОНИ ВА КУБРАВИЙЛИК ТАЪЛИМОТИДАГИ “ЎН УСУЛ” ҲАМДА РАНГЛАР ТАЛҚИНИ

У.К.Аметова – ўқитувчи

Ўзбекистон миллий университети

Таянч сўзлар: Нажмиддин Кубро, Муҳаммаднийез Нишотий, адабий анъана, ранглар, издошлик, ҳамоҳанглик.

Ключевые слова: Наджмиддин Кубро, Муҳаммаднийез Нишоти, художественная традиция, цветов, последовательность, ритмичность.

Key words: Najmiddin Kubro, Muhammadniyaz Nishoti, literary tradition, quatrain, apprenticeship, harmony.

Шайх Кубро даҳосини ва унинг кубравийлик таълимоти ғояларининг кейинги адабиётга баракали таъсирини ўрганиш, шубҳасиз, адабиётшуносликнинг ҳам долзарб масалаларидан биридир. Зеро, адабиётшуносликда эътироф этилганидек, мумтоз адабиётни тасаввуф таълимотисиз тасаввур этиш қийин. Ўзбек мумтоз адабиётининг ўзига хос хусусияти эса унда анъанавийликнинг устуворлигидир.

Хоразм адабий муҳити ўзининг буюк намояндалари ва улкан адабий меросига эга. Бу мумтоз асарларда, албатта, Хоразмда яшаб ижод этган адибларнинг ғоя ва бадииятдаги ўзаро уйғунлиги адабий ҳақиқатлардан биридир. Давр ўтиши ушбу новаторликлар ҳам яққол кўзга ташланса-да, адабий анъаналар ҳам ўз изларини муҳрлаган. Мана шундай таъсирга эга умрбоқий ғоя ҳамда бетакрор бадииятнинг бош манбаларидан бири, шубҳасиз, Нажмиддин Кубро шахсияти, ирфоний асарларининг мазмун-моҳияти ва у асос солган тариқат маслагидир. Қутб Хоразмий, Ҳайдар Хоразмий, Ҳофиз Хоразмий, Огаҳий каби шоирлар ҳам мазкур кубравия адабиёти анъаналаридан баҳраманд бўлганлиги бир ҳақиқатдир. Хусусан, Нишотий ва унинг “Ҳусну Дил” достони фикримизни тўла қувватлайди.

Нажмиддин Кубро асарларида мурид тарбиялашнинг ўзига хос ўн асос, яъни тавба, зуҳд, таваккул, қаноат, узлат, зикр, таважжуҳ, сабр, мувоқабат, ризо каби талабларнинг аҳамиятини назарий асослаб берган. “Ҳусн-у Дил” асарини таҳлил қилиш жараёнида эса Муҳаммаднийез Нишотийнинг мана шу ўнта талабни бадиий тарзда шарҳлаганига ва асарнинг мазмун моҳиятига моҳирона сингдириб юборганига гувоҳ бўлдик:

*Неча маҳал йўл юрубон ул ғариб,
Зовия кўрди бағоят ажиб,
Ҳар сори боқмоқ била ул муҳтарам,
Бўлди намоён анга байтул ҳарам.
Вусъатро олими кубро эди,
Яъники бир ланкари узмо эди.
Бор эди ул ланкари анбарсиришт,
Назҳатаро ўйлаки боги биҳишт.
Оти онинг қасри Таваккул эди,
Матлаби ҳар жузв эди, ҳар гул гул эди.
Онда ажаб шайхий эди фаҳри дин,
Онга мурид эрди замону замин.
Инс ила жондин онга узлат эди,
Оти онинг Шайхи Қаноат эди. [1:60]*

Асардан олинган мана шу мисраларда олими кубро дея таърифланаётган Таваккул қасрида узлатга чекинган Шайх Қаноат бу Нажмиддин Кубронинг бадиий инъикосига ўхшайди. Ва шу ўринда Таваккул, Қаноат, Узлатнинг кетма-кетликда жойлаштирилиши ҳам ўн усулнинг “Ал-усул ал-ашара”даги ўрни билан муқояса қилинганда бир хил. Чунки “Ал-усул ал-ашара”да ҳам таваккул, қаноат, узлат бардавом жойлашадики, Нишотий ҳам ўз асарида бунга амал қилади.

Адиб асар қаҳрамонларидан Найнинг нуткида шундай мисраларни келтиради:

*Мундин эрур эл ичига бормогим,
Ўн ҳунарнинг эгаси ҳар бармоғим [2:370].*

У мана шу жумласида ҳам кубравийликдаги ўн асосга ишора қилади. Бундай дейишимизга сабаб, найнинг нутқи бошдан охиригача тасаввуфий йўсинда эканлигидир.

Маълумки, маънавий карвонда энг зарур, қийматли Ишқдир. Сайри сулукда матонат ва сабот ҳосил қилиб, таваккул, ризо, қаноат, сабр, зуҳд, тарк кабиларни дунёга келтирувчи муҳаббатдир. Ва буларнинг барини руҳоний бир ҳаёт тарзига айлантирувчи куч ҳам кўнгилдаги ишқ туфайлидир. Бу масала ҳам дostonда муаллиф томонидан ишончли, асосли тарзда ёритиб берилди. Нишотий Ишқ мамлақати, водийи ушшоқ каби жой номларини келтирадики, бу мажозий ишоратларнинг бари Ҳақ йўлчилигидаги Фуоднинг руҳий бир сафарини очиб кўрсатиб беради. Dostonдаги мана бу мисраларга эътибор қаратайлик:

*Ё Раб, этиб меҳру муҳаббати ёр,
Ишқ шаҳи даргоҳида бер қарор.
Ақлимни эт тобеъи фармони Ишқ.
Кўнглимни қил банди аҳсони Ишқ [3:314].*

Адабиётда нафс ва руҳ, вужуд ва кўнгил тазоди мавжуд экан, ишқ ва ақлнинг зидланиши ҳам мана шу қаршилантиришларнинг замирида пайдо бўлган. Нажмиддин Кубро ҳазратлари “маърифатнинг қаноти муҳаббатнинг қанотидан баланд”, дея эътироф этсалар-да, сайри сулукда манзилни қатъ этиш ишқ билан эканлигини қайта-қайта барча асарларида айтиб ўтган. Солиқ қалбида талабнинг туғилишидан то валий мақомига кўтарилгунча бўлган сайри сулукда ишқ раҳбардир. Водийи ушшоқ – Ошиқлар водийсини босиб ўтмасдан Ваҳдат майдонига етиб бўлмайди. Бу ҳолларни бир сайр манзараси ўлароқ Нишотий шундай таъриф этганди:

*Нукта киби доираи баҳраро,
Қутб они дер эди дашти само.
Сув юзида бор эди андоққи хол,
Мушк иси ондин топар эрди шамол.
Зийнатро муфатҳар офоқ эди,
Оти анинг Водийи Ушшоқ эди [4:318].*

Асар сўнгида ҳам Муҳаммаднийез Нишотий Ишққа алоҳида эътибор қаратади ва йўлчиликда раҳбар, муридиди комил, деб атайди. Фақат унинг раҳнамолигида нафси амморадан нафси софияга етиб бориши мумкин:

*Кимки Худо бўлса анинг ёвари,
Бўлғусудур ишқ онинг раҳбари [5:368], -
дея Нишотий дostonнинг сюжетига ишқнинг ролини таъкидлайди. У гоҳ бир мамлакат, гоҳ даҳшатли бир водий, баъзан йўлбошчи ва ҳоказо. Бироқ асардаги барча образларни, ходисотларни боғлаб турувчи асосий занжирдир. Dostonда ўқиймиз:
Меҳру муҳаббат эрур икки қанот,
Солиқ учун топғали оби ҳаёт.
Кимга агар бўлмаса бу болу пар,
Учмоқ анга бермоғусудур самар.
Ишқ мураббийлик этарди Фуод –
Топти, неким бор эди анга мурод [6:368].*

Кубро ҳазратлари ҳам муридни икки қанотли куш деган эдилар. Хавф ва ражо, қабз ва баст, хузун ва хузур унинг қанотларидир. Худди шундай Нишотий ҳам оби ҳаёт излаётган солиққа меҳр ва муҳаббат икки қанотдир. Унинг узун ва котиқ йўлчиликда тайр айлаши ва Висол манзилига етишида ишқнинг мураббийлиги шарт ҳисобланган.

Муҳаммаднийез Нишотий асарлари, жумладан, “Ҳусну Дил” дostonи, аввало, том маънода тасаввуфий қарашларни ирфоний-бадиий тарзда ифодалаган асар

эканлиги билан шайх Нажмиддин Кубро асарларига ҳар жиҳатдан издошдир. Уларнинг маслағи бир экан, тарғиб этувчи дидактик ғоялари ҳам, бу мақсад ифодасидаги рамз ва ишоратлар ҳам бир хилдир. айниқса образлар оламидаги уйғунлик эътиборга молик. Айтиш мумкинки, бу издошлиқни белгилловчи, тасдиқловчи асослардан бири тасаввуфий истилоҳлардир. Шайхнинг ирфоний асарларидаги таваккул, ишқ, ризо, фуод, хусн, каноат, сабр каби истилоҳлар Нишотийнинг дostonида маълум бир образ – асар қахрамониға айланган. Натижада бетакрор ифода услуби китобхон тасаввурини янада ойдинлатган ва таъсир қуватини ҳам оширган.

“Хусну Дил” дostonи тариқат тарбиясининг назарий

Адабиётлар

1. Очилов Э. Донишмандлар туҳфаси. (Рубоийлар). –Т.: “Ўзбекистон”, 2009.
2. Асрлар нидоси. Мумтоз ўзбек адабиётидан намуналар. –Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982.
3. Муҳаммаднийез Нишотий. Хусн ва Дил. –Т.: Ғ.Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1967.
4. Исҳокова Замира. “Шайх Нажмиддин Кубро”. –Т.: “Ўзбекистон”, 2016.
5. Гўкбулут С. Нажмиддин Кубро. –Истанбул: “Инсон яйинлари”. 2010.
6. Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. –Т.: “Мовароуннахр” 2004.
7. Комилов Н. Тасаввуф. –Т.: “Ёзувчи”, 1996, 259-б.
8. Шайх Нажмиддин Кубро. Жамолинг менга бас. –Т.: 1994.

РЕЗЮМЕ

Муҳаммаднийез Нишотий асарларидаги фалсафий фикрлар ва ахлокий қарашлар Н.Кубро ижоди ғоялари билан чамбарчас боғлиқ. Улар асарларидаги илк ўхшашлик инсон ва унинг ахлоқини, нафс камолоти ҳамда илоҳий гўзаллиқни бадийлаштиришида кузатилади. Булардан ташқари улар адабий меросида тасаввуфий образлар уйғунлигини кўрамиз.

РЕЗЮМЕ

Философские мысли и моральные взгляды в эпосе Мухаммаднияза Нишоти взаимосвязаны с идеями творчества Н.Кубро. Первое сходство в их произведениях, что встречаются усовершенствования божественного желания и божественной красоты, мораль человека. Кроме того, в своих художественных сокровищах дают наблюдать соответствия мистицизма.

SUMMARY

Philosophical thoughts and moral views in Muhammadniyaz Nishoti's epic "Husn-u Dil" of collection are interconnected with the ideas of N.Kubro's creativity. The first similarity in their works is that there is an improvement in divine desire and divine beauty, the moral of the person. In addition, in their artistic treasures, they carry a correspondence with mysticism.

ТАРИХИЙ ҲИКОЯДА СЮЖЕТ ТАКОМИЛИ

З.М.Амиркулова – ўқитувчи

Термиз давлат университети

Таянч сўзлар: тарих, ҳикоя, аждодлар, поэтика, ижодкор, Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Одил Ёқубов, Пиримкул Қодиоров, Муҳаммад Али, Солим Исҳоқ, Уйғун, Иzzат Султон, Ойбек, Хамид Олимжон, Абдулла Орипов.

Ключевые слова: история, рассказ, предки, поэтика, создатель, Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Одил Якубов, Пиримкул Қодиоров, Мухаммад Али, Солим Исхак, Уйғун, Иzzат Султан, Ойбек, Хамид Олимджон, Абдулла Арипов.

Key words: History, story, ancestors, poetics, creator, Abdulla Kodiriy, Abdurauf Fitrat, Odil Yakubov, Pirimkul Kodirov, Muhammad Ali, Soyim Iskhak, Uygun, Izzat Sultan, Oybek, Khamid Olimdzon, Abdulla Aripov.

Бадий адабиётнинг қудрати, кучи шундаки, сўз сеҳри билан қалбни жунбушга келтиради, фикрлашга, мушоҳада қилишга чорлайди. Шу сабаб инсон хоҳ насрий, хоҳ назмий асар бўлсин, унда ўзлигини, ўз қалби кечинмаларини, таниш туйғуларини кидиради. Бу кечинмалар ва туйғулар бадий асар мавзусида ўз аксини топади. Бадий асар ижодкорнинг борлиқ билан муносабати маҳсули ўлароқ воқе бўлади. Яъни борлиқда яшаётган индивид сифатида ижодкорни муайян муаммолар ўйлатади, ташвишга солади. Ижодкор учун ўша муаммони идрок этиш ички эҳтиёжга айлангани сабаб ҳам асарга қўл уради. “Ижодкор ўзини қийнаган муаммоларни бадий идрок этиш учун кенг ва қулай имкон берувчи ҳаёт материалини танлайди ва тасвирлайдики, бу бадий асар мавзуси ҳисобланади” [1:54]. Ёзувчи тарихий мавзуда асар яратар экан, тарихда содир бўлган воқеаларни қайта жонлантиради. Бундан мақсад, яқин ёки олис ўтмишда яшаган тарихий шахсларга бағишланган асарлар яратиш ва шу орқали ўқувчида ўз ҳалқининг тарихий ўтмишига нисбатан ҳурмат туйғусини уйғотиш, маънавиятли авлодни тарбиялаш, шонли ўтмиш воқеаларидан, тарихий шахсларнинг ҳаёти ва фаолиятидаги ибратли томонлардан сабоқ олишга ундаш ва бугунги воқеликдаги айрим нохуш воқеа ҳамда ҳодисаларга ўтмишни тасвирлаш орқали муносабат билдиришдир. Илмий асарлардан фарқли равишда, ёзувчи ёки шoir тарихий мавзудаги асарда тарих ҳақиқатига суянган ҳолда бадий тўқимадан ҳам

унумли фойдаланади. Ижодкор тарихий ҳодисаларни ёритишда тарихий шахслар ва шу шахслар образини ёрқин акс эттиришга ҳам алоҳида эътибор қаратади. Ифода этилаётган давр манзарасини кенг ва атрофлича ёритиш учун асарга тўқима образларни олиб қиради.

Мустақиллик даврига келиб эпик турнинг ҳикоя жанрига бошқа жанрлардан кўра кўпроқ эътибор қаратилди. Ҳикоянинг мавзу кўлами кенгайди ва тарихий ҳикоялар яратиш жадаллик билан анъана тусига кирди. Унинг бошқа турлари ҳам оммалашди. Адабиётшунос У.Жўрақулов 2012 йил ўзбек ҳикоячилиги ҳусусида тўхталиб, “Ҳикоялар, аввало, хронологик тартиб жиҳатидан тарихий, яъни ўтган замонга тегишлидир; иккинчидан, мазкур ҳикоялар у ёки бу даражада тарихий-маданий, тарихий-ижтимоий, тарихий-маиший, тарихий-психологик жарёнларни акс эттиради; учинчидан, ва, энг муҳими, 2012 йил ўзбек ҳикоячилиги туркий-ўзбек насрининг минг йиллик бадий анъаналари вориси, Шарқу Фарб классик поэтикаси ҳамда замонавий прозасининг қонуний бир узидир [2:21]. Охириги пайтларда Назар Эшонкул, Отаули, Шойим Бўтаев, Маҳкам Маҳмуд, Фарход Ҳамрожонов, Ғулом Каримий, Рисолат Ҳайдарова, Темур Қурбон каби ёзувчилар тарихий мавзудаги ҳикоялар тақомилида ўзига хос ғоявий изланишлар олиб борди.

Адабиётшунослиқда портрет образ яратишнинг муҳим шартларидан биридир. “Бадий асардаги портретнинг характери ва функциялари ранг- баранг

бўлади. Бироқ портретнинг энг муҳим характери унинг психологик портрет бўлишидир. Психологик портрет ёзувчига персонажнинг ташқи кўриниши орқали унинг руҳий дунёсини очишга ёрдам беради. Шунинг учун айтиш мумкинки, портрет ёзувчининг шахсий услуби, маҳорати ва мақсадига боғлиқ ҳолда турлича даражада берилиши мумкин” [3:252]. “Сибизга воласи” ҳикоясида муаллиф Искандар образи портретини яратар экан, образнинг ташқи кифёси ва унинг хатти-ҳаракатини тўлиқ тасвирламайди. Балки унинг ташқи кўриниши ва характерига оид муҳим бўлган бир нечта деталларни келтиради ва бу тасвирларни ҳикоячи нутқи орқали ҳикоя сюжетига сингдириб юборади. Адабиётшунос Баҳодир Каримов: “Нодир санъат дурдоналарида адабий қаҳрамонларнинг ташқи кўриниши муҳим, айниқса, портрет чизгисида кўзлар марказий ўринни эгаллайди. Зотан инсоннинг кўнгли, қалб ҳолати сўзи ва кўзида намоён бўлади” – дейди ва портретда кўзга алоҳида эътибор қаратади [4:54]. “...Искандарни ташқарида хушсурат, алпқомат, икки елкасига иккита фаришта кўниб туради, сиймоси тонг офтоби каби шафақ таратади, деб таърифлашарди. Кўз олдидан анчайин хунук, юзи гезарган, кўзлари ўлжа кўрган бўриникидек совуқ, кишига ҳамиша шубҳа ва гумон билан боқадиган бадбуруш кимса турарди” – деб таърифлашларининг ўзиёқ халқ орасида унинг обрўси ва доврўги кўрқув асосига қурилганини билдиради. Искандар халқ орасида худонинг ердаги сояси ва ҳатто худонинг ўзи дея улуғланган. Ва шу кўрқув халқнинг унга тобе бўлиши учун етарли асос бўлган. У кишига ҳамиша шубҳа ва гумон билан боқади. Ва бу табиий ҳол. Унинг атрофида ҳар хил тоифа кишилар бор. Искандар одамларни ажрата олади ва уларнинг мақсадини кўзларидан билишга одатланган. Бу унга ўз ҳаётини ва давлатни умрбод қўлда ушлаб туриши учун муҳимдир. Унинг “Қўқлам жилғалари тилимлаб ташлаган адирни ва селдан сўнг ёрилиб қолган қатқолоқни эслатадиган” юзи унинг умр бўйи жангу жадаллар ичида қон кечиби яшаганини билдирса, “ўлжа кўрган бўриникидек совуқ” кўзлари меҳр-шафқатдан йироқ, ўлимларни кўравериб дийдаси қотган инсон эканига ишора қилади. “...Искандарнинг на ўзида, на юзида, на хатти-ҳаракатида ақл оладиган ҳеч нарса йўқ. Оддий, ҳатто териси ўта эҳс, қурумсиқ, худди калатакесакнинг терисини эслатадиган, озгина бадбўй ҳид ҳам анқирди”. Бу каби ровий нутқи воситасида ифодаланган тасвирлар Искандар образининг характер-хусусиятини очиби беради. Худди шу ўринда, айтиш мумкинки, муаллиф образнинг ташқи кўринишини тасвирлаш орқали унинг характери ни тўлақонли очиби беришга эришган. “...Искандарни ташқарида хушсурат, алпқомат, икки елкасига иккита фаришта кўниб туради, сиймоси тонг офтоби каби шафақ таратади”, “... худди еб ўтирган нони тортиб олинган қаландардек юзида аламзадалиқ қотиб қолган, на нур, на илоҳиёт таралардиган” юзи эса зулмқорлик ва босқинчилик унинг ҳаётининг бир қисмига айланганини эслатиб туради.

Шуни таъкидлаш лозимки, воқеалар муайян бир йўналиш бўйича ривожланиши ва ҳодисалар тизимли, тартибга мос тарзда юз бериши ёки асарда вақт кетма-кетлигига амал қилинмаган, жараёнлар эса воқеа ривож босқичларига таянган ҳолда турли йўналишларда юз бериши ҳикоя жанрининг ўзига ҳос хусусияти ҳисобланади. Шунингдек, умумий баёнда бир-бирига қўшилиб кетмайдиган, аммо маълум муддатдан сўнг умумий баён оқимида қўшиладиган шохчаларга бўлинишдан иборат ҳикоя қилиш методи ҳам учрайди. Ижодкор ҳикоя жанрининг характерли усуллари мисол сифатида умумий тасаввур тамойилига кўра тасвирлаш композицияси ва

мустаҳкам ички боғланишли қисмлардан ташкил топган типни келтириш мумкин. Назар Эшонкул ўз асарларида шу икки усулни аралаш ҳолда қўллаган. Баъзан бирор образни яхлит гавдалантириш учун у алоҳида қисмларни ҳам батафсил ифодалайди. Бу кераксиз туюлган сахналар образнинг яхлит кифёсини шиддат билан чизишда қўл келади. Ҳикояда сартарош образи худди мана шу усулда гавдалантирилган. Бунда муаллиф бадиий тасвир ва ифода воситаларига кенг ўрин бериш орқали, асар бошидаёқ қаҳрамоннинг вазияти, ҳолати ва руҳиятини очиби беради. Демак, соқчилар ва дарбон қандайдир шум хабарни олиб келяпти ва бундай хабарлар “дарвозалари олдида ҳаётнинг ёрқин хулосалари ва сабоқлари битилган саҳифалардай бўжмайган афт-ангорлари, мусибату ҳасратдан буқилган таналарини офтобда тоблаб ўтирган чоллар” учун янгилик эмас. Улар бу каби мусибату синовларда тобланган ва ҳаёт ҳақида ўз хулосаларига эга. “...орзу ва хаёлларини тепкилаб ўйнаб юрган болалар” эса бу фожиадан хабардор бўлсалар-да, ҳали гўдак қалби билан ҳис қилолмаган ва келажак хавфни болаларча ўйинқароқлик билан қаршиламоқда. Бу шум хабарни болаларга ҳос соддалик билан хушхабар айтаётгандек етказишади. “Гўё ўз қилмишларини қуёшдан яширмоқчидай қалқонлари билан юзларини офтобдан тўсганча найзаларини қуёш нурида ялтилатиб, шаҳарнинг тош кўчаларини худди ногора чалишаётгандай бир маромда ҳарбийчасига тўқиллатганча эринчоқлик билан келаятган” учта соқчи ва оксоқ дарбон бу фожа даракчилари сифатида навбатдаги қурбон томон келишар экан, унинг кимлиги, қандай одам экани муҳим эмас. Муҳими, қандай бўлмасин топшириқни бажариш ва шу билан зиммасига юкланган вазифасидан озод бўлиш. Уларнинг дийдаси қотган ва бу каби қурбонларни кўришга одатланиб кетишган. Улар навбатдаги қурбонлари томон хотиржам келмоқдалар. Бу каби тасвирлар бир тарафдан асарда образлар характерини очишга хизмат қилса, иккинчи тарафдан асарнинг таъсирчанлигини оширади. Ўқувчи тасаввурида образлар ҳақида тушунча ҳосил қилади.

Бадиий образ носирнинг мукамал гўзаллик нуқтаи назаридан яратган типларида ўз ифодасини топади. Аммо шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, “Мутлақо гўзаллик камраб олинмаган, балки фақат эстетиканинг хунуклик категорияси ўлчовлари доирасида яратилган образлар ташаққулида ҳам эстетик идеал иштирок этади” [5:11]. Олимнинг фикрини давом эттириб айтиш мумкинки, хунуклик категорияси асос бўлган образ, характер ва портретлар заминидан шундай хунукликка қарши турган – гўзаллик концепти бўртиб кўринади. Назар Эшонкул тасвирида ҳам шу жиҳат етакчилик қилади.

Маълумки, Искандар Зулқарнайн образи халқ оғзаки ижоди ва бадиий адабиётда кенг қўлланилган. Александр Македонский ҳақидаги ilk асар “Псевдо Каллисфен” (“Сохта Каллисфен”) бўлиб, милодий I асрда яратилган. Ва кейинчалик унда келтирилган маълумотларнинг сохта эканлиги олимлар томонидан исботланган. Эрон, араб халқлари оғзаки ижоди, қадимий ҳинд эпоси “Калила ва Димна”да ҳам Искандар Зулқарнайн образига мурожаат қилинган. Мумтоз адабиётда Низомий Ганжавийнинг “Искандарнома”, Амир Хусрав Дехлавийнинг “Ойинаи Искандарий”, Абдурахмон Жомийнинг “Хирадномаи Искандарий”, Алишер Навоийнинг “Садди Искандарий” дostonларида Искандар Зулқарнайн образи инсоният ҳалоскори сифатида тилга олинади.

Бадиий асарларда воқеликни, инсон феъл-атворида бўлаётган ўзгаришларни ва унинг фаолиятини бадиий шаклда қайта яратиш мумкин. Қайта ишланган асардан ижтимоий-фалсафий маънолар қидиришга уриниш

ёзувчиликнинг ўзига хос хислатларидан биридир. Мавжуд миф ва афсоналарни бадий-эстетик тафаккур тарзида асарга олиб кирса ҳам бўлади. Ва турли ифода йўсинлари орқали давр руҳини, қаҳрамонларнинг кечинмаларини ифодалаш, улар орқали китобхонни фалсафий мушоҳадага чорлаш Назар Эшонкул услубининг етакчи омилларидандир. Шу сабаб бўлса керак, унинг “Маймун етаклаган одам”, “Баҳовуддиннинг ити”, “Шамолни тутиб бўлмайди”, “Тобут”, “Хароба шаҳар сурати” каби ҳикояларида тарихийлик, яъники, афсона ва ривоятлар нафасини ҳис этамиз.

Адабиётдаги поэтик ўзлаштириш, яъни асар сюжети ўхшашу, муаллиф муддаоси бошқа бўлиши мумкин. Кўринадики, адабиётда мавжуд асар таъсирига тушиш ёмон, аммо ўша асардан ўтказиб, бадий жихатдан пишиқ асар яратиш муҳим вазифа ҳисобланади. Муаллиф мана шу вазифани бажаришга ҳаракат қилган ва асарга ўзига хос янгиликларни олиб кирган. Жумладан, асар якуни ҳам ўзига хос. Яъни сартарошнинг тақдир ва унинг кейинги ҳаёти камишларда яширинган сир орқали баён қилинган. Бу асарнинг ўзига хослигини таъминлаган. Назар Эшонкул “Сибизга воласи (миф-ҳикоя)” ҳикоясини сюжет нуқтаи назаридан поэтик ўзлаштирган бўлсада, янги услуб яратиш ўқувчига манзур бўладиган даражада шакллантирган [6:45]. Натижада шундай классик ҳикоя юзага келган. Ҳикоя ҳақида адабиётшунос У.Жўракулов қисқагина қилиб шундай ёзади: “Н.Эшонкулнинг “Сибизга воласи” асари нашр этилгани заҳоти енгил-елпи баҳс-мунозараларга сабаб бўлди. Ҳикоя халқ орасида юрадиган Искандар ҳақидаги мистик ҳикоят(чўпчак)нинг бадийлаштирилган баёнига қурилган. Натижада, жўн бир мистика ҳам маъно, ҳам хронотоп кўлами нуктаи назаридан поэтик универсалия касб этган. Ҳикоя сюжети, Искандар ва сартарош образлари типологик киёфа олган. Аммо ёзувчи шу ўринда бир нозик масалани – рецепция жараёнидаги ўқувчи ассоциатив камровининг чеки йўқ ва тизгинсизлигини, у ҳамма

нарсани қўйиб, тўғридан-тўғри ҳазрат Навоий “Хамса”сидаги Искандарга, қолаверса, “Қуръони карим”да зикр этилган Зулқарнайнга қадар даҳл қилиши мумкинлигини, оқибат ўлароқ, чўпчак талқини кечириб бўлмас бир ёлғонга айланиб қолишини эътиборга олмаган” Аслида, Назар Эшонкул “Қуръони карим” ва “Хамса” дан фарқли ўлароқ Искандарни золим шох сифатида тасвирлашдан мақсади асар ғоясига сингдирилган “умри қиска ёлғон”ни фош этиш эди. Ўқувчи асарни ўқигач, “ҳар қандай ёлғон барибир фош бўлади” деган хулосага келади. Ижодкор “Сибизга воласи” ҳикоясига тарихий манзарани жо қилган. Ва шу орқали ўқувчига сабоқ бўлувчи мавзунинг ёритган.

Носир асарларида, кўпинча, шаклий ўзига хослик устунлик қилади. Тафсилотларни рамзлар орқали бериш, ўтмишга мурожаат, йўқликнинг сири томон китобхонни бошқариш унинг услубига хос. Бу ҳикояда ҳам адиб услубидаги шу ўринлар бир қадар кўзга ташлангандек кўринади. Аввалига ўқувчи ёзувчининг қадимий афсонага ёндашувидаги янги талқиндан умидвор ва шундай бўлиши табиий. Ҳикоя бош қаҳрамони ҳам, ҳикоячи ҳам бир киши. У эринмасдан кулминацион воқеагача бўлган тафсилотларни баён қилади. Асарда шаҳар қисматида сартарошсиз қолиш фожеаси битилган. Аслида, инсонни ҳайвондан айириб турувчи асосий жиҳат ҳам соч-соқолини олиб, ўзига оро бериб юришидадир. У эса мамлакатдаги сўнгги сартарош. Носир ёвуз ҳукмдор асраётган сир фуқароларни орқага, жаҳолатга қайтаришга сабаб бўла бошлади, демокчидек туюлади. Шунга қарамай айтиш мумкинки, Назар Эшонкул мавжуд афсона асосида янги ва ўзига хос бадий асар яратди. Тарихий шахс образи орқали ҳикоя ғоясини ўз услубига хос тарзда ифодалай олди. Бадий тўқималар ва тасвирлар билан бойитди. Натижада, “Сибизга воласи” ҳикояси мавжуд асарлар таъсиридан холи, оригинал асар тусини олди.

Шундай қилиб, тарихий ҳикояларда сюжет тақомили воқеаларини ривоялаш услубига кўра муаллиф нутқи, қаҳрамон нутқи, персонажлар нутқи каби қисмларни ўзида мужассамлаштиради.

Адабиётлар

1. Курунов Д. ва бошқ. Адабиётшунослик луғати. -Тошкент: “Akademnashr”, 2013, 158-б.
2. Жўракулов.У. Хос калом хосияти (2012 йил ҳикоялари таҳлили). / “Шарқ Юлдузи”. 2013. № 3. 21-б.
3. Хотамов Н., Сармсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. -Тошкент: “Ўқитувчи”, 1983.
4. Карим Б. “Кўз”нинг поэтик моҳияти. //Бадийят уфқлари. – Тошкент: Университет, 2008. 54-б.
5. Сармсоқов Б. Бадийлик асослари ва мезонлари. -Тошкент: 2004. 11-б.
6. Эшонкул Н. Сибизга воласи. // “Ёшлик”, 2012. № 5. 45-б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада тарихий мавзудаги ҳикояларда бадий сюжет воситалари ва хусусиятлари ҳақида фикр юритилган. Бунда тарихий мавзуда асар ёзаётган ёзувчи тасвирланаётган давр ҳаётини ёки тарихий шахснинг ҳаёти ва фаолиятини тарих ҳужжатлари асосида ўрганиши, шу даврнинг тарихий колоритини ҳаққоний тасвирлаши, персонажлар нутқида ўша давр кишилари тилига хос хусусиятларни акс эттириши зарурлиги ҳақида батафсил баён этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются средства и особенности художественного сюжета в исторических рассказах. При написании произведения на историческую тему автор подробно описывает жизнь того периода или жизнь и деятельность описываемого автором исторического деятеля на основе исторических документов, точно отображая исторический колорит этого периода, отражая язык персонажей.

SUMMARY

This article discusses the means and features of the artistic plot in historical stories. While writing a work on a historical topic, the author describes in detail the life, period or life activities of the historical figure described by the author on the basis of historical documents, accurately depicting the historical color of this period, reflecting the language of the characters.

ДИНИЙ-ТАСАВВУФИЙ АДАБИЁТ ВА ОЛИМ ШАРАФИДДИНОВ ҚАРАШЛАРИ

М.Атаниязова - катта ўқитувчи

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: ўзбек адабиёти, тарих ва талкин, тасаввуф адабиёти, чигатой тили ва адабиёти, Ахмад Яссавий асари, шўро сиёсати, тахлил.

Ключевые слова: узбекская литература, история и интерпретация, суфийская литература, язык и литература Чигатая, произведение Ахмада Яссави, политика советского союза, анализ.

Key words: Uzbek literature, history and interpretation, Sufi literature, Language and literature of Chigatay, work of Ahmad Yassawi, politics of the Soviet Union, analysis.

Биз ушбу мақоламизда Олим Шарафиддиновнинг диний-тасаввуфий адабиёт вакиллари тўғрисидаги қарашларини тахлил этишга ҳаракат қилдик. Шу ўринда олдиндан айтиш керак, Олим Шарафиддинов ҳам бошқа сўз санъати усталари каби масалалар талқинини тадрижий равишда тадқиқ этади. Унинг қарашларида ҳам бадий ижод тадқиқи шўро адабиётшунослигига тараққий этиб боради ва ягона социалистик-коммунистик тузум даврига келибгина қўйилган “ҳақиқатлар” рўёбга чиқади. Бу “қизил чизик”ни ҳисобга олган ҳолда шўро даври адабиёти ва шунинг сингари унинг адабиётшунослигига ҳам муносабат билдириш талаб этилади. Ҳатто, Олим Шарафиддинов-Айнинг ўзи ҳам айрим ҳолатларда шу йўлакдан юришга мажбур бўлади. У “ўзбек халқи бутун совет халқи билан бирга муваффақиятли равишда шаклан миллий, мазмунан социалистик маданият қурганлиги”, “бу оламшумул тарихий вазифани бажариши учун кишилик томонидан тўпланган билим бойликларини танқидий ўрганиш ва эгаллаш зарурлиги”, “уларни эгалламай туриб, тор миллий рамкада қолиш мумкинлиги, социализм маданият қурилишидан орқада қолиши аниқлиги”ни эътироф этади [3:15]. Шунга қарамайдан, Олим Шарафиддинов адабий-танқидий қарашлари, тўплаган бой материаллари, амалга оширган кўп сонли қўлёзма ва тошбосма манбалар тадқиқи, тарихий давр ва адабий ҳаёт бўйича йиққан далиллари, ижодкорлар ҳаёти ва кўплаб адабий ёдгорликлар юзасидан олиб борган илмий изланишларининг самарали натижалари унинг йирик адабиётшунос сифатидаги сиймосини кўз ўнгимизда гавдалантиради. Олим тадқиқотлари давомида дастлаб “чигатой улуси”, “чигатой тили”, “чигатой адабиёти” тушунчаларига изоҳ беради. Чунки бу атамалар жадид даври ўзбек адабиётшунослигида бир мунча кенг истеъфода этилади ва турли баҳс-мунозараларга сабаб бўлади. Бу тушунчалар ҳозирда истеъмолдан чиқиб кетаётган бўлса-да, ўз даври тарихи ва маданияти учун муҳим эди. Унинг фикрича, “Чингиз томонидан ўгли Чигатойга идора этишга топширилган Мовароуннахрни қўшни халқлар, кўпроқ эронликлар “чигатой улуси” деб атайдилар. Мана шу “чигатой улуси”да ишлатилган туб турк халқларининг адабий тилини шу территорияга нисбатан “чигатой тили” деб атаганлар. Ҳатто баъзан мўғуллар истеълосига қадар мавжуд бўлган адабиёт ҳам мўғулларнинг Ўрта Осиёдаги ҳокимияти тугатилгандан сўнг темурийлар даврида вояга етган ва эрон адабиёти билан мусобақа қиларлик даражага кўтарилган адабиёт ҳам шу ном билан аталди. Бу термин эронликлар орқали Европага кўчиб “чигатой тили”, “чигатой адабиёти” таъбирлари тарихий адабиётда умумий бир тусга кириб кетди” [3:16]. Олим Шарафиддинов ҳодиса тарихига назар ташлаб, бу давр адабиётининг тил хусусиятлари кам ўрганилганлигини айтади. Бунда олим ўзбек тасаввуф адабиёти ва миллий тили тараққиётида чигатойчилик ўзига хос ўринга эгаллигини назарда тутди. Олим Шарафиддинов эътиборини тортган ўзбек адабиёти тарихи билан боғлиқ бир жиҳат – бу диний-тасаввуфий адабиёт ҳисобланади. Маълумки, тасаввуф таълимоти нафақат миллий, балки жаҳон илм-фани оламини ўзига қаратган бир оламшумул ҳодиса эди. У пайдо бўлиши, тараққий

этиши, тариқатлар кўлами, мазмун-моҳияти, бадий ифода шакллари билан дунё илм аҳли эътиборини тортади. Айниқса, Шарқ мумтоз адабиёти поэтикаси ихлосмандлари ўзларини тасаввуф маърифатидан айро ҳис эта олмайдилар. Худди шундай Олим Шарафиддинов ҳам ўзбек классик адабиёти мутахассиси сифатида тасаввуф фалсафаси ҳақида тўхталиб ўтмасдан иложи йўқ эди. “У даврда, - дейди олим, адабиёт ва фалсафада Шарқ мусулмон тасаввуф назарияси (сўфизм) катта роль ўйнади. Бизгача сақланиб келган асарлар мана шу сўфизм оқимининг вакиллари томонидан яратилган эдилар” [3:18]. Гап шунда кўринадики, шўро мафкураси дин ва тасаввуф масаласида қатъий инкор позицияда бўлса-да, унинг мумтоз адабиёт орқали ифодаланган рамзий-мажозий тимсол ва талқинлари бу суронли дамларга ҳам бардош бера олди. Шўро танқидчилиги диний-тасаввуфий адабиётнинг рамзий образ ва ифодаларидан ҳатто манфаатлари учун фойдаланди. Масалан, тасаввуф адабиётида талқин этилган риёкор шайхлар ёки дунёдорлар танқиди мисоли “буржуазия”, “капитализм”, “бой ва задогонлар”га қарши кураш сифатида баҳоланди. Бу мумтоз ва тасаввуф адабиёти поэтик оламини ўз моҳиятидан мутлақо узоқлаштириб, уни синфий курашлар мотивига айлантирди. Олим Шарафиддиновнинг бу борадаги илмий қарашлари тилда давр руҳини ифодалагани билан синчков кузатувчи унинг дилда ажодлар меросига муҳаббатини ҳис этади. Улуғ алломалар ва улар туркий тилда яратган мумтоз адабиёт намуналарини эътироф этишнинг ўзи бир жасорат эди. Гўё Олим Шарафиддинов бу мумтоз адиб ва асарларни танқидий руҳда бўлса-да қайд этиб, ўзбек ёзма адабиёти қадимдан мавжуд бўлганлигини ва у қачонлардир ҳаққоний баҳосини олишини эслатиб қўяди. Олим Шарафиддинов Навоийшунос сифатида Алишер Навоий берган бу таърифдан ҳабардор бўлганлиги ҳеч қандай эътироз уйғотмайди. Олим бу тушунча моҳиятини, бу мақомга лойиқ шахснинг ўрнини жуда яхши англайди. Чунки унинг ўзи ҳам ҳаётда маънавий жиҳатдан шундай улуғ силсила билан боғланади. Танқиди адабиётшунос Абдуғафур Расулов Олим Шарафиддинов ҳақида фикр юритиб, у “1903 йилда Саидали эшон оиласида” туғилгани, “унга Саидолим деб исм қўйилгани”, “эшонзодалар фарзандларига таълим-тарбия беришга алоҳида эътибор бергани”, “Саидолим ҳам диний, ҳам дунёвий илм олгани”ни қайд этади [1:14]. Бундан кўринадики, Олим Шарафиддинов насаб жиҳатдан эшонлар сулоласига мансубдир. Олим Шарафиддинов Ахмад Яссавийни “Ўрта Осиё сўфизмининг йирик намоёндаларидан” деб баҳолайди, унинг “Ҳикматлар”и, шоғирди Сулаймон Боқирғонийнинг “Охир замон”, “Боқирғон” китобларида муҳим ўринга эгаллигини айтади. Эътиборли томони шундаки, олим тасаввуф адабиётининг бу намоёндалари ва улар қаламига мансуб асарлар ҳақида ўша вақтда анъанага айланган шўро мафкураси руҳидаги айрим қайдларни билдиради, бироқ шу фикрларда ҳам Ахмад Яссавий улуғ сиймо сифатида намоён бўлади. Яъни, уларга нисбатан қанчалик адолатсиз қарашлар илгари сурилмасин, уларнинг буюкликлари олдида бу адолатсизликлар ожиз бўлиб қолаверади. Олим Шарафиддинов ҳам ўша

даврдда Хожа Ахмад Яссавий ҳақида трафаретга айланган гапларни такрорлайди. Унинг асарлари ва тариқатида “турмушдан қочиш”, “ўлмасдан бурун ўлиш”, “таркидунёчилик”, “халқни эзувчиларга бўйсунтиришга чақириш” мотивлари ифодаланганлиги айtilади. Олим томонидан эътироф этилган “Ахмад Яссавий тасаввуфнинг махсус оқими бошида туриши”, “яссавийлик тариқати”, “Ҳикматлар”нинг унга мансублиги, “яссавия мактаби кенг тарқалганлиги”, шогирди Боқирғоний ёзган китобларда “яссавийлик тарғиб этилганлиги”, “диний ва ахлоқий шеърлари”, “Яссавий ва Боқирғонийларнинг асарларида кўзга ташланган хусусият тилининг соддалиги, ифоданинг равшан ва форма томонидан фольклорга яқин туриши, бу ҳол то сўнгги йилларгача халқ ичига тарқалиши ва ўқилишига сабаб бўлган”лиги ҳақидаги салмоқли ҳулосалари юқоридаги фикрларни ортга чекинтиради. Олим Шарафиддинов бир ўринда “Аҳмуд Яссавий ва Сулаймон Боқирғоний асарларининг эски нусхалари (асл нусхалари – таъкид бизники) йўқ, фақат кейинги асрлардаги кўчирмалари бор”, - дейди [3:17]. Албатта, биз олимнинг ўзбек мумтоз ва тасаввуф адабиёти ҳақидаги барча қарашлари ҳолис ва мукамал, деб айтиш фикридан йироқмиз. Масалан, Олим Шарафиддинов бир ўринда “адабиёт дин-сўфийлик натижасида тараққий этолмади” – дейди [3:17]. Ҳақиқат эса бу фикрнинг аксини кўрсатади. Шарқу Ғарбда адабиёт тараққиёти дин ва мистик таълимотлар билан шундай чамбарчас боғланганки, диний таълимотсиз бадий-эстетикани ҳатто тасаввур этиб бўлмайди. Бу ҳақда жаҳоннинг энг йирик адабиётшунос олимлари яқдил фикрдадир. Яъни, бадий хис-туйғу дин ва илоҳиётга эҳтиёж сезади, ундан рухланади. Мисол учун Шарқда Ахмад Яссавий, Жалолиддин Румий, Алишер Навоий, Машраб ва бошқалар асарлари Қуръон ва Ҳадисларнинг бадий ифодаси сифатида қаралади. Шу маънода адабиёт дин-тасаввуф туфайли юксак даражаларга кўтарилди, поэтик жозиба касб этди, мазмунан ҳам, моҳиятан ҳам кенгайди.

Олим Шарафиддинов Ўрта Осиё иқтисодий-маданий ҳаёти мўғуллар истилоси оқибатида оғир аҳволга тушиб қолганлигини қайд этади. Бу даврда ўлкада бадий ижод билан шуғулланишга имкон йўқолди, ижод аҳли ҳам бошқа юртларга кетишга мажбур бўлди, асарларини ўзга муҳит, шароит, ҳатто тилларда яратишга тўғри келди. Адабиётшуноснинг бу қарашлари тарихий ҳақиқатлигини эътироф этган ҳолда “баъзи асарлар диний-таълимий бўлишдан нарига ўта олмади”, – деган фикри анча баҳсталаб эканлигини қайд этиш зарур. Чунки олим зикр этган “Қиссаи Юсуф” (1233 йил, Али), “Қиссасул-анбие” (1310 йил, Насриддин Рабғузӣ), “Мифтаҳул-адл” (ёзилган йили ва муаллифи номаълум) каби асарлар диний руҳ ва мотивда бўлишдан қатъий назар бевосита ижтимоий-маънавий ҳаёт билан боғлиқ эди. Мисол учун Юсуф

алайҳиссалом қиссаси талқини ниҳоят узоқ тарихий анъана бўлиб, Шарқу Ғарбда шу мавзу ва сюжетда яратилган асарлар туркуми саноксиздир. Улар давр ва муҳит хусусиятларидан келиб чиқиб, ранг-баранг мавзуларни ифодалаганлиги бугунги адабий қарашлардан маълум. Худди шундай “Қиссас ул-анбие”лар ҳам ислом шарқи адабиётида оламшумул анъана эди. Ҳатто Юсуф қиссаси ҳам ана шу анъана тариқибига қиради. Олим Шарафиддинов “Қиссасул-анбие” ҳақида, фикримизча, ўз шахсий фикрларини келтиради. У асар “пайғамбарлар, авлиёлар тўғрисида ёзилган қиссалар тўпламидир. Бу қиссалар халқ орасида юрган афсона, эртакларга диний тус бериш йўли билан юзага келтирилган. Аммо ундаги ҳикоялар орасида дунёвий аломатларни, табиат фасллари тасвирлаган парчалар ҳам учрайди”, - дейди [3:18]. Адабиётшунос мулоҳазаларида ушбу асар мазмуни мухтасар изоҳланади. Мазкур қарашлар олимнинг “Қиссаси Рабғузӣ” аслият матни билан чуқур таниш бўлганлигини билдиради. Аслида давр нуқтаи назаридан олиб қаралса, мана шу қайдларнинг ўзи манбашунослик учун катта ютуқ эди. Чунки дин, ислом, тасаввуф ва шу тип асарлар тақдири собиқ шўро мафкураси таъйиқи билан бутунлай йўқолиш арафасида эди. Бироқ олимнинг асар “пайғамбарлар қиссалари” эканлиги, “унда дунёвий аломатлар учраши” ҳақидаги фикрларига қўшилган ҳолда, унда “халқ орасида юрган афсона, эртакларга диний тус берилиши” масаласида иштибоҳлар кўринади. Уламолар ва исломшунослар фикрига кўра ҳам ислом “воқелик дини”, “ҳаракатдаги дин” ҳисобланади. Унинг муқаддас манбалари Қуръони Карим, Ҳадиси Шарифда зикри келган қиссалар “афсона ва эртаклар”га алоқаси бўлмайди. Бошқача қилиб айтилганда, бу қиссаларга “диний тус” берилмайди, балки ислом таълимотида тўғридан-тўғри ҳаётий воқелик, деб қабул қилинади. Шу қиссалар асосида халқ орасида диний афсона ва эртаклар пайдо бўлган бўлса, бу энди бошқа масаладир. Ушбу қараш ва талқинлардан кўринадики, Олим Шарафиддинов манбашунос-адабиётшунос сифатида ислом ва тасаввуф моҳиятини ниҳоят даражада яхши билган, диний-тасаввуфий руҳдаги асарлар поэтикасини чуқур англаган. Бироқ катта кучга айланган шўро сиёсати мажбурияти остида фикр юритишга маҳкум бўлган. Шунинг учун бугунги давр руҳи, бадий-эстетик тафаккур тарзи Олим Шарафиддинов сингари фидойи шахслар қараш ва талқинларини адолат асосида тадқиқ этиши, ютуқ ва нуқсонларини ҳолис қайд қилиши, ҳаққоний баҳолаши давр танқидчилиги вазифасидир.

Хулоса қилиб айтилганда, XX аср биринчи ярмида янги давр адабиёти сингари адабиётшунослари авлоди ҳам шаклланди. Улар орасида Олим Шарафиддинов сиймоси фахрли ўрин эгаллади. Бу авлод хизматлари туфайли ўзбек адабиётшунослиги давр суронларига қарамасдан мумтоз ва тасаввуф адабиётини тадқиқ этиш борасида муҳим ютуқларни қўлга киритди.

Адабиётлар

1. Расулов А. Шарафли Шарафиддиновлар. -Тошкент: “Маънавият”, 2006. 80-б.
2. Шарафиддинов О. Алишер Навоий (Ҳаёти ва ижоди). – Тошкент: Фафур Гулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1971.
3. Шарафиддинов О. Танланган асарлар (Масъул муҳаррир: Ҳ. И. Ёқубов). – Тошкент: “Фан”, 1978. 304-б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу илмий мақолада Олим Шарафиддиновнинг диний-тасаввуфий адабиёт ва унинг айрим намоёндалари ҳақидаги қарашлари таҳлил этилади. Унда Ахмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Рабғузӣ сингари ижодкорлар асарлари тадқиқи билан боғлиқ масалалар очиб берилади. Шу билан бирга бугунги адабиётшунослик муаммоларига эътибор қаратилади.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется взгляды Олима Шарафиддинова о религиозно-суфийской литературе и некоторых его представителей. В ней раскрываются проблемы связанные с исследованием произведений таких создателей как Ахмад Яссавий, Сулейман Боқирғони, Рабғузи. Вместе с тем, уделяется внимание проблемам сегодняшнего литературоведения.

SUMMARY

This article analyzes the views of Olim Sharafiddinov on religious Sufi literature and some of its representatives. It reveals the problems associated with the study of the works of creators such as Ahmad Yassaviy, Suleyman Bokirgoni, Rabguzi. At the same time, attention is paid to the problems of today's literary criticism.

ҚАРАҚАЛПАҚ ЖЫРАҰШЫЛЫҚ ӨНЕРІ ХӘМ МЕКТЕБІ: ДӘСТАН ДӨРЕТИҰШИЛИК ДӘСТҮРЛЕРІ, САҒАЛАРЫ, ХӘЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ, КЕЛЕШЕК ТӘҒДИРИНІҢ ӘХМИЕТЛИ МӘСЕЛЕЛЕРІ

С.Б.Аяпов – үлкен оқытушы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Г.М.Эгамқұлова – таяныш докторант

Әжияз атындағы Нәкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сұзлар: жиров, кобиз, жировчилик мактаби, достон, адабий мерос

Ключевые слова: жиров, кобиз, жиров школа, эпос, литературное наследие

Key words: fat, kobiz, fat school, epic, literary heritage

Жырау-қолына кобыз алып халықтың әдебий мийрасы болған, дәстанларды, тарихый жырларды жырлап, халыққа тамаша бериуші, өз заманының арзыу арманын айтыушы, кобызға қосып ауыз әдебиятының үлгілерін жырлаушы сөз шебери, талант иесі, хош хауазлы сөзенде.

Қарақалпақ халқында жырау үлкен құрметке ие болған. Олар халық пенен бирге болып, халықтың улы менен қызларының ұатанды, елди қорғаудағы ерлік істерін көркем сөз бенен тәріплеген. Өзинен кейінгі шәкірт қалдыруы оларға дәстүр болған [1:76].

Профессор К.Алламбергеновтың көрсетіп өткеніндей, қарақалпақ кобызы хәм жыраушылық өнері тарихый хаққында да айтатуғын болсақ, негизінде бұл өнер қарақалпақтарда ерте дәуірлерден баслап-ақ пайда болған. Себеби, Қарақалпақтар Х әсірлерден-ақ өзлерінің хәзіргі атамасындағы тарихый ұатаны болған Әмиұдәръяның төменгі куярлықтарында, Арал теңизінің қубла-шығыс әтираптарында пайда болған ең ески халықтардың бири. Халқымыздың этногенезі тарихының дәлелік басқышлары оннан да арыға-бизің эрамызға дейінгі сак-массаеттер қәуими дәуірі тарихына барып ушласатуғынлығын биз тарихтан жақсы билеміз. Солай екен, халқымыздың көркем өнері, улыұма, саз хәм сөз өнері тарихын да усы дәуірлерден баслап, ерте дәуірлерден биз бенен бирге қосылас жасап келген өзбек, қазақ, түркмен, тәжик халықтары тарихы менен тығыз байланыста салыстырып үйренген мақсетке муәпық болады. Бұл орында қарақалпақ фольклоры, әдебияты хәм көркем өнер тарихын изертлеуші алымдар Н.Дәуқараев, Қ.Айымбетов, Қ.Мақсетов, К.Мәмбетов, Т.Адамбаева С.Бахадирова, А.Алламуратовлардың, Қорқыт ата қарақалпақ жырау-шайырларының пири, кобызды ойлап тапқан белгили саз хәм сөз устасы, өз заманының жетик данышпаны, ойшыл жыр атқарушысы хәм көрнекли сөз шебери, дөретіушиси, сонлықтан да ол қарақалпақ саз хәм сөз өнерінің сағасында туруы керек, деген пикирлерін қоллап-қууатлауымызға тууы келеди [2].

Қарақалпақ жыраушылық өнері бизің хәзіргі дәуіримізге шекем бир қанша жолларды басып, көп әсірлерді басқышлардан өтіп келгенлигін қаниелерге кеңнен мәлим. Мине, усы узак дәуір аралығында жыраудың, оның саз әспабы кобыздың, улыұма жыраушылық өнердің ең бийик шыңдарға шығып рауажланған уақытлары да, хеш кимге қызық болмай итибардан шетте қалып кеткен гезлери де болды. Бұл сөзди айтыуымыздың себеби, бизге мәлим Кеңес хукиметінің 1930-1940-жылларында биз сүйіп атқаратуғын хәм тыңлайтуғын «Едиге», «Ер Шора» сыяқлы дәстанларды атқару қадаған етилгенлигін, оны атқарған жырауларды қуудалау, жазаға тарту сыяқлы істердің әмелге асырғанлығы, хәтте 1950-жыллардан тап Ғәресизликке дейінгі дәуірлер ишинде де «Алпамыс», «Қоблан» сыяқлы дәстанлар үстинде болған ескиликтің сарқыты деген нигилистлик көзқараслардың сарқыты сақланып келгенлигін хеш кимге сыр емес. Әне, әйне усындай кертартпа көзқараслар менен иллетлер жыраушылық өнерінің белгили бир уақытларға шекем рауажланыуына, оны

тууған халқынан алыслатууға себепши болған факторлар десек кәте болмас.

Көріп отырғанымыздай, жыраушылық өнері урыстан кейінгі дәуірлерде де оғада қыйын жағдайларда рауажланған...

Жыраушылық өнерінде устаз шәкірт арасындағы қарым қатнас айрықша көзге тасланады. Қарақалпақ халқының дәстүрінде халық жыршыларының шәкірт таярлаулар хәр түрлі болған. Бұл бойынша халқымыз арасында бир қатар аңызлар кең тарқалған.

Халық өзі сүйген, өзлери құрмет еткен хәм ел-журттың ар-намысын жырлаған инсанлар хаққында хәрқыйлы аңызлар дөретеди, оның өмирін идеалластырады. Аңыз тарихты анықлауға, шын болған уақытларды айдынластыруға жәрдем беретугын бирден-бир ауызекі дерек.

Әдетте, уллы инсанлар тууралы аңызларға нәзер тасласақ, олардың тулға дәрежесине жетісуіне, я шыққан теги, яки устазы себепши болғанлығы хаққында айтылады. Шежірелик деректер буны көбірек адамның түп-тийкары менен байланыстырады. Халық аңызларында, рәуиятларында шәкірттің кәмиллікке ерисуіне устазы себепкер болады. Устазлар хәттеки ғайбана қоллаушы болуы да мүмкін. Биз Шаңқай жыраудың уллы устазы Аймақ ата хаққындағы усындай аңыздық дереклерге ийеміз.

Аймақ жырау – XVIII әсирде Бухара қарақалпақтары арасынан шыққан атқарушы. Қарақалпақ фольклоры материалларында Аймақ жырау бойынша айырым деректер ушырысады. Халық аңызларына қарағанда Аймақ жырау Шаңқай жыраудың ғайбана устазы. Фольклоршы Ә.Алымовтың Шаңқай жырау туылғанының 200 жыл толуына байланысly жәрияланған мақаласында уллы хапыздың кеуіл дүнясының ашылуыны Аймақ жырау мәдеткер болды.

Қарақалпақ жыраушылық тарихында көп жыраулардың аты белгили болғаны менен де, олардың өмири толық изертленбеген. Биз Қ.Айымбетов хәм Т.Адамбаевалар жыйнаған материаллардан басқа мағлыұматларды еле жарытуылы билеміз. Көпшилик деректер халқымыздың арасындағы қатықулақ инсанлардың яд сандығында сақлаулы.

Бирақ қандай кыйын жағдайлар болуына қарамастан, бұл өнердің хәзіргі түркий халықтар ушын тек бизде ғана сақланып қалыу сырлары таң қаларлық хәм изертлеуге турарлық қубылыс.

Жыраушылық өнерін биз тек қарақалпақ халқында ғана бар, тек бизде ғана сақланып қалған деп еркін хәм аңсат қылып айтамыз. Бирақ, усы күнге шекем жетіп келиуі аңсат болмағанлығы хаққында жоқарыда келтирилген мысаллардан басқа да толып атырған фактлер менен дәлиллеуіміз мүмкін. Жыраушылық өнері хақыйқатында да хәзір тек бизің қарақалпақ халқында ғана сақланып қалған екен демек, биз оны көз-қарашығымыздай абайлап асырап сақлауымыз, оның рауажланыуы ушын жол ашып, қоллап-қууатлауымыз керек. Бұл исти тек қолына кобыз алып жыраушылық етип қиятырған өнер ийелери емес, хәмме биргеликте, керек болса мәмлекетлик сиясат дәрежесине алып шығып, әмелге асыру керек деп ойлайман. Өйткени, бұл кобыз саз әспабы қарақалпақ

халқының айнасы, онда атқарылатуғын терме-толғаулар, дастандар усы халықтың тарихынан, турмысынан, мәдениетінен, көркем өнерінен, әдебиетінен дерек береді. Себеби, хәр бир халық өзіне тән өз мәдениетін, саз әспабын, музыкасын салтанат етип көрсеткен жерлерде биз де қобызмыз, дуғтарларымыз пенен мақтанамыз. Халқымызда саз әспаптардан басқа да бир қанша мақтанатуғын материаллық хәм материаллық емес байлықларымыз жүдә көп. Биз бүгинги күнде жоғалып кетіу қәўпи бар онша елеспесиз болып қалған жыраўшылық өнери хаққында ғана сөз етиўди мақул көрип усы пикирлерди билдирип отырмыз.

Ғәрезсизликтиң шарапаты менен бүгинги күнге келип жыраўшылық хәм бақсышылық өнери қайтадан бой тиклеп, өзиниң бурынғы қаддыне келип, халық тилине алынып атырғаны бәршемизге мәлим. Бирақ, соған қосымша жыраўшылық өнерин раўажландырыу ушын еле де бир қанша илажларды әмелге асырған мақсетке муўапық болар еди. Жыраўшылықты сақлап қалыу хәм раўажландырыу ушын биринши нәўбетте исленетуғын илаж оны халықтық тойлар хәм мәмлекетлик концертлер бағдарламаларына киргизип жыраўларды бақсылар менен бир қатар да параллель айттырып барыу дәстүрин, илажы болса, бурынғы халық той бәзимлериндеги жыраў айттырыу дәстүрлерин жолға қойыу.

Дурыс, халықаралық фестивалларда, республикалық концертлерде шығып, халық нәзеринде жүрген жыраўларымыз да бар. Бирақ, оларға асып кеткенде үш минутлық терме яки толғау я болмаса дастанлардан үзиндилер атқарыу дан басқа номер рухсат етилмейди. Енди усы жерде айтып өтиу керек, бул жыраўшылық өнери бизиң ертеден киятырған миллий музыкамыздың сағасы болатуғын болса, оларда атқарып атырған дастанлары бизиң фольклорымыздың ең ири эпикалық жанры болып есапланатуғын болса хәм олардың хәр бири, мысалы қахарманлық дастанлар ең кем дегенде төрт-бес саатлап атқарылатуғын болса хәм усы ўақыт ишинде толық бир дастанды сүўретлеп, ўақыяларын түсиндирип беретуғын болса, жоқарыда көрсетилген үш минуттың ишинде бул жыраўлар дастанлардан үзиндилер атқарып, халыққа не түсиндирип бере алады хәм еситип отырған халық та нени түсинеди?! Ақырғы ўақытлары усы үш минутлық шығыўлар да кемейип баратыр. Ал, қобызды эстрадаға араластырып атқарыу мәселесине келсек, бүгинги күнде жыраўшылық жолында атқарып жүрген көпшилик жасларымыз усы жолдан пайдаланып атыр. Бирақ, жыраўшылық өнерин түсинетуғын профессионал музыкантларымыз, жасы үлкен ақсақалларымыз бул пикирди қоллап қуўатламаўы мүмкин. Деген менен бул жас жыраўларымыздағы сахнаға шығып, халықтың алдында өзлериниң өнерин көрсеткиси атқарғысы келгенинен келип шыққан умтылыс хәм қубылыс деп бағаласақ арзыйды. Себеби, жыраўшылық яки бақсылшылық бойынша тез-тез концертлер я болмаса таңлаўлар болып турмағанлығы ушын да олар өз өнерин заманағой көринисте алып шығып, сахналарға шығыўға, халыққа көриниўге ҳәрекет етип атыр. Расында да, булар жырлап билсе, шертип, атқарып билсе, олардың бул талантларын үлкен сахна майданында я болмаса халық аралық таңлаўларда яки халық арасындағы тойларда еситип баға берип, ўақтында қоллап-қуўатлап турмаса, булар үйлеринде жырлап, атқарып отыра бергенинен кимге, не пайда?! Усы жерде «Пайтахтымыз Нөкисте жыраў, бақсылар орайы шөлкемлестирилсе, ол жерде тек ғана Нөкистиң өзинен емес, пүткил Қарақалпақстан бойынша барлық жыраў, бақсылар жыйналатуғын болса, тез-тез ушырасыўлар өткерилип турылса» деген тилек әрманлардың орынланыўын бизлер де қалер едик. Себеби, өтип кеткен қанша мархум жыраўларымыз,

бақсыларымыз бар, соларды еске түсирип еслеу кешелери, концертлер өткерилип турса, сонда ғана жас жыраў, бақсыларымыз сахналарға қобыз, дуғтар намаларын бузбаған халында атқарып шығып сахна жүзин көрип жүреді. Қала берди, бул жыраўшылық хәм бақсышылық өнерин сақлап қалыуға хәм оны раўажландырыуға олар да өз үлеслерин қосқан болар еди, деп ойлайман.

Және бир орынлы мәселе – бул жыраўларымыздың хәм бақсыларымыздың музыка мектептерин, музыкалық колледжин питкергеннен кейинги жоқары оқыу орнын даўам еттириу ушын бир қанша машқалалар бар екенлигин айтқымыз келеди. Себеби, музыка мектебинде оқып, колледжди де питкерип атырған жас өспирим усы жыраўшылық хәм бақсышылық жөнелиси бойынша жоқары оқыу орынларында оқыўын даўам еттиргиси келеди. Бирақ тилекке қарсы, ол жерлерде вокал хәм саз әспап атқарыўшылығы, ямаса фольклор хәм этнография сыяқлы бөлимлерге оқыўға тапсырады хәм тәлим алады. Биз бул қәнигеликлерди ийелегенди де жүдә қоллап қуўатлаймыз. Деген менен, аты аталған қәнигеликлерде жыраўшылық, бақсышылық өнери имканиятларын ийелеу мүмкиншилиги маман қәнигеликлер ийелеу дәрежесинде кең емес. Сонлықтан бақсылардың хәм жыраўлардың өз қәнигеликлерин, дастанын, намаларын үйрениўге қолайлы арнаўлы қәнигелик болып ашылыўын қалер едик. Бизге белгили Ташкент қаласындағы Юнус Ражабий атындағы өзбек миллий музыка көркем өнери институтының «Дастан (бақсышылық)» кафедрасы бар. Оннан қала берди, қоңсылас республикалардан бири болған Қазақстан Республикасы Алматы қаласындағы Қурманғазы атындағы Қазақ мәмлекетлик консерваториясында да өзлериниң миллий музыкасынан келип шығып «Дәстүрли ән-күйлер» кафедрасы бар болып, онда қазақ халқының музыкалық саз әспабы болған домбыраның намаларын, ондағы атқарылатуғын жыр хәм дастанларды үйретеди. Мине, хәр бир халықтың усындай өзлериниң миллий атқарыўшылық жөнелисинен келип шығып, жергиликли миллий музыкасына қарап, жоқары оқыу орынларында кафедралар, қәнигеликлерди дүзилген екен, биз де пайтахтымыздағы жоқары оқыу орынларының биринде өз миллий музыкамыздан келип шыққан ҳалда жыраў, бақсылар бөлими сыяқлы бөлимлерди ашып, мектепти яки колледжди питкерген жас жыраў, бақсыларымызға сол жерде ири көлемли дастанларды үйретип, жахан сахналарына таярласақ хәм оқытсақ, мине, бул да усы өнердиң раўажланыўына жасалған үлкен имканиятлардың бири болар еди.

Бул мәселеде «Еркин Қарақалпақстан» гәзетасының усы жылдың 30-январь №13 санларында шыққан профессор К.Алламбергеновтың «Мәңгилестирилиўи тийис мәдени мийраслар» атамасындағы мақаласында қобыз хәм жыраўларды, жыраўшылық өнерди сақлап қалыу, раўажландырыу хаққындағы пикирлерди дыққатқа ылайық. Мақалада көрсетилиўинше, жақында Нұр-Сұлтан қаласында Қазақстан халқы Ассамблеясы хәм «Жәйхүн» Қарақалпақ этномәдени аўкамы және «Жыр» орайының шөлкемлестирли менен «Қырық кыз» – қарақалпақ халқының қахарманлық дастаны» атамасында халықаралық илимий онлайн конференция өткизилген. Автордың итибарын тартқан мәселе – Қазақстанда қобыз хәм жыраўшылықты үгит-нәсиятлаўда, бул өнерди раўажландырыўда көп унамлы жұмыстарды ислеп атырғаны болды. Мәселен, Қазақстанда «Жыр» орайы деген шөлкем жұмыс ислейтуғынлығы, оның тийкарғы максети-қобыз хәм жыраўшылық өнерин раўажландырыу екенлиги атынан да белгили.

Буннан үш жыл алдын Түркия, Әзербайжан, Қазақстан – үш мәмлекет биригип «Қорқыт атаның мийрасларын» ЮНЕСКОның материаллық емес мәде-

ний мийраслары дизимине киргизилген еди. -дейди илимпаз. Сондай-ақ, Қазақстанның Қызылорда ўәлаяты аймағында. Арал тенизине жакын жерде Корқыт атанын қобызына арнап естелик комплексин орнатты. Естелик қобыз жел менен қоныр, мүнлы сес шығарады. Инновациялы қатнас жасалған бұл естелик бүгинлиги Аралбойы аймағының визит карточкасы болып хызмет етпекте. Хәр жылы жел менен шертилетуғын қобыз естелигине мынлап түристер ағылмақта. Естеликти Қызылорда ҳәкимлиги күрған [2].

Хакыйкатында да, профессордың дүрыс көрсеткендей, мәдений мийрасларымыз халықаралық көлемде кең үйренилип, сырт ел шөлкемлеринин дыққат итибарында болып, айрықша ғамхорлықта болыўы тийис. Сонын менен бирге, профессор бүгинги күнниң жас әўладына карата батыл саўаллар қояды:

«Усы орында саўал түўылады: бизде неге ұсындай естеликлер қурыўға болмайды? Қорқыт ата мийраслары

Әдебиятлар

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
2. Алламбергенов К. Мәнгилестирилиўи тийис мәдений мийраслар. / «Еркин Қарақалпақстан», 30-январь 2021-жыл, №13 (20567).
3. Баҳадырова С. «Китабы дедем Қорқыт», «Қоблан», «Едиге» хәм ҳәзирги әдебият ҳақында ойлар. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.
4. Мақсетов Қ. Дәстанлар, жыраўлар, бақсылар. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.

Мазкур мақолада қарақалпақ жировчилик мактаби, жировлар ва уларнинг асбоби қобиз ҳақида тарихий фикрлар келтирилган. Шунингдек, жировчилик ҳунарининг аввалги ва бугунги тағдири, ривожланиш ҳолати, миллий манавиятимиздаги ўрни, келажакда олиб бориладиган ишлар ҳақидаги масалалар ва муаммолар ўрганилиб чиқилган.

В статье представлены исторические суждения о каракалпакской школе джировизма, жировах и их инструменте «қобизе». В том числе были изучены вопросы и проблемы прошлого и настоящего джировизма состояние развития, ее роль в нашей национальной духовности, работы, которые предстоит проделать в будущем.

The article presents historical opinions about the Karakalpak school of dzhirovism, fats and their instrument «kobiz». Moreover, it is studied the issues and problems of the past and present of the dzhirovism, the state of development, its role in our national spirituality, the work to be done in the future.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

ПОЭЗИЯҒА ӨЗЕК БОЛҒАН «ХАЛЫҚ СӨЗЛЕРИ»

С.Баўатдинова – филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: нақл-мақол, халқ, донолик, фольклор, урф-одат, аңғана, тарих, бадий санъат, миллий колорит.

Ключевые слова: пословицы-поговорки, народ, ум, фольклор, традиций, история, искусство, национальный колорит.

Key words: proverbs and sayings, people, intelligence, folk, customs and traditions, history, art, cultural dimentions.

Шайыр И.Юсупов дәретиўшилигинде халық поэзиясының көп қырлы, қайта-қайта тапаланып писирілген ширели сөзлери өнимли қолланылған. Әсиресе, оның дидактикалық мазмундағы қосықларында мәселен халық даналығының мол имканиятлары шеберлик пенен пайдаланылған.

Шайырдың «Халық сөзлери» қосығы бастан аяғына халық тәрәпинен айтылып жүрген нақыл-мақаллар, фразеологизмге толы сөзлер болып, олар автор тәрәпинен көркем трансформацияланып, қайта исленип, пүтин бир поэтикалық бирлик пенен системаластырып, қосық қатарларына енистирилип, терең мәнили шығармаға айландырылған.

«Халық сөзлери»нің мазмуны тереңде, тарийх пенен тамырласып жатыр. «Халық сөзлери»не өзек болған нақыл-мақаллар шайырдың, қала берди халықтың ибрат мектеби. Оннан халық өмири даўамында үйренген, нақыл-мақаллардың мазмунын жаңалап жыр еткен. Халық өзи дәреткен әжайып нақыл-мақал сөзлерди және де көркемлеп нағыслайды, оларға тағы да өзгеше мәнилик бояўларын қосып, белгили бир дәўир хәм миллий колоритте сәўлендиреди: Шайыр оларды және де дәретиўшилиқ лабораториясында (устаханасында) қайта ислеп, оларға жаңаша форма бағышлайды. Нәтийжеде, шайыр қәлеминен шыққан нақыл - мақаллар бурынғыдан да көркем, бурынғыдан да тәсирли болып шығады.

Халқым дана десе болар,

Нақыл еткен били-биле,

Сөйлей-сөйлей шешен болар,

Көсем болар көре-көре.

Нақыл көптин мүлки болар,

Адам сумы түлки болар,

Ийт жулдызға күлки болар,

Айға қарап үре-үре

Қорққанларға қос көринер,

Жолдаслық жолда билинер,

Жүргенге жормал илинер.

Көп көрерсең жүре-жүре [3].

Халқымыздың өмир тәжірийбелеринде ысылған нәсият сөзлери инсан өмири даўамында ен тийкарғы тәрбия құралларының бири болып жасап келеди. Шайыр усы заңдылықты жақсы сезине отырып, «Халық сөзлери»не тағы да жаңа поэтикалық мазмун берип жанландырады.

Бизге белгили, көркем әдебият көркем өнердің ең көп мүмкиншиликлерине ийе бир түри болып жәмийетте ағартыўшылық, дидактикалық бағдарда хызмет атқарады. Нақыл-мақал сөзлер ұзақ дәўирлерден берли халықтың руўхый дүньясын байытып, дидактикалық ой-пикирлерин кеңейтип, тереңдетип келешекте даналық пенен айтылған нақыл-мақалларда айырым адамлардың еки жүзли, сумлықлы, өз халын билмейтуғын, қорқақ ямаса бир сөзди, ақыллы, парасатлы мәртлик қәсийетлерин шайыр бүгинги күнниң талаптары фонында көрсетилип береди. Нақыл-мақалларды образдылықты күшейтиўде, объектлерди, ўақыяларды көркем сүўретлеўде,

оқыўшыда экспрессивлик сезимлерди оятыўда бир көркем усыл ретинде шайыр шебер пайдаланады. Аз сөзлиги, кең мәнилилиги, көркем тили менен, өзиниң салмақлы орнына ийе нақыл – мақаллар, фразеологизм сөзлер шайыр дөрөтпесинде тағы да жаңа стильлик өзгешеликтери менен екинши бир вариантларға айландырылып, шығарманың халықшылық мазмунын тереңдеткен.

Бәдхасылға хәмел жетсе,
Пуқарасын талар ийтше,
Қумырысқаға қанат питсе,
Хәлек питер келе-келе.
Халқым қалпы айтсын қалай?
Заманларды көрген талай,
Биреў өткен жылай – жылай,
Биреў дәўран сүре-сүре.

Шайырлық етсе наданлар,
Бәлеге қалар адамлар,
Ақмақ айтар, ақыл тыңлар,
Зейин менен иле-иле [3].

Нақыл-мақаллар адамлардың бир-бири менен күнделікли пикир алысуында жиий қолланылатуғын көркем образлы сыпатқа ийе сөзлер. Нақыл-мақал сөзлерди көбірек сөзге шешенлер, ақыллы, парасатлы адамлар өз сөзлерин тәсірли, өтімлі, көркем, тастыйықлаушы пикирлер сыпатында қолланып отырған. Нақыл-мақал сөзлердің мазмуны өткір, биресе аўыспалы-астарлы, қысқа болып «тоқсан сөздің тобықтай түйини» тыңлаушыға жүдә жақсы тәсір жасайды. Нақыл-мақал сөзлердің тәсіринде адам өзінше дурыс қарар жуўмақ шығарып, руўхы жаңаланады. Шайыр соның ушын да поэзияға өзек қылып халық сөзлерин алған хәм оларды жаңа көркем бояўлар менен қайтадан жаңғыртады. Мысаллар арқалы көріп отырғанымыздай нақыл-мақал сөзлердің өриси оғада кең. Ол аўызеки сөйлеўде де, прозалық хәм поэзиялық шығармалардың ишинде де жиий ушырасады.

Шайыр усы «халық сөзлери» қосығында нақыл-мақалларды жиий қоллана отырып, шығарманың тилиниң көркемлігин, тәсіршенділигин тағы да күшейтеди.

Менменликке басты шатпаң,
Шымшық өз тасына батпаң,
Ешек озсам дейди аттан,
Желмаядай желе-желе.
Күшегеннен бүркіт болмас,
Теңиз суўын сырқып болмас,
Жартыўлы жүн қыркып болмас,
Ала қойды бөле-бөле.

Адамның бир парасы бар,
Оқымай-ақ санасы бар,
От жаққыштан дана шығар,
Сөзге кулақ түре-түре [3].

Ата-бабаларымыз өзін қоршаған орталықты, дүнья сырларын өзінше түсинип, қабыл етиўи нәтийжесинде үрп-әдет дәстүрлер, нақыл-мақаллар, тұрақлы сөз дизбеклери, аўыспалы астарлы мәнили сөзлерди өзіне тән миллий өзгешелик сыпатқа ийе етип жаратқан. Нақыл-мақаллар халықтың үрп-әдет дәстүрлерин де өзінде жәмлеп миллий колоритти сәўлелендиреди. Нақыл-мақалларда инсанның хуждан пәклиги, адалатлық, нахақлық, менменлик, кишипейиллик,

мәртлик, нәмәртлик адамгершилик сыяқлы пазыйлетлери хаққында да айтылған.

Қызлар белин қынасады.
Мәрт майданда сынасады,
Қыймылдаған қыр асады,
Еңбек еткен еме-еме.

Кирпиктен кеўилге жара,
Түссе, оған бар не шара.
Бийтәртип өскен қыз бала,
Бәле табар күле-күле.
Астарлап айтар маманлар.
Бұның мәнисин ким аңлар,
Атадан алтаў түўғанлар.
Жетеў болар өле-өле [3].

Фольклор-тұрмыслық дәстүрлерди, халық даналығын сәўлелендиретуғын көркем сөз өнери. Фольклордың әдебиеттан өзгешеликлериниң бири онда тұрмыс-салтқа байланыслы халықтық миллий мәдениет нормалары қәлиплесип, сол тийкарда инсанға тийисли болған характер, образ хәм т.б. хәрекетлер сәўлелендириледі. Нақыл-мақал сөзлер өмир хәм тұрмыс хақыйқатлығының көп қырлы жақларын көрсетіўши түсиниклерди бере отырып, халықтың материаллық хәм руўхый мәдениетин жоқары дәрежеге көтеріўде де үлкен тәсір жасайды. Қарақалпақ халқының өтмиштеги тарийхы, көркем өнери, күн көриў жағдайлары, үрп-әдетлери, миллий дәстүрлери хәм т.б. менен байланыслы дөретилген нақыл-мақал сөзлери бүгинги күн ушын да халық даналығының айнасы болса, шайыр тәрәпинен қайта жасалып дөретилген «халық сөзлери» жаңа афоризмлерди пайда етип тилимизди, әдебиятымызды байытады.

Қалаўын тапсаң қар жанар,
Жүйсиз үрсаң балта сынаң,
Жигит жаслай дилўар болар,
Мәжилиске кире-кире.
Дүнья күўған байыр, өтер,
Ел қыдырған сайыл өтер.
Из қалдырып шайыр өтер.
Сөз маржанын тере-тере [3].

Халық тилинде бар нақыл – мақал сөзлер қолланылыўына қарай хәр қыйлы өзгерислерге ушырап, жаңа вариантлары пайда болады. Бұл халық аўызеки дөрөтпелериниң ең тийкарғы өзгешеликлериниң бири болып есапланады.

Сондай-ақ, шайыр И.Юсупов тәрәпинен дөретилген «Халық сөзлери»-н де қолланылған нақыл-мақал сөзлер ишки курылысы хәм экстра-лингвистикалық факторлар нәтийжесинде олардың мәнилери кеңейтилген, гейбир жағдайларда жаңа мәнили сөзлерди пайда еткен. Көркем сөз шебериниң фольклорлық дөрөтпелерден пайдаланыўдағы өзгешелигиниң және бир белгиси – өз шығармаларында нақыл-мақалларды сол тұрысында пайдаланбастан оларды қайта ислеп, жаңа мәнили тәсірли сөзлер пайда етеди. Нақыл-мақалларды лирикалық сезимлер менен суўғарып, тұрмысқа, өмирге, адамларға болған авторлық қатнастарын, көзқарасларын сәўлелендиреди.

Фольклордан оның, мотивлеринен, көркемлеў усылларынан өз орнында шебер пайдалана алыў дөретиўшиниң шығармасын тәсірли етеди, көркемлик жақтан таплайды. Бундай шығармалардың халыққа жетип, унамлы қабыл етилиўинде де халық сөзлериниң әҳмийети күшли.

Әдебиетлар

1. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том «Аўызеки халық творчествосы». –Нөкис: «Қарақалпақстан» 1977.
2. Мақсетов К. Фольклор хәм әдебиет. –Нөкис: «Қарақалпақстан» 1975.
3. Юсупов И. Пазыйлет. –Нөкис: «Билим» 2014. 36-37-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада И.Юсуповниң «халқ сўзлари» шеъриниң халқ ижоди билан алоқаси, халқ қўшиғига айланиш илдизлари очиб берилген. Халқ нақыл-мақоллари шоир томонидан трансформация қилиниб, бадий қайта ишланиб, ижодий муносабатда бўлинган. Поэтик бирликлар билан тизимлаштирилиб, чуқур маъноли асарға айлантирилген.

В статье раскрывается связь стихотворения «Народное слово» И.Юсупова с народным творчеством, а также описывается основы происхождения народного творчества. Пословицы-поговорки были трансформированы писателем и мастерами переделаны принимая во внимание художественные связи. Систематизированные поэтические единицы превратили работу в произведение искусства.

The article depicts the roots of becoming folk poems and relation of folk with I.Yusupov's poem «Khalk so'zlar» (People's words). Proverbs and sayings which used poet in his works transformed and in balance with original version recreated. With combination of poetic devices made the great composition.

ЎЗБЕК ВА ҚОРАҚАЛПОҚ ХАЛҚ НАҚЛЛАРИНИНГ ҚИЁСИЙ ТАХЛИЛИ
(«Биринчи бало» ва «Бир бәлеси болмаса, шүдигарда балық не жесин!» нақллари мисолида)
С.Б.Бекчанова - филология фанлари бўйича фалсафа доктори(PhD)

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: ўзбек ва қорақалпоқ фольклори, нақл жанри, қиёсий, атома.

Ключевые слова: узбекский и каракалпакский фольклор, жанр “притча” (нақл), сравнительный, термин.

Key words: Uzbek and Karakalpak folk, proverb genre, comparative, term.

Туркий халқлар фольклорини қиёсий-типологик тарзда ўрганиш халқ ижодиётига хос жанрларнинг шаклланиши ва миллий асосларини ўрганишда муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилади. Оғзаки насрни тадқиқ этиш бўйича эришилган ютуқлар ўзбек ва қорақалпоқ халқ насрининг жанрий табиати ва бадииятини ёритишга ёрдам беради. Жумладан, Ғарб ва рус фольклоридаги *притча* деб аталмиш жанрга функционал жиҳатдан ўхшаш бўлган туркий халқлар оғзаки поэтик ижодидаги *нақл* жанрининг қардош ва қондош ўзбек ва қорақалпоқ халқлари фольклоридаги ўзига хослигини аниқлаш муҳим аҳамият касб этади.

Нақл жанри ўзбек ва қорақалпоқ фольклоршунослигида фақат шу халққа дахлдорлик жиҳатлари нуктаи назаридан ўрганилган бўлиб, унинг ўзига хос жанрий хусусиятлари, генезиси, типологияси, бадиияти ва бошқа туркий халқлар оғзаки ижодидаги нақл жанри намуналари билан қиёсий тахлили каби масалалар ҳанузгача кенг қамровли ўрганилмаган.

Бу бежиз бўлмай, қадимий генетик илдизлари ягона манбага бориб тақаладиган, алоҳида миллат сифатида шаклланиб, ривожланган даврларда ҳам ўзаро маданий ҳамкорлик негизида [3:13] бир-бирининг оғзаки поэтик ижодини тўлдириб, сайқал топишига таъсир этиб борган ва бу жараён ҳозирда ҳам изчил давом этаётган ўзбек ва қорақалпоқ фольклори жанрлар таркиби, наинки миллий, балки муштарак хусусиятларга ҳам эга экани нақл жанри мисолида ҳам ўз тасдиғини топади.

Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида «ижтимоий соҳани, жумладан, адабиёт ва санъат соҳаларини ривожлантиришга жиддий эътибор қаратиш зарурлиги» [1:1] таъкидланган. Бу эса ўз навбатида оғзаки ижод намуналарини нашр этиш, чуқур илмий тадқиқ этиш заруриятини юзага келтириб, айни муаммонинг ечимини топишни бугунги куннинг долзарб вазифалари қаторига қўяди. Шу маънода, ўзбек ва қорақалпоқ халқлари асрлар давомида ижод қилган оғзаки поэтик сўз санъати намуналари миллий маданиятимизнинг таркибий қисми сифатида чуқур тадқиқ этишни тақозо қилади.

Адабий асарларни қиёслаб ўрганиш дунё адабиётшунослигида XIX асрдан эътиборан кенг қулоч ёзди. Тарихий-қиёсий адабиётшунослик — компаративизм майдонга келди. Тарихий-қиёсий, қиёсий-типологик тадқиқ усулларида фойдаланила бошланди. Бироқ, ўзбек фольклоршунослигида бу метод нисбатан кечроқ истифода этилди. Жумладан, Х.Эгамов фольклоршуносликда бу типдаги тадқиқотларни бешта йўналишда амалга ошириш мумкинлигини таъкидлайди: а) маълум бир халқ фольклорининг алоҳида жанрларини қиёсий-типологик ўрганиш; б) халқаро қиёсий-типологик ўрганиш; в) қиёсий-этнографик ўрганиш; г) лингвистик тадқиқ этиш; д) жанрлараро типологик ўрганиш [10:27].

Ўзбек ва қорақалпоқ дoston ва эртақларини немис

тилига таржима қилган олмон профессори К.Райхл зохиран бир-бирига жуда яқин бўлган туркий тилларда ўхшашлик баробарида, талай ўзагачаликлар ҳам мавжуд экани уларни қиёсий-типологик ўрганишда намоён бўлишини таъкидлайди. У туркий тилларни ўрганиш жараёнида уларнинг бир-бирига ўхшаш ва фарқли тамонларига ўзагачаликларига алоҳида диққат қаратади. У туркий тилларни қиёслаб ўрганиш қулай ва осон усул эканлигини алоҳида таъкидлайди. «Олдинги даврларда менга туркий тилларнинг кўпчилиги мен учун бирдек кўринар эди. Кейинчалик бу тилларни мукамал ўрганиш натижасида, уларнинг фарқини ажратадиган даражага эришдим» [6:25], деб эътироф қилади. Бундан кўринадики, олмон олими таъкидлаганидек, нафақат тил хусусиятлари, бошқа соҳалар, хусусан, халқ оғзаки ижодида ҳам муштарак ва алоҳидаликлар мавжудлиги, шубҳасиздир.

Ўзбек ва қорақалпоқ халқлари нақллари қиёсий-типологик тадқиқ қилишда ижодкор халқнинг миллий-ментал тафаккур тарзи, ижтимоий-маиший ҳаёти, инсон фактори ҳамда атроф-муҳитга муносабати, эътиқодий қарашлари, урф-одат ва анъаналари, бадиий-эстетик тасаввурлар олами назарда тутилади. «Биринчи бало» [2:68] ва «Бир бәлеси болмаса, шүдигарда балық не жесин!» [7:333] нақллари образлар олами негизида қиёсий тахлил қилишга ҳаракат қиламиз.

Нақл воқеалари ҳар икки халқнинг фольклорида учраса ҳам, намоён бўлишида ўзига хослик кузатилади. Жумладан, I вариантда тасвирланган аёл ўзини кўрсатиб қўйиш мақсадида балиқ воқеасини ўйлаб топади. Персонаж хатти-ҳаракатини қуйидагича изоҳлайди: «Айтишларича, қадим замонда бир содда меҳнаткаш деҳқон ўтган экан. У доим: «Эй Аллоҳ! Бизни сув балосидан ва ўт балосидан қутқар!» — деб тилаб юрар экан. Кунлардан бир куни унинг хотини ҳазиллашиб «Эй, содда эр! Худодан тилаганингда «Хотин балосидан ҳам асрагин», деб қўшиб айт!» — дебди». (I вариант)

Иккинчи вариантда эса эзилган, ҳўрланган аёл қиёфаси намоён бўлади. Бу қарашларга нисбатан аёл шу воқеаларни ўйлаб топади: «Баяғи бир заманларда «Ҳаял затының мийи жоқ, қолынан хеш ис келмейди» деп, ҳаялына кўн бермейтуғын бир жигит болган экен. Кўйеўиниң бундай кемситиўи жанына тийген ҳаял оған бир сабақ берип қоймақшы болыпты. (II вариант)

Бу мақсад аёлнинг қуйидаги ҳаракатлари билан яқун топади: «Хотин кулибди ва эртаси куни бозордан тўртга балиқ олиб, эри қўш ҳайдайдиган даласига қўшиб қўйибди». (I вариант)

«Солай етип, ҳаял бир кўни қос айдап атырған қўйеўине жарма менен бирге бир қып-қызыл сазанды да қоса алып келипти. Изинен жарма келиўден қўйеўи қосты тоқтатып, атыздың ернегине шығып отырып, жарманы ише баслапты. Сонда ҳаял қўйеўине сездирмей айдалып атырған шүдигарға түсип, қойнындағы сазанды тап пазнаның жүретуғын жерине

көмипти». (II вариант)

«Фольклор асарлари матнида ҳар бир кичик деталь, ҳар бир сўз, ҳатто ҳар бир товушнинг ўз ўрни, поэтик функцияси бор. Шу сабабли матндаги бирор сўз ёки кичик бир детални ўзгартириш, уни ўчириб ташлаш ёки бошқа бир муқобили билан алмаштириш асарнинг фольклорлик хусусиятини йўқотиши табиийдир» [9:128]. Демак, бу қарашлардан шу нарса англашиладики, ушбу нақлларда Ҳоди Зариф таъкидлаганидек, ҳар бир деталь муҳим бир функцияни бажаради. Шу маънода, бир муҳим жихатга алоҳида эътибор бериш керакки, I вариантда аёл балиқларни бир кун олдин эри шудгор қилаётган ерга қўмиб кетади. Балиқлар сони ҳам тўртта бўлади. II вариантда эса аёл эри ер шудгор қилаётган пайтда овқат билан бирга битта балиқ олиб боради. Қизиқ жойи шундаки, овқати ҳам қорақалпоқ миллатига хос бўлган «жарма» (Қарақалпақлар азық-аўқат сыпатында жүўеринин дәнлерин еки формада: бири дигирманда унтакланған, екиншиси дәнли формада пайдаланып келген. Жүўеринин дәнни қайнатып, дүз салып, қатық пенен араластырып, салқын жерге қойған. Жаздың жәзийрама ыссы күнлеринде оны ишкен адам шөлге де, ашылыққа да, ыссыға да шыдамлы болған) олиб боради. Бундан ташқари балиқнинг тури ҳам бу ерда «қып-қызыл» сазан деб аниқ келтирилади.

Этнограф олим Г.П.Снесарев Хоразм воҳасида яшовчи халқлар орасида кенг тарқалган қарашлар хусусида тўхталаркан: Хоразм воҳасида яшовчи халқлар сазан балиққа ўзгача ишонч билан қарашган. Кўпчилик ҳолларда ҳатто илоҳийлаштиришган: унинг кўзи кичик болаларни кўз тегишдан сақлайди, айрим беморларни балиқ билан урса тузалади, балиқни бемор кишининг қорнига қўйиб даволаш мумкин, деган инонч-эътиқодлар, шунингдек ўпка сили билан оғриган беморни қайиққа солиб, Амударё ўртасигача сузиб бориш ва сазан балиқлари сакраб сузган жойни кўрсатиб руҳини кўтариш орқали психологик таъсир этиш йўли билан тузатиш ҳаракатлари, ҳатто балиқ суякларида магик қудрат борлигига ишонч бундан гувоҳлик беради, деган фикрларни илгари суради [7:326].

«Дехқон қўш ҳайдаб турса, омоч тагидан балиқлар чиқиб қолибди. У ғоят хурсанд бўлиб хотинини чақирибди» (I вариант).

«Жигит жарманы ишип болып, гүзени ҳаялдың қолына услатып, қосыўлы турған қосқа келип өгизлерге «шуў» деген екен, пазна сазанды көтере шығыпты» (II вариант).

Балиқни топиб олган дехқонларнинг иккаласи ҳам хотинларига ундан овқат пиширишни топширишади. Биринчиси, кечки овқатга балиқни қовуриб кел деса, иккинчиси ундан шўрва пиширишни буюради.

«Хотини «Хўп бўлади», деб балиқни олиб уйига жўнабди. Дехқон ўз иши билан машғул бўлибди. Кеч кирибди. Афсуски, қовурилган балиқдан дарак йўқ эмиш. Дехқон роса чарчаб, қорни очиб уйга келса, хотини ўсма қўйиш билан овора эмиш». (I вариант) Ўзбек аёлларининг қошларига ўсма қўйиш ҳолатлари тасвирланса-да, бу ўринда айрим хотинларнинг ишەкмаслиги, дангасалиги қораланган.

«Қатын балықты алып үйине қайтыпты. Үйге келип балықты аспапты». (II вариант)

Биринчи вариантда йигит балиқ пиширмаганлиги учун хотинини ура бошласа, иккинчи вариантда, уришга чоғланган пайтида хотини қочиб кетади.

«Кўшнilar роса қулишибди ва хотиннинг гапи ростиғига ишонишибди. Ахир шудгорда балиқ бўлмайди-ку! Хотини «эрим тезда ўзига келади, фақат ҳозирча оёқ қўлини боғлаб кетинг», – дебди. Улар бегуноҳ дехқонни роса уриб, оёқ-қўлини боғлаб: «Шундай телба кишига чидаб яшаётганингиз учун

рахмат сизга», – деб чиқиб кетишибди». (I вариант)

«Адамлар оннан «не балык?» – деп сараса, «Мен қос айдап атырғанда пазнаның аўдарған жеринен үлкен бир балық шықты. Соны түсте ас деп үйге қайтарғанман. Ол өз қолы менен алған балығын енди көрмедим дейди», деп қатынын сабамақшы болып умтылатуғын қусайды. Сонда адамлар: «Суў жоқ жерде балық не қылады. Буны сирә жин урган шығар» – деп, оның қол-аяғын байлап таслапты. Ҳаял балықтың басын кесип алып қойнына салып, адамлардың көзиниң тасасын алып, ара-тура оны күйеўине көрсетип алатуғын қусайды. Сонда ол:

Әне балық! Әне! – деп бақыратуғын қусайды.

Оннан кейин адамлар ҳақыйқаттан-да буны жин урган екен деп, енди оның гәпин хешким тыңламапты». (II вариант)

«Эй худо, сув узокда, ўт йирокда! Аввало хотин макридан, кейин ўт ва сув балосидан асрагин! – дебди бечора эр. Хотини қулиб, оилада ўз ўрни борлигини, эрни эр қилувчи ҳамда қаро ер қилувчи ҳам хотин эканлигини айтиб, эрининг қўл-оёғини ечиб, ундан кечирим сўрабди». (I вариант)

«Сол-сол екен, жигит ҳаялын кемситиўди қойып, оннан бираз айбынатуғын болыпты. Ал адамлардың арасында «Шүдигарда балық не жейди», деген ибара-да сонан қалған екен». (II вариант)

Танишганимиздай, икки вариантда дехқоннинг аҳволи икки хил талқин қилинади. I вариантда дехқоннинг телба бўлиб қолиши ўз аёли томонидан айтилса; II вариантда дехқонни «жин урган»лиги унинг хатти-ҳаракатлари асосида қўшнilar томонидан пайқалади.

Шу ўринда, қандай кайфият-ҳолатдаги кимсаларга нисбатан халқ орасида «жин урган» деган қараш амал қилиши хусусида қисқача тўхталиш мақсадга мувофиқдир. Халқ инонч-эътиқодларига кўра ҳеч ким яшамайдиган эски иморатлар ва харобалар, овлоқ жойларда жин-парилар макон тутади. Бундан ташқари, Ўрта Осиё халқларининг кўпчилиги табиат сирларини яхши билмаслик оқибаотида «киши ёнғоқ, жийда ва тўрангил дарахтлари остида ухлаб қолса, жин қоқиб кетади» [7:27] деб ишонишган. Дехқоннинг хотини ўз қўшнilarини осонгина ишонтириши негизда ана шу ҳолат акс этган.

II вариантда балиқнинг қалласини қўлтиғига тиқиб ҳийла ишлатган шаддод хотин қўшнilarга сездирмай уни эрига пинҳона кўрсатиб қўяди. Эрининг «ана балиқ» деб қичқириши алаҳсираш деб қабул қилингани боис, қўшнilar аёлнинг гапларига чиппа-чин ишонишади. Таъкидлаш лозимки, мазкур аёл хатти-ҳаракатларида қорақалпоқ аёл-қизларига хос ҳазилчилик сабабидан келиб чиқувчи комик вазият-ҳолатлар ҳам кўзга ташланади.

Икки қардош халқ, яъни ўзбек ва қорақалпоқ нақллари киёсий-типологияк таҳлил қилиниб, уларнинг ўзига хослиги этномаданий қадриятлар ва фольклор анъаналарининг миллий хусусиятлари асосида шаклланганлиги аниқланди.

Фольклоршунос олимларимиз М.Жўраев ва Ж.Эшонқуловларнинг таъкидлаганидек: «Фольклор асарларининг яратилиши ва оммалашуви жараёни халқнинг турмуш тарзи, урф-одатлари, миллий менталитетини акс эттирувчи дунёқараш, анъаналари билан бевосита боғлиқ бўлганлиги боис, фольклорни ўрганишда уни этнографик контекстдан ажратиб таҳлил қилиб бўлмайди» [4:24]. Зотан, ҳар бир миллатнинг ментал белгилари хусусида қорақалпоқ фольклоршунос олими Қ.Мақсотов: «Миллетнинг белгиси тилинде, ўсти-бас кийиминде ҳаттеки жейтуғын аўқатларында да көринеди» [5:8] – деб таъкидлаганида ҳақ эди. Бинобарин, таҳлилға тортилган нақлларда икки қардош халққа хос бўлган

ментал тафаккур ва ҳаёт тарзи, инонч-этикодларнинг белгилари ўз аксини топган.

Марказий Осиё ва Қозғистонда яшовчи туркий халқлар фольклорида нақл жанрининг энг гўзал намуналари мавжуд. Чунки бу халқларнинг тарихий-генетик илдизлари, тили, дини, урф-одат ва анъаналари, маданий қадриятлари ўзаро муштаракдир. Аммо даврлар ўтиши билан муайян ўзига хосликлар ҳам юзага келган. Таъкидлаш керакки, нақлнинг муайян типларини таҳлил қилиш, қиёсий-типологик ўрганиш орқали мазкур жанр генезиси, тарқалиш ареали ва жонли яшаши билан боғлиқ анъаналар ҳам ойдинлашади.

Ўзбек ва қорақалпоқ нақллари бадий хусусиятлари

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. «2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси». / «Халқ сўзи». – Тошкент: 2017. 8 февраль.
2. Холмирзаева С. Ақл билан Давлат. – Тошкент: «Ўқитувчи», 1995. 68-б.
3. Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение (Восток и Запад). – Ленинград: «Наука», 1979. – С. 13.
4. Jo'rayev M., Eshonqulov J. Folklorshunoslikka kirish. -T.: «Barkamol fayz media». 2017. 24-б.
5. Максетов Қ. Дастанлар, жыраулар, бақсылар. – Нөкис: 1992. 8-б.
6. Райхл К. Тюркский эпос: традиции, формы, поэтическая структура. – Москва: «Восточная литература», 2008. – С. 25.
7. Снесарев Г.П. Реликты до мусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: «Наука», 1969. – С. 326.
8. Қарақалпақ фольклоры. 100 томлык. Том. 83. Аўызеки ғуринлар. – Нөкис: «Билим», 2014. 333-334-б.
9. Ҳоди Зариф. «Ўзбек халқ ижоди» кўп томлигига қирадиган асарларни тайёрлаш принциплари. Ислон шоир ва унинг халқ поэзиясида тутган ўрни. – Тошкент: «Фан», 1978. 128-142-б.
10. Эгамов Х. Туркий халқлар эртақчилик анъаналари алоқалари тарихидан очерклар. – Тошкент: «Ўқитувчи», 1980.

Мазкур мақола ўзбек ва қорақалпоқ фольклоридagi нақлларни ўрганиш масаласига бағишланган. Бунда асосан ўзбек ва қорақалпоқ фольклоридagi «Биринчи бало» ва «Бир бәлеси болмаса, шүдигарда балык не жесин!» нақл(причталар) таҳлилга тортилган. Иккала қардош халқ нақллари қиёсий типологик жиҳатдан таҳлил қилиниб, мисоллар асосида хулоса чиқарилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению узбекских и каракалпакских народных притч. В основном анализируются узбекские и каракалпакские народные притчи «Биринчи бало» ва «Бир бәлеси болмаса, шүдигарда балык не жесин!». Переводы двух братских народов были проанализированы сравнительно-типологической точки зрения, и на основе примеров были сделаны выводы.

SUMMARY

This article is devoted to the study of Uzbek and Karakalpak folk parables. The Uzbek and Karakalpak folk parables «Биринчи бало» ва «Бир бәлеси болмаса, шүдигарда балык не жесин!» («First trouble» and «If there is no trouble, how the there is fish!») are mainly analyzed. Translations of two fraternal peoples were analyzed with a comparative typological point of view, and conclusions were drawn based on examples.

ҚАРАҚАЛПАҚ ФӨЛЬКЛОРЫНДА ЛАП ЖАНРЫН ҮЙРЕНИЎДИҢ ӘҲМИЙЕТЛИ МӘСЕЛЭЛЕРИ

Ж.Бердимуратов - магистрант

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: адабиёт, фольклор, санъат, импровизация, импровизатор, ижрочилар, кизиқчилар.

Ключевые слова: литература, фольклор, искусство, импровизация, импровизатор, исполнители, юморист.

Key words: literature, folklore, art, improvisation, improviser, performers, humorist.

Қарақалпақ халқының мәдени турмысында халықтың көркем аўызеки дөретпелери: халық қосықлары, ертеклер, аңыз-әпсаналар, жумбақлар, нақыл-мақаллар, терме-толғаулар, дәстанлар рухый азығы болып әуладтан-әуладқа жетип қиятырған бай рухый ғәзийнеси болып табылады. Мине, усы көркем аўызеки дөретпелер әдебиятшы алымлар тәрәпинен жыраў-бақсылар, ертеқшилер, әңгимешилер, шежірешилерден, лаққы хәм лапгөйлерден жыйналып, баспасөзде жәрияланып, басым көпшилиқ жанрлар ҳаққында баҳа берилип, арнаўлы илимий жумыслар алып барылды. Бул көркем аўызеки дөретпелердиң жанрлық, идея-тематикалық көркем-эстетикалық дәреклери үйренилди. Усындай бай рухый ғәзийне-миздиң ишинде өз алдына жанрлық түрге ийе болған лап сөзлер ямаса лаплар әдебияттаныў илими көзқарасынан үйренилмеген жумыслардың бирине елге шекем айланып қалмақта. Лаплар ямаса лап сөзлер-өзиниң дәретиўшилерине ийе көркем әдебий сиз. Оның атқарыўшысы (лапгөй) саз инструментисиз-ақ гейде гештек-отырыспаларда, байрам сейиллеринде жас жигит-қызларға күлки ойын-заўық инам етиў хәм көркем-эстетикалық тәсир жасаў ушын халықтың мәдени турмысында жасап қиятырған жанр болып табылады.

Фольклор шығармаларға тән айрықша белгилерди орыс илимпазы А.Н.Веселовский:- «Хәр бир фольклорлық дөретпелердиң өзгешелик айрықшалықлары болады. Негизинде, биз ең алды менен фольклорды синкрет-

қиёсий таҳлили ҳар икки халқ нақлларида хәм атроф-мухит ҳодисалари, инсоннинг тийнати ҳақидаги миллий ва умумбашарий қарашлар ифодаси мохияти талқинларини аниқлашға имкон беради. Ўзбек ва қорақалпоқ нақллари қиёсий-типологик таҳлил қилиш асносида уларнинг муштарак жиҳатлари ва локал хусусиятлари янада ёркинроқ намоён бўлады.

Таҳлил қилинган юқоридаги нақллардан чиқадиган хулоса шуки, инсон хамма вақт инсонийлик қиёфасини йўқотмаслиғи, инсоний фазилатларни юқори қўя билиши керак. Нақллардаги воқеалар қайси образларда гавдаланмасин, хаммасида хам эзгу ният, инсонлар орасидаги меҳр-мухаббат ўз ифодасини топган.

тикалық-искусство (өнер) деп қараўымыз шәрт. Оның (фольклордың) бойында халықтың салт-дәстүри, турмысы, театр, сөз, нама және хәр қыйлы формада айтылатуғын қосықлар өнери, атқарылыўы бир-биринен дараланбай, бир тутас түринде көринеди»- деген еди [3:200]. Демек, қарақалпақ фольклорында лап жанры импровизациялық усылылар менен дәретиўи хәм атқарылыўы көзге тасланады. Атқарыўшы яғный лапгөй импровизатор болмаса, ол лап әңгимени қызықлы, күлкили, қонымлы етип атқара алмаўы мүмкин. «Импровизация усылы көркем өнердиң барлық түрлеринде (көркем әдебият, музыка, театр, жиповис, хореография) бар болған көркем әдебий қубылыс болып табылады. Бул көркем әдебий қубылыс таярлықсыз суўырып салыў, хәзир жуўаплы, төкпе талант, тәбийғый таланттың сол заматта туўылыўы, сөз тапқырлығы қасийетлерине ийе болады» [1:40-41; 2:152].

«Лаплар жанрлық жақтан күлкили әңгимелерге (анекдотларға) жүдә жақын турады. Бирақ, оларда күшли гиперболалық, фантастикалық элементлердиң пайдаланыўы хәм диалог тийкарында қурылыўы лапларды күлкили әңгимелерден (анекдотларға) ажыратып турады. Күлкили әңгимелер ғалабалық күшли болса, лаплар тийкарынан профессионал атқарыўшылар тәрәпинен аскияшы (лаққы) хәм қызықшылар репертуарында көзге тасланады.» [4:22].

Лаплар лапгөйлер тәрәпинен импровизациялық ұсыллар арқалы дөретилип, халқымыздың мәдениет турмысында түрлі хәдийселер аққында гиперболалық асыра сүўретлеўлер арқалы дөретилип келинген. Хәр қандай айтылған лап сөз жүйели тийкарға ийе болады. Сонлықтан да, лапларда турмыслық факторлар менен байытылғанлығы, көлеми, сюжет-композициясы, идея-тематикасы, дөретилиў хәм атқарылыўы, импровизациялық дәстүри бойынша жүйели сөзлерге жакын келеди. Лаплардың қахарманлары әпиўайы пуқаралар, турмыслық предметлер, хәдийселер, белгили бир ўақыялар ямаса затлар хәм т.б. жанлы-жансыз буйымлар болып табылады. Онда ўақыялар бастан-аяқ лап түринде сүўретленеди. Лап жанры хәм оның атқарыўшылары болған лапгөйлердің максети адамларға ой салыў, дурыс пикирлеўдің әхмийетин дәлиллеў, дөгерегиндеги болып атырған ўақыяларға исеним туйғыларының бекемленіўди тәмийинлеў болып табылады. Олар тутасы менен гиперболизмге, фантазияға оғада бай болады. Лаплар тәсиринде ҳақықатлықтың кәдир-қымбаты баҳаланады. Лаплар баспасөз бетлеринде аз да болса жәрияланып киятырса да, арнаўлы түрде жәрияланбаған. Бүгинги күни ҳәзирги әдебий процесте, көркем-эстетикалық музыкалы шоу, театрластырылған юморлық-сатиралық (интермедия, сахналық көринис, «Саўға», «Қуўнақлар хәм зийреклер» шоу бағдарламаларында) сахналастырылған шығармаларда, соның менен бирге, гейпара жағдайларда бундай лап сөзлерди жол жөнекей автобусларда, отырыспаларда, той-мерекелерде еситип, тыңлап хәм көрип жүрмиз.

Лап жанры қарақалпақ фольклористика илиминде арнаўлы түрде илимий изертлеў жумысы болмады. Бирақ, лаплар барлық фольклорлық мийраслар менен бирге халық аўзынан жазып алынып Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими Н.Дәўқараев атындағы гуманитар институтының қолжазбалар фондында сақланып келинген. Мине, усы институт қолжазбалар фондында сақланып келинген қолжазбалар фольклорист алымлар тәрәпинен қайта көрип шығылып, үйренилип, халық массасына, илимий жәмийетшиликке усыныў ушын 2007-жылдан баслап «Қарақалпақ фольклоры» сериясы менен баспадан жәрияланып келинбекте. Лаплар жәрияланып атырған усы қарақалпақ фольклорының 84-томында (Нөкис: «Илим» баспасы, 2014-жыл 77-87-томлар) жарық көрди. Бул томда «Айдос пенен Жумағұл мерген» (P-450, №176393), «Усыған аспай, көлге асаң ба?» (P-533, №176476), «Көкнаршылар» (P-534, №176477), «Өмирбектиң бир лапгөйге ушырасыўы» (P-534, №176477), «Өмирбектиң шәкирти» (P-453, №176396), «Өмирбектиң кызы» (P-533, №176476), «Қудайберген лапгөй» (P-589, №180082), «Бултқа тийген бой» (P-450, №176393), «Өмирбектиң баласы» (P-450, №176393), «Әкесин жеңген бала лапгөй» (P-450, №176393), «Сақпан» (P-1299, №183812), «Жайын» (P-1299, №183812), «...Ол өгиз бе еди» (P-588, №180401), «Көргенинди айт» (P-141, №50413), «Қарақалпақтың бөлиниўи (P22a, №82401), «Жолаўшының шәрти» (P22a, №82401), «Айыплы күзе», (P-448, №176391), «Мыр дейсең бе?» (P-535, №176478), «Балық бол-ә енеғар!» (P-535, №176478), «Алданған хан» (P-535, №176478), «Еки көкнаршы» (P-535, №176478), «Қарәт пенен сөйлесіў» (P-535, №176478), «Молланы жылатқан шопан» (P-535, №176478), «Тарыдан бос

қалған адам» (P-535, №176478) сыяқлы 24 лаплар ямаса лап сөзлер жәрияланған.

Мине, усы қарақалпақ фольклорының 84-томында жарық көрген лапларды жанрлық, идея-тематикалық хәм көркем-эстетикалық дәреклерин үйрениў, изертлеў қарақалпақ фольклористика илиминиң актуаль мәселелериниң бири болып табылады. Усы томда жәрияланған «Өмирбектиң бир лапгөйге ушырасыўы» деп аталған лап әңгиме бизиң итибарымызды тартты: Мысалы: «Өмирбек заманында бир лапгөй болып, ол Өмирбекти көриўге қуштар екен. Бир күни базарда ол Өмирбек пенен ушырасып қалыпты да, Өмирбекке өзін шәкирт етип алыўды өтинипти.

Өмирбек:

-Ол жағын көре берермиз. Бүгин екеўимиз базардан бирге аўылға қайтамыз, - депти.

Жолда киятырып Өмирбек лапгөйден әдеўир жерге озып кетипти. Өмирбектиң алдынан бир топар адам шығып:

-Базарда қандай қызықлы ўақыялар болды, не арзан, не қымбат? - деп сорапты.

Сонда Өмирбек:

-Базардың нырқы өз турысында дә, бирақ базардың қапталындағы көлге от тийип, көл қамысларының бәри өртенип кетти, - деп жуўап қайтарыпты.

Хайран болған жолаўшылар не дерин билмей киятырса, алдынан лапгөй шыға келипти. Олар лапгөйди иркип турып:

-Жаңағы бир адамнан базардың хабарын сорап едик, ол бизлерге көлге от тийди дей ме, әйтеўир, болмаған өтирикти айтты, өзиниң дени саўы ямаса жили екенин айыра алмады, сиз базарда болған болсаңыз, айтып берин, - депти.

Сонда лапгөй:

-Көлге от тийгени ырас шығар, бүгин базарға түскен балықлардың бәриниң куйрық-қалашлары күйип қалған екен, - депти.

Жолаўшылар инанарын да инанбасында билмей, жөнине кетипти.

Өмирбек изинен жеткен лапгөйдиң жолаўшыларға берген жуўабын билип алыпты да, шәкирт етип алыўға келисим берипти.» [5:422].

Лап сөзлер күлкили сөзлер (анекдотлар) менен араласып келгенлиги сыяқлы бул жанрлардың атқарыўшылары да оғада талантлы, сөзге шешен, дилўар, бир еситкенин умытпайтуғын қатықулақ, шебер сөзли, хәр гәпти куйқылжытып, асыра айта (гиперболалық) алатуғын адамлар болған. Лап сөзлердиң мазмунының, идеясының, сюжет хәм көркемчилигиниң тәсир күши айтыўшыға, атқарыўшыға байланысly. Биз жоқарыда мысал етип көрсетип өткен «Өмирбектиң бир лапгөйге ушырасыўы» лап әңгимеси бүгинги күнге шөкем өз кунын жойтпай жасап келген. Бул лап әңгимени гештек-отырыспаларда сөзге тақыўа жигитлер тәрәпинен атқарылып, жыйналған көпшилик жас жигит-қызларды күлгиге бөлеген.

Улыўма айтқанда бундай лап әңгимелер инсанияттың жәмийетлик турмысында, жас жигит-қызлардың гештек-отырыспаларында, байрам сейиллеринде, той-тамашаларда, жол-жөнекей гейде сәўбетлесіўлерде күлки туўдырыў, күлгиге бөлеў сыяқлы көркем-эстетикалық тәсир көрсетиў менен бирге, адамзаттың ой-пикир, қыял сүриў дүнәсын раўажландырыўдан ибарат.

Әдебиятлар

1. Ахметов С., Бахадырова С. Фольклорлық терминлердиң қысқаша сөзилиги. -Нөкис: «Билим», 1993, 40-41-б.
2. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ., Әдебияттануы атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. -Нөкис: «Билим», 1994. 152-б.
3. Веселовский А.Н. «Синкретизм древнейшей поэзии и начала дифференциации поэтических родов». Вкп. Историческое поэтика. -Л.: 1940. -С. 200.
4. Рүзимбетов С., Руўзимбетов Х. Фольклор атамалари қысқаша лүгати. -Урганч, «УрДУ», 2007. 22-б.
5. Қарақалпақ фольклоры (көп томлық: 77-87-томлар: 84 том). -Нөкис: «Илим», 2014. 422-б.

РЕЗЮМЕ

Қорақалпоқ оғзаки ижодида лофлар жанр моҳиятидан латифага жуда яқин. Бирок, уларда кучли муболағаларнинг ишлатилиши ва диалог асосига қурилиши лофларни латифалардан ажратиб туради. Лофлар аксарият профессионал ижрочилар томонидан айтилиб, асосон аскиячи ва кизикчилар репертуарида кўзга ташланади. Мақолада мана шу алоҳида аҳамият касб этган лофларнинг жанрий хусусиятлари, пайдо бўлиш манбалари, шаклланиш босқичлари, адабий ривожланиш тарихи сўз этилган.

РЕЗЮМЕ

В каракалпакском устном искусстве лофты очень близки анекдотам по сути жанра. Однако использование в них сильных выражений и построение их на основе диалога отличает чердаки от анекдотов. Лофы поют большинство профессиональных исполнителей и в основном представлены в репертуаре аския и любительской музыки. В статье рассматриваются жанровые особенности этих батонов, источники их происхождения, этапы формирования, история развития литературы.

SUMMARY

In Karakalpak oral art, lofts are very close to anecdotes in the essence of the genre. However, the use of strong expressions in them and their construction on the basis of dialogue distinguishes attics from anecdotes. Lofs are sung by most of the professional performers and are mainly represented in the repertoire of askia and amateur music. The article examines the genre features of these loaves, the sources of their origin, the stages of formation, the history of the development of literature.

ИСТИҚЛОДАН КҮЧ ОЛГАН КҮНГИЛ

Р.И.Ибрагимова - катта ўқитувчи

Тошкент давлат аграр университети Нукус филиали

Таянч сўзлар: мустақиллик, ҳикоя, мисра, ватан, Орол, туйғу, рух, кўнгил.

Ключевые слова: независимость, рассказ, полустихие, Родина, Арал, эмоции, дух, душа.

Key words: independence, narrative, line, homeland, Aral, motherland, emotion, spirit, soul.

Ушбу мақолада Раёно Раҳмон кизининг мустақиллик йилларида яратилган асарларидан бири «Рух ман-заралари» китобига киритилган ҳикоя, лавҳаларининг ўзига хос мавзу ранг-баранлиги, бадиийлик хусусиятларини таҳлилга тортишга ҳаракат қиламиз. Маълумки, Қорақалпоғистонда туғилиб вояга етган ҳар бир ижодкор асарларида Орол муаммоси ўзига хос мавзу сифатида акс этади. Муаллифнинг ушбу китобида ҳам Орол мавзусига бағишланган мақолаларини, ҳикояларини ўқиймиз. Бу мавзулар баёнида ижодкорнинг дардли кўнгил кечинмалари тасвирланади. «Бобомерос тупрок» мақоласида қари мўсафид тилидан баён қилинган фикрлар тасвири берилади. «Ватан! Ватан!» - деб кўкка кўл чўзиб ҳайқирганингнинг фойдаси йўқ. Ватан дегани ўзи бу нима? Ватан бу туғилиб ўсган тупроғинг, уйинг, жойинг, дўстларинг» [1:51]. Бу фикрларининг тасдиғини муаллиф бир қанча кичик - кичик ҳикояларни мисол келтириш билан инсонларнинг ватан ҳақидаги тушунчаларини, ватан ҳақидаги муқаддас туйғуларини кўрсатиб беришга ҳаракат қилади. Инсон ўзи туғилиб ўсган тупроғини ҳар қандай ҳолатда асрашини, ташлаб кетолмаслигини бадиий тарзда тасвирлаб беради. «Ватан дегани балки шудир. Ота-она ҳоки қўйилган тупрокка меҳр, эхтиромдир. Балки инсоннинг «Сени яхши кўраман, тупроғим» деб айтмаган, айтиши ортиқча бўлган, қалбининг энг нозик торларидан жой олган сўзидир одамнинг. Чиндан ҳам бу туйғу сўзга қандай кўчсин? Бу туйғулар олдида сўз ожиз. Муҳаббат, меҳр, қалби иши, қалб мулки, қалбнинг овозсиз мусиқаси эмасми, ахир» [1:53] - дегани инсон дил тубидан баралла айтилган фикрларни мўсафид тилидан китобхонга жуда таъсирли шаклда етказиб беришни урдалаган. Бу фикрларни баён қилишда сўзларни ҳам ўз ўрнида маҳорат билан қўллаш баробарида образ танлашда ҳам жуда тўғри йўл танлаган. Воқеаларнинг мўсафид тилидан айтилиши ҳам, айнан Орол фожиаларини ўз кўзи билан кўрган инсон сиймосида бор ҳақиқатлиги билан намоён бўлади. Оролбўйлари ҳозир хувиллаб қолгани, денгиз гурқираб турган пайтларда мамлакатимизнинг турли бурчакларидан одамлар ишлашга келгани, лекин кейинчалик бу ерларга ишлаш учун келган одамлар аллақачон бу қум, чанг, шўр тузларга чидамай ўз юртларига қайтиб кетганлиги, лекин ота - боболар ҳоки бўлган тупрокни фақат бу қадимий заминнинг қадр - қимматини англай олган инсонлар тарқ эта олмаганликлари дард изтироб билан тасвирлаб берадиган экан мўсафид тилидан шундай дейди: «...бизнинг бу ерларда ота қабрларимиз бор. Бир томчи имкон бор экан, биз бу ерлардан воз кечолмаймиз. Бу ерлар бизларга бобомерос-Ватан!».

Ҳақиқатга тик боқиб қаралса, албатта, бу қум бўронлари, шўрхок туз ҳавосидан нафас олиб яшаётган аҳоли айнан мана шу ота тупрокни ардоқлагани, оталар, хокига эҳтиромни туфайли бу жойларни ташлаб кетолмасдан, яна обод қилиш учун умид боғлаб, мардонавор курашиб келмоқда. Табиат ўз куч-қудратини кўрсатишда давом этмоқда, лекин Ватан дея сажда қилган Орол бўйи халқлари ҳали ҳануз катта умид ва ишонч билан олға интилаётгани унинг кейинги мақолаларида ўз аксини топган. Ушбу мақолада Орол сувининг қамайиши билан бутун табиат, инсоният, ҳайвонот оламига қанчалар зарар етказилаётгани, табиатнинг инсонлардан ўч олиши бир қанча мисоллар асосида тасвирлаб берилар экан, албатта мана шу халқ ҳаётига оид лавҳалардан фойдаланади ва муаллиф ижодида қорақалпоқ миллий калорити акс этиб туради.

Муаллиф «Холоскор» ҳикоясида ҳам ўз услубига содиқ қолган ҳолда кўнгил мулки ҳақида баён қилади. «Бадиий асарда ҳикоя эпик жанри ривожланиб келди. Ҳикоя кўпинча муайян ижтимоий шароит учун хос бўлган битта, баъзан бир неча кичик воқеани акс эттирувчи, характерни кўпинча тайёр ҳолда кўрсатувчи жанр ҳисобланади.» [2:221]. Кўнгил мулки бу ҳар бир одамнинг ўзигагина аён бўлган, эслаганда эзилиб кетадиган, юрагининг аллақачонини кемириб турадиган муҳаббат яраларининг залвори-ю, муҳаббатнинг илоҳийлигини қисқагина ҳикояда оддийгина учта образ суҳбати-ю, кўнгил кечинмаларида акс эттиради. Кўнгил сирли олам, унинг қалитини топган пайт у бу оғир дарддан халос бўлиш мумкинлиги, акс ҳолда бу азоб инсонни не қуйларга солиши реал воқеалар тарзида таъсирли акс этирилган. Муҳаббат, бир-бирига ҳурмат, бир-бирини тушуниш, инсоний фазилат эканлиги улуғланган.

Шундай ҳикояларидан яна бири «Изҳор» ҳикоясидир. Ҳикояда ижод аҳлининг ўзига хос табиати, оддий одамлар, дўстлар орасидаги самимий муносабатлар тасвирланар экан, мусаввир тасаввурлари ҳикояда асосий таҳлилга тортилувчи ҳолат сифатида акс этади. Бу ҳолат фақат ижод аҳлидагина содир бўлиши табиий, бу нақадар гўзал тасвир эканлиги эса муаллифнинг ижодий эстетик ғояларининг нақадар юқорилигидан дарак беради. Бу туйғуларни фақат ҳис қилиш мумкин, тушуниш эса қийин. Суратнинг ёмғирлар остида пайдо бўлиши, мусаввирнинг ҳаёлидаги ҳолатни қоғозга тушириши китобхонни уйга толдирадиган, диққатини тортадиган ҳолатдир. Лекин буни оддий одам ҳеч қачон ҳис қила олмайди ва бу ҳолатни шунча машаққатлар билан чизилган суратнинг кадрига етмаган дўсти уйидаги ҳолат билан тасвирлар экан, асарни минг

машаққат билан чизиш, унинг бир ҳолатга келгунигача бўлган ички изтироблари муаллиф томонидан акс эттирилган экан, бу санъат асарига муносабатни кўрган расомнинг ички кечинмалари, изтироблари ҳар бир китобхонни ўйга толдириши табиий менимча. Асар китобхонни санъатни тушуниш, кўнгил оламини тушунишга ёрдам беради, ижод машаққати-ю, мусаввир тасаввурларини англашга ёрдам беради, китобхонда санъатга, ижодга, инсон қалбига, нозик туйғуларига ижобий муносабатни шакллантиради. Асар айнан шунинг учун ҳам «Изҳор» деб номланган бўлса ажаб эмас. Раъно Раҳмон ҳикоя охирида қаҳрамон тилидан шундай ёзади: «Бир улуғ яратувчи бор-ҳамон маъқулларди қалби. –У одамга суврату сийрат, жон берган Зотдир. Биз эса бор йўғи улардан нусха кўчиришга ҳаракат қилдик ва катта хато қилдик. Муҳаббатимизни шу тарзда изҳор қилмоқчи бўлдик, шекилли. Рангларга сиғмаган дунёларимиз, изҳорларимиз муҳаббатга поёндоз бўлсин, поёндоз бўлсин»... (Р.Раҳмон, 2003:174). Муаллиф қаҳрамон нутқи орқали асар мазмун - моҳиятини жуда чиройли тарзда очиб беради, хулоса қилади.

Бу китобни ўқир эканмиз энг аввало муаллифнинг Оллоҳга бўлган ишонч, эътиқоднинг нақадар кучли эканлигини ҳар бир мавзусида кўрамиз. Китобдан ўрин олган мавзулар яратганга бўлган улуғ ишончни тарғиб қилишга, инсонларнинг кўнгил мулкига бу туйғуларни сингдиришга бўлган нусха кўчиришга ҳаракат қилдик ва катта хато қилдик. Муҳаббатимизни шу тарзда изҳор қилмоқчи бўлдик, шекилли. Рангларга сиғмаган дунёларимиз, изҳорларимиз муҳаббатга поёндоз бўлсин, поёндоз бўлсин»... (Р.Раҳмон, 2003:174). Муаллиф қаҳрамон нутқи орқали асар мазмун - моҳиятини жуда чиройли тарзда очиб беради, хулоса қилади.

Сен истасанг юраклар гул очади,
Сен истасанг нигоҳлар нур сочади.
Сен истасанг кўнглим лаҳзада тўлгай,
Тилдан қолган соқов ҳам тил очади.

Адабиётлар

1. Раҳмон кизи Р. Рух манзаралари. –Тошкент: 2003.
2. Худойкулов Э. Адабиётшуносликка кириш. –Тошкент: 2007.

Ушбу мақолада Қорақалпоғистонда яшаб ижод этган шоира, публицист Раъно Раҳмон қизининг мустақиллик йилларида яратилган асарларидан бири «Рух манзаралари» китобида қиритилган ҳикоя, шеърлар, лавҳаларнинг ўзига хос мавзу ранг-барангликлари, бадиийлик хусусиятлари ҳақида сўз юритилади. Шунингдек, сўз қўллаш маҳорати, рамзларнинг ўзига хосликлари, ижодкор ички кечинмаларининг ифодаланиши таҳлил қилинади.

В статье рассказывается об уникальных тематических и художественных особенностях рассказов, стихов и истории вошедших в книгу «Пейзажи духа», одного из произведений поэта, публициста Рано Рахмона кызы, жившего и творившего в Каракалпакстане в период годы независимости. Автор также анализирует навыки использования слов, уникальность символов и выражение творческого внутреннего опыта.

This article tells about the unique thematic features and artistic features of the stories, poems and stories included in the book «Landscapes of the Spirit», one of the works of the poet, publicist Rano Rahmon kzy, who lived and worked in Karakalpakstan during the years of Independence. Author also analyzes word usage skills, the uniqueness of symbols, and the expression of creative inner experiences.

J.AYMUZAEV – QARAQALPAQ SATIRALIQ PROZASININ BASLAWSHILARININ BIRI SIPATINDA

A.S.Jaqshilqova - doktorant

Ajiniyaz atindagi Nökis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so'zlar: obraz, asar, kinoya, janr, proza.

Ключевые слова: образ, произведение, сатира, жанр, проза.

Key words: image, work, satire, genre, prose.

Satira erkin jámiyetimizdegi unamsız qásiyetlerge qarsi gúresiwe, olardı ashshı kúلكi arqalı áshkaralawda, turmıstağı irkinish beretuğın hádiyselerdi sinawda, teńitayı joq kórkem sóz quralı. Satirik jazıwshıdan avtorlıq poziciya, xalıqlıq kóz-qaras, joqarı estetikalıq ideya, ómir shınlığın shıǵarmada kórkemlik penen súwretlew sheberligi talap etiledi. Bul jaǵınan satirik jazıwshıǵa da ulıwma

Ул кўзнинг ойдинлари ғоят чуқур,
Чуқурга чўка-чўка жоним чиқур.
Кўнглимни қазий-қазий қазо топсам,
Ўримдан шуқур дея сазо чиқур.»

Шеърда яна Оллоҳга бўлган мурожаат акс этади. Яъни инсоният учун яхшиликлар ҳам ёмонликлар ҳам сендан бежавоб бўлмас, сен назар қилсанг ҳар бир кўнгил шод бўлмай дея инсонларга яхшиликларни тилайди. Чуқурга чўкиш эса яхшиликлар қилиш учун ҳаракат қилиш, акс ҳолда ёмонликлар ичра фарқ бўлиш мумкин. Кўнглимни англай олмай қазо топсам дея тасвирлашида ҳам бир олам маъно бор. Чунки шоиранинг энг асосий тушунчаси бу инсон ўз кўнглини англай олиши, «Одам ўз кўнглини, кўнгил ўз одамиани англай олиши шунчалар мураккаблигини билган киши учун бошқалардан гинага ўрин йўқ. ...кўнглига тенг кўнгил топа олган инсон, икки дунё саодатини топибди»-дея таърифлайди. Демак, муаллиф фикрича, кўнглини англай олмоқ бахт. Инсон Оллоҳ инояти ила ўз кўнглини англай олиш бахтига муяссар бўлар экан, уни ўзгаларга шу сеҳри ила етказиб берилади. Мана шунинг учун ҳам шоира агар ўз кўнгил мулкимни тополмай, кўнглимни англай олмай қазо қилсам, шуқур қиламан, деганида ҳаққоний фикрни илгари суради, чунки, ўз кўнглини англай олмаслик азоб, минг бир изтироб.

Шунингдек, шеърда парчада гул, тил, нур каби бири-бирига оҳангдош бўлган қофиядош сўзларни ҳам танлай олганки, уларнинг барчаси ҳар жиҳатдан ижобий маънони ўзида мужассам этган сўзлардир. Мақолада Раъно Раҳмон қизининг мустақиллик йилларида яратган ўзига хос қалб кечинмалари акс эттирилган, кўнгил салтанатининг мулки бўлмиш ички туйғулар ҳақидаги асарлари имкон даражасида таҳлилга тортилди. Бу йилларда шоира ижодидида жуда теран маъноларга эга бўлган ва мавзу жиҳатдан жиддий асарлар яратилган. Бу асарлар айнан адабий жараёнда давр силсиласи таъсирида яратилган ўзига хос асарлар бўлиб, ўзбек адабиётида мустақиллик мавзусини ўзига хос тарзда акс эттирган ижод намуналаридан бири сифатида ўз ўрнига эга бўлмоқда.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада Қорақалпоғистонда яшаб ижод этган шоира, публицист Раъно Раҳмон қизининг мустақиллик йилларида яратилган асарларидан бири «Рух манзаралари» китобида қиритилган ҳикоя, шеърлар, лавҳаларнинг ўзига хос мавзу ранг-барангликлари, бадиийлик хусусиятлари ҳақида сўз юритилади. Шунингдек, сўз қўллаш маҳорати, рамзларнинг ўзига хосликлари, ижодкор ички кечинмаларининг ифодаланиши таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается об уникальных тематических и художественных особенностях рассказов, стихов и истории вошедших в книгу «Пейзажи духа», одного из произведений поэта, публициста Рано Рахмона кызы, жившего и творившего в Каракалпакстане в период годы независимости. Автор также анализирует навыки использования слов, уникальность символов и выражение творческого внутреннего опыта.

SUMMARY

This article tells about the unique thematic features and artistic features of the stories, poems and stories included in the book «Landscapes of the Spirit», one of the works of the poet, publicist Rano Rahmon kzy, who lived and worked in Karakalpakstan during the years of Independence. Author also analyzes word usage skills, the uniqueness of symbols, and the expression of creative inner experiences.

J.AYMUZAEV – QARAQALPAQ SATIRALIQ PROZASININ BASLAWSHILARININ BIRI SIPATINDA

A.S.Jaqshilqova - doktorant

Ajiniyaz atindagi Nökis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so'zlar: obraz, asar, kinoya, janr, proza.

Ключевые слова: образ, произведение, сатира, жанр, проза.

Key words: image, work, satire, genre, prose.

dóretiwshilik xızmetkerlerine qoyılǵan joqarı ideyalıq penen kórkemlik sheberliginiń biyik talabı qoyıladı.

Satira shıǵarmada súwretlengen turmıslıq qubılıslardı, jeke adamlardıń háreketi menen minez-qulqındağı unamsız momentlerdi shegine jetkerip áshkaralaw arqalı jasaladı. Egerde yumorda qubılıstağı ekinshi dárejeli momentler kúلكige alınsa, satira bul qubılıslardı tutas tiykarı menen

biykarlaw bağıttan jasaldı. Satira jay ǵana zıyansız sınav yamasa kemshilik, unamsız momentti súwretlew emes, al áshkaralawdıń kúshi menen tıp-tamırınan biykarlaw. Satiralıq shıǵarmalardıń obyektı turmıstıń unamsız momentleri, jaramsız qubılıslardan ibarat. Jazıwshı olardı saplastırıw ushın ádewir kúsheytıp kórsetedi. Auditoriyaǵa málimlep, biykarlawshı húkım shıǵaradı. Unamsız adamnan oqıwshını jerkendiredi, aradan alıslatıwdı aldına maqset etip qoyadı. Durıs, satırada da kúlki bar. Biraq, onıń tiykarında ashshı mısqıl, ǵázepli kúlki jatadı. Satıradaǵı kúlki avtordıń zıǵırdan qaynatqan, qubılısqa, adam minezine ǵázebin, ızasın keltirgen zili bar kúlki. Adam ómirdegi áshkaralanıp otırǵan qubılıstıń ishki qarama-qarsılıǵın ashıwda onı astarlı mánide ǵana emes, al ulǵaytıp beriw arqalı mánisin túsindiridi, onı kerektsiz sıpatında súwretleydi.

Qaraqalpaq ádebiyatınan iliminde satira máselesi ele tıń jatırǵan ilimlerdeń biri. Keyingi on jıllıqlarda ǵana ko'rkem ádebiyatımızda satiranıń rawajlanıw máselelerine ańıqlap qol urılıp atır. Satira janrınıń baslı ushı folklor menen ushılasadı. Biz bilemiz, awız ádebiyatındaǵı yumor-satira tek O'mirbek yaqı Jiyrenshe sheshen so'zi menen sheklenip qalmaǵan. Ol dástanlarda, qıyalıy hám turmıshlıq erteklerde, turmıs-salt jırlarında, jumbaqlarda hám basqa da túrli ádebiy janrlarda ushırasıp otıradı. Sonday-aq jazba ádebiyatıń eń daslepki wákilleri bolǵan Berdaq, Kunxoja, O'tesh shayırlardıń qáleminde de, sońınan XX ásirge kelip T.Jumamuratov, D.Aytmatov, J.Aymurzaev shıǵarmalarında da o'z ko'rinishin taptı.

Qaraqalpaq ádebiyatınıń talantlı tulǵalarınń biri Jolmurza Aymurzaev lirikalıq, epikalıq, dramalıq janrlarda teń qálem terbetip, jańa formalarınń jaratılıwına úles qosıwshı pútkil ádebiyat jankúyerleriniń ustazı desek boladı. Onıń shıǵarmalarında xalıqtıń real turmısı, óz dawırınıń sóz etpekshi bolǵan aktual máseleleri ayqın kózge taslanadı. J.Aymurzaev prozaǵa 30-jıllardıń basında bir qatar publicistikalıq maqalaları, ocherkleri, feletonları gúrrińleri menen kirip keldi. Al, 30-jıllardıń aqırına kelip bolsa prozanıń povest janrında qálem terbetpe basladı. Jazıwshı urıs dáwirine kelip te, urıstan sońǵı dáwirlerde de bir qatar shıǵarmalar dóretpip, joqarı nátiyjelerge eristi. Onıń dóretilishiliginde jańa formalar, yaǵnıy biz sóz etpekshi bolǵan satiranıń sıpatlı belgilerin kóremiz. Biz J.Aymurzaev satiranıń daslepki baslawshılarınıń biri sıpatında bilemiz. Buǵan tiykar jazıwshı shıǵarmalarınń satiralıq ruwx, shıǵarma qaharmanlarındaǵı satiralıq karakter bunıń kórinisi bola aladı.

J.Aymurzaevtıń “Traktor kelgende”, “Miynet eri Nuratdin”, “Kolxoz eri” sıyaqlı eń daslepki gúrrińleri, sońın menen bir qatarda “Quwat” povesti, “Kelin” gúrrińi, “Jetimniń júregi” povesti, “Qálmenbaydıń hiylesi”, “Ámiwdarya boyında” romanı, “Sheberxannıń shırmawıǵı”, “Aygúl-Abat” piesaları payda boldı. Lekin, bul shıǵarmalar da satiralıq talaplarına tolıq juwap bermese de, yaǵnıy satira menen lirikalıq sheginisler aralas, komediya menen dramalar birge aralasıp júrer edi.

Jazıwshınıń “Kelin” gúrrińindegi burınǵı kózqarastan, jańa zaman turmısına biyimlese almay atırǵan awıl adamlarınıń turmısı sóz etiledi. Shıǵarma mazmunı Ukraina qızı Nadejda, qaraqalpaq jigiti Dawletmurat, Ótemurat ǵarǵı obrazları arqalı ashıp beriledi. Nadejda kishpeyil, miynetkesh, sabırlılıq tımsalı, dúnyaǵa kózqarasınıń keńligi menen kózge taslanadı. Ol jas basına barlıq qıynshılıqlardı basıp ótedi. Óz elinen alısta júrip qıyın awhalǵa tússe de, ózindegi bekkem isenim menen aldınan shıqqan barlıq tosqınlıqlardı jetip shıǵadı. Shıǵarmada Nadejda menen Ótemurat ǵarǵı obrazları arasındaǵı kelispewshilik, Nadejdanıń bul tosqıqlarǵa sabırlılıq penen qarsı turıwı obrazlı súwretlenedi.

Gúrrińde Ótemurat ǵarǵı obrazı ayrıqsha ahmiyetke iye. Qaharmanda eskilik topıraǵınan ele shıǵa almay atırǵan, ápiwayı awıl adamınıń kelbeti sáwlelenedi. Ótemurattıń

Nadejdaǵa bolǵan múnasibeti, oǵan degen jek kóriwshilik kózqarası, onıń jawız insan ekenligin kórsetpeydi. Tek ǵana ortadaǵı ayırım túsınbewshilik Ótemuratı usı halatqa salıp qoyadı. Nádejdanıń bir ǵana iygili is menen Ótemurat ǵarǵınıń oǵan bolǵan múnasibeti pútkilley ózgerip ketedi. Jazıwshı Ótemurat obrazında satiralıq sıpatlardı sawlelendiriwge háreket etedi.

J.Aymurzaevtıń jáne bir kewilge qonımlı dóretpeleriniń biri “Jetimniń júregi” povesti bolıp esaplanadı. Povest avtobiografiyalıq, memuarlıq xarakterge iye. Shıǵarmada qaharmanıń jas bala waqtınan baslap kórgen bárshe qıyın-keski turmıs waqıyaları sóz etiledi. Belgili ullı ilimpazlarımızdıń biri, professor K.Allambergenov “XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı” sabaqlında J.Aymurzaevtıń portretin kórkem súwretlep berip, ásirese jazıwshınıń “Jetimniń júregi” shıǵarmasına tereń analiz jasadı. Shıǵarma qaharmanına tán barlıq sıpatlı belgilerdi tolıq ashıp kórsetedi.

Belgili sóz sheberi J.Aymurzaevtıń “Ámiwdarya boyında” romanı satiralıq prozanıń daslepki úlgeri sıpatında kórsetiledi. Jazıwshınıń “Ámiwdarya boyında” romanı 1958-jılı jazılıp, romanıń tiykarǵı teması qaraqalpaq xalıqınıń turmısı hám abadanlıǵı ushın gúres, miynetkesh xalıqtıń qaharmanlıq qurılıstıǵı isleri sóz etiledi. Roman qaharmanları xarakterinde, xalıq, eli ushın janın ayamaytuǵın márt insanlar obrazı sawlelendiriledi.

Shıǵarmań bas qaharmanı Rawshan bolıp, avtor Rawshan obrazı arqalı xalıqın ardaqlaǵan, tınısız miynetniń mashaqatınan qashpaytuǵın haqıyqıy jetik, kámil insan obrazın, súwretleydi. Tek ǵana sabırlıq, adalatlı, haqıyqatshıl insannıń tımsalı bolǵan Rawshan awıl xojalıq institutın pitkergennen soń, óz awılına kelip jumıs isleydi. Qaharmanń tiykarǵı tilegi tuwılıp ósken awılın rawajlandırıw, gúllendiriwdi maxset etedi hám bul niyetine erisiw ushın sabırlılıq penen jumıs alıp baradı. Sonıń menen birge ózine uqsǵan márt, miynetkesh mexanik jigitlerdi toplaı, olardı da jámaátlik xojalıqtı aldınǵı qatardaǵı daramatlı xojalıqqa aylandıırıwǵa shaqırıp, aldılarına úlken wazıypa júkleıdi.

Awılın jası ullıları jas, miynetkesh Rawshandı kórip oǵan sheksiz isenim bildiredi. Búginin oylǵan basshılardı qaralaydı. Awılın abadanlasıp baratırǵanına quwanış penen qaraydı.

Rawshan obrazı qarama-qarsı qoyılǵan obraz Kámekbay obrazı bolıp sanaladı. Bul eki insan arasındaǵı pariqlı adamgershiliginde. Kámekbay Rawshannan pútkilley pariqlanadı. Ol tuwılǵan jerin gúllendiriw degen ideyalardı pasıq miyine sińdirgisi kelmeydi. Jazıwshı Kámekbay obrazı arqalı insandaǵı satiralıq sıpatlardı kórsetip beredi. Kámekbay basshı lawazımında islewine qaramastan hámme waqıt menmenlikke berilip, basqalardıń ústinen zulım ótkeriwdi abzal kóredi. Kámekbay jeke mápin, jámaát mápinen ústin qoyıp insaniylıǵın umıta. Bul bolsa óz nawbetinde Kámekbaydıń ruwxıy jarlı ekenligin kórsetedi. Ol óz orınnan ayırılıp qalıwdan qorqıp, qasındaǵı bilimli, talantlı jigitlerdi ótirik qaralap, kóp hayal alıwshılıqta ayıplaı kórsetedi.

Kámekbaydıń hújansızlıǵı sebepli ómirlik joldası erte qaytıp bolıp qaladı. Onıń boyındaǵı bunday adamgershiliksiz kórinisler oqırmanın kewlinde jerkenish sezimni oyatadı. Aysholpannıń mezgilsiz dúnyadan ótiwi Kámekbaydıń miyırımsızlıǵı sebebinen júzege keledi. Misalı:

Aysholpan azıraq kózin ashtı, sóytıp sál-pál esin jıynadı. Sińlisi Rawshandı shaqırıp:

-Rawshan azıraq suw ber!-dedi jas baladay názik dawısı menen.

Má, saǵan suw!-dep, Kámekbay suw qabaqtan zerenge suwdı toltırıp quyıp betine serpip jiberdi.

-Hay, hay janım-ay. Sennen suwıq suwda jaqsı-aw. Boyımdı jeńiletip, kózimdi shayday ashtırdı,- dedi Aysholpan [2]

Бул қатарлардаги Кáмекбай образидаги сувиқ сувдай миъримсизлик, менменлик, ҳúджансизлик айриқша кóзге тасланadi. Жазíвшí бул Кáмекбай образí арқалí халíқимíз арасíнда ушíрасатуғíн усíндай миъримсиз инсанларí, óз ма́пí ушíн хíзмет етíп жүрген башшíлардí óткíр сíнга алади.

Шíғармада Кáримбай образíнан башқа да сатíралíқ образлардí кóриwmíзге болади. Áсíресе Кáримбайдíн қолқанатларí болíп жүрген Кáраматдíн, Саттар образларíнда кóрсетíп óтíw орíнлí. Бул образларда Кáримбай сýяқлí óзлерíнíн бойíнда барлíқ сумлíқтí сíндíрген инсанлар. Жазíвшí бул образлардí пáлектíн асítнда жапарахат кún кórwshí, rawajlaníw máсеlesín артқа сýríвшí инсанлар келбетíн байан етедí.

Жаманлíқтíн íзінде жақсылíқ болғанíндай, Rawshan ҳам башқада онíн тáрепдарларíнíн кóбейíwí аwíl хожалíқ таравíнíн гúлленíwine алып келдí. Мíynetкеш жигитлер Борис, Мурат образларí арқалí аwíl адамларíнíн мíynetке ҳадal кóзқараста қаравí ҳам сана-сезímíнíн ҳár тáреплеме óсíp барíwí кóркем байан етедí. Мурат óз мíynetкешлígí менен Кáримбайдíн жаманлíқларíна сýнбайдí, ҳақиқатлíқ жолíнда гúресíп, дushпанíнíн алдíнда бугíлíp қалмай, óзíníн ақíллíгí менен жаманлíқтí же́нíp шíғадí.

Адебиётлар

1. Paxratdinov Yu. Qaraqalpaq satirası. –Nókis: “Qaraqalpaqstan”, 1992.
2. Aymurzaev J. Shıǵarmaların eki tomıǵı. I-II tom. –Nókis: “Qaraqalpaqstan”, 1980.
3. Paxratdinov A., Allambergenov K., Bekbergenova M. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı. –Nókis: “Qaraqalpaqstan”, 2011.

Мақола қорқақалпоқ адабиётшунослигида кам о’рганилган долзарб муаммоларнинг бирига бағ’ишланган. XX аср қорқақалпоқ адабиётда сатиранинг о’rganilishi jarayoni, o’ziga xos xususiyatlari, satirik prozaning rivojlanish masalalari so’z etilgan. Shuningdek qorqaqalpoq adabiyotining yirik adibi J.Aymurzaevning “Amiwdarya boyında” asaridagi satirik obrazlar talqin qilingan.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена одному из наименее изученных актуальных вопросов каракалпакской литературы. Рассматривается процесс изучения сатиры в каракалпакской литературе XX века, её особенности, развитие сатирической прозы. А также интерпретированы сатирические образы в произведениях великого писателя каракалпакской литературы Ж.Аймурзаева «Әмиўдарья бойында» (У берегов Амударьи).

РЕЗЮМЕ

The article is devoted to one of the least studied topical issues of Karakalpak literature. It is described the process of studying satire in the karakalpak literature of XXth century, its features, the development stages of satire prose. More over, there interpreted satirical images in the work of the great karakalpak writer J.Aymurzaev Amudarya boyında (At the bank of Amudarya).

SUMMARY

ЭПИК АНЪАНАЛАР ТАЛҚИНИДА ИЖОДИЙ СИНТЕЗ МУАММОЛАРИ

С.Жумаева – филология фанлари номзоди

Қарши давлат университети

Таянч сўзлар: эртак, достон, эпик тур, ижодкорлик, мавзу, вариант, бахши, жиров, сюжет, образ, анъана, услуб, трансформация, эпизод.

Ключевые слова: сказка, эпос, эпический тур, творчество, тема, вариант, бахши, жиров, сюжет, образ, традиция, стиль, трансформация, эпизод.

Key words: fairy tale, epic, epic tour, creativity, theme, variant, bakhshi, dzhirov, plot, image, tradition, style, transformation, episode.

Эртаклар халқ ижодиётининг эпик тури сифатида энг қадимий жанрлардан бири бўлиб, халқнинг улуғвор ғоялари, дунёқараши, руҳий кечинмалари ижтимоий-сиёсий, оилавий – маиший, диний, ахлоқий қарашларини ўзига хос бадиий акс эттиради. Воқеабандлик, бирор ҳодисани мукамал тарзда баён этиш бу жанрга хос бўлган асосий белги – хусусиятлардир. Шу маънода, асрлар оша давр таҳририга учраб, сайқаллашиб, гўзал шакли, чуқур ва теран мазмуни билан бизгача етиб келган эртаклар ханузгача энг сеvimли, энг жозибали халқ китоби бўлиб яшаб келмоқда. Хусусан, “Зиёд ботир”, “Сўлмас гул ва вафодор хотин”, “Маликаи Хуснобод”, “Озодачехра”, “Тухматга учраган келин” номли бир қатор эртаклар ўзбек халқ эртакчилигида поэтик тизимнинг яхлитлиги, маиший йўналганлиги, анъанавий шакли ва мазмун моҳиятига кўра алоҳида ўрин тутди. Мазкур эртакларда “...вафодорлик мавзуи етакчилик қилади... Ишқ-вафо, тухмат азоби порлоқ орзулар қанотида ифодаланган. Севги-садоқат, соф муҳаббат ғоясини ташкил этиб, ёр фироқи йўл азобига мансуб воқеа ва ҳодисаларда сарсон-саргардонлик етакчи хотимани

оптимистик рух бошқаради, гоҳо у фожиа билан якун топади. Бу нарса ишқий саргузашт эртакларнинг ўзига хос табиатини белгилайди. Унинг воқеалари лирик оҳангда тавсифланган” [1:149].

Таъкидлаш жоизки, эртакларнинг қорақалпоқча варианты “Вафо савдогар” ғоявий – бадиий хусусиятлари, сюжет ва образлари тизимида кўра “Озодачехра”, “Тухматга учраган келин” номли ўзбек халқ эртаклари билан муштараклик касб этади. Бу муштараклик, аввало, икки қардош халқ вакиллариининг орзу-умидлари, психологияси, турмуш тарзининг ўзига хос уйғунлигида акс этади. Шунингдек, мазкур эртакларнинг бир-бирига яқинлиги, шаклий тузилиши, табиатининг ўхшашлиги бир вақтда юзага келганлиги, ёнма-ён яшаб, ўзаро таъсир жараёнида ривожланганидан далолат беради.

Эртакларнинг ўзбекча вариантыда ҳикоя қилинишича, Озодачехра Балх шаҳри подшошининг чевараси. Қизнинг отаси Саид савдогар бўлиб, хотини дунёдан ўтгач, кизини бобоси подшонинг хузурида қолдириб, савдо иши билан сафарга кетмоқчи бўлади. Подшонинг маслаҳати билан Озодачехра шайх Санон

хузурида қолдирилади. Қиздаги ўзгача чирой ва латофатни кўрган шайх қабих ниятни ўйлаб, унга тажовуз қилмоқчи бўлади. Қиз эса уни обдасга билан уриб қочади. Шарманда бўлган шайх кизни одобсизликда айблаб, подшога чиқади. Озодачехра доно вазирнинг аралашуви билан ўлимдан қутилиб қолади. Ана шундан сўнг унинг фавқуллоҳда ҳодисаларга тўла саргузаштлари бошланади. Озодачехра шахзода Бахт билан турмуш куради, лекин вазирнинг ўғли унга хиёнат қилади, иродали ва абжир киз қирқ қароқчини ўлдиради, чўпон йигит киймида юртига келади ва воқеалар сўнгида душманлик қилганлар жазоланадилар [2: 539-540]; [3: 234-236].

Қорақалпоқча эртақ матнида сюжетнинг бу таянч нукталари сақланган ҳолда қатор ўзгаришлар кўзга ташланади. Чунончи, эртақ қахрамони – кизнинг номи Қундуз, юрти Чин мамлакатидир. Отаси Вафо савдогар эса подшонинг куёви бўлиб, унинг подшо кизини сафардан қайтишда кўриб қолиб, катта қалин (юз бош тош туя, юз от, юз эчки, юз тилла) эвазига уйланиши, Қундузнинг туғилиши ва унга отасининг меҳрибонлиги каби воқеалар бирмунча кенгрок баён этилган. Ўзбекча вариантдан фарқли ўлароқ, бунда разил шайхнинг исми айтилмай, ҳазрати пир деб юритилади [4:102-103].

Ўзбекча эртақ вариантыдаги вазир ўғли ўрнида мазкур эпизодда шахзода йигитларининг бошлиғи хоинлик қиладики, бу ҳам қорақалпоқ эртақлари матнида учрайдиган типик белгилардан биридир.

Айни эпик сюжет қорақалпоқ халқ бахшиси Қурбонбой жиронинг “Қаншайим” достонига замин бўлган. Бироқ мазкур эртақлар жирон талқинида қатор мотив ва образлар қайта ишлови билан сайқалланиб ўзига хослик касб этади. Шунингдек, достонда ҳар бир вариантнинг айрим специфик хоссалари ёрқин кўзга ташланади. Достон сюжети ривож икки қисмга ажратилганда буни яққол кўриш мумкин.

Биринчи қисм – отанинг ҳажга кетиш учун тайёрланиб, кизи – Қаншайимни мулла Мушқилга қолдириши, кизнинг эса мулла ниятини пайқаб уни фош этиши ва отаси томонидан чўлга элиб ташланишидир.

Иккинчи қисм – Қаншайимнинг чўлдан топиб олинишидан кейинги саргузаштларидир. Биринчи қисм мазмунини ҳар иккала матн вариантыда деярли бир хил (фақат нашр нусхасида кизнинг отаси Сулаймон Сардақлининг етмиш яшар хони дейилса, қўлзма нусхада Қумкент шахридан Салимбой деган киши деб кўрсатилади) [4:173].

Биринчи қисм ҳийла барқарор бўлиб, эртақ сюжетида тўғридан-тўғри трансформация қилинганлигида намён бўлади. Характерига кўра ҳам бу қисм воқеалари ижроқидан жиддий ўзгаришлар талаб қилмайди, балки фабуланинг ёрқин ифодасига ва кульминациясига замин ҳозирлашга хизмат қилади. Шу маънода бу қисм қолиплаган аънавий бошламадир. Иккинчи қисм воқеалари оқими эса достонга хос эпик кўлам, персонажларни идеаллаштириш ва бошқа шаклий компонентларни тақозо қиладики, бунда энди эртаққа хос тасвир меъёри достонга сиғмай қолади. Шунинг учун ҳам бахши эртақ сюжети мотивлари, ҳаётини қамрови, шеърини ва бошқа қисмларига эпос талаби нуктаи назардан ёндошади. Бу жараён эса ижобий бўлиб, достончининг эпик аънаваларнинг қанчалик ўзлаштирганига, индивидуал услубига, салоҳиятига ва бошқа омилларга боғлиқдир. Шунинг

учун ҳам эртақларнинг асосини ташкил этган сюжет достонга ўтганда унга баъзи образлар ва эпизодлар қўшилган, воқеалар тасвири кенгрок аспектда, шеърини ва насрий қисмларнинг ўзаро уйғунлашуви асосида баён этилган. Достонга киритилган Абдулла образини эртақ матнида учратмаймиз. Қаншайимнинг акаси бўлган бу образ ўз сингисининг софлигига ишонади, унга ачинади, отасини ишонтириш учун кизнинг қўйлагини чўпондан олган қўй қонига бўяб келади. Эртақларга хос бўлган бу хусусият достоннинг таъсирчанлигини ошириб, унинг янада қизиқарли бўлишига хизмат қилади. Қаншайимни чўлдан топиб олиб, унга уйланган киши ҳар иккала вариантда ҳам Абдурахмон деб аталади. Лекин у китобда ботир, қўлзмада эса Юнон шоҳи деб таърифланади. Ҳам шоҳ, ҳам ботир сифатида у достончи идеалини ифодалаб, Сардақли ва Елпенг мамлакатлари ўртасидаги ўзаро урушга чек қўяди ва халқлар биродарлигини таъминлайди. Бизнинг кузатишимизча, достоннинг нашр варианты ўзбек халқ эртаги асосида пайдо бўлиб, унга баъзи қорақалпоқ қахрамонлик достонларидаги аънавий жанг эпизодларидан бирини киритиб (Темирхон ва Абдурахмон олишуви), асарнинг тасвир кучини оширган. Қўлзма варианты эса бевосита қорақалпоқ эртаги таъсирида яратилган бўлиб, эртаққа хос сюжет чизиқлари, бадий уйдирма ва фантазия излари сақланган.

Англашиладики, достонда сеҳр ва муболага эртақдагига қараганда анча чекланган бўлиб, бадий тасвир ва ҳаётини етакчилик қилади. Образлар ҳам умумий тарзда эмас, балки аниқлаштирилиб, хатти-ҳаракатлар, кечинмалар орқали тасвирланади. Воқеалар баёнида ҳар бир жанрга хос услуб кўзга ташланади. Яъни, эртақда лўндалик ва қисқалик, достонда эса деталлаштириш устунлик қилади. Достонга асос бўлган воқелик эртақдан ўзлашиш жараёнида фантастик унсурларни ҳаётини белгиларга алмаштира бошлаб, янги жанрнинг ўз компонентига айланиб қолган. Қахрамонлари турли тоифага мансуб бўлган достонларда уларнинг характер хусусиятлари ижтимоий зиддият ва адолатсизликка қарши курашда очилади. Шунга кўра, унинг танқидий характери асарда асосий, ҳал қилувчи ўринни эгаллайди. Шу билан бирга, эртақдаги муҳим эпизодлар ўзаро уйғунлашиб, достоннинг эпик негизини ташкил этганки, бу ижтимоий, маиший мавзунини кўтаринки руҳда баён этишда имкон берган. Айни жиҳатларни фарқлашда фольклоршунос В.Я.Пропп таъбири билан айтганда, “...айрим эпик турга мансуб асарларни бир-биридан узоқлаштирувчи ёки ўзаро яқинлаштирувчи белгилар мавжуд. Шунингдек, алоҳида аҳамиятга эга бўлган муҳим белгини қайта адабий ўзлаштириш ижодий ишлаш жараёнида аниқлаш, унинг ўзгармай бирдек тура бериши ёки ўзгарувчанлигига эътибор бериш тадқиқотчидан ўта синчковликни талаб қилади [4:82].

Хулоса қилиб айтганда, “Қаншайим” ўзбек ва қорақалпоқ эртақлари билан эпос аънаваларининг ижодий синтези намунаси сифатида вужудга келган ғоявий – бадий мукамал асар саналади. Унда қардош икки туркий халқнинг эпик аънавалари сюжети барқарорлашган. Зеро, асар умумтуркий халқларнинг юксак ахлоқ нормалари ҳақидаги қарашларини қамраб олиб, ижтимоий-сиёсий, ижтимоий-маиший аҳамият касб этган.

Адабиётлар

1. Имомов К. Ўзбек халқ насри поэтикаси. – Т.: «Фан», 2008.
2. Ўзбек халқ эртақлари. Икки томлик. 2-том. – Тошкент. «Ғафур Ғуллом номидаги адабиёт ва санъат» нашриёти, 1963.
3. Ойжамол. Ўзбек халқ эртақлари. – Тошкент: «Фан», 1969.
4. Максетов К. Каракальпакский эпос. – Т.: «Наука», 1977.
5. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. – М.: «Наука», 1976.

РЕЗЮМЕ

Мақолада ўзбек ва қорақалпоқ адабиёти ривожига эртақчилик аънаваларининг муҳим омил бўлганлиги ҳақида сўз

юритилган. Шунингдек, эртақ жанрининг шакли, ифода услуби, образ ва мотивларига қайта ишлов берилиши натижасида стилизация фольклоризм кўринишларининг яратилганлиги билан боғлиқ тушунчалар борасида фикр юритилган. Ўзбек ва қорақалпоқ адабиёти тараққиётида фольклор жанрлари стилизацияси омиллари ва кўринишларининг муҳим ўрни ва аҳамияти тадқиқ қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются сказочные традиции которые являются важным фактором развития узбекской и каракалпакской литературы. Также анализируется концепции, связанные с созданием стилистических форм фольклора в результате обработки формы, стиля выражения, образа и мотивов сказочного жанра. Изучается важная роль и значение факторов и проявлений стилизации фольклорных жанров в развитии узбекской и каракалпакской литературы.

SUMMARY

The article depicts that the traditions of fairy tales are an important factor in the development of Uzbek and Karakalpak literature. It also discusses the concepts associated with the creation of stylistic forms of folklore as a result of the processing of the form, style of expression, image and motives of the fairy tale genre. The important role and significance of the factors and manifestations of stylization of folklore genres is studied in the development of Uzbek and Karakalpak literature.

КОСМОГОНИК МИФ СЮЖЕТИНИНГ ЭПИК ТАЛҚИНИГА ДОИР

М.Жўраев - филология фанлари доктори, профессор

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти

Таянч сўзлар: фольклор, астраль миф, архаик миф, афсона, сюжет, мотив, персонаж, этиологик миф, антропогеник қараш, тарихий асос.

Ключевые слова: фольклор, астральный миф, архаический миф, легенда, сюжет, мотив, персонаж, этиологический миф, антропогенические воззрения, историческая основа.

Key words: folklore, astral myth, archaic myth, legend, plot, motive, character, etiological myth, anthropogenic views, historical basis.

Маълумки, жаҳон, шу жумладан, туркий халқлар фольклорининг қадимий намуналаридан бири космогоник мифлар бўлиб, унда оламнинг тузилиши, ой, қуёш ва юлдузларнинг пайдо бўлиши, самовий жисмлар ҳаракати ҳақидаги мифопоэтик тасаввурлар ўз ифодасини топганлиги билан алоҳида ажралиб туради. Бундай миф ва эътиқодий қарашлар қадимги одамнинг олам ҳақидаги энг кўҳна ибтидоий тасаввурлари йиғиндисидан иборат бўлган. Қадимги одамнинг замин ва уни ўраб олган бепоён борлиқ сирларидан воқиф бўлишга интилиши натижасида юзага келган мифологик тасаввурларнинг туб моҳияти – оламнинг ибтидоси сабабларини тушунтиришга қаратилган. Демак, космогоник мифлар борлиқнинг пайдо бўлиши, осмон билан ернинг яратилиши ва бир-биридан ажратилиши, ой, қуёш, юлдуз каби само ёриткичлари ҳамда табиат ҳодисалари ҳақидаги қадимий эътиқодий қарашлар ва мифологик тасаввурлар асосида юзага келган. Космогоник мифларнинг тарихий асослари ва мотивлар тизимини ўрганиш аждоқларимиз поэтик тафаккурининг шаклланишига асос бўлган қадимий мифопоэтик архетиплар моҳиятини ойдинлаштиришда муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбек фольклоршунослигида космогоник мифлар ва осмон жисмлари билан боғлиқ халқ қарашлари К.Имомов [1], У.Жуманазаров [2:30-47] ва ушбу мақола муаллифи томонидан ўрганилган [3].

Космогоник мифлар ҳам ўз мазмунини ва сюжет типларига кўра бир неча гуруҳни ташкил этган бўлиб, улар орасида оламнинг яратилишига доир этиологик мифлар, қуёш ва ой тўғрисидаги шамсий-қамарий мифлар, юлдузлар ҳақидаги астраль мифлар, табиат ҳодисаларига оид халқ қарашларини ўзида акс эттирган култ мифлари каби типларга бўлинади. Юлдузлар тўғрисидаги астромифологик тасаввурлар асосида шаклланган ўзбек мифлари орасида Осмоннинг шимолий ярим шарига кўринувчи Етаган ёки Етти қароқчи юлдузларининг пайдо бўлиши ҳақида ҳикоя қилувчи сюжетлар ўзининг хилма-хиллиги ва қизиқарлилоғи билан ажралиб туради. Бу типга мансуб астраль мифларнинг генезиси ва ўзига хос эпик талқинларини ёритиш мақсадида юлдузга айланган етти оға-ини ва уларнинг сингиси ҳақидаги ўзбек мифини таҳлилга тортишни лозим топдик.

Қашқадарё вилоятининг Касби туманидаги Майма-ноқ қишлоғида яшовчи уста Неъматилла Дилмурод ўғлидан 1997 йилда биз тарафимиздан ёзиб олинган "Савдогарнинг етти ўғли" номи мифда осмон жисмларининг пайдо бўлиши шундай изоҳланади:

«Қулардан бир куни бир савдогар сафарга отландиган бўлиб қолибди. Унинг етти ўғли бор экан, хотини

бўлса яна оғироёқ экан. Савдогар кетар чоғи ўғилларига қараб: «Болаларим, рўзғорни энди сизларга топшириб кетаяпман», – дебди. Орадан бироз вақт ўтиб, савдогарнинг хотини киз туғибди. Етти оға-ини сингилли бўлганликларига суюниб, бошлари осмонга етибди. Бир куни ака-укалар бир дашту биёбонда чайла қуриб яшай бошлабди. Акалари овға кетганида киз уларга овқат пишириб ўтираркан. Бир куни киз уйдан эргашиб келган мушуги билан аразлашиб қолишибди. Мушук аччиқ қилиб, ўчоқдаги оловни ўчириб қўйибди. Акалари келгунига қадар овқат тайёрлаш учун қизча ноилоҳ олов ахтариб йўлга тушибди. Юра-юра бир кампирнинг уйига бориб қолибди. Кампир қизнинг қўлига бир ҳовуч қул солиб, устига уч дона чўғ қўйиб берибди. Қизнинг қўлидаги қул аста-секин тўкилиб, из бўлиб қолибди. Кампир ана шу қул изи билан келиб, ҳар куни қизга бошидаги битларни тердириш баҳонасида унинг тиззасига бошини қўйганча қонини сўриб кета бошлабди. Бир куни бу сирдан воқиф бўлиб қолган етти оға-ини кампирнинг бошига қилич солиб, қалласини сапчадай узиб ташлабдилар. Аммо қалла думалаб-думалаб бир ғорга кириб кетибди. Бу ғорда кампирнинг дев акалари яшар экан. Улар ғордан чиқиб келишибди-да, етти ака-ука билан уларнинг сингисини ўлдирибдилар.

Шу атрофда бир чўпон қўй боқиб юрган экан, савоб учун уларнинг жасадларини ювиб-тараб, қўмибди. Бир йилдан сўнг уларнинг мазоридан ҳар хил гуллар ўсиб чиқибди. Савдогар болаларини ахтарибди, аммо улар ўлганини билиб, доду фарёд чекиб йиғлабди. Фарзандларидан жудо бўлган савдогарнинг нолаю илтижолари тангрининг даргоҳида қабул бўлиб, етти ака-ука билан уларнинг сингиси тирилибди ва худонинг амри билан осмонга чиқиб, юлдузга айланиб қолишган эмиш. Осмондаги Етти қароқчи билан Зухра юлдузлари ана шу ака-ука билан уларнинг сингиси дейишади. Қизча жодугарнинг уйидан чўғ олиб келганда қўлидан тўкилган қулнинг изи эса Сомон йўлига айланган экан» [Муаллифнинг фольклор экспедицияси материалларидан, 1997 йил].

Етти ака-ука ва уларнинг сингиси саргузаштлари ҳақидаги бу асотир қадимги туркий қавмлари мифологиясидаги архаик сюжетлардан бири асосида шаклланган. Хусусан, тоғли олтойликларнинг афсоналарида ҳам Етаган юлдузларига айланган етти ака-уканинг сингиси образи бор бўлиб, унинг исми «Очу қарақши» дейилади. Г.Н.Потаниннинг аниқлашича, тоғли олтойликлар тилида «қарақши» сўзи «сохибжамол», «ғўзал» деган маъноларни англатар экан [4:128].

Бурят мифларидан бирида айтилишича, Етти қароқчи юлдузи ўзининг ақлилиги ва топқирлиги би-

лан одамлар эътиборини қозонган етти нафар етим бола эмиш. Улар узоқ давом этган машаққатли изланишлардан кейин бир баҳодирнинг йўқолган қизини излаб топиб, ота-онаси бағрига қайтарадилар. Ана шу олийҳимматликлари ва жасурликлари учун улар юлдузга айлантирилган эмиш [5:16].

Кўринадики, етти ака-ука ва уларнинг синглиси саргузаштлари мавзуси туркий ҳамда муғул-буят халқлари мифологиясида турлича талқин қилинган экан. Бевосита ана шу бобосюжетнинг образлар силсиласи ва осмон ёриткичларига эврилишдан иборат космогоник жараён моҳиятини ўзида мужассамлаштирган асотирнинг асрлар давомида анъанавий эпик мотивлар билан бойитилган бир кўриниши ўзбек фольклорига сақланиб қолиши ҳам архаик миф эволюцияси маҳсулидир.

Отаси сафардалиқ чоғида фарзанд туғилиши, болаларнинг уйдан чиқиб кетиши, биёбонда чайла қуриб, овчилик билан кун кечириш, мушукнинг оловни ўчириши, қизнинг чўғ излаб ялмоғизга дуч келиши, қизнинг қонини сўрган ялмоғизнинг ўлдирилиши, кесилган калланинг думалаб ғорга кириб кетиши, ғордан чиққан девлар билан олишув каби мотивлар ўзбек халқ эртақларининг анъанавий сюжет элементлари сирасига қиради.

Айни бир мотив халқ насрининг турли жанрларига мансуб матнларнинг композицион қурилишида мавжуд бўлиши ўзбек фольклори учун анъанавий поэтик қонуниятлардан бири саналади. Масалан, «Кенжа ботир» эртагида кесилган калла думалаб-думалаб, ўрмон четигадаги бир ўрага тушиб кетади [6:102-103].

“Минораи калон” номли тарихий афсонада тасвирланишича, бир девона Бухоро Арки дарвозаси ёнида ўтириб: “Дўст бўлсанг, дўзахингни барҳам ур!” деб фиғону нола этаркан. Амирнинг мулозимлари уни ҳайдашибди, уришибди, лекин ҳалиги девона сира гапга қулоқ солмай, тиним билмай додлармиш. Амирнинг ғазаби келиб: “Девонанинг боши чопилсин!” деган фармонни берибди. Жаллод девонанинг бошини чопибди. Бош думалаб-думалаб Аркнинг ёнидан Масжиди Калоннинг олдига келиб, бир ғорга кириб кетибди. Кечаси амир туш кўрибди. Тушида ҳалиги боши чопилган девона келиб: “Эй, амир! Мени ўлдиртирганингдан ўкинма. Аллоҳга шукрки, мен муродимга етиб, жаннатий бўлдим. Лекин сен менинг бошим ғойиб бўлган жойда бир минора қурдирмоққа фармон бер!” дебди. Эртасига амир минора қурмоққа фармон берган экан [7].

Ўзбек мифологиясида ғор (ёки унинг қудук, ўра, чуқурлик, сой, жар каби аналоглари) ўзга олам – ўликлар мулки (кўпинча ер остида жойлашган деб тасаввур қилинади)га ўтиш йўли сифатида тасаввур қилинади. Ялмоғизнинг кесилган боши бамисоли жони бор пайтдагидай гапириши ва думалаб ғорга кириб кетиши эса қадимги одамнинг жон тўғрисидаги анимистик қарашлари асосида шаклланган мотивлардир. В.Я.Пропп антик давр тасвирий санъатида худди ердан ўсиб чиқаётганга ўхшаш соқолли каллалар сурати чизилган лавҳалар мавжуд бўлганлигини қайд қилади. Унинг фикрича, қадимги одам инсон жони танасининг юқори қисмида, яъни калласида бўлади деб ўйлаган, шу боис кесилган калла жон ва руҳ тимсоли саналган. Бошларнинг танасидан узилгач, ўлмаслиги ҳақидаги эртақларнинг тарихий асослари ана шу астраль қарашларга боғланади [8:136].

Исломда авлиёлар қульгини махсус тадқиқ этган этнограф олим В.Н.Басилов Ўрта Осиё халқлари фольклоридаги “қесикбош мотиви”нинг генетик илдизлари хусусида сўз юритар экан, бу мотивнинг мифологик асосларини ўлиб-қайта тирилувчи тангрилар ҳақидаги эътиқодий қарашларга боғлаб таҳлил қилган [9:145].

«Савдогарнинг етти ўғли» номли миф этиологик характерда бўлиб, унинг тугалланмасида учта самовий жисмнинг пайдо бўлиш сабаблари изоҳланган. Бу миф

сюжети Етти қароқчи, Зухра юлдузи ва Сомон йўли тўғрисидаги мифологик қарашларни ўзида мужассамлаштирган. Қашқадарё воҳасидан ёзиб олинган мазкур астраль миф сюжети «Оқпомиқ» номли туркман халқ эртагига жуда ўхшаб кетади. Мазкур эртақда тасвирланган эпик воқеалар етти ака-ука билан уларнинг синглиси бошдан кечирган саргузаштлар асосига қурилган. «Оқпомиқ» эртагининг қисқача мазмуни қуйидагича:

«Бир одамнинг етти ўғли бўлган экан. Қасб-қори овчиликдан иборат бўлган ака-укалар синглиси йўқлигидан ўксиниб юришар экан. Бир куни уларнинг онаси қиз туғибди. Унга Оқпомиқ деб исм қўйибдилар. Қиз улғайиб, вояга етгач ака-укаларнинг уйига файз кирибди.

Оқпомиқнинг бир мушуги бор экан, топганини ўша мушук билан бўлишиб ер экан. Кунлардан бир куни ҳовли супураётган қиз бир дона майиз топиб олибди. Майизни иккига бўлиб, ярмини ўзи ебди, қолган ярмини мушугига бермоқчи бўлиб ҳарчанд чақирмасин, мушук келмабди. Кейин майизнинг қолган бўлагини ҳам қизнинг ўзи еб қўйибди. Бироздан сўнг мушук келиб қолибди ва топилган майиздан ўз улушини қолдирмаганига жадли чиқиб, аччиқланибди-да, ўчоқдаги оловни ўчириб қўйибди. Қиз бўлса оловнинг ўчиб қолганидан қаттиқ хафа бўлибди, чунки акалари келгунича овқат пишириб қўйиши керак эди-да!

У оловни қаердан топсам экан деб ўйлаб, ташқарига чиқса, узоқдан тутун кўринибди. Ўша жойга яқинроқ бориб қараса, у бир дев кампирнинг макони экан. Дев кампир олов бериш эвазига қизнинг қонини сўришга шартлашиб олибди. Шундай қилиб, у ҳар куни акалари йўқлигида қизнинг уйига келиб унинг қонини сўра бошлабди.

Синглисининг кундан-кунга ориқлаб бораётганини кўрган етти ака-ука бир куни пойлаб ўтириб, дев кампирнинг қилаётган ишидан воқиф бўлиб қолишибди. Улар дев кампирнинг етти ерига қилич солиб, бурдалаб ташлабдилар. Аммо унинг калласи: «Чўпдай кўпайиб келай!» деганича юмалаб-юмалаб кетибди. Оға-инилар каллани қувиб етолмабдилар. Дев кампирнинг калласи юмалаб бориб бир тоғнинг ковагига кириб кетибди. Бироздан сўнг ҳалиги ковақдан бир нечта девлар чиқиб, етти ака-укани ўлдириб, гўштларини еб, суяқларини қолдириб кетишибди. Оқпомиқ бир кийикнинг терисини ёпиниб ўтиргани учун девлар уни топишолмабди.

Акаларидан ажралиб қолган қиз бир қари кампирни учратиб қолибди. Кампир қизга раҳми келибди ва унга агар Оқ туянинг сутига акаларининг суяқлари устига сепса, улар тирилишини, аммо Оқ туя одамни ёмон кўришини, шунинг учун эҳтиёт бўлиш зарурлигини айтибди. Қиз кампирнинг кўрсатмаларига амал қилиб, Оқ туянинг маконига бориб, унинг кўшаги-бўталогини ахтариб топибди. Бўталоқ одамни яхши кўрар экан, Оқпомиқ унга ўз дардини айтиб берибди. Шунда бўталоқ: «Майли, мен сенга ёрдам бераман. Фақат онам билмаса бўлгани», дебди. Оқ туя кўриниши биланок Оқпомиқ бўталоқнинг панасига яшириниб олибди. Туя келиши билан бўталоқ онасининг олдига югурибди. «Одам иси келаяпти!» дебди туя. Аммо бўталогининг қорни очикқанини кўриб, ийиб кетганидан уни эмиза бошлабди. Бўталоқ ҳам онасини эмиб, сутни Оқпомиқнинг қўлидаги идишга қуяверибди. Идиш тўлгач, бўталоқ ўтлагани кетгандай бўлиб, Оқпомиқни оти боғлаб қўйилган жойга олиб бориб қўйибди. Оқ туя ҳам улар билан изма-из келаятган экан, бирдан қизга қўзи тушиб, орқасидан қувлабди. Аммо Оқпомиқни тутта олмай, орқасига қайтиб келибди ва боласига қараб: «Тошга айланиб қол!» дебди. Бўталоқ ўша заҳоти тошга айланибди. Боласидан айрилган оқ туя эса бўзлай-бўзлай қўкка чиқиб кетибди. Унинг елинидан томган сут эса осмонда оппоқ из бўлиб сочилиб қолган эмиш. Бу Сомон йўли бўлиб, одамлар уни «Оқ моюнинг йўли», яъни «Оқ туянинг йўли» деб аташар экан.

Оқпомиқ бўлса акаларининг суякларини бир жойга тўплабди, аммо кенжа акасининг битта қовирғасини топполмабди. Суякларнинг устига сут сепган экан, акалари бир акса уриб тирилиб. ўринларидан турибдилар [10:17-25].

Етти ака-ука ва уларнинг синглиси саргузаштлари жуда жозибатор бадий лавҳаларда тасвирланган бу эртақда туркий халқларнинг Етаган юлдузлари ва Сомон йўли ҳақидаги қадимий астраль қарашлари ўз ифодасини топган. Эртақда космогоник мифнинг этиологик характердаги мотивларидан фақат биттаси – Сомон йўли (Оқ мойнинг йўли)нинг пайдо бўлиши ҳақидаги мифологик тасаввурлар акс этган, холос.

Астраль мотив асосига қурилган мазкур туркман халқ эртаги сюжетининг характерли деталларидан бири етти ака-уканинг сут воситасида тирилиши мотивидир. Бу мотивнинг илдизлари тириклик суви – оби ҳаёт тўғрисидаги қадимий тасаввурларга бориб тақалади. Ибтидоий одам сувнинг ҳаётбахш хусусиятга эгаллигига ишонгани боис оби ҳаёт чашмаси ҳақидаги мифларни яратган. Чуваш фольклори тадқиқотчиси А.К.Салминнинг аниқлашича, мифологияда сув билан бир қаторда жониворлар сути ҳам марҳумларга жон ато эта оладиган магик хусусиятга эга бўлган муқаддас нарса деб қаралган. Қадимги одам мурда устига муқаддас жониворларнинг сути сепилса, у ўша захотиёқ тирилади, деб ўйлаган [11:106].

Сув ва сутнинг ҳаётбахш этувчилик хусусиятига ишонишга асосланган мифологик тасаввурларнинг излари ёшларни бир ёш-табақа мансубиятидан бошқа гуруҳга ўтказиш удуми, яъни синов-инициация маросимларида ҳам ўз аксини топган. Хусусан, қадимги майя қабиласи қоҳинлари синовдан ўтаётган ўсмирларни рамзий ўлим ҳолатига солишган ва бироз фурсат ўтгач, уларни «қайта тирилтириш» амалларини бажиришган. Бунинг учун улар гул қўшиб афсун ўқилган сувни ўсмирнинг пешонаси, кўзлари ва юзига суртиб, уч марта «уйғон!» деб хитоб қилишган [12:246].

Сув (сут)нинг ҳаётбахшлик хусусиятига эгаллиги билан алоқадор мифик қарашлар, яъни марҳум танаси ёки унинг суяклари устига сепилган сув (сут)нинг магик таъсири натижасида ўлган одамга қайта жон кириши тўғрисидаги анимистик эътиқодлар «Оқпомиқ» эртагидаги етти оға-инининг тирилиши мотивининг тарихий-генетик асосини ташкил этади.

Ўзбек фольклорига қайд қилинган «Савдогарнинг етти ўғли» номли миф сюжети типологик жиҳатдан Етти қароқчи юлдузларининг пайдо бўлиши ҳақидаги мўғул мифига жуда яқин келади. Ўтган асрнинг охириларида ёзиб олинган бу мифда баён қилинишича, қадим замонларда Масанг деган баходир бўлган экан. Онаси сигир, отаси одамзот бўлганлиги учун Масанг ҳўкиз бошли бўлиб туғилган экан. Бир куни Масанг сафарга чиқибди. Юра-юра бирин-кетин учта одам билан учрашиб, дўстлашибди. Улар чўлда чайла қуриб, яшай бошлабдилар. Бир куни Масанг ялмоғиз кампирни ўлдирди. Ялмоғиз бир ўрадан чиқиб келган экан. Масанг белига арқон боғлаб, ўша ўранинг ичига тушибди, аммо дўстлари хоинлик қилиб, уни тортиб олабдилар. Масанг дарахтга тирмашиб, ер юзига чиқиб олибди. Узоқ машаққатлардан сўнг осмон руҳлари билан жанг қилаётган бир қора махлукка дуч келибди. Масанг уни ҳам ўлдирди. Шу пайт Масанг ер юзига чиқариб юборган аёл унинг бошига темир таёқни ташлаб юборди. Масангнинг танаси етти бўлакка бўлиниб кетди. Осмон ҳокони уни Етти қароқчи юлдузларига айлантириб, кўкка ўрнатиб қўйди [13:26].

Бу миф Етаган юлдузларининг пайдо бўлиши ҳақидаги қадимги туркий асотирилларнинг сюжетида қачонлардир мавжуд бўлган ғоят муҳим бир бадий детални саклаб қолган. У ҳам бўлса мифик қахрамон Масангнинг ер юзидаги биринчи одам сифатида талқин қилинишидир. Зеро, Масанг ҳўкиз бошли афсонавий одам сифатида тасвирланиши ҳам унинг ер юзида яра-

тилган илк одам эканлигидан далолат беради. «Авесто»да ёзилишича, Ахурамазда томонидан яратилган биринчи одам Гавомард ярми одам, ярми бука кўринишига эга бўлган [14].

Мамлакатимиз ҳудудидан топилган археологик материалларда бука бошли, одам сийратли мифологик персонаж тасвири акс эттирилганлиги ҳам қайд қилинган. Хусусан, Хоразм вилоятининг Шовот тумани ҳудудидан милoddан бурунги V-VIII асрларга оид қалъа харобалари текширилганда боши соқолсиз одам қалласини эслатувчи бука ҳайкаллари топилган эди [15:455]. Халқимизнинг илк одам – Гавомард тўғрисидаги мифологик тушунчалари асрлар давомида турли семантик ўзгаришларга учраган. Шу боис, қадимги санъат ва архитектура обидаларида у гоҳ ҳўкиз бошли одам, гоҳида эса қалласи одамга ўхшаш бука тарзида тасвирланган. Масанг ва Гавомард образлари ўзининг мифологик асосларига кўра Шарқ халқларининг илк одам ҳақидаги антропогоник қарашлари маҳсулидир.

Мўғул фольклорига астраль миф талқини, Масанг ўлганидан кейин унинг вужуди етти қисмга бўлиниб, юлдузларга айланган. Бу космогоник мотив ҳам ер юзидаги илк одамнинг тана аъзоларидан оламдаги моддий борлиқнинг вужудга келиши ҳақидаги мифологик тасаввурларни ўзида акс эттирган сюжет элементи ҳисобланади. Хусусан, қадимги Хитой мифологиясида ер юзида пайдо бўлган биринчи одам – Паньгунинг ўлиmidан кейин унинг вужуди парчаланиб кетиб, нафаси – шамол ва булутларга, товуши – момақалдирикка, чап кўзи – қуёшга, ўнг кўзи – ойга, суяклари ва оёқлари эса дунёнинг тўрт томони ҳамда беш буюк тоққа айланганлиги айтилади. Паньгунинг қонидан дарёлар, томирлари ва пайларидан заминдаги йўллар, сочларидан юлдузлар, тишларидан олтин ва бошқа қимматбаҳо тошлар, эрлик уруғидан маржон, илигидан дур, терларидан ёмғир ва шабнам пайдо бўлибди. Унинг танасида ўрмалаб юрган ҳашаротлар шамол таъсирида одамларга айланган эмиш [16:326].

Қадимги аждодларимиз ер юзида пайдо бўлган биринчи одам ўлгач, унинг танаси турли хил нарсаларга айланган деб ўйлаганлар. Масангнинг еттига бўлинган танаси юлдузга айланиши мотивининг тарихий асослари ҳам ана шу тасаввурларга боғланади. Қашқадарёдан ёзиб олинган астраль мифда савдогарнинг етти ўғли билан қизи ўлганидан кейин юлдузга айланиши баён қилиниши бевосита Масанг ҳақидаги қадимги мўғул самовий асотири сюжети билан генетик муштаракликка эга. Ислom космогоник мифологияси таъсирида қадимги туркий мифнинг мотивлар таркибида муайян ўзгаришлар рўй берган. Хусусан, ўлган етти ака-ука руҳи кўкка чиқиб, юлдузга айланиши мотиви унутилган ҳамда унинг ўрнига савдогарнинг ўз болаларига жон ато этишни сўраб, худога илтижо қилиши лавҳаси қиритилган.

Фикримизча, Етаган юлдузларининг пайдо бўлиши тўғрисидаги қадимги туркий астраль мифнинг бош сюжетида мавжуд бўлиб, кейинчалик унутилган сюжет узвларидан яна бири ёвуз қучларнинг юқори олам – Кўкда яшовчи тангрилар билан кураши ҳамда мифологик қахрамон – димиургнинг ана шу курашда эзгулик қучларига қўмаклашуви мотивидир. Қашқадарё воқисасидан ёзиб олинган мифда боши танасидан жудо этилганда қалласи ўлмай қолган (яъни юмалаб бориб ғорга кириб кетган) ялмоғиз ҳамда ғордан чиқиб келган девлар ёвузлик олами - Ер ости дунёси, зулмат вақилларининг тимсоли. Мўғул асотирининг қахрамони Масанг билан олишган «қора махлук», ўзбек фольклорига «ялмоғиз» ҳамда туркман халқ эртагидаги «дев кампир» образлари ўзининг тарихий-генетик асосларига кўра муштарак негизга эга бўлган мифологик персонаждир. Чунки «қора махлук» осмон руҳлари билан олишган бўлса, ялмоғиз образининг тарихий-функционал типларидан бири ҳисобланган Раху Қуёш билан Ойни таъқиб қилиб юради [17]. «Савдогар ва

унинг етти ўғли» номли мифда эса ялмоғиз қизнинг қонини сўриш билан етти ака-укага душманлигини намойиш этади. Мўғул ва ўзбек фольклоридаги сюжетларнинг ҳар иккаласида ҳам қахрамон юқори олам вакиллари ҳимоя қилганлиги, уларнинг душманларини ўлдирганлиги учун юлдузга айланишади. Масанг ва етти ака-уканинг ўлимига сабабчи бўлган мифологик рақиб образи талқинида ҳам муштараклик мавжуд. Масангни ўра ичидаги аёл темир таёқ билан уриб ўлдирган бўлса, етти оға-ини ҳаётига ялмоғиз кампирнинг қалласи думалаб кириб кетган гордан чиққан девлар зомин бўлади.

Марказий Осиё халқларининг Етаган юлдузларини эзгу кучлар тимсоли деб тасаввур қилишга асосланган астраль қарашлари туркий халқлар оғзаки ижодиётида турли хил космогоник миф ва самовий афсоналарнинг юзага келишига замин бўлган. Биз юқорида кўриб ўтганимиз Бухоро вилоятидан ёзиб олинган астраль мифда синглизига бўлган меҳр-муҳаббати туфайли етти ака-

уканинг юлдузга айланиши баён қилинган бўлса, Тошкент ҳамда Қашқадарё вилоятларида қайд қилинган космогоник асотирларда етти оға-ини ёвузлик кучларининг хуружи туфайли ҳалок бўлишса-да, синглизининг жасорати натижасида қайта тирилишлари тасвирланган. Осмон ёриткичларининг пайдо бўлиши тўғрисидаги астраль мифларнинг архаик намуналарида етти ака-уканинг юлдузга айланиши эвришиш мотиви асосида изоҳланган. Космогоник мифларнинг тараккиёти натижасида илк мифларнинг просюжети ўзининг асл ҳолатини сақлаб қолмаган бўлса-да, юқорида таҳлил қилинган матнларнинг барчасида етти ака-ука саргузаштларининг тасвирланиши сюжет ўзагини ташкил этади. Архаик мифнинг асосий моҳияти – самовий жисмларнинг вужудга келиши, муайян ҳолати ва ҳаракатини изоҳлаш, яъни Етаган юлдузларининг пайдо бўлиш сабабларини тушунтириш функциясини ўзида мужассамлаштирган космогоник қарашлар афсона жанрига хос эпик баён усулида ифодаланган.

Адабиётлар

1. Имомов К. Ўзбек халқ прозаси. – Тошкент: «Фан», 1981. 70-71-б; Ўша муаллиф. Афсона // Ўзбек фольклори очерклари. 2-жилд. – Тошкент: 1989. 6-б.
2. Жуманазаров У. Тарих, афсона ва дин. – Тошкент: «Ўзбекистон», 1990. 30-47-б.
3. Жўраев М. Юлдуз учини билан боғлиқ мифологик қарашлар. // УТА. – Тошкент: 1996. №2. 39-43-б; Шу муаллиф. Ўзбек халқ самовий афсоналари. – Тошкент: Фан, 1996; Шу муаллиф. Астромифологические представления народов Центральной Азии и генезис праздника Навруз. // Навруз – праздник мира и добра (Материалы международной научной конференции. 21 марта, 2013 года). – Ашгабад: 2013; Шу муаллиф. Ипак йўли халқлари астромифологияси. – Тошкент: 2018.
4. Потанин Г.Н. Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе. – СПб., 1899. – С.128.
5. Хангалов М.Н. Додрун убгэд. // В кн.: Хангалов М.Н. Собрание сочинения. Т.3. – Улан-Удэ, 1960. – С.16.
6. Чалпак ёққан кун. Ўзбек халқ эртақлари. – Тошкент: «Чўлпон», 1987. 102-103-б.
7. Салимов С. Эй, минора, саломатмисан!? – Тошкент: «Халқ сўзи», 1991. 7 июль.
8. Пропф В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л.: ЛГУ, 1946. – С.136.
9. Басилов В.Н. Следы культа умирающего и воскресающего божества в христианской и мусульманской агнологии // Фольклор и историческая этнография. -М.: 1983. -С.145.
10. Туркмен халқ эртекилери. 2-том. – Ашхабад: 1979. 17-25-б.
11. Салмин А.К. Сказка, обряд, действительность. – Чебоксары: 1989. – С.106.
12. Кнозоров Б. Иероглифические рукописи майя. – Л.: «Наука», 1975. – С.246.
13. Этнографический сборник. Т. VI. -М.: Издания Русского географического общества, 1864. - С.26.
14. Тревер К.В. Гопатшах-пастух-царь. //Труды отдела Востока государственного эрмитажа. Т.2. – М.: 1940. - С.81; Андрианов Б.В. Земледелие наших предков. – М.: «Наука», 1978. – С.61-63; Богомолов Г.Л. Канкинский печат с изображением Гопатшаха // Творческое наследие народов Средней Азии в памятниках искусства, архитектуры и археологии. – Ташкент: 1985. – С.28; Ртвеладзе Э.В. Бактрийский Гопатшах (нефритовая пластинка с изображением бактрийского правителя и человека-быка) // Вестник древней истории, 1995. – №1. – С.67-74; Жўраев М. Гавомард образининг ўзбек фольклоридаги талқинлари // УТА. –Тошкент: 2001. №5. 48-55-б.
15. Мамбетуллаев М. Работы Шаватского отряда. // Археологические открытия. 1980. -М.: «Наука», 1981. – С.455.
16. Юань Кэ. Мифы древнего Китая. – М.: «Наука», 1965. – С.326.
17. Евсюков В.В. Древнеиндийский миф о затмениях и его типологические соответствия в фольклоре тюрко-монгольских народов. // Традиционные верования и быт народов Сибири. – Новосибирск: «Наука», 1978. – С.27; Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналари. – Тошкент: «Фан», 1995; Ўша муаллиф. Ой ва куёш тутилиши билан боғлиқ мифологик тасаввурлар // Фольклоршунослик. 1-китоб. – Навоий, 2003. 19-23-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Етаган юлдузларининг пайдо бўлиши тўғрисидаги космогоник миф сюжетининг ўзбек, туркман, мўғул-бурят халқлари фольклоридаги ўзига хос мифопоэтик талқинлари қиссий таҳлил қилинган. Марказий Осиё халқларининг Етаган юлдузларини эзгу кучлар тимсоли, деб тасаввур қилишга асосланган астраль қарашлари туркий халқлар оғзаки ижодиётида турли хил космогоник миф ва самовий афсоналарининг юзага келишига замин бўлганлиги илмий жиҳатдан асослаб берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье даётся сравнительный анализ своеобразных мифопоэтических интерпретаций сюжета космогонического мифа о появлении звезды Етаган (Большая медведица) в фольклоре узбекских, туркменских, монголо-бурятских народов. Научно обосновано, что древние астральные воззрения народов Центральной Азии, основанные на представлении о звездах Етагана как символе благородных сил, породили в устном народном творчестве тюркских народов различные космогонические мифы и легенды.

SUMMARY

The article provides a comparative analysis of the peculiar mythopoetic interpretations of the plot of the cosmogonic myth about the appearance of the star Etagan (Big Dipper) in the folklore of the Uzbek, Turkmen, Mongol-Buryat peoples. It is scientifically substantiated that the ancient astral views of the peoples of Central Asia, based on the concept of the Etagan stars as a symbol of noble forces, gave rise to various cosmogonic myths and legends in the oral folk art of the Turkic peoples.

ҚАРАҚАЛПАҚ БАЛАЛАР ӘДЕБИЯТЫНЫҢ РАҰАЖЛАНЫҰЫНА ДҮНЬЯ БАЛАЛАР ӘДЕБИЯТЫНЫҢ ТӘСИРИ

С.Қазақбаев - филология ылымлериниң докторы (DcS)

Қ.Бийсенбаев - магистрант

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: балалар адабияты, балалар шеърляти, таъсир, лирика, эпос, драма, роман, очерк, проза, памфлет, қўшиқ, жанр, театр.

Ключевые слова: детская литература, детская поэзия, влияние, лирика, эпос, драма, роман, эссе, проза, памфлет, песня, жанр, театр.

Key words: children's literature, children's poetry, influence, lyrics, epic, drama, novel, essay, prose, pamphlet, song, genre, theater.

Дүнья балалар әдебиятында лирикалық, эпикалық, драмалық жанрлардың пайда болыуы, қәлиплесийи хәм раўажланыуы мәселеси көп ғана илимпазлардың изертлеулеринде өз көринисин тапқан. Мәселен, қарақалпақ балалар әдебиятының қәлиплесийине көбирек тәсир еткен рус әдебияты бойынша «жазба әдебиятта ең биринши рет балалар поэзиясы бойынша рус әдебиятында XVII әсирдің 30-40-жыллары Савватий тәрәпинен жигирмадан аслам қосық жазылып, соның он бир қосығы балаларға арналған» [1:304]. Проза жанры бойынша туңғыш мәрте «Пейлинен тапқан бала хәм ана» [1:73] гүрриңи тийкар бола алады.

Ал, балаларға арналған драма жанры XVIII әсирдің басында рус жазыушысы И.А.Крылов тәрәпинен 1707-жылы «Қызыма сабақ» [1:62] драмасы менен басланады. Улыўма, жазба балалар әдебияты Европа еллеринде XVII әсирде жасаған француз жазыушысы Жонатан Свифттың (1667-1745) бир қанша очерк, памфлет, романлар, ертеклеринен басланады. Ол «Гулливвердин саяхатлары», «Китаплар урысы» романлары менен балалар әдебиятында даңқ таратқан болса, Шарл Перро (1628-1703) «Етик кийген пышық», «Қызыл қалпақша», «Золушка» ертектери, Англия жазыушысы Даниел Дефонның (1660-1731) «Робинзон Крузо», «Капитан Синглтон» романлары, ағалы-инили Гриммлердин: Якоб (1785-1863), Вилгельм (1786-1859) «Алтын ғаз», «Қар қыз», «Батыр тигийуши» ертектери, XIX әсирдеги Дания жазыушысы Ханс Кристиан Андерсонның (1805-1875) «Қар маликасы», «Сақшы», «Дүнья мениң Уатаным» қосықлары, «Импровизатор» романлары, «Жаңа ертектер хәм тарийх», «Бақа» ертектери, XIX әсирде жасаған рус жазыушысы А.С.Пушкинның (1799-1837) «Балықшы хәм балық хаккында», «Алтын қораз хаккында» ертектери, Н.А.Некрасовтың «Мазай ата хәм қоянлар» ертеги, XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басындағы Л.Н.Толстойдың «Үш айыу» ертеги, К.И.Чуковскийдің «Крокодил», С.Я.Маршактың «Он еки ай» қосықлары, В.В.Маяковскийдің «Семиз бала Петя менен киши бала Сима хаккында» ертектери [2:52] менен балалар жазба әдебиятының пайда болыуына «балалар әдебияты» деген термин-атаманың, жанрдың қәлиплесийине тийкар салды.

Мине, бул шығармалар дүнья балалар әдебиятының дүрданалары деп есаплайтуғын болсақ, олар басқа халықлар сыяқлы қарақалпақ балалар әдебиятының қәлиплесийине де өз тәсирин тийгизбей қалмады. Бул тәсир, биринши гезекте, сол шығармаларды қарақалпақ тилине аударыу арқалы жүзеге келди. Себеби, аударма арқалы басқа оқыушылар сыяқлы балалар жазыушылары да тәсирленеди, оларда жаңа идеялар пайда болады. Дүнья жүзлик әдебияттағы балаларға арналған шығармаларды қарақалпақ тилине аударыу XX әсирдің басында басланды. Биз оны үш басқышқа бөлип қарағанымыз мақсетке муўапық деп есаплаймыз.

Биринши басқыш: XX әсирдің 30-40 жылларын өз ишине алады. Бул дәуірде тек балалар әдебияты емес, улыўма дүнья әдебияты менен қарақалпақ оқыушылары жеткиликсиз дәрежеде таныс еди. Дәслепки аудармашылар сыпатында С.Мажитов, Ә.Шамуратов, А.Бегимовларды атап өтиўге болады. С.Мажитов,

Л.Толстойдың «Еки дос», «Еки саўдегер», «Бөри менен тырна», «Алданған бөри», «Арыслан бөри хәм түлки», ертек хәм гүрриңлерин, Ә.Шамуратов А.С.Пушкинның «Өлген хан қызы менен жети батыр хаккында ертек», «Алтын қораз» И.А.Крыловтың «Пил хакимлик сүрмекте», «Саўдегер менен етикши» тымсалларын, А.Бегимов Пушкинның «Поп хәм оның хызметкери бала хаккында ертек», «Қарындасы менен ағалары» М.Зәрекеев, М.Қәлменов, С.Хамидуллина, И.С.Майоров, К.Ирмановлар М.Горькийдің «Челкаш», В.Маяковскийдің «Ким болсам екен», «Жаксы деген не? Жаман деген не?» С.Михалковтың «Форма», А.Бортоның «Санағыш», «Жылауық қыз», «Патас қыз» ағайынли Гриммлердің «Батыр тигийуши», «Алтын ғаз» [3:50-56] басқа да бир қанша шет ел хәм рус балалар әдебиятының балаларға арналған шығармаларын қарақалпақ тилине аударды. Олар баспасөзде жәрияланды хәм орта билим берий мектептериниң қарақалпақ әдебияты сабақлығына киритилди. Бул аудармалар базы бир кемшиликлерине қарамастан балалар ушын да, дәретиушилер ушын да үлкен саўға болды.

Бул басқышта көркем аудармаға қол урған жоқарыда атап өткен талант ийелери өз дәуири ушын қахарманлық иследи. Ол ўақытта көркем аударма бойынша тәжирийбе жоқ. Бул шығармалардың дерлик барлығы да орыс тилинен аударылды. Аудармашылардың орыс тилин билиу дәрежеси де жоқары емес. Усы жағдайларға қарамастан биз жоқарыда атап өткен шығармалар балалар әдебияты бойынша дүнья әдебиятынан аударма исленген тийкаргы шығармалар болып қалды.

Екинши басқыш: XX әсирдің 50-70 жылларын өз ишине алады. Онда Н.А.Некрасовтың, Л.Толстойдың, К.Ушинскийдің, А.С.Пушкинның М.Горькийдің, Марк Твеннің, Кричан Чандраның, В.В.Маяковскийдің, К.Чуковскийдің, А.Бартоның, А.Гайдардың, А.Фадеевтың, С.Михалковтың, С.Маршактың басқа да жазыушылардың шығармалары қарақалпақ тилине аударыу даўам етти. Олардан «Балалық», «Том Сайердин басынан кеширгенлері», «Полк улы», «Дала қуяшы», «Витя Малеев үйде хәм мектепте», «Мойдодор», «Доктор Айболит» ұксаған шығармаларды қарақалпақ оқыушылары өз ана тилинде оқыу мүмкиншилигине ийе болды. Олар мектеп бағдарламасына киргизилип оқытылды. Бул аудармалардың сапасы әдеуір жоқары болды. Себеби, аудармашылық пенен саўатлы, қәнигелескен жазыушы-шайырлар шұғыллана баслады. Соның менен бирге әйне, усы дәуір балалар әдебиятының қарақалпақ тилине ең көп аударылған дәуири болды.

Үшинши басқыш: XX әсирдің 90-жылларына шекемги, яғный ғәрезсизликке шекемги аралықты өз ишине алып, онда Т.Қабулов С.Михалковтың «Степа ағай», С.Маршактың «Бизин хәулинин балалары», А.Әбдиев Эдгор Поньинның «Алтын қоңыз», Ж.Сименонның «Мегра хәм бала», Ж.Өтенизов К.Д.Ушинскийдің «Қоянның шағымы» гүрриң хәм қосықларын, К.Чуковскийдің ертектерин, С.Маршактың [3:50-56] қосықларын қарақалпақ тилине аударды. Бирақ, соны да атап өтиў керек, бул дәуірдеги аудармалар сапасы бойынша да, саны бойынша да

өзинен алдыңғы дәуір менен салыстырғанда жоқары болмады. Тек санаулы авторлар ғана аудармашылық пенен шұғылланды.

Ал, ХХІ әсирдің басына келип, дүнья әдебиятының балаларға арналған шығармаларын аударыу тоқтап қалды. Бұған бир қанша объектив хәм субъектив себеплер тийкар болды. Бириншиден, ғәрезизликтің дәслепки жылларында жәмийетлик қатнастың, сананың өзгериуі менен әдебиятқа да көзқарас өзгерди. Енди әдебиятта нени жырлау керек ямаса әдебияттың қахарманы ким болыу керек деген сорауға да көпшилик дөретіушилик ийелеринде жууапплар жоқ еди. Соның ушын да дүнья әдебиятындағы балаларға арналған шығармалардың қайсысын аударыу керек деген сорау көлденең турды. Екиншиден, белгили уақытқа шекем дүнья әдебияты менен байланыс үзілип қалды. Бундай әдебий шығармалардың бизге келип жетіуінде проблемалар болды. Орыс хәм дүнья әдебиятының дүрданалары басылып шығатуғын басылымлар бизге шекем келип жетпей қалды. Усыған байланыслы дүнья әдебиятындағы пайда болған балалар әдебиятына тийисли шығармаларды таңлап алыу мүмкиншилиги, дерлик болмады. Үшиншиден, кітап-сауда мәселеси дурыс жолға қойылмағандығы, аударма қылынған шығармаларды басып шығарыу мәселесинде қыйыншылықтардың болғандығы. Төртиншиден, бизиң балалар жазыушы, шайыр, драматурглеримиз аударма менен шұғылланыуға жетерли дәрежеде кеуил бөлмегенлиги. Хәзирги уақытта тек ғана өткен әсирдеги аудармалар қайтадан баспадан басылып шықпақта.

Әлбетте, айырым әдебий жанрлардың рауажланыуы ушын объектив хәм субъектив себеплер де жүзеге келиуі тийис. Мәселен, көркем шығарма ушын жәмийетлик талап болмаса ол рауажланбайды. Усындай талаптардың бири ХХ әсирдің 90-жылларында Қарақалпақстан Республикасы Нөкис

қаласында жас өспиримлер ушын «Қуыршақ» театрының ашылуы болды. Әлбетте, театр болғаннан кейин оған қойылатуғын драмалық шығармалар зәрурлиги тууылады. Театрға усындай зәрурлик тууылғанлықтан қарақалпақ әдебиятында бундай шығармалардың болмауы себепли ең дәслепки спектакльер С.Михалковтың «Үш торай», Е.Спиранскийдің «Таң қаларлық жарыс», Б.Орловтың «Алтын шөже» спектакльери сахнаға қойылды. Себеби, театрдың ашылуында бизиң миллий балалар драматурглериниң шығармалары таяр болмағандықтан, рус драматурглериниң спектакльерин қойыуға мәжбүр болды.

Сонлықтан да, И.Қурбанбаев: «Хәзирги балалар әдебиятының буннан былай да қәлиплесіу хәм рауажланыуына рус хәм тууысқан халықлардың балалар әдебиятындағы жақсы шығармалардың да қарақалпақ тилине аударылуы биринши жағынан балалар әдебияты ғәзийнесин байытса, екинши жағынан жазыушыларымыздың ондағы дәстүр хәм шеберликлерин өзлестіриуден, олардан ибрат алыуына тәсир етти» [3:130], деп атап өткен еди.

Демек, биз жоқарыда атап өткен жағдайлар қарақалпақ балалар әдебиятының рауажланыуында дүнья әдебиятының тәсири бар екенлигин көрсетеди. Демек, жазба әдебиятта қарақалпақ балалар әдебияты ХХ әсирде жүзеге келди хәм рауажланды. Бунда биринши гезекте биз жоқарыда атап өткен дүнья классикалық балалар әдебиятынан аудармалардың тәсири күшли болды. Нәтийеде, қарақалпақ балалар әдебиятында уақыялар көп бағдарда рауажланатуғын романлар, фантастикалық шығармалар, қосық пенен жазылған повестьлер хәм басқа да жанрлық жақтан рәң-бәрең шығармалар жүзеге келди хәм әдебияттың бул түрин рауажландырды.

Әдебиятлар

1. Сетин Ф.И. История русской детской литературы. –Москва: «Просвещение», 1990.
2. Жахонгиров Ф. Ўзбек болалар фольклори: -Тошкент: «Ўқитувчи», 1975.
3. Курбанбаев И. Қарақалпақ балалар әдебияты. -Нөкис: «Билим», 1992.

РЕЗЮМЕ

Мақолада ХХ аср охири қарақалпақ балалар адабиетининг ривожланишига дунё адабиетининг таъсири. Лирик, эпик, драматик жанрларнинг пайдо бўлиши, шаклланиши ва ривожланиш босқичлари ўрганилган.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется влияние мировой литературы на развитие каракалпакской детской литературы в конце XX века. Изучаются этапы возникновения, становления и развития лирических, эпических, драматических жанров.

SUMMARY

The article examines the influence of world literature on the development of Karakalpak children's literature in the late XX th century. The stages of emergence, formation and development of lyrical, epic, dramatic genres are studied.

Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллиги ТУРКМАН ВА ҚОРАҚАЛПОҚ АДАБИЁТИДА НАВОЙИ АНЪАНАЛАРИ

К.Қурамбоев - филология фанлари доктори, профессор

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: ижод, анъана, жанр, дoston, ғазал, мухаммас, поэтика, образ, радиф, лирик қахрамон, таъсир, адабий алоқа.

Ключевые слова: творчество, традиция, жанр, поэма, газели, пятистишие, поэтика, образ, реди́ф, лирический герой, влияние, литературная связь.

Key words: work, tradition, genre, poem, gazelles, five verses, poetics, image, redif, lyric hero, impact, literary connection

Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг номи ва асарларининг шухрати унинг хаётлик чоғларидаёқ туркий халқлар орасида маълум ва машхур эди. Бундан шоирнинг ўзи хәм хабардор бўлган. Ва “Хитодиз то Хуросонгача” ораликдаги турк улусини, хатто Шероз-у Табризни хәм кўшин тортмай, қалами кучи билан эғаллаганини, бу ўлкаларда хәм асарлари ўқиладганини қониқиш билан ёзган эди. Навоийнинг нафакат туркийлар, балки туркий бўлмаған халқлар хәм шоирнинг ижод хазинасидан бахраманд бўлгани хақидаги фикри ғоят ахамиятли фактдир. Шоирнинг :

*Кўнгил бермиш сўзимға турк жон хам,
На ёлғиз турк, балким туркмон хам...*

деб ёзгани ушбу хақиқатнинг бадий тасдиғидир. Жумладан, туркман халқи ва ижодкорлари Алишер Навоийни жуда қадрлайди. Ижод дурдоналари асрлардан

асрларға ўтиб қалбаларға синғиб кетган. Туркман бахшилари, созандаю хонандалари репертуарида, шоир хақида тўқилган ривоятларда Навоий номи улуғланаётгани туркман халқининг ўзбек адабиетига, унинг буюк сиймоларидан бири Алишер Навоийға хурматнинг белгисидир. XVІІІ–XІХ асрларда яшаб ижод этган Озодий ва Махтумқули, Андалиб ва Камина, Муллаунафас ва Сейдий, Зелилий ва Зинхорий Шохбанди ва Қотиби ва яна ўнлаб туркман мумтоз шоирлари Навоийни ўзларига устоз санаган, анъаналарини ўз даври ижтимоий-тарихий шароити рухида давом эттирганлар. Давлатмаммад Озодий шундай атоқли шоирлардан бири. XVІІІ асрда яшаб ижод этган шоир ўз даврининг илғор маърифатпарварларидан эди. У туркман адабиети тарихини фалсафий дидактик дostonлари билан бойитган қалам сохиби, Махтумқулининг отаси хамдир. Ўғлининг

етук шоир бўлиб шаклланишида Озодийнинг мураббийлик роли ғоят катта. Озодий туркман адабиётида “Ваъзи Озодий”, (“Озодий насихатлари”) ва “Беҳишнома”дек фалсафий-таълимий дostonлар муаллифи сифатида танилган. Айниқса, “Ваъзи Озодий” Шарқ адабиётида ҳам тилига олинадиган дostonлардан бири. Асарнинг филология фанлари доктори, профессор Баҳодир Карим томонидан ўзбек тилига ўгирилгани (2018) китобхонларнинг шоир ижоди билан яқиндан танишишига имкон яратди. Дoston Шарқ адабиёти анъаналари руҳида ёзилган. Шоир Фирдавсийнинг “Шоҳнома”, Низомийнинг “Махзан ул-асрор”, Саъдийнинг “Бўстон” ва “Тулистон” ва айниқса, Навоийнинг “Хайрат ул-аброр” дostonи тажрибалидан фойдалангани, анъаналарини ўз ижодий тамойиллари негизда давом эттиргани ва ўзига хос қалам тебратгани ижодий сабоқ самарасидир. Масалан, “Хайрат ул-аброр” дostonидаги етакчи мавзулар саналмиш: адолатли ва адолатсиз подшоҳлар, илм ва илм аҳли, меҳнатни улуғлаш, сахийлик, чорвачилик ва деҳқончиликнинг фойдаси, зулм ва зolimликнинг зарари каби маънавий-ахлоқий масалалар Озодий дostonида ҳам бор.

Навоий ва Озодий дostonларида яна бир ўхшашлик бор. Бу тарихий ва афсонавий қахрамонлар билан боғлиқ ривоят ва ҳикоятлар асосида сюжет яратиш ва шу орқали муҳим ахлоқий-таълимий ғояларни илгари суришдан иборат. Ҳотам Той, Шоҳ Ғозий, Шоҳ Баҳром, Кубод шоҳ тўғрисидаги ривоятлар дoston сюжетига киритилгани ва бу шаклдан Озодийнинг маҳорат билан фойдалангани “Хайрат ул-аброр” дostonини эслатади. Бу эса туркман шоири Навоий дostonининг ифода шаклига мурожаат этган деб хулоса чиқаришга, менимча, асос беради.

Махтумқули Фироғий ижоди туркман адабиёти тарихида алоҳида босқинчи ташкил этади. У бекиёс истеъдодга эга сўз санъаткори. Шоир ижоди жаҳон адабиётида ҳам эъзоз ва эътирофга муносиб, асарлари дунё адабиёти хазинасига салмоқли ҳисса бўлиб қўшилган бетакорор сўз заргаридир. Махтумқулининг ижод ботида буюк мартабага етишида жаҳон, айниқса, Шарқ адабиётининг роли алоҳида. Фирдавсий, Низомий, Румий, Ҳофиз, Саъдий, Жомий, Насимий, Фузулий, Бобур ва хусусан, Алишер Навоийдек даҳо шоирларнинг ижод хазинаси Махтумқули учун мактаб бўлгани ҳақиқат. Махтумқули ўз асарларида бу улў шоирларнинг номларини устоз сифатида тилга олиши тасодиф эмас. Шоирнинг “Бўлсам” радифли шеърида шундай бир банд бор:

*Ҳақ йўлида юрган устод Навоий,
“Чор девон”и, “Фарҳод Ширин” зебои,
Заҳириддин Бобур, “Мезон ул-авзон”и
Қошларига бориб мен Мажнун бўлсам!...*

Маълумки, Махтумқули Хивадаги “Шерғози” мадрасасида таҳсил олган. Мадрасадаги уч йиллик таълим бўлажак шоир ҳаётида унутилмас таассурот қолдиради. Шарқ мумтоз адабиёти, айнан, Навоий мероси билан ҳам мазкур мадрасада танишган. Чунки, Шарқ адабиёти намояндalари, хусусан, Навоий асарлари мадрасада дарслик-қўлланма ўрнида фойдаланилган. Шоирнинг кейинчалик аруз вазида, мумтоз лириканинг бошқа жанрларида ижод қилишида мадраса таълими қўл келгани аниқ. Натижада, шоир ғазал, мухаммас, назира каби жанрларнинг гўзал намуналарини яратди. Ва бу жараёнда Навоийнинг шоирлик маҳорати, Махтумқули учун таянч бўлган деб ҳисоблайман. Шоирнинг “Қоши ёй”, “Қайда-сен”, “Эй, дўст”, “Тўғриси”, “Бор менинг”, “Келдим”, “Туркман биноси”, “Билмасминдин”, “Қўрмишам”, “Керакмас”, “Айлади” ва яна ўнлаб ғазаллари ва мухаммаслари борки, ҳар бирида Навоийга хос бадий талқиннинг ўзига хос ифодасини кўрамиз. Навоий меросида “Айт” радифли бир неча ғазал бор. Ғазални шоир шеъриятининг кўркам чўққиларидан бири деб биламан. Ғазалга ҳавасманд бўлмаган, унга мухаммас боғлашни ёки назира ёзишни орзу қилмаган шоир кам топилса керак. Ғазал Махтумқулига ҳам илҳом берган ва ғазалга мухаммас боғлайди. Алишер Навоийнинг “Наводир уш-шабоб” девонида тўққиз байтлик бир ғазал бор. Мана, унинг матлаъси:

*Эй сабо, ҳолим бориб сарви хиромонимга айт,
Илгаримнинг шиддатин гўлбарги хандонимга айт...*

Шоирнинг “Ғаройиб ус-сиғар” девонидаги етти байтлик “Айт” радифли ғазал ҳам куйидаги мисралар билан

бошланади:

*Эй, насими субҳ, аҳволим дилоромимга айт
Зулфи сунбул, юзи гул, сарви гуландомимга айт...*

Энди Махтумқулининг “Айт” радифли мухаммасининг бир банди билан танишинг:

*Эй сабо, арзимни қаҳри қаттиқ ул туққонга айт,
Бир умр зор айлаган ул кўзи тўла қонга айт,
Шум фалакнинг дастидан тарк айлаган жононга айт,
Айрилиб ғам чеккан ул бахти қаро жонга айт,
Бу жаҳонда топгани дард ошиғи хайронга айт...*

Мухаммас Навоий ғазали таъсирида ёзилгани шубҳа уйғотмаса керак. Бирок лирик қахрамонларнинг қалб зиддияти икки шоирда икки хил. Ғазалда ҳам, мухаммасда ҳам “сабо” образи бор. Лирик қахрамонлар “сабо”га мурожаат этади. Лекин мурожаатлар мазмун-моҳиятига кўра ҳам ҳар хил. Агар Навоийнинг лирик қахрамони дарду хасратини “Жону жаҳондин ҳам яхши кўрадиган жонони”га етказишни сабадан сўраса, Махтумқулининг лирик қахрамонини ҳаётдаги ижтимоий муаммолар қийнайди. Дунёнинг беҳисоб зарбаларидан, адолатсиз турмуш шароитидан безор бўлган, “зулм исканжасида қанотлари қирқилган”, “кўз ёшлари дард бўлиб оққан”, “дунёдан армонли бўлган” инсон (лирик қахрамон) арзи ҳолини айтиб “сабо”га ёлборади, мадад сўрайди.

Алишер Навоий инсонни кадрлаган, улуғлаган буюк шахс. Ўзгалар дардига ҳамдард бўлиш, қўлдан келса ғамхўрлик кўрсатиб, ёрдам бериш ҳар бир инсон учун ҳам қарз, ҳам фарз эканлиги ҳақида шоир ёзган эди:

*Одами эрсанг, демагил одами
Ониким, йўқ халқ ғамидин ғами.*

Поэтик кашфиёт даражасида айтилган бу фикр халқимиз орасида ҳикматларга айланиб, ёд бўлиб кетганини биламиз. Махтумқули мероси билан танишиш жараёнида худди шундай мотивдаги афоризмларга дуч келдим ва бирданига Навоийнинг юқоридаги ҳикматли сўзини эсладим. Мавзу талқинида ҳам Навоий байтининг ифода шакли туркман шоири учун “бадий қолип” вазифасини ўтамадимикин? деган фикр ҳаёлимдан ўтди. Махтумқулидан мисоллар келтираман:

*Одам борки, шоҳлар этади даъват,
Одам бор, мазлумни қақшатиш одат,
Одам бор, қилмас нар тўшаққа тоқат,
Одам бор пок қизнинг тизига етмас.*

Ёки:

*Одам бор- ҳар қанча едирсанг ҳам оздир,
Одам борки – еган нониға етмас.*

Яна бир байт:

*Одам бордир одамларни бездирган,
Шайтон бўлиб, тўғри йўлдан оздирган.*

Навоий байтидаги “одам” билан Махтумқули шеъридаги “одам” моҳиятан фарқ қилади. Бирида насихат, иккинчисида танқидий рух устивор. Муҳими, бу эмас. Муҳими, Махтумқули ушбу мисраларни бевосита навоийёна шаклда ўз таланти йўналишига мувофиқ ижод этганида.

XIX аср туркман адабиётини Мулланафас ижодисиз тасаввур қилиш қийин. “Ишқ мулкининг султони” деб эътироф этилган бу шоир лирик шеърлари, “Зухра ва Тохир”дек гўзал ишқий-романтик дostonи билан бутун Шарқ оламида танилган сўз заргарларидан. Бошқа туркман мумтоз шоирлари сингари Мулланафас ҳам Шарқнинг даҳо ижодкорлари меросини ўрганди, ижод сирларидан фойдаланиб, лириканинг бир неча жанрларида бадий-эстетик пухта асарлар ёзишга эришди. Шоир кейинчалик бу жараёнда устозларнинг роли муҳим бўлганлигини мамнуният билан ёзди.

*Румнинг гулианию ҳам ҳинд товуси,
Ёлгончи дунёдан ўтарман осий.
Низомий, Навоий яна Фирдавсий,
Сизга мудом ҳурмат қўйибди қўлгим...*

Мулланафас туркман адабиётида аруз вазида фаол ижод қилган шоир. Ғазаллари, мухаммаслари ва назиралари билан мумтоз адабиёт, жумладан, Навоий анъаналарини туркман адабиётида изчил давом эттирди. Алишер Навоий шеърияти Мулланафас учун ҳар тамонлама ибрат, илҳом чашмаси, бадий сўз санъати сирларини ўзлаштиришда адабий мактаб вазифасини бажарди. Бу фикрнинг тасдиғи навоийёна шаклларда битилган туркум ғазаллар, мухаммаслар ва назираларида кўринади. Мулланафаснинг “Ўртанур”, “Иккимиз”,

“Кўрмадим”, “Бир гўзал”, “Тилла ғозим”, “Кел буён”, “Жононинг”, “Кўзларинг”, “Эй сабо”, “Қолмишам” ва яна бир неча ғазал ва мухаммаслари борки, ҳар бирида Навоийнинг поэтик маҳоратини эслатадиган хусусият жиоланиб туради.

Мулланафасни Алишер Навоий шеърятини билан уйғунлаштириб турадиган яна бир асари бор. Бу – “Зухра ва Тохир” достони. Тўғри, достон ёзилиш услуби, сюжети, образлар туркуми жиҳатидан Навоийнинг бирор достонига ўхшамайди. Достон XIX аср туркман ҳаётидан олиб ёзилгандек таассурот қолдиради. Айниқса, достонда Мулланафас ва унинг хотини Бўстонтожнинг асар қаҳрамонлари сифатида иштирок этиши достоннинг бетакрор ўзгачалигидир. Лекин достон бошқа бир хусусияти, яъни достондаги назмий парчалар: ғазал, мухаммас, назира каби шеърини шаклларда Навоий лирикасининг таъсири борлигига шубҳа қилмайсиз. Мулланафас қаҳрамонларнинг рухий ҳолатини беришда насрга эмас, назмга мурожаат этган, ғазал ёки мухаммас жанрини ишга солган. “Ҳазойин ул-маоний”нинг учинчи “Бадойи ул-васат” девонида “Гул” рафидли етти байтлик ғазал бор. Ғазалнинг матлаъси куйидагича:

*Оразинг боғ аро чун кўрди, ҳайрон бўлди гул,
Баргсиз қолди, нединим, бас паршон бўлди гул...*

Мазкур ғазалнинг ифода усули Мулланафасга образларнинг рухий кайфиятини ёритишда қўл келган кўринади, у ҳам “Гул” рафидли, ўн икки байтлик ғазал битиб, достон сюжетида боғлайди. Ғазалнинг икки байтини келтираман:

*Гул билан булбул келиб, гул ичра сайрон қилди гул,
Гул томошасин кўриб, ўз бағрини қон қилди гул...
Боғбониман бу кун, булбулни кўрдим боғ аро
Булбул аҳволин кўриб, чоки гирибон қилди гул...*

Навоий “гул”, “булбул” каби анъанавий рамзлар воситасида лирик қаҳрамондаги зиддиятли ҳолатни ифодалайди. Мулланафас ғазалида ҳам бу образлар бор. Лекин улар бошқа-бошқа мақсадга йўналтирилган. Мулланафас таъбирича, “гул”-бу Зухра, “булбул” - Тохир. Ушбу ғазалда Навоий ғазалида учрамайдиган, учинчи бир образ – “боғбон” образи ҳам қатнашади. Энг муҳими, туркман шоири ғазалини достон сюжетида шундай мослаштирганки, алоҳидалиги сезилмайди. Мулланафас ғазалини Навоий ғазалига назира боғлаш намунаси деса ҳам бўлади.

“Зухра ва Тохир” достониде ўн икки мухаммас ва тўрт ғазал бор. Мухаммасларнинг аксарияти мустақил мухаммаслар. Гарчи ҳар бирида Навоий байтлари қўлланилмаган бўлса-да, шаклий унсурлари шоир ғазалларининг поэтик хусусиятларини эслатади.

Тохирнинг айрилиқда, ишқ дардида Зухрани соғиниб қилган ноласи яна бир мухаммасда жуда таъсирли чиққан.

*Зар-қумушмас, зар-қумуш юзли вафодорим керак,
Тўти қушини не қиларман, тўти гуфторим керак,
Гул керакмасдир менга, гулчехра гулзорим керак,
Сунбулинг кўй менга, сунбул сочли дилдорим керак,
Ишқ аро Мажнун бўлибман, Лайлидек ёрим керак...*

Алишер Навоий ҳам ўз замонида:

*Гулишан ичра йўқтур оромим, дилоромим керак
Сарви гулни найлайин, сарви гуландомим керак...*

деган ғазал байтларини битиб, ишқ мавзусининг олмос кирраларини ёритганидан хабарингиз бор. Мулланафас ғазалнинг ифода шаклини, поэтик образларини мухаммасга кўчиради ва қаҳрамоннинг ички туйғуларини ошқор этиш учун ғазални мухаммасга айлантиради. Бу тажриба достонда ўзини тўла оқлаган. Бундай мисоллар достоннинг кўп саҳифаларида бор. Қисқаси, ушбу факт “Зухра ва Тохир” достони, ундаги мумтоз шеърят намуналарининг яратилишида, умуман, асарнинг Шарқ адабиётида шухрат қозонишида Навоий лирикасининг ҳам муайян таъсири бўлган деб ҳулоса чиқарилса, асл ҳақиқат шудир.

Қорақалпоқ адабиёти ҳам туркий халқлар адабиётининг муҳим халқаларидан бири. Унинг тараққиётида ҳам Алишер Навоий ижодининг таъсири бор. Ҳамма замонларда ҳам, мумтоз шоирлар бўладими, ёки замонавий шоирларми, Навоий асарларига мурожаат этишган, шоирни ўзларига устоз деб билган. XIX аср қорақалпоқ адабиётининг Кунхўжа, Ажиниёз, Бердақ, сал кейинроқ Ўтеши, Умар каби шоирлари, XX аср адабиёти ривожига хисса қўшган Аяпберган Мусаев, Аббаз Добилов, Содик Нурумбетов, Ибройим Юсуповлар ҳам Навоий

асарларидан баҳраманд бўлиб ижодда қомилликка эришганларини шеърларида ёзиб қолдирганлар.

Агар шоир Бердақ:

*Наўайидан саўат аштым,
Физуўлдан дурлар аштым,
Дилўарларды излер эдим-
деб ёзган бўлса, халқ шоири С.Нурумбетов:
Уллы шайыр көркем сөздің устасы,
“Ләйли-Мәжнун”, “Фарҳад-Ширин” нусқасы,
Сизден бизге мийрас қалды Наўайы,
Қыз жигиттің сүйіп оқыр қыссасы...—*

тўртлигида Навоий асарларини таърифлаган эди. Ўзбекистон Қаҳрамони Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон халқ шоири И.Юсуповнинг қуйидаги мисралари барча қорақалпоқ ижод аҳлининг Навоийга ҳурмати рамзи янглиғ янграйди, назаримда:

*Саҳра гуллерин шашайин устиңе,
Наўайыны сүйген қарақалпақ бөлең,
Ибрайым дер, уллы руўхың, алдында,
Бас ийемен шәкиртиң Бердақ болың.*

Уч авлод қорақалпоқ шоирларининг Навоий улуғланган сатрларидан намуналар келтирдим, ҳолос. Аслида, буюк шоирга нисбатан, айтилган бундай қўнғил изҳорлари қорақалпоқ адабиётида кўп. Кунхўжа, Ажиниёз ва Бердақ бир-бирларидан унчалик узок бўлмаган даврда, тарихий шароитда яшаб ижод этганлар. Уларнинг Навоий асарларига муносабати, таъсирланиш жараёнлари ҳам ҳар хил бўлган. Масалан, Кунхўжа ва Бердақ кўпроқ Навоий қаламга олган мавзуларни, ғояларни ўз даврига мослаштириб, бармоқ вазнида ижод қилган бўлса, Ажиниёз Навоий анъаналарини давом эттиришда, асосан, мумтоз шеърят вазни – арузда туркум ғазал ва мухаммаслар ёзган. Бу ўзига хосликни мен қуйидагича изоҳлаган бўлардим. Ажиниёз Хиवादиги Шерғози мадрасасида таҳсил олган. Мадрасада мумтоз шеърят қонун-қоидалари, жумладан, аруз назарияси ҳам ўргатилган. Бу сабоқ Ажиниёзнинг кейинчалик, аруз вазнида шеърлар ёзишида қўл келди. Шоирнинг “Уйғон”, “Бормикан”, “Кўзларим”, “Бери кел”, “Ай алиф”, “Чикди жон” рафидли ғазал ва мухаммаслари айнан мадрасада олинган сабоқнинг самараси ўлароқ битилган деган фикрдаман. Ва уларнинг нафақат ифода шакллари, сўз санъатидан фойдаланиш усулларида ҳам Навоийнинг поэтик маҳоратини эслатадиган хусусиятлар бор.

Замонавий қорақалпоқ шеърятинида эса Алишер Навоий анъаналарининг излари “Навоийга шогирди Бердақ бўлиб таъзим қилган” шоир И.Юсупов номи билан бевоқифа боғлиқдир. Чунки шоир лирикада мумтоз шеърини шакллар қўллашда, аввало, Навоийдан сабоқ олди. Ғазалларига назиралар ёзиб, мухаммаслар боғлади. Масалан, Навоийнинг “Наводир уш-шабоб” девонидаги “Уйғон” рафидли ғазалига ёзган назираси И.Юсуповнинг аруз вазни қоидаларини мукамал эгаллаганидан дарак беради. Қорақалпоқ шоирининг ғазал ёзишида бошқалардан фарқ қиладиган бир ўзгачалиги бор. И.Юсуповнинг аксарият ғазаллари замонавий мавзуда, ўз даври ҳаёти билан боғлиқ, замон ва макон талқинининг аниқ манзили бор. Бошқача айтганда, ғазалнинг мумтоз адабиётга хос анъанавий бадий шаклига замонга ҳамоҳанг янги мазмунни сиғдира олган. Шоир ғазаллари бугунги ҳаёт ҳақида. Фикрим тасдиғига мисол:

*Яр, оян наз уйқыдан, таң сәҳар болып қалды,
Және Әмиў бойында нәўбәхәр болып қалды.
Кийиклер қуралайлап Устирт шоллигинде,
Саманбай тоғайында бәхәр болып қалды...*

Ушбу ғазалга Навоийнинг “Уйғот” рафидли ғазалининг матлаъси эпиграф сифатида танлангани бежиз эмас. Фикримча, И.Юсупов навоийча ғазал ёзишда таланттини синовдан ўтказишни назарда тутган ва мақсадида ҳам эришди.

Бугунги қорақалпоқ шеърятинида ҳам Алишер Навоийнинг барҳаёт анъаналари мунтазам давом этаётгани таҳсинга лойиқ. Устозга эргашиб туркум ғазаллар, мухаммаслар ва рубойлар, назиралар ва бошқа Шарқона мумтоз шеърини шаклларда ижод қилиб келаётган таниқли шоирлардан бири Абулқосим Ўтепбергановдир. У ғазалларидан бирида:

*Тәжмил ет сен Абилқасым Әлийшер Наўайыга,
Поэзия атлы сулуўдың басында жыға еди ол...-*

деб ёзди. Ва Навоий асарларининг қудратига таъзим қилиб, юксак баҳо берди. Муаллифнинг “Шарқ оҳанглари”, “Шоҳ шоирлар билан”, “Боғи эрам бизларда” ва бошқа бир қатор шеърый тўпламлари арузда битилган, ғазал, назир, мухаммаслардан иборат. Кўпчилиги Алишер Навоий ғазалларига назир, тахмис шаклида ёзилган. Абулқосим Навоийнинг йиғирмага яқин ғазалига мухаммас боғлади. Агар бу рўйхатга қорақалпоқ шоири битган назирларни ҳам қўшиб ҳисобласам, Абулқосимнинг Навоийга ихлоси, ҳурмати, ижодиға меҳри нақадар салмоқли ва ранг-баранг эканлигини тасаввур қилиш қийин эмас. Навоийнинг “Келмади”, “Бўлмағай”, “Кўринг”, “Найлайин”, “Нетарсан”, “Инон”, “Тўзал ёрга” каби ғазалларидан таъсирланиб, уларга мухаммаслари билан жавоб беради. Шоир қўшган ҳар бир мисра Навоий ғазалининг шаклий компонентларига мос, мазмун-моҳиятига пайвандланиб кетган.

*Ҳеи ким мен киб илайим ярга интизар болмағай,
Тары ҳэўжинде узилген, эрманлы дуўтар болмағай,
Шақасында турып солган ўах, алмалы- нар болмағай,*

Адабиётлар

1. Алишер Навоий. “Перхат ве Ширин”. –Ашгабат: 1965.
2. Озодий. “Ваъзи Озод”. –Тошкент: 1918.
3. Махтумқули. Булбул нолаи. –Тошкент: 1914.
4. Мулланафас. “Зухра ва Тохир”, –Тошкент: 2010.
5. Ёжинияз. Булбулзибан. –Нөкис: 2014.
6. Юсупов И. Йош. Қосықлар. –Нөкис: 1977.

Мақолада Алишер Навоий ижодининг туркман ва қорақалпоқ мумтоз ҳамда замонавий адабиётига таъсири, шоирлар ижодининг ўзига хослиги, услубий ранг баранглиги, маҳорати, киёсий аспектда ўрганилади.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается влияние творчества Алишера Навои на туркменскую и каракалпакскую классическую, так же на современную литературу, в сопоставительном аспекте изучается творческое своеобразие, стилистическое разнообразие, и мастерство поэтов литературы.

SUMMARY

The article deals with the impact of the work by Alisher Navoiy in Turkmen and Karakalpak classic as well as modern literature, creative peculiarity, stylistic diversity the mastery of poets of fraternal literature are explored comparatively.

«ЖАХАНША» ДЭСТАНЫНЫҢ ЖАЗЫП АЛЫНЫҰЫ ХӘМ ИЗЕРТЛЕНИҰИ МӘСЕЛӘЛЕРИ

Ж.Қ.Мамбетов – докторант
ӨзРИА Қарақалпақстан бөлими

Таянч сўзлар: «Жаҳанша» достони, генезис, типология, воқеалар ривожы, асар идеяси.

Ключевые слова: дастан «Жаҳанша», генезис, типология, ход событий, идея работы.

Key words: «Zhakhansho» dastan, genesis, typology, stages of event evolution, topic of the work.

«Жаҳанша» дэстаны қарақалпақ дэстанлары ара-сында жанрлық, идея-тематикалық, көркемлик өзгешелиги, баянлау стили бойынша өзине тән өзгешеликлерге ийе дэстанлардан есапланады. Дэстанның Қурбанбай жыраўдан жазып алыныўы Қарақалпақстанда фольклористика илиминин иргесинин қаланыў тарийхы менен тығыз байланыслы. 1931-жылы Республикада ең дэслепки илим изертлеу орайы-комплексли илим изертлеу институтының хәм оның қурамында әдебият бөлиминин шөлкемлестирилиўи, жергиликли фольклортаныўшы кадрлардың жетилисип шығыўы қарақалпақ халық аўызеки әдебиятының, соның ишинде, халық дэстанларын жазып алыў, баспадан шығарыў хәм илимий изертлеулер объектине тартыўға кең жол ашып береді. Нәтийжеде, 1930 хәм 1970- жыллар аралығында қарақалпақ бақсы-жыраўларынан көплеген халық дэстанлары, солардың арасында, 1956-жылы М.Сейтаниязов тәрәпинен қарақалпақтың белгилі жыраўы Қурбанбай жыраў Тәжибаевтан «Жаҳанша» дэстанының бир варианты жазып алынады. Дэстанның бул вариантының қолжазбасы Өз ИА Қарақалпақстан бөлиминин Фундаментал китапханасының қолжазбалар бөлиминде сақланбақта. Қолжазбаның улыўма көлеми 8000 зыят қосық қатарынан ибарат болып, дэстан тексти кирилл жазыўында жазылған.

«Жаҳанша» дэстаны ең дэслеп 1990-жылы ӨзССР ИА ҚҚФ Н.Дәўқараев атындағы Тарийх, тил хәм әдебият институтының Қарақалпақ фольклоры секторы фольклортаныўшы алымлары А.Каримов, К.Мамбетназаров, Т.Нийетуллаев хәм К.Ерназаровлар тәрәпинен баспаға таярланып, Қарақалпақ фольклоры-

*Ярынан ҳәрким айрылып, мендей ахыў-зар болмағай,
Мендей бул айлы әлемде, рәсўалыққа дуўшар болмағай...*

А.Ўтепбергенов Навоий қаламға олған мавзуни мухаммас жанрида ўзига хос ҳис туйғулар, кечинмалар орқали ёритгани муаллифнинг ютуғидир. Бундай мисолларни шоир лирикасидан яна келтириш мумкин. Қорақалпоқ адабиётита ҳам худди туркман адабиётитади сингари Алишер Навоий ижодини яхши билган, асарларидан илҳомланиб, ўз даврига хос ва мос ижод намуналарини ёзиб, ўз миллий адабиётита тараққийетини таъминлаган шоирлар узоқ ва яқин ўтмишда ҳам кўп бўлган ва ҳозирги даврда ҳам уларнинг саногий салмоқли. Биз шоирларнинг баъзилари тўғрисидагина тўхтадик. Ва шундай хулосаға келдикки, бетакрор шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг адабий мероси нафақат бу икки қардош адабиёт, балки барча туркий тилли адабиётлар учун ҳам ижод мактаби, қалам аҳли учун эса сўз санъати сирларини эгаллашда энг самарали адабий чашма вазифасини ўтагани асл ҳақиқатдир.

ның XX томнан ибарат жыйнағының XX томында жарық көреді.

Дэстанның Қурбанбай жыраўдан жазып алынып баспадан шығарыў ўақты қарақалпақ фольклористикасының дэслепки раўажланыў басқышы хәм сол дэўирдеги илимий қарасларда фольклорлық үлги текстиң илимий изертлеу ушын ең зәрүрли материал сыпатында қараў, оны баспаға таярлаўда текстологиялық анализ қағыйдаларына әмел етиў сыяқлы ислер еле өз көринисин таппаған дэўирлерге туўра келеди. Соның менен бирге, сол дэўирдеги илим хәм мәдениет тараўында мәдений естеликлерди, солардың арасында фольклорлық мийрасқа класслық көзқарастан бақа беріў тенденциясы жетекши еди.

Дэстанның кейинги баспасын таярлаўда дэстан текстине исленген анализлер жуўмағы 1990-жылда баспада баспаға таярлаўшылар тәрәпинен дэстандағы қаҳарманлардың көплеген монолог хәм диалоглардың тексти қысқартылып келтирилиўи, қосық қатарларын жазба әдебият нормаларына салып қайта ислеу, әсиресе, дэстандағы персонажлар портретин сол дэўир идеологиясында ҳүкимлик еткен класслық қарас тенденциясы тийқарында қайта ислеу сыяқлы негатив жағдайлар орын алған. Нәтийжеде, дэстан тексти көплеген өзгерислерге ушырап, ондағы Қурбанбай жыраўдың атқарыўшылығына тән болған поэтикалық стиль өзини ҳақыйқый көринисин жоғалтқан. Бул, өз гезегинде, Қурбанбай жыраў атқарыўшылығы бир бөлеги есапланған XIX әсир қарақалпақ жыраўшылық традициясын фольклористика илиминин ҳәр қыйлы аспектлеринде изертлеуде хәм тийисли илимий жуўмақлар

шығарыўға кесент келтириўи сөзсиз.

Дәстан екинши мәртебе К. Бекбергенов тәрәпинен баспаға таяланып 2012-жылы 100 томнан ибарат «Қарақалпақ фольклоры» сериясының 43-томында қайтадан басылады. Бул баспа Қурбанбай жыраўдан жазып алынған түп нұсқа фольклорлық текстлерге текстологиялық анализ ислеўдиң барлық қағыйдаларын сақтаў арқалы әмелге асырылады.

«Жәханша» дәстанын илимий изертлеў объектине тартыў, тийкарынан, 1970-жылдың екинши ярымында басланып, дәслепки илимий қараслар, тийкарынан, дәстанды қарақалпақ халық дәстанлары қатарында белгилеў менен шекленеди. Бундай мазмундағы дәслепки пикир Н.Жапақовтың «Жәрияланбаған дәстанлар» мақаласында келтирилип өтиеди. Н.Жапақов өз мақаласында дәстан сюжети композициясын қураўшы ўақыялар хәм олардың бир-бири менен байланысына белгили дәрежеде кең түрде тоқтап өтеди. Ол, әсиресе, дәстанның бас қахарманы Жәханша образына айрықша итибар берип, бул образдың сол дәўирдеги қарақалпақ халқының эпикалық дәретпелерге, жаңа эстетикалық идеалға болған талабы нәтийжесинде жүзеге келгенлигин хәм оның Қурбанбай жыраў репертуарында өз көринисин тапқанлығын айтып өтеди. Н. Жапақов дәстанның фольклористика илиминде оның тарийхый дәректери, генезис бойынша буннан кейинги изертлеўлерге түрткі болатуғын белгили бир өзине тән илимий тийкарга ийе төмендеги концепцияны алға сүреди: «Дәстан алдына еки мақсетти қояды. Бир жағынан адамды, жасларды билим алыўға өнерли болыўға шақырса, екинши жағынан татар (ноғайлылар) аўқамын бекемлеп, оның халқының абат болыўын, биргеликли ел болыўын әрман етеди. Усыған қарағанда дәстанның дәслепки дәреў дәўири XV әсир болыўы итимал. Өйткени, XV әсирдің екинши ярымынан баслап, ноғайлылар аўқамының ыдырай баслағанын, соны қайта тиклеў ушын усы аўқамның басшыларының хәр қыйлы жоллар менен күш салғанын тарийхый дәреклер көрсетеди. Дәстанда «Ура төбедеги» Жәханшаның ели менен ноғай елинің бурында бир ел, бир мәкан екени айтылады. Ал, дәстандағы «Қарақалпақ қайшылы урыўы» хәм «татар» деген атамалар, бизиңше, соңғы дәўирлерде қосылған болыўы керек. Себеби, сол дәўирде хәзирги қарақалпақ халқы ноғайлылар аўқамында жасаған халықлардың бири екенлиги мәлим» [1]. Соның менен бирге, алым дәстанның көркем әдебий тили, екинши дәрежели образлар қурамы хәкқында дыққатқа ылайық пикирлерди келтирип өтип, оның баспада жәрияланыў мәселесин көп кешиктирип болмайтуғын мәселелерден екенлигин белгилеп өтеди.

Н.Жапақовтың мақаласынан кейин дәстан хәкқында айырым илимий пикирлер сол дәўирде қарақалпақ қахарманлық эпосы, солардың арасында, Қурбанбай жыраў репертуарына тийисли «Қырық қыз» дәстаны хәм жыраўдың өмири, дәретіўшилиги бойынша илимий изертлеўлер алып барған Қ.Мақсетовтың мақала хәм монографияларында жәрияланады. Илимпаз ең дәслеп өзиниң «Қурбанбай Тәжибаев» мақаласында жыраўдың қарақалпақ халық аўызеки әдебиятында қахарманлық эпосы традициясы эволюциясындағы орны, жыраўдың эпосты атқарыўдағы индивидуаллығы, жеке репертуары хәм оның еле баспадан шығарылмаған дәстанлары қатарында «Жәханша» дәстанын да атап өтеди. Дәстан хәкқындағы илимпаздың дәслепки илимий қараслары оның Қурбанбай жыраўдың дәретіўшилигине арналған «Қарақалпақский эпос» мийнетиниң «Неопубликованные дәстаны Қурбанбая жырау» бөлиминде, хәм «Қарақалпақ жыраў - бақсылары» монографиясында келтириледі. Қ.Мақсетов өз мийнетинде дәстанның жазып алыныўы, оның қысқаша мазмуны хәкқында сөз ете келип, дәстанды буннан былай изертлеўде әҳмийетке ийе болған пикирлерди ортаға таслай-

ды. Илимпаздың пикири бойынша, дәстанның улыўма сюжетлик структурасы қарақалпақ халық эпикалық традициясында орныққан, яғный усы традицияда өз орнына ийе дәстанлар қатарына киреди. Ол Қурбанбай жыраўға дейин басқа көплеген жыраўлардың репертуарларынан орын алған хәм ол бул жыраўдың жеке индивидуал шеберлиги нәтийжесинде өзине тән өзгешеликке ийе болған вариантты пайда еткен. Дәстан өз ишине көплеген ертеклик сюжетлерди, солардың арасында «1000 алтын тиллаға өнер үйрениў», «шатраш ойнаў», «қахарманның кәрўаншылар тәрәпинен қудықтан тилла алғаннан кейин оны қудықта қалдырыўы» сыяқлы сюжетлер хәм қарақалпақ, хәм басқа түркий-монгол халықлары эпосына тән болған қахарманның душпан менен жекпе-жек алысыўы, той, қыйын сапар, перзентсизлик мотивлери орын алған. Илимпаз өз мийнетинде дәстанның бас образы болған Жәханша образына айрықша тоқтап өтип, бул образдың басқа қарақалпақ қахарманлық образлардан өзгешелиги хәм улыўмалығы хәкқында дыққатқа ылайық пикирлер келтиреди. Оның көрсетиўинше, Жәханша басқа қахарманлық эпослары қахарманлары сыяқлы артықмаш физикалық күш, туўылған жерге болған мухаббат, өз алдына қойған мақсетке умтылыўшы қахарман болыў менен бирге, көплеген билим хәм өнерди өзлестирген хәм оларды турмыста ақыллылық пенен пайдалана алатуғын образ сыпатында көринеди. Алым бул пикири менен Жәханша образын қарақалпақ қахарманлық эпосы традициясында жеке күш пенен билим, өнердиң қосындысын өзининде жәмлеген жаңа типтеги образ сыпатында бағалайды. Соның менен бирге, автор дәстандағы хаял-қызлар образы – Заўрия хәм Гулнахар образларына да тоқтап өтип, бул образлардың дәстандағы образлар системасындағы орны көрсетилип өтиеди [2].

«Жәханша» дәстаны хәкқындағы дыққатқа ылайық мақала дәстанның «Қарақалпақ фольклоры» көптомлығының XX томында алғы сөз формасында келтириледі. Мақала дәстанды баспаға таярлаўшылар А.Каримов, К.Мамбетназаров, Т.Нийетуллаев, К.Ерназаровлар авторлығында жазылған.

Мақалада «Жәханша» дәстанында тийкарынан өнер үйрениў, билим алыў туўралы прогрессивлик идея сөз етилетуғынлығы, дәстанның сюжети сол идеяны раўажландырыўға қурылғанлығы, соның менен бирге онда қахарманлықты тәриплеўши моментлердиң басым екенлиги, сол себепли дәстанды жанрлық жақтан қахарманлық дәстанлар қатарына киргизиў кереклиги хәкқындағы пикир келтириледі. Мақалада соның менен бирге, дәстанның тарийхый ўақыялыққа қатнасы мәселеге де тоқталып өтилип, авторлар дәстандағы сүүретленген ўақыялардың қайсы дәўирге тийисли екенлиги хәкқындағы мәселеге де тоқтап өтеди. Авторлар Н.Жапақовтан парықлы, дәстан сюжетинде тарийхый ўақыяларға салыстырғанда анаў ямаса мынаў дәўирге тийислилигин анықлаў қыйын болған ертеклик сюжетлердиң көплиги дәстан ўақыяларының қайсы тарийхый дәўирге тийислилигин анықлаў имканын бермейтуғынлығын айта келип: «Жыраўдың дәстанда сөз еткен Ура төбе, Шын – Машын, татар еллери арасындағы қатнасықлар қайсы дәўирде болып өткенлиги белгисиз. Сонлықтан, бул дәстанның ўақыясын конкрет мына дәўирде болған ўақия деп айтыўға болмайды» деген жуўмаққа келеди [3]. Соның менен бирге, мақалада дәстанның образлар системасы, идея-тематикалық бағдары хәкқында да сөз етиледі.

Өзбекстан Республикасы өз ғәрезсизлигине ерискеннен кейинги дәўирлерде қарақалпақ миллий фольклористика илиминде миллий мийрасларды кең түрде илимий изертлеў, әсиресе коммунистлик идеология басымы астында изертленген хәм баспадан шығарылған фольклорлық дәретпелерди қайтадан илимий изертлеў

хә баспаға таярлау ислери қолға алына баслайды. 2000 – жылларға келип, қарақалпақ миллий фольклорының басқа жанрларға тийисли үлгилери қатарында қарақалпақ дәстанлары солардың арасында Қурбанбай жыраудың «Жаханша» дәстаны да қайтадан баспаға таярланып, 2012-жылы Қарақалпақ фольклоры көптомлығының 43 томында баспадан шығады. Усы томның Ж.Хошаниязов, А.Альниязов, П.Нажимов, Қ.Бекбергеновлар тәрәпинен жазылған алғы сөзінде «Жаханша» дәстаны ҳақында қысқаша сөз етип, «Жаханша» дәстанының баспаға таярлау менен байланыссы болған текстологиялық жумыслардың

Әдебиятлар

1. Жапаков. Н. Жәрияланбаған дәстанлар. // «Әмиўдәрә». 1974. №8. 109-112-б.
2. Максетов К.М. Каракалпакский эпос. –Ташкент: 1976. -С.156-159; Максетов К. М. Каракалпак жырау – бақсылары. – Нөкис: 1983. 72-б.
3. Каримов А., Мамбетназаров К., Нийетуллаев Т., Ерназаров К. «Жаханша», «Ерсайым», «Бозжигит», «Зийнеп-Алтынғүл» дәстанлары ҳақында. Қарақалпақ фольклоры. XX том. 6-8-б.

Ушбу мақолада қарақалпақ халқ достони "Жаханшо"нинг Қурбанбой жировдан ёзиб олиниши, нашр қилиниши ва тадқиқ қилиниши ҳақида сўз юритилади. "Жаханшо" достонининг тадқиқ қилиниш тарихи ҳақида малумотлар келтирилган. Илмий тадқиқотлардағи фикр ва хулосалар таҳлил қилинган.

Статья посвящена записи, публикации и исследованию каракалпакского народного эпоса «Джаханшо» из произведения Курбанбая Жирова. Имеются сведения об истории изучения эпоса «Джаханшо». Анализируются идеи и выводы научных исследований.

This article deals with the recordings, publication and research of the Karakalpak folk epic "Jahansho" from Kurbanboy Jirov. There is information about the history of the study of the epic "Jahansho". Scientific research ideas and conclusions are analyzed.

«ЖАХАНША» ДӘСТАНЫНЫҢ ҚУРБАНБАЙ ЖЫРАҰ РЕПЕРТУАРЫНДА ЖЫРЛАНЫҰЙ

Ж.Қ.Мамбетов – докторант

ӨзРИА Қарақалпақстан бөлими

Таянч сўзлар: «Жаханша» достони, генезиси, типология, жиров, репертуар.

Ключевые слова: дастан «Жаханша», генезис, типология, жырау, репертуар.

Key words: «Zhakhansho» dastan, genesis, typology, jırov, repertoire.

«Жаханша» дәстанының жазып алынуы дәуири Қурбанбай жыраудың жыраушылық өнери, соның менен бирге, дәстаншылық пенен байланыссы қарақалпақ эпикалық традициясы өзиниң ең бийик шыңына шыққан дәуири еди. Жыраудың дәстаншылық өнериндеги улыўма түркий тиллес халықлар эпикалық традициясына тән болған қахарманлық дәстаншылық дәстүринен белгили дәрежедеги өзгешелиги көпшилик алымларды оның репертуарындағы дәстанларды авторлық дәстанлар сыпатында қарауына алып келгенлиги де белгили. Солардың арасында «Жаханша» дәстаны ҳақында да усындай көзқарас бар еди. Дәстанның қарақалпақ фольклорының XX томындағы дәслепки баспасындағы алғы сөзде авторлар Қ.Максетовтың дәстанды қарақалпақ эпикалық дәстүринде орныққан, өз орнына ийе деген пикиринен уақласқан: «Дәстанды жыраушы өзіне шекемги бир канша устаз жыраулардың атын атап, усы арқалы дәстанның көптен берли айтылып қиятырған мийрас екенлигин дәлиллемекши болады» деген пикирди келтиреді [1].

Бундай екилениўши пикирдиң келип шығуы тийкары, әлбетте, сол дәуирдеги қарақалпақ миллий фольклористика илиминде эпикалық традиция ҳәм онда жыраудың индивидуал дәретийшилигиниң орны, вариантласуы мәселелериниң илимий изертлеу объектине еле кең көлемде тартылмауы менен байланыссы еди.

Усы дәуирге дейин дүнья жүзлик фольклористика илиминде Б.Соколов, Ю.Соколов, В.М.Жирмунский, М.К.Азадовский, В.И.Чичеров, Х.Зарипов, Т.Мирзаевлар 1915; Жирмунский В.М. 1974; Чичиков В.И. Ю.М.Соколов. 1948; Астахова А.М.) тәрәпинен халық ауызеки дәретпелериниң хәр қыйлы тарийхый басқышларда социаллық шараятларда жасау формалары, атқарушы ҳәм оның аудиториясын билиу, дәретийшилик атқаруында традиция ҳәм импровизацияның ролин белгилеу, атқарушылық (жыраушылық) мектеплери ҳәм ондағы тәлим, атқарушының индиви-

дәретийжеси ҳәм дәстанның буннан алдыңғы баспасына тән болған текстологиялық анализ методина қайшы келетуғын текстти қайта ислеу ҳәм қысқартулар ҳақында пикир жүритиледи.

Жуўмақлап айтқанда, «Жаханша» дәстаны ҳақында қарақалпақ фольклористика илиминде усы дәуирге дейин жазылған мийнетлер улыўмалық характерде болып, олар тийкарынан дәстанның қарақалпақ дәстанлары арасындағы орнын белгилеу, дәстанның идея-тематикалық өзгешелиги, образлар системасы, дәретий дәуири ҳақындағы қысқа пикир ҳәм шолыулардан ибарат.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

дуал стили ҳақында ҳәрекеттеги эпикалық традиция мысаллары тийкарында илимий мийнетлер жазылған.

Улыўма дүньяжүзлик фольклористика илиминде буннан алдын пайда болған мийнетлер, жоқарыда келтирип өтилген алымлар тәрәпинен жазылған мийнетлер ҳәм түркий тиллес халықлардың эпикалық традициясына тийисли болған көплеген материаллар тийкарында М.М.Жирмунский тәрәпинен жазылған «Среднеазиатские народные сказители» мақаласы эпикалық традиция ҳәм индивидуал дәретийшиликтиң традицияда жасауы бойынша көплеген мәселелерге, солардың арасында бизиң илимий изертлеуимиздиң объекти болған «Жаханша» дәстанының Қурбанбай жыраудың индивидуал шеберлиги мәселесине де белгили дәрежеде айдынлық киргизуи имканын береді. В.М.Жирмунский өз мақаласында импровизацияның Орта Азия жырауларының улыўма эпикалық традиция көлеминде көплеген дәстанлардың вариантларының пайда болуында тийкаргы факторы сыпатында бағалап, пайда болған индивидуал вариантлардың белгили бир жыраушылық мектеби ямаса улыўма эпикалық традиция көлеминде әмелге асырылатуғынлығына айрықша итибар қаратады. Яғный импровизатор вариантты дәретий процесинде эпикалық дәстүр базасында бар сюжет, мотивлер, турақлы стилистикалық фигуралар, эпитет, теңеулер, образлар ҳәм фразеологиялық сөз дизбеклеринен пайдаланып, оларға өзиниң жеке поэтикалық уқыбынан келип шыққан ҳалда жаңа мазмун береді. Соның менен бирге, алым Орта Азиялы жыраулардың дәстанды атқаруыды тыңлаушылар аудиториясының талабы бойынша дәстандағы белгили бир эпизодларды қысқартуы, басқа эпизодлар менен алмастыруы мүмкин [2].

Қурбанбай жырауды жақсы билген Қ.Максетов жыраудың өмири ҳәм жыраушылық шеберлиги ҳақындағы бир мақаласында оның өмиринен В. Жирмунскийдиң жоқарыдағы пикирин тастыйықлаушы,

дыққатқа ылайық бір эпизодты келтиріп өтеді. Онда сөз етилиуінше, жырау Хожелили Әуезжан деген адамның үйіне зыяпатқа шақырылады. Зыяпатқа үй иіесі Құрбанбай хәм сол зыяпатқа шақырылған Дилим деген бақсыдан бурын хеш қашан атқарылмаған дәстанды жырлауды бұйырады. Бул бұйрықты еситкен Дилим оны кеўлине алып кетип қалады. Құрбанбай жырау жалғыз қалып, суў бойында ойланып турса, суўдың бойына бир суўпы келип, атын суўғарып турады. Ал, оннан сәл арманырақта бир кемпир келип салмадан суў алады. «Тосаттан мениң ядыма бир дәстанның мазмуны түсти, дәстандағы суўпыны қыз қыдырған жигит, маманы оның ашық яры етип, бир-бири менен айтыстырып, той – тамаша менен қосып, «Суўпыбек» атлы дәстан пайда болды». Бул жыраудың өмиринен алынған эпизодта айрықша дыққат беріу керек болған нәрсе жырау бул дәстанды тазадан ядтан емес, ал ески, ұмытылып кеткен дәстанды қайтадан жанландырыу аркалы дөретеди [3].

Бул факт қарақалпақ дәстаншылық традициясының ең көрнекли үәкили есапланған Құрбанбай жыраудың сол дәуірде хәрәкетте болған эпикалық традициядағы орнын хәм оның репертарында белгилі орын тутқан «Жәханша» дәстанының жыраудың эпикалық традиция көлемінде әмелге асырған жеке индивидуаллық дәре-тиўшилигиниң жемиси деп қарау имканын береді.

«Жәханша» дәстанның бизге дейин тек Құрбанбай жырау варианты ғана жетип келген. Құрбанбай жырау дәстанның соңғы бөлиминде оның қарақалпақ жырауларының репертуарында бурыннан бар дәстан екенлиги хаққында төмендеги мағлыұматты келтиреді:

<i>Әуел айтсам өткенди,</i>	<i>Ол заманның дәстүри-</i>
<i>Бул дәстанның нарқы бар,</i>	<i>Сәлеси бар басында,</i>
<i>Ол Жұпардың елинде,</i>	<i>Еки ағаштан құралған,</i>
<i>Жырау болған Айтуұар,</i>	<i>Қобызы бар қолында,</i>
<i>Қабыл деген бир бала,</i>	<i>Қой бағып жүрген жеринен,</i>
<i>Оған шәкирт болғанды,</i>	<i>Халмуратты көп ізлеп,</i>
<i>Шәкирт болып жүргенде,</i>	<i>Тәжибай улы Құрбанбай,</i>
<i>Нуратаның елинде</i>	<i>Шәкирт болып барғанды.</i>
<i>Қабыл жырау атанып,</i>	<i>Бул дәстанды үйренип,</i>
<i>Оған да шәкирт табылып,</i>	<i>Құрбанбайдай бул жырау,</i>
<i>Ялап алған Халмурат.</i>	<i>Сексен жасқа келгенше,</i>
<i>Халмураттай жырауда</i>	<i>Бул дәстан жақсы</i>
<i>Толығы менен сақланып,</i>	<i>болғансоң,</i>
<i>Үлги болып қалғанды.</i>	<i>Мийесинде қалғанды [4].</i>

Жоқарыда жырау тәрәпинен келтирилген бундай мазмундағы мағлыұмат пүткил түркий тиллес дәстаншылық традициясына тән болып, бул дәстанның анық дерекке ийе екенлиги хәм ескилигин дәлиллеу ушын келтирилген [5]. Бул изертлеушилер ушын дәстанның бурын эпикалық традицияда жасағанлығын дәлиллейтуғын анық фактлерден есапланады, себеби, бир дәуірде жасаған жырау-бақсылар қайсы дәстанның қайсы жыраулар мектебине, қайсы жыраудың репертуарынан орын алғанлығы хаққында мағлыұматқа ийе болған. Жоқарыда дәстанның Құрбанбай жырау вариантында келтирилген мағлыұмат бойынша, дәстанды белгилі бир дәуірлерде Айтуұар жырау, оннан кейин Қабыл жырау атқарған. Қабыл жыраудан оны Халмурат жырау үйренген. Халмурат жыраудан Құрбанбай жырауға мийрас болып өткен. Бизге белгилі, Халмурат жырау-Құрбанбай жыраудың биринши устазы. Болажақ жырау Төрткүлден Нуратаға барып, төрт жыл дауамында оның жыраушылық мектебинде тәлим алады хәм оның жыраушылық репертуарына усы жерде тийкар салынады. Қ.Максетовтың берген мағлыұматына қарағанда, ол Халмурат жыраудан көплеген дәстанлар қатарында «Жәханша» дәстанын да үйренген [6].

В.М.Жирмунский өзиниң жоқарыдағы мақаласында XIX хәм XX әсирдің басында Самарқанд областында айрықша белгилі Булунғур хәм Нурата жыраушылық мектепелери болғанын айтып өтеді. Булыңғыр мектеби,

- алымның көрсетип өткеніндей, - қахарманлық эпосларды айрықша атқарыуы менен, ал Нурата мектеби – халық романларын (лиро-эпос) атқарыуы менен белгилі болған. Соған сай олардың бириншисинде дәстүрий, екіншисинде романтикалық сюжетлердің өзине тән өзгешелигине ийкемлескен – лирикалық стил басым болып келген. В.М.Жирмунский Нурата мектебине тән бул «модернизм»ди жазба әдебиат тийкарланған парсы романлық эпосының үлгилери тәсиринде жүзеге келген деп есаплайды [7].

Қ.Максетов өзиниң Бухарадағы қарақалпақ жырауларына арналған мақалаларының биринде қарақалпақ жырауы Өтенияз Ийимбетовтың «Бухараға барып келген жырау хақыйқат жырау есапланатуғын еди, оның сөзи де, сазы да соннан кейин дүзелетуғын болған» деген сөзин келтире, отырып, Нурата жырауларындағы «китабий сөз» термининиң мәніси хәм төркинлерине айрықша итибар береді [8].

В.М.Жирмунский өзиниң жоқарыда айтып өтилген мақаласында Құрбанбай жыраудың да усы мектепке тәлим алғанлығын айтады. Құрбанбай жыраудың Нурата жырау мектебине қатнасы мәселеси қарақалпақ фольклористика илиминде алымлар тәрәпинен өз тастыйықлауын тапқан мәселе. Бирақ жоқарыда В.М.Жирмунский тәрәпинен алға сүрилген пикир Құрбанбай жыраудың дәстанларындағы романлық эпослардың тәсири хаққындағы мәселеге оның жыраулық стилин изерлеу аркалы белгилі дәрежеде айдынлық киргизиу имканын береді. Нурата мектебине тән дәстанларда мифологиялық сюжетлерден пайдаланыу, қахарманлардың портретин жасауда ишки руўхый халатты, кеуіл кеширмелерин кең сүретлеу, баянлау стилинде орнаменталлыққа бағдарланыу сыяқлы усыллар «Жәханша» дәстанында анық көринеді.

Жәханша дәстанының Қалмурат жыраудан басқа Айтуұар жырау, Қабыл жырау, Халмурат жырау вариантлары бизге дейин жетип келмеген, жазып алынбаған. Деген менен, дәстанның Құрбанбай жырау варианты, қарақалпақ эпикалық традициясы хәм ондағы жыраудың индивидуал өзгешелиги хаққындағы билимлерге сүйене отырып белгилі дәрежеде пикир жүритиу мүмкин. Дәстан Құрбанбай жырау тәрәпинен тийкарынан өткен әсирдің биринши ярымы дауамында жырланған. Дәстанның усы қолда бар М.Сейтнязов тәрәпинен жазып алынған редакциясының қысқаша мазмұны төмендегеше:

Өткен заманларда Ура төбе елинде ағалы-инили Сәңгилбай хәм Қарабай деген адамлар өтип, олар ғаррылық жасына жеткенше бийперзент еди. Олар қудайдан перзент тилеп, ақыры Сәңгилбай ул перзент, ал Қарабай қызы болады. Перзентлердің тойында халық Сәңгилбайдың баласына – Жәханша, Қарабайдың қызына Шийрин деп исим береді. Жәханша қатарынан озық бала болып ержете баслайды. Ол, әсиресе, мектепке барғанда оқыуға айрықша ықлас қояды. Ол енди балағат жасына келгенде, сол елдің Алымбай деген байы үлкен той береді. Жигит досты Ералы менен усы тойда ылақ ойынына қатнасады хәм хәммени жеңеді. Оның жеңисине иши күйген қарсыласлары жигитти урады. Ералы досты қорқып қашып кетеді. Жәханша қарсыласларының сазайын берсе де үйіне қапа болып келеді хәм оқыуға ықлас береді. Қарабай ағасы Сәңгилбай менен оның хаялына баланы сауда менен шығылланып саудагер етиуди мәсләхәт береді. Жәханша илажсыз көнеді хәм әкеси берген мың тилланы алып, Қарабайдың кәрұанына қосылып, Шынамашынға жол алады. Жигит Шынамашынға келип, көше аралап жүрип, бир үйдин қапысында «Мың тиллаға билим беріу, өнер үйретиу» хаққындағы дағазаны оқып қалады. Бала қолындағы мың тилланы сол мектептің устазына берип, Шынамашында қалады. Қарабай жигитти таба алмай елине қайтады. Жәханша мектепте оқып,

хәртүрли билим хәм өнерди ийелейди. Елин сағынған бала устасынан рухсат алып елине қайтады. Әкеси оның келгенине куўанып үлкен той береді. Көп билим хәм өнерди ийелеген жигит және оқыўды даўам еттириўди ойлап, әкесинен Шынмашынға және қайтып оқыўын даўам еттириўди сорады. Әкесиниң рухсаты менен бала және Тансықбай дегенниң кәрўанына қосылып, Шынмашынға жетеди. Бул сапары жигит Шынмашынға жүрип «Мың тиллаға батырлық хәм түрли әсбапларда саз шертиўди үйретемиз» деген сөзлер жазылған тахтаны көрип қалады хәм қасындағы мың тилланы мектептиң устазы Азимге береді. Бир жыл ол жерде тәлим алған Жәханша және елине қайтады. Баласының тири көрген Сәңгилбай және той береді. Сәңгилбай узақ жолдан шаршап уйықлап атырған Жәханшаның отаўына кирип, оның саз әсбапларын көрип, қатты ашыўланады хәм хаялы Ақтолқынға оларды отқа салыўды буйырады. Усы хәдийсе себеп, әке бенен бала арасында гәп өтип, жигит әкесине өкпелеп Шынмашынға және кетеди. Бул сапары ол мың тиллаға төрт түрли оқыў – палўанлық, көзбояўшылық (фокус), шатыраш, батырлықты оқытыў хәкқындағы дағазаны ушыратады. Мектептиң устазы Омман баба Жәхәншаны өз перзентиндей көрип қадирлеп, оған өз үйинен жай береді. Бир күни оқыўға кетип баратырған баланы сол қаланың байы Асқарбайдың қызы Гүлхәсел көрип оған ашық болып қалады. Жигит өзиниң бул елге оқыў ушын келгенин қанша айтса да қыз оның изинен қалмайды. Ерке қыздан жигит Омман устаздың жәрдеми менен қутылады. Устазы жигитти оқыўын тамамлағаннан кейин көп мал-дүнья менен шығарып салады. Ура төбеге келгеннен кейин оның қурал-сайманларын, саз әсбапларын себеп етип, күншил Қарабай Жәханшаның халық алдындағы абройын төгеди. Намысқа шыдамаған жигит және елинен бас алып кетеди. Оны жолда Үсенбек дегенниң кәрўаны ушыратып, өзлери менен бирге алып кетеди. Карўан жолда олар Арыслантуй исимли, Үсенбектен алданып жүрген дәўге дус келеди. Жәханша дәўди жекпе-жек айқаста жеңип, кәрўанды қутқарады. Кәрўан бираз жүргеннен кейин ишинде үш ағайынлы гәўирлер жасайтуғын қудыққа дус болады. Үсенбек гәўирлердиң бул күни уйқыда жатырғанынан пайдаланып, олардың байлығына ийелик етиўди ойлайды. Жәханша қудыққа түсип, қырық шелек ақут, маржан, лалыны жоқарыға жибереди. Бала менен байлықты бөлискиси келмеген Үсенбек жипти кесип, Жәханшаны қудықта қалдырады. Батыр қудықта қалып ишин аралап жүрип үш гәўирге тап болады. Алған билиминиң күши менен олардың қойған шәртин орындайды. Еки гәўир жигиттиң тапқырлығы менен бирин-бири өлтиреді. Жигит қуйыдан шығыўдың жолын излеп жүрип, бир жайдан саз әсбапларын таўып алып, оны шертип отырғанында оның қасына үшінши гәўир келеди. Ол саздың даўысын еситип, өлген сазенде улын ядына алып, жигитке өз дослығын билдиреди. Гәўир жигитке қудықтан шығыўға жәрдем берип, оны арқасына миндирип, Үсенбектиң кәрўанының изинен жетип алады. Жәхәншадан қалай болмасын қутылыўды ойлаған Үсенбек хаялына Жәханшаны өлтириўди айттып, хат жазып, оны Жәханшаның өзинен берип жибереди. Оның сумлығын сезген жигит жолда хатты оқып, орнына қызы Гүлнахарды жигитке берийди буйырған хатты жазып, оны Үсенбектиң хаялына апарып береді. Жәханша Үсенбектиң елине келип, оның қызын алады. Үсенбектиң елине қиятырып, жолда бенде болған ғарылардан Жәханша сол елдиң патшасы Асқар ханның жаўызлығы хәкқындағы хабарды еситкен еди. Ол ханға сәлем берейин деген бәне менен Асқар ханның алдына келеди. Асқар хан Жәханшаға шатыраш ойнаўға мәрәт

етеди хәм ханды утады. Халық көтерилип, Жәханша Асқар ханды өлтирип, орнына қызы Зәўрияны тахқа отырғызады. Зәўрия Үсенбек хәм қызы Гүлнахарды да ислеген жаманлығы ушын өлтиреді. Арадан бираз ўақыт өтип, Жәханша қасына Қайсар исимли паўанды ертип үйине қайтады. Елине қайтқан Жәханша мәканының қыйрап, ўайран етилгенин биледи. Оған жолда ушыраған баяғы мектепте оқытқан устазы ушырасып, ол Ура төбе халқын қалмақлар шаўып кеткенин айтады. Жәханша аман қалған халқын жыйнап, оларды бурын булар менен бир ел болған Шынытатар елине алып келип қосады [9].

Фольклористика илиминде фольклорлық дәрәтпелер, солардың арасында, қахарманлық эпостың эволюциясында сол дәўирдиң тарийхый басқышының хәм сол басқышта жәмийетте хуқим сүриўши идеология тәсиринде белгили дәрежеде өзгерислерге ушырайтуғынлығы хәкқындағы тезис алымлар тәрәпинен тастыйықланған. Бул фольклорлық традицияда эпостың вариантласыў кубылысы менен байланыслы мәселе «Жәханша» дәстаны ушын да характерли. Мәселен, дәстанның қолда бар усы Қурбанбай жыраў вариантында Жәханшаның атасы Сәңгилбай камбағал, ал соған сай Жәханша камбағалдың баласы сыпатында берилген. Бирақ, дәстанның фабуласындағы көплеген эпизодлар мысалы, Сәңгилбайдың Жәханшаға Шынмашынға кетерде мың тилла берийи, Шынмашында устазы Оманның оған шахзада сыпатында қараўы, Жәханшаның елине келгенде, әкеси тәрәпинен үлкен тойларды шөлкемлестириўи сыяқлы деталлар оның жарлы адам сыпатындағы социаллық статусына сәйкес келмейди. Сондай-ақ, дәстандағы дин ийелери, бай адамларға тек антогонист сыпатында қараста анық көринеди. Көплеген халықлардың, солардың арасында түркий тиллес халықлардың ноғайлы дәўирине тийисли эпосларында баслы қахарманның социаллық шығысы жарлы қатламға тийисли болған қахарманлардың барлығы белгили. Ноғай қахарманлық эпосын изертлеген А.И.Сикалиев ноғай халқы жырлаған эпослардың үлкен бөлегиниң қахарманларының жарлы қатламнан шыққанлығын айтып өтеди [10]. Бул Қурбанбай жыраўдың «Ерсайым» дәстанындағы Ерсайым образы ушын да характерли. Көплеген тарийхый дәреклерден белгили, жарлы қатламнан шыққан батырдың образының эпикалық традицияда пайда болыўына ноғайлы дәўириндеги жоқарғы қатлам - бий, мырза, сондай-ақ, ишки социаллық қатламлар арасында пайда болған қарама-қарсылықлар негиз болған. Сонлықтан, бул образлар дәстанлардың сюжетлик жөнелисине сай кубылыс есапланады. Ал, «Жәханша» дәстанында бас қахарманның бундай социаллық шығысты бийкарлаўшы жоқарыдағы деталлар бар. Дәстан Қурбанбай жыраўдан жазып алынған дәўирде бизге белгили, фольклорда да, жазба әдебиятта да әдебий дәрәтпеде бас қахарман халық арасынан шыққан адам болыўының шәртлиги хәкқындағы тенденция хуқим сүрген дәўир еди. Бул тенденция қахарманлық дәстанлардың эволюциясының белгили бир басқышында жүзеге келген «Алпамыс», «Жәханша» типиндеги дәстанлар сюжети ушын характерли эпикалық қахарманның шығысы айрықша, иләхий негизге ийе болыўы кереклиги хәкқындағы туўра келмеўине қарамастан, атқарыўшылар солардың арасында Қурбанбай жыраў да өз дәўириниң жыршысы сыпатында буған әмел қылыўы тәбийий жағдай есапланады. Биз буннан, усындай сиясий идеология тәсири себепли кейининен киргизилген элементлер дәстанның буннан алдыңғы Айтуўар, Қабыл хәм Халмурат жыраўлар вариантларында болмаған деген пикирге келиўимиз мүмкин.

Әдебиятлар

1. Карақалпақ фольклоры. -Нөкис: «Карақалпақстан», 1990. 7-6.
2. Жирмунский В. М. Среднеазиатские народные сказители». Тюркский героический эпос. -Л.: 1974. -С. 634-635);

3. Мақсетов Қ. «Қырық қыз» дәстанының жыршысы. // "Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы", 1956-жыл 3-сан май-июнь, (93-99-б).
4. Қарақалпақ фольклоры. XX том. 177-178-б.
5. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. –Ленинград: 1974. –С. 640.
6. Мақсетов Қ. Курбанбай Тәжибаев. // «Вестник» 1958. 120-б.
7. Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. –Ленинград: 1974. –С. 640.
8. Мақсетов Қ. Бухарадағы қарақалпақ жырау-бақсылары. // «Әмиўдәрәя». 1960. №6. 82-б.
9. Қарақалпақ фольклоры. 43 том. –Нөкис: 2012.
10. Сикалиев. А. И. Ногайский героический эпос. Автореф. диссерт. на соиск.уч. степ. канд. фил.наук. –Черкесск: 2007. –С. 5.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ халқ достони "Жаханшо"нинг Қурбанбой жиров варианты хусусида сўз юритилади. Қурбанбай жировнинг сюжетни баёнлашдаги ва бадиийликни оширишдаги махорати кўрсатиб берилган. Достондаги воқеаларни тасвирлашдаги Қурбанбой жировнинг индивидуал истеъдоди тадқиқ этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается вариант Курбанбая Жирова каракалпакского народного эпоса «Джаханшо». Показано умение Курбанбая Жирова повествовать сюжет и развить искусство. Исследуется индивидуальный талант Курбанбая Жирова в изображении событий эпоса.

SUMMARY

The article deals with the Kurbanboy Jirov version of the Karakalpak folk epic "Jahansho". Kurbanbay Jirov's skill is demonstrated in narrating the plot and enhancing the art. The individual talent of Kurbanboy Jirov is explored in depicting the events in the epic.

УДК: 821.51

ХАЛЫҚ ҚОСЫҚЛАРЫНДА ИМПРОВИЗАЦИЯ ДӘСТҮРИ

К.Г.Матимов - таяныш докторант

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: адабиёт, фольклор, саънат, импровизация, импровизатор, жиров, шоир, халқ кўшиги.

Ключевые слова: литература, фольклор, импровизация, импровизатор, жырау, поэт, народная песня.

Key words: literature, folklore, art, improvisation, improviser, zhyrau, poet, folk song.

Қарақалпақ халық қосықлары қарақалпақ фольклорының ең ески хәм жанлы, жаўынгер лирикалық жанрларының бири болып, идея-тематикалық, көркем-поэтикалық белгилери бойынша халқымыздың руўхый турмысында үлкен орын тутты. Халық мәдениеті, руўхый дүньясы, халықлық педагогика хәм жәмийетлик сананының кәлиплесиўине халық қосықларының бий-баха әҳмийетке ийе екенлиги белгилі. Халық қосықларында сөз хәм саз өнерлери синкретикалық биригип, импровизация менен дөрелип, көркем поэтикалық дәретпеге айланған.

Халық қосықларын дәретиўшилери хәм атқарыўшылары халық пенен бирге жасап, жәмийеттин социаллық турмысын бақлап, халықтың кеўил-күйин, руўхый-психологиялық кеширмелерин, тәғдир қысқаметлерин, налыш-мунын жырлап қиятқан саркылмас миллий руўхый булағы болып табылады.

Көркем өнер түрлеринин басқа салалары сыяқлы халық қосықларын дәретиўшилери хәм атқарыўшыларының дәретиўшилиги хәм репертуарының тематикасы, идеясы, көркем образ хәм поэтикасы дәўирдин өзгериўи, жәмийеттин жаңаланыўы заңлықларына бойсынады. Сол себепли халық қосықларын дәретиўшилери менен атқарыўшылары шайырлық талантқа ийе импровизатор бақсылар ўақыт пенен бирге аўысып, жәмийеттин турмыслық талапларына сай халық қосықларын дәретеди.

Көркем аўызеки әдебиятта импровизация дәстүрин дүнья халықлары әдебияты тарийхында жүдә ерте заманлардан берли бар болған көркем әдебий қубылыс. Белгилі қазақ алымы Ә. Қоңыратбаев фольклордағы импровизация дәстүрине тоқтап: «...импровизация өнеринде синкретикалық белги бар. Оның мәніси көркем сөз, ән-күй (саз-нама К.М) бөлінбей бирге жүрген. Профессионал айтыўшы бақсылар (VIII-IX ә) менен (X-XV ә) жыраўлар болған десек, оларда төрт түрлі өнер бирлескен. Олар: сөз импровизациясы, ән-күй (саз-нама К.М) импровизациясы, (қобыз, домбыра) актёрлық хәрекет (сахна өнери) хәм ел ғамын ойлайтуғын ойшыл сана» [4:29] –деп атап өтеди.

Қарақалпақлар турмысында жазба әдебияттын кеш раўажланыўы ямаса жазба поэзияның өриси тар шеңберде қалыўы нәтийжесинде, халық қосықлары улыўма аўызеки әдебият үлгилери импровизациялық усыллар арқалы дәретилип халқымыздың руўхый дүньясына мәңги жасап келди.

Ерте дәўирлерде, жазба әдебияттын толық кәлиплеспеген басқышларында қарақалпақ халқының миллий руўхый дүньясы тийкарынан аўызеки дәретиў хәм атқарыў бағдарында болып, импровизацияны талап етер етеди. Ал, соңғы дәўирлерде миллий поэзияның жоқары раўажланыў басқышына көтерилген миллий әдебиятта импровизацияның үлеси белгилі дәрежеде шекленгендей көринеди. Соның ушын да, қазақ алымы М.Қаратаев «... шайырлық туўындының суўырып салма (импровизация) түри тыйылып қалмайды. Өйткени, бул бизде бай дәстүри бар қунарлы сала, ақынлық таланттын үлкен бир бийик қыры, ақынлық, шешенликтин шыңланған түри» [1:151] – деп бағалайды. Сол айтқандай халық қосықлары бүгинги заманымызда да импровизациялық усыллар менен дәретилип атырылғанлығының гүясымыз.

Поэтикалық импровизация шайырлық тәбиятқа ийе бақсы, жыршы, жыраўлардың алдын-ала жобаластырылмаған таярлықсыз бир тема этирапында қосық шығарыўын түсинеміз. Қарақалпақ аўызеки әдебиятында импровизациялық усыл менен төгилип, ағып, суўырып салып айтыў өнери күшли раўажланғанын фольклор хәм әдебият тарийхы арқалы биз жақсы билеміз. Сонлықтан да, халқымыз импровизациялық талантқа ийе болған шайырларды «ақпа шайыр», «төкпе шайыр» деген халықлық атама берген. Базы жағдайларда шайыр өзинин шығармаларын саз бенен атқарыў жолы менен дәреткен. Бул, өз гезегинде, импровизациялық өнердин жемиси еди.

Халық қосықларының ишинде ең жанлы халқымыздың турмыслық дәстүрлери менен қарысып, этнографиялық дәреклерге ийе дәстүр қосықлары (той қосықлары) үлкен орын тутады.

Той қосықларының ишинде беташар айтымлары күшли импровизациялық усыллар арқалы дәретилип келинген. Бетшар айтымлары терең халықлық, шындық, халық турмысы менен тығыз байланыслы дәретилип хәм атқарылып келинетуғын фольклорлық дәретпе болып табылады. «Беташардың қатып қалған бир тексти жоқ хәм болыўы да мүмкин емес. Себеби, хәр бир той берген адам басқаларға усамайды. Бурынғы дәўирдеги дәстүрий үлгилердин өзлери де бир неше түрде айтылған.» [3:102]. Демек, беташарды атқарыўшыларда тәбийий шайырлық, импровизациялық укып талап етиледі. Бундай импровизациялық укып болмаса бет ашарды халыққа қонымлы етип

атқара алмауы хэм жәмээттиң кеўлин таба алмауы мүмкин.

Ерте заманлардан бери той қосықлары ишинде беташар айтымлары халқымыздың турмыслық салт-дәстүрине, миллий рухый дүньясына айланған. Той мәресимінде беташар айтымлары арқалы жаңа түскен келинди ағайын-тууғанға, қоңсы-қобаға, ел-халыққа таныстырыу, сол арқалы, ауыл-ел, ағайын-тууғандағы айырым жөнсіз адамлардың қылұаларын (жеңіл юморлық күлкі менен) минеу, мийнеткеш, ақыл-парасатлы, мәрт-бахадыр жигиттерди, гөззал қызларды, дана ел басшыларын, кәтқуда, кейуаны аналардың жемисли мийнетлерин, даналығын бахалайтуғын халықтың минберге айланып үлгерген еди. Той қосықлары хэм бет ашар айтымлары өзлигин жоғалпайтуғын, неше мың жыллардан берли халқымыздың миллий сана-сезиминиң ажыралмас рухый мүлкі болып елеге шекем дауам етип киятыр.

Той қосықларының ишинде беташар дәстүри үлкен театрластырылған сахналық көриниске кейип беретугын халықтың дәретпеге айланып, халықтың педагогика, жәмийетлик қатлам ўәкиллериниң ауызбиршилигин, ел бирлигин тәмийинлейтуғын дидактикалық ой-пикирлер жәмленген импровизациялық усуллар арқалы дәретилген бир пүтин фольклорлық шығарма болып табылады. Өз гезегинде, бул дәретпе бир неше бөлімлерден ибарат болып, хәр бир бөлімниң өз орнына ийе тәкирарланбас көркем поэтикалық қуны көзге тасланады. Беташарда сәўлеленген (билдирилген, айтылған) көркем поэтикалық, дидактикалық ой-пикирлер, нәсиятлар, есләулер (дүньядан өткен ата-баба, ағайын тууған, ел ағалары хэм.т.б.), уллы инсанлардың халықтың унамлы бахасы, марапаты, жөнсіз, орынсыз адамлардың ис-хәрекетлериндеги қылұалары, кемшиликтери тек ғана келиншек ушын айтылған жеке нәсият, таныстырыу дәстүри деп емес, пүткил жәмээт, ел-халық ушын дидактикалық, көркем-әдебий тәрбиялық дәрек ямаса көркем әдебий усул екенлигин сезиўге болады.

Той қосықларының ишинде миллий этнографиялық дәрек сыпатында айрықша бахаланатуғын беташар дәстүри бир неше бөлімлерден ибарат болып, оның кирисиў бөліминде жаңа түскен келин менен ўақыт хэм мекән, дәўир хэм заман бағыты, социаллық турмыс хәкқында бир-еки ауыз сөз айтылып «аман-түўел сорамайық, амансыз ба келиншек?» деп аман-есенлик сораалады. Солай етип, соң нәсият айтыў бөлімине өтип, дидактикалық мазмунға қурылған бет ашар айтымы басланады.

Бир нәсият айтайын,
Өзиңе ғана келиншек,
Қосылған адамыңның,
Жанындай бол келиншек,
Ашытқан ақ бийдайдың,
Нанындай бол келиншек,
Жипектен ескен дуўтардың,
Тарындай бол келиншек. [5:44]

Беташар айтыўшының турмыслық тәжирийбеси, миллий рухый дүньясы кең болғанлығы, импровизациялық таланты хэм поэтикалық шеберлиги нәтийжесинде усындай дәретиў уқыбына ересе алады. Беташар айтыўшылар турған жеринде, сол аймақтағы ауыл-ел, қоңсы-қоба, ағайын-тууған, жора-жолдасларының улыўмалық минезлемесин, сол аймақтағы халықтың социаллық жасаў жағдайларын сол заматта билип, үйренип, импровизациялық усуллар арқалы дәретип отырады. Қаншелли тәбийий талантқа ийе болғаны менен импровизация менен шығарма дәретиў унамлы нәтийже бере бермесе керек. Соның ушын да, қазақ

алымы Е. Исмайлов:- «...импровизация менен қосық айтыў ақынның (шайыршылық тәбиятқа ийе бақсы) жаратылысында, тууылыўдан бирге келетуғын қәсийет емес, бул да бурынғы дәстүрге, үйрениўге, шынығыўға байланыслы өнер» [2:27] деп атап өткен еди.

Нәсият бөліминен соң келиншектің ата-енеси, ауыл-ел бий ағалар, кәтқудалар, кейуаны аналар хэм ағайын-тууғанларға сәлем айтыў дәстүри менен изи дауам етеди. Буннан соң ауыл-аймақтағы қатар-қурбылар, жора-жолдаслар, дайы-жийенлер, күйеулердиң гейде ерси көринген қылұалары, сыртқы дене пишимлиери (тулғалары), минез-қулқы беташар айтыўшының жеңіл күлкі туўдыратуғын ништерине илинеди.

Тулыпқа тыққан торақтай,
Мурынлары орақтай,
Кеўлимжай деген қайнаған,
Оған берің бир сәлем. [5:53]

Және де:
Районның сотындай,
Трактордың хотындай,
Сөйлегенде сөз бермес,
Мақтағанды шеп көрмес,
Бийбигүл деген абысын,
Оған берің бир сәлем. [5:55]

Солай етип той қосықларының ишинде бет ашар дәстүри толығы менен импровизациялық усуллар арқалы дәретилип отырады. Бул дәстүр импровизациялық өнер күдиретиниң көриниси болып, бет ашар айтыўшының ишки рухый дүньясындағы қайнап атырған толғаныслы ойларының жарыққа шығыўы усы дәстүр тийкарында пайда болады. Беташар айтыўшының дәретиўшилиги тәжирийбесинде, улыўма көркем әдебий дәретиўшилик устаханасында тайын логикалық схема, поэтикалық көркем тил, көркемлеў қураллары хэм усуллары, болады. Мине, усы схемаға өзиниң дәретиўшилик тәжирийбесинен, көркем поэтикалық дүньясынан импровизациялық усуллар арқалы атқарып шығыўға ересе алады.

Қарақалпақ халық қосықларының ишинде хәзил-дәлкек хэм сатиралық қосықлары да импровизациялық усуллар арқалы белгили бир ўақыяға ямаса бир адамның хәр қыйлы жөнсіз, орынсыз, жарамас қылұаларын халықтың сынға (критика) алып, жеңіл юморлық гейде ашшы сатиралық бағдарда дәретилип отырған.

Халық қосықларын дәретиўде хэм атқарыўда поэзия менен саздың биригиўи, шайырлық таланттың бақсышылық, сазенделик хэм импровизациялық өнер менен сыбайлас екенлигин жақсы сеземиз.

Ағажан қыз ал деп қоймайсаң маған,
Қыз алайын десем шапаным жаман,
Егер келип қалса бир күн қолайы,
Бес бала туўса да болады маған. [6:263]

Қазақ алымы Е.Исмайлов:- «Импровизациялық дәретиўшиликке айрықша кеўил-кейпият керек, ямаса ақынды (шайыр) қайрап салып, ақынлық йошқа түртки болатуғын ызалы жағдай керек»[2:32] деп атап өткен еди. Соның ушын да, жоқары да берілген қатарларда импровизаторлық, шайырлық хэм бақсышылық талантқа ийе хәўескердиң ызаланғанын юморлық халатлар менен дусмалланған.

Улыўма алғанда, қарақалпақ халық қосықлары бир неше тематикалық түрлерге бөлинип, халқымыздың неше мың жыллық мәдений турмысының бийбаха рухый дүньясы болып табылады. Халық қосықлары халықтың рухый-психологиялық, философиялық, дидактикалық ой-пикир дүньясын қамтыған рухый мүлкі болып, импровизациялық усуллар менен дәретилгенлигине даў жоқ.

Әдебиятлар

1. Ақындар жыры: Редакциялық коллегия; М.Базарбаев, А.Жұбанов, М.Қаратаев, Е.Исмайлов, О.Нұрмағамбетова, Б.Уахатов (жауапты редактор). (Қазіргі халық поэзиясы) Мақалалар топламы: М.Қаратаев- Ха

лық поэзиясы жаңа белесте. -Алматы: «Ғылым», 1963. 151-б.

2. Исмайлов Е. Ақындар. -Алматы: «ҚМКӘБ», 1956. 32-б.

3. Максетов Қ.Қарақалпақ халқының көркем ауызеки дөретпелери. -Нөкис :-«Билим», 1996. 102-б.

4. Қоңыратбаев Ә. Қазақ әдебиетінің тарихы. -Алматы:-«Білім», 1994. 29-б.

5. Қарақалпақ фольклоры (көп томлық) V том. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1980. 44-б.

6. Қарақалпақ халық қосықлары, (Хрестоматия -1960-1990-жыллар) Жыйнаған хәм баспаға таярлаған: С.Баўатдинова. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2019. 11-13-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ халқ кұшиқлари тарихий жараёнлари, жанрлари ва бадий шаклланиш хусусиятлари ўрганилиб халқ кұшиқларида импровизация аңғанасининг пайда бўлиши манбалари, шаклланиш босқишлари, ривожланиш тарихи сўз этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются исторические процессы, жанры и особенности становления каракалпакских народных песен, истоки традиции импровизации в народных песнях, этапы становления, история развития.

SUMMARY

The article examines the historical processes, genres and features of the formation of Karakalpak folk songs, the origins of the tradition of improvisation in folk songs, the stages of formation, the history of development.

LIRIK IFODA SUBYEKTI VA POETIK TASVIR OBYEKTI UYG'UNLIGI

S.Matyakupov – *filologiya fanlari nomzodi, dotsent*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: lirika, dialog, monolog, lirik tasvir, dramatik tasvir, badiiy ifoda.

Ключевые слова: лирика, диалог, монолог, лирическое описание, драматическое описание, художественное сознание.

Key words: lyrics, dialogue, monologue, lyric description, dramatic description, literary mind.

Ruhiyat tasvirining namoyon bo'lishi she'riyatda ancha murakkab kechadi. Negaki, aksariyat oniy kechinma asosiga quriladigan lirik ifodada tahlil va talqin o'zaro uyg'un kelishi lozim. Ayniqsa, she'riy asar dialog orqali ifoda qilinsa, bu jarayon yanada murakkablashadi. Ma'lumki, dialog asosan dramatik va nasriy asarlarda ko'p qo'llaniladi. Bu haqida adabiyotshunos olimlarimiz tomonidan bir qator tadqiqotlar, ilmiy maqolalar yaratilgan. Lekin she'riyatda dialog va uning badiiy talqini masalasi o'zbek adabiyotida monografik tadqiqotga obyekt bo'lmagan. Bu muammo hozirgi kunda adabiyotshunosligimizda o'rganilishi lozim bo'lgan masalalardan biridir.

Badiiy asarlarda qo'llaniladigan dialoglarga nisbatan adabiyotshunosligimizda deyarli bir-biriga yaqin ta'riflar berilgan. Xususan, N.Hotamov va B.Sarimsoqovlarning «Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha lug'ati»da shunday deyiladi: «Dialog ikki yoki undan ortiq shaxs orasidagi uzluksiz nutq shakllaridan biri. Dramada dialog dramatik holatni rivojlantiruvchi asosiy vositalardan biri hisoblanadi. Lirikada asosan monolog yetakchilik qilsada, biroq ayrim shoirlar dialogni maxsus usul sifatida qo'llab poetik g'oyani ochishda katta muvaffaqiyatlarga erishganlar» [10:91-92].

D.Quronov, Z.Mamajonov, M.Sheralievalar hammuallifligidagi «Adabiyotshunoslik lug'ati»da «Dialog (yun. Dialogos – gaplashish, suhbat) – 1) ikki yoki undan ortiq kishining nutqiy muloqoti, suhbat; 2) adabiy-badiiy matn komponenti, asardagi personajlarning nutqiy muloqoti berilgan o'rinlar. Hozirgi zamonaviy epik asarlarda dialog salmog'ining ortishi kuzatiladiki, bunga turlararo sintezlashuv, badiiy adabiyotning boshqa san'atlar bilan o'zaro aloqasi natijasi sifatida qarash mumkin...» [8:92], deyiladi.

Bundan ko'rinadiki, adabiy turlarning sintezlashuvi badiiy adabiyotning tarixiy taraqqiyoti mahsuli sifatida yangi adabiy shakllarning paydo bo'lishiga zamin hozirlaydi. Zero, dialog badiiy ijod nazariyasi va psixologiyasining eng muhim omili sanaladi. Badiiy asar qaysi tur va janrga oid bo'lmasin unda asosan ijodkorning olam va odam bilan muloqoti aks etadi.

XX asrning 90-yillarida, xususan, she'riyatimizdagi jiddiy evrilishlar natijasida adabiyotimizda modernistik yo'nalishdagi she'rlarning yaratilishi kuchaya boshladi. Chuqur falsafiy fikr, dardchil tuyg'ular sohibi Abduvali Qutbiddin ijodi bu borada alohida ahamiyat kasb etadi. Muayyan badiiy obyektini shoir o'z maqsadiga xizmat qildirishda dialogik talqindan mohirona foydalanadi.

“Badiiy muloqotga kirishayotgan ijodkor representativ, ekspressiv va appelyativ maqsadlarni ko'zlarkan, asarning tashkillanishi (struktura) shu uchala maqsadning ro'yobga chiqishi uchun optimal imkoniyat yaratadigan bo'lishi lozim. Anglashiladiki, gap qurilishi bilan adabiy asar qurilishi orasida yuqoridagicha maqsadlardan kelib chiqadigan tipologik umumiylik bo'lishi tabiiy. Demak, adabiy asar strukturasi gap qurilishi model (konstruksiya)lariga tayangan holda tushunish va tushuntirish mumkin bo'ladi [9:73], – deya ta'kidlaydi, professor D.Quronov.

Bu borada A.Qutbiddinning “Izohsiz lug'at” dostonida o'ziga xos muloqotni kuzatish mumkin:

Xayri xo'sh bobo!

Siz bilan choy ichgani keldim,

Hozir choy quyasis,

Non ushatasiz...

...Indamaysiz...

Men bo'lsam zerikib ketaman,

Barmoqlarimni o'ynay boshlayman nogohon,

Boshingizni ko'tarasiz,

Pichirlaysiz: – Yurakni ko'z etmajak makon,

Tushunmayman,

Talмовsirab yelkangizga qarayman.

Sandovuch boshini qimirlatar bir marom,

Yana ming'irayman: qush, qush... [1:6].

She'ning har bir misrasida achchiq hayotiy xulosalar tasvirlangan. Shoir tasavvurida XX asrdagi ijtimoiy-iqtisodiy, ruhiy-ma'naviy jihatdan nosog'lom, notabiiy muhitdagi naqadar ojiz va fojiali ekanligini unutmastlikka da'vat, ishora yangraydi. Yuqoridagi misralar tarix sahnasida qolib ketgan mash'um, achchiq kunlarning yana qayta sodir bo'lmasligini ta'kidlaydi. Asarda yana shunday satrlarni uchratamiz:

Pichirlaysiz: – tilni ipdek eshib bo'larmi,

Jonni bo'lurmi unga o'tqazib,

Keyin sanab bo'larmi jonni

Oxirgi kungacha uzmasdan?!

Talмовsirayman,

Siz bo'lsa kulasiz, kulasiz... [1. 6].

Ma'lumki, she'r shoir ruhiy-psixologik holati sintezidir. Ijodkor idrokida vujudga kelgan tuyg'ular to'liqini lirik qahramon kechinmalarida maromiga yetkaziladi. Turli xil harakat va holatlar, so'z – obraz – ruhiyat jipslashib, muallifning borliqqa ijodiy munosabatini ifodalaydi. Ayni paytda, tafakkurda sayqal topgan va rivojlantirilgan shaxsiy kechinma mohiyatan umumiylikka intilgan holda sinxronik ko'lamga ega bo'ladi. Bu o'rinda poetik til ma'no

shakllanishini muayyan tizimga solish va shoir ijodining badiiy o'ziga xosligini belgilab olish imkonini berish bilan birga davr lirikasining spesifik jihatlarini aniqlashga ham yordam beradi:

Men bo'lsam ovliqib kecha eshitganim:
– Chingizxon onasin qornidan
Bir parcha go'sht uzib tushgan...
Tag'in nimalardir...
Aytaveraman, aytaveraman,
Siz tag'in indamay o'tiraverasiz,
Ichim qizir, barmoqlarimni bukaman, ochaman.
Pichirlaysiz: – Odam –
Etga o'ralgan, et esa zahar [1:7].

“Muloqot jarayoni she'r mohiyatini mantiqan yakunlaydi. Monologning ichki ko'rinishi (bunda personajlar o'z-o'zi bilan ichdan gaplashadilar) epos va dramada ko'plab uchraydi. Ichki monologda qahramon qalbidagi yashirin o'ylarini, fikr-mulohazalarini kitobxon bilan baham ko'radi. Eposda bu kengroq, batafsilroq ifodalansa, dramada judayam keskin va dramalizmga boy shaklda namoyon bo'ladi” [6:157] – deb yozadi, professor H.Umurov.

Odatda, ruhiy evrilish holatlari qahramonlarning e'tirofi, o'z tilidan ko'chgan iqrar va inkor shakllarida ko'proq uchraydi. Bu hol qahramonlarning fe'li-faoliyati orqali namoyon bo'lgan ma'naviy psixologiyani yoritish vositasida yuzaga chiqadi. Adabiyotshunos B.Sarimsoqov qayd etganidek: “shoir e'tiqodi, uning borlig'i, suyanch tog'lari – inson. Olam va odam taqdiri haqida qayg'urish haqiqiy shoir qalbini junbushga keltirib turadigan darddir” [4:12]. Chunki shoirning anglagan tushunchalari, o'zligini teranroq tushunishga olib boradi.

Aslida san'at ifodasi va reallik darajasi muallif pozitsiyasining ikki bosqichi bo'lib, subyektiv ibtidoan obyektiv intihoga o'tish tizimi tahlil malakasini belgilaydi. Unda tavsif, ta'rif, muqoyasa hamda tanlov markaziy nuqtaga ko'chadi:

Qadim donishmandlar demishlar bundoq:
– Uch odamning biri Xizir erur, boq.
Men-ku ishonaman, Xizrdir biri,
Qolgan ikkovi kim? Bunisi jumboq! [2:76].

Abdulla Oripovning tushuncha mustaqilligi hamda g'oya muqobilligi asosiga qurilgan mazkur she'rda muallif va qahramon munosabati yaxlitlikda namoyon bo'ladi. Idrok kaliti – estetik baholash mezonini aynan ijodning hayot bilan uzviy aloqasini dalillaydi. Shoir odatiy qarashlardan badiiy haqiqat hosil qiladi: falsafa hamda mantiq hamkorligi hukm-xulosaning o'ziga xosligini ta'minlagan holda mifopoetik talqin inson ruhiy holati murakkabligini tasdiqlaydi.

She'rdagi “Qolgan ikkovi kim?” – o'zgacha yo'sinda berilgan mazkur savol zalvori o'ta munozarali. Yashirin mohiyatga ko'chgan ritorik munosabatda ifoda hamda tasvir bir-birini to'ldiradi. E'tiborli jihati, muloqot shaklida ham monologik kayfiyat, ham dialogik keskinlik aks etadi. Falsafiy mushohadaning tadrijiy takomili (“Bunisi jumboq!”) ta'sirchanlikni yanada oshiradi. Ifoda tugallanmaganligi esa munozara kitobxon qalbiga ko'chishiga yo'l ochadi. Kuchli ijodiy quvvatga asoslangan satrlar sezgi va dunyoqarash muvozanatini ko'rsatadi.

Odatda, so'zning ichki shakli va ong moddiy darajasi dialogik talqinga asos bo'ladi. Badiiy mazmuni belgilovchi omillar bo'lgan ohang va marom tig'izligi natijasida voqelik idroki yangilanadi, badiiy shartlilik esa qayta ijodiy tasavvurni shakllantiradi. Negaki, lirikada so'z va shakl uyg'unligi poetik yaxlitlik hosil qiladi. Tushuncha va timsol ziddiyati esa estetik qiymatni oshiradi. Ta'kidlash joizki, nazmda monolog va dialog qarishiq holda nutqning shaklda ifodalanishining o'ziga xos tarzini belgilagan holda uchinchi shaxs – “Men” tasvir ruhiyati daxlsizligini ta'minlaydi.

Ulug'bek Hamdamning “Eski dunyo va yangi men”

she'riy to'plamidan joy olgan bir qator she'rlarida an'anaviy talqinlardan farqli ravishda hayot va insonni yangicha idroq etish va uni tasvirlashda ham yangicha talqin madaniyati yaqqol seziladi. Xususan, shoirning “Yurakka es” she'rida badiiy tafakkurning o'ziga xos talqinini kuzatamiz.

Tug'ilish – hijrat,
O'lim esa Vatanga qaytish.
– Unda muhabbat-chi, muhabbat?
– Muhabbat ana o'sha Vatandan esgan sabo!
Sabo, sabo!
Yuragimga es! [5:331].

“Modernizmga xos umumiy xususiyatlardan biri shuki, u obyektiv voqelikning tasviri o'rniga uning ijodkor tasavvuridagi badiiy modelini yaratishni maqsad qiladi. Ya'ni bu o'rinda voqelikni aks ettirish emas, ijodkorning o'z-o'zini ifodalashi ustuvor ahamiyat kasb etadi” [7:12]. Shunday ekan, U.Hamdamning mazkur she'rida ham odatda go'zallik sifatida talqin qilinmaydigan so'z (O'lim) – inson umri poyonini go'zal bir ne'mat (“Vatanga qaytish”) sifatida aks ettiradi. Xuddi shu narsa “Tug'ilish – hijrat” ekanligini badiiy tasdiqlaydi. Lirik qahramonning saboni o'z yuragiga esishini istashi esa insonning bu olamga pok holda “Hijrat” qilishi va yana o'sha “Vatanga” chin sevimli banda bo'lib qaytishni xohlashi bilan izohlanadi. Bu borada G.Oripova ta'kidlaganidek, “Tuyg'u va kechinmalar ifodasidan ko'ra salmoqdor fikr aytish va shu orqali davrning murakkab masalalari talqini bu davr she'riyati uchun yetakchi xususiyatga aylandi. Kechinmalarning fikr ifodasiga xizmat ettirilganligi, o'z navbatida, mavzular talqinida kutilmagan ifoda usullarini yuzaga keltirdi” [3:25].

Shoirning “Eski dunyo va yangi men” to'plamiga kirgan “Ko'zgu qarshisidagi she'r”i dialogik talqinning o'ziga xos hosilasi sanaladi. Mazkur she'rda lirik “Men”larning o'zaro muloqotini anglash mumkin.

Hammasi jonga tegdi,
Jonga tegdi hammasi.
Seni sog'indim cheksiz,
Cheksiz sog'indim seni! [4:317].

E'tibor qilsak, she'rning toq satrlarida lirik qahramon tilidan ko'zguga aylayotgan mulohazalar juft misralarda mumtoz adabiyotimizdagi tardu aks san'ati qo'llanilgan holda qahramonga javob tarzida aks sado beradi. Shuningdek, ko'zgudagi aks ikkinchi lirik “men” tarzida voqelikka munosabat bildiradi. Bu yerda lirik qahramon va “ikkinchi men”ning samimiy va kutilmagan muloqoti har bir o'quvchini chuqur o'yga solishi tabiiy. Negaki, har qanday badiiy asar ham aniq bir hayot haqiqatini ro'yobga chiqarish uchun xizmat qiladi. Bunda ijodkorning iste'dodi va mahorati eng muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur she'rda jarayonning kechishi shakl va mazmun mutanosibligini ta'minlaydi. Shuningdek, tasvirning mantiqiyli va g'oyaviy-estetik yuksakligi ruhiy tahlilning asosli ekanligi bilan ahamiyat kasb etadi. She'rda lirik qahramonning ko'zguda o'z aksini qilgan muloqotida inson o'z umrining turli davrlari bilan xayolan munozarada bo'lishi hamda umr mohiyatini anglashi aks ettiriladi.

Bola edim qaridim,
Qaridim, edim bola.
Mana endi qaytyapman,
Qaytyapman endi, mana:
“Bolaligim – keksalik”,
Keksalik – bolaligim... [5: 317].

Modernistik she'rlardagi bir xususiyatga alohida e'tibor qaratish muhimki, ularda biz odatda o'rganib qolgan badiiy talqinlardan chekiniladi. Xususan, A.Qutbiddin, U.Hamdam she'rlarida tasdiq orqali inkor, inkor orqali esa tasdiq ifodalanganini anglash mumkin.

Ma'lumki, she'r – tuyg'uning voqe bo'lishi bilan birga shoir va o'quvchi ko'ngil kechinmalari, manfaat-ehtiyojlari, hayotiy kuzatishlari – tajribalari, orzu-istaklari hamda

anglangan va anglangmagan mohiyat rishtalarini birlashtirib turadigan ilohiy hilqat. She'r – shoir qalbidan inson ruhiyatiga ko'chadigan o'ziga xos dard, undan sizib chiqayotgan ohang umidlarni uyg'otadi, hissiy idrokka dalda beradi. Shu ma'noda, u kitobxonni yupatadi, junbushga keltiradi va hayajonlantiradi. Hozirgi kunda nazm ko'ngil sari yuzlangan ekan, shoirlik qismati mavjudlik jumbog'i qadar sirli mohiyat kasb etadi. O'zgarib hamda tobora teranlashib borayotgan lirik ifoda shoir shaxsiyati va o'quvchi ruhiyatini ham o'zaro aloqa (muloqot)ga kiritadi.

Ta'kidlash kerakki, lirik ifoda subyekti va tasvir obyektini bir-birini taqozolaydigan kategoriyalardir. Ijodkor pozitsiyasining bevosita hamda bilvosita ta'siri munosabatni tavsiflaydi. Tasavvur jarayonida she'riy qahramon shaxsiyati muallif dunyoqarashi bilan to'qnashadi hamda dialogik ifoda vositasi sifatida harakatdagi badiiy voqelikni yuzaga keltiradi. Doimiy o'zgaruvchan ma'no hodisasi aslida g'oyaviy-estetik mohiyatni asoslaydi. Unda maqsad va vazifa badiiy nutqning o'ziga xosligini tayin etgan holda muloqot shakli matn darajasini belgilaydi.

Adabiyotlar

1. Абдували Кутбиддин. Изоҳсиз луғат (Достон). –Т.: // “Шарқ юлдузи”, 1990. №10.
2. Орипов А. Адолат кўзгуси. – Т.: “Адолат”, 2005.
3. Орипова Г. Мустиқиллик даври ўзбек шеърийтини гоявий-эстетик ва бадий хусусиятлари: филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Фарғона: 2019.
4. Саримсоков Б. Мухаббатга фидо шеърий. // “Ўзбек тили ва адабиёти”. 1990. №2.
5. Улуғбек Ҳамдам. Эски дунё ва янги мен. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2018.
6. Умунов Х. Адабиётшуносликка кириш. –Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 2004.
7. Холова М. Ўзбек модерн шеърий поэтикаси: филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Самарқанд: 2018.
8. Курунов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Т.: Академнашр, 2010.
9. Курунов Д. Чўлпон насри поэтикаси. –Т.: “Шарқ”, 2004.
10. Ҳатамов Н., Саримсоков Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. –Т.: “Ўқитувчи”, 1979.

РЕЗЮМЕ

Maqolada she'riyatda dialogik tasvir va uning janriy-kompozitsion yaxlitlashuvdagi o'rni, shuningdek, lirikaning o'ziga xos xususiyatlari hamda ijodkor badiiy mahorati masalalari ilmiy-nazariy tadqiq etiladi.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется роль диалогической образности в поэзии и её роль в жанрово-композиционной интеграции, а также особенности лирической поэзии и творческого художественного мастерства.

SUMMARY

The article studies the role of dialogical imagery in poetry and its role in genre-compositional integration, as well as the features of lyric poetry and creative artistic skill.

ИСТОРИЧЕСКАЯ РЕАЛЬНОСТЬ И СОЧЕТАНИЕ ПАФОСА В ЖАНРЕ ТЕТРАЛОГИЯ

З.Яхшиева – *самостоятельный соискатель*

ТУИТ Каршинский филиал

Таянч сўзлар: пафос, тетралогия, роман шакли, сулолалар, эпик роман.

Ключевые слова: пафос, тетралогия, форма романа, династии, роман-эпопея.

Key words: pathos, tetralogy, novel form, dynasties, epic novel.

Когда речь идет об этом «..... сбор богатого материала в создании исторического романа также тяжёлый труд, но сортировка, выбор, ограничение собранного материала, его художественная обработка – это большое искусство» [1]. В основе фактических материалов писатель воссоздает уникальную стратегическую концепцию династии Темуридов, период, среду, жизнь общества, эволюционный рост, что открывает путь для расширения существующих представлений, восприятия «формы романа» [2]. Так как по выражению В.Г.Белинского «рассказать, что произошло – это ещё не история». В частности, перед писателем стоят очень ответственные задачи, связанные о великом и мыслящем человеке. Тетралогия «Великая власть» является своеобразной формой исторической эпопеи в новой узбекской литературе. Даже при названии произведения писатель обращается к символическому обозрению. Художественная концепция как величественное сооружение великой власти – можно смотреть как высшая цель, обозначающая имя четырех детей. Итак, «наблюдение за мнением великих лиц -очень интересное занятие» (А.С.Пушкин).

«Пафос играет очень важную роль в гегелевской эстетике, которая интерпретируется как основа искусства, основа «царства искусств»».

Согласно Гегелю, Пафос - это объективное существование, являющееся сущностью человека, мощная сила, которая движет душой, и художник стремится выразить это в своей работе, то есть выражение конкретного Пафоса является мотивом творения. Исходя из этого, Гегель называет мотивы,

вдохновение и творчество «семьей, родиной, государством, церковью, честью, дружбой, гордостью, честью, любовью» [3].

Действительно, основной мотив тетралогии - описать основные моменты Амира Темура и его королевства. Не секрет, что его глубокие размышления о сыновьях, дочерях, жёнах, родственниках, командирах и религиозных лидерах более ярко отражают его «энтузиазм». Систематический «лиро-романтический» опыт (борьба добра и зла) консолидируется во всей работе художественных намерений, и, в-четвертых, он стремится поместить места времени и пространства в литературную хронологию. Художественные идеи в каждой книге тетралогии и пафосе, который её произвел, были невероятно вдохновляющими для писателя. Книга содержит мотивы, такие как сны, письма, монологи и дебаты, каждый из которых обеспечивает основу для достижения определенной цели и появления нового творческого замысла.

Говоря о мотиве дебатов, Амир Тимур и его специальные охранники, советники и философские взгляды духовенства, которые помогают в делах государства, исходили из сердца писателя:

«Путь королевства должен быть правильным! Это правда? Сказал внезапно Сахибкиран. «Но разве у тех, кто идёт по правильному пути, тоже правильное сердце?» Человек похож на дерево в пустыне, его сердце - это лист на этом дереве, оно мгновенно поворачивается налево и мгновенно направо ...Работаешь ради королевства, нации...Но работающий

вместе с тобой не найдётся Они не думают так, как вы думаете. Есть люди которые сглазят на королевское имущество... Приди в мир один, и не против похоти, а с мечом души. Преступники, мародеры, воры, предатели ... Они подкупают языком если отрубить обеих рук ...

-Да мой султан знаю ваши намерения велики знаю... - покачал головой Мухаммад Чурога».

В данном эпизоде намерения писателя (пафоса) характеризуют создание общего сюжета реальности произведения. Метод, изобретенный писателем в качестве мотивации в работе, открывает больше возможностей для более убедительной поэтической интерпретации исторической реальности. На первый взгляд, как намерения писателя, так и интенсивность отношений между персонажами, поведение главного героя и объединение всех участников в одну идею, создает сильную связь с индивидуумом (голосом) вспомогательных, эпизодических образов. Однако писатель предпочитает использовать наиболее подходящий метод при представлении художественных рисунков для условной реализации искусственных частей сюжета. Примечательно, что в свете военных действий Амира Тимура и глубоких размышлений о внутренних делах королевства, справедливый король, наряду с его благородными качествами, стремится показать свое уважение к людям и свою привычку организовывать все по справедливости.

Писатель связывает грусть своей души со своим временем. Он изображает выражение пропорционально судьбе сегодняшнего дня. Что касается времени сюжета и времени сюжета, то концепция, отраженная в конфликте времени, представляет собой полную целостность.

В целом тетралогия Мухаммеда Али «Великий султан» - взаимосвязанность идей и художественное совершенство прекрасно демонстрируют совершенство творческого замысла писателя. Мотивация в соответствии с нормой в образе служит поэтическому усилению литературного уровня Пафоса. Эфемерная реальность исторического процесса лежит в основе Пафоса как неотъемлемой части таланта писателя. В результате автор объединяет методы совместной работы в сравнениях, жестких рассказах и моделировании художественных норм. В описательном методе, который требует доказательств и доказательств, реальность улавливается синкретическим контролем. Совершенно верно, что творческий человек использовал бы такие методы освещения, чтобы ясно осветить менталитет такого разумного человека, как Амир Тимур. С одной стороны - факт в том, что он открывает путь к тому, чтобы быть естественным, правдоподобным, влиятельным и понятным для всех.

Как отметил профессор Ёкубов: «Из-за морально-эстетической позиции писателя он тщательно контролирует действия героя. Он принимает серьезное поэтическое отношение к событиям, что также является одной из основ искусства. На самом деле нуар стремится удержать восточного гуманиста в Пафосе.

Нетрудно понять, что фактические материалы, изученные писателем при создании исторического факта, были включены в эпоху Амира Тимура как важный фактор, начиная от рукописей историка и заканчивая его трактатами. В художественных подробностях об окружающей среде эпохи, примененной в романе, чувствуется масштаб творческого намерения писателя. Академик Б. Назаров в этом отношении: «Основная цель писателя – показать грандиозные исторические события, боевые подвиги, величие власти – разных стран, передать их в определенном смысле на художественный фон и показать, что основное внимание уделяется человеку – Сахибкирану, который двигал сущность этого фона, а также окружающему его окруже-

нию, душе тех, кто с ним давно и в последнее время общался, изображая их состояние в тот же день, иногда прошлое, иногда будущее» [4]. Поэтому стоит отметить, что в романе «сюжетное воплощение» ориентировано на эпический масштаб – единый эстетический центр с компасом (время композиции). Несмотря на то, что первая книга романа – эпопеи была девятнадцатую годами со дня издания «Джахонгир Мирзо», произведение с несколькими поправками вышло из печати два три раза. Процесс показывает, что цепочка реалий хронологии, направленная на обеспечение жизнеспособности «художественный сюжет» была сосредоточена на обновлении эпических канонов.

В романе-эпопея «Джахонгир Мирзо» историческая реальность началась с пропаганды «предупреждение» о ускоренном бою, в котором говорится, что бдительность является самым главным сдерживающим фактором в сохранении царства. В нем определенная концептуальная хроника эпохи состоит не только из глубокого рисования характера объехавшего мира, как и Джахонгир Мирзо, полномасштабного солдата, любящего и достойного праведника, но и дает полную информацию о его способности балансировать мир в семье. В статье «Дети Сахибкирана» автор описывает портрет Джахонгира Мирзо: «Старший сын Амира Тимура Джахонгир Мирзо» родился в 1356 году, в возрасте от десяти до четырнадцати лет участвовал в боях под командованием. В общем, дети, как мальчики, так и девочки хорошо осведомлены о секретах военного искусства. Джахонгир Мирзо родился у жены Амира Тимура – Турмиш Ока. Иногда пишут, что это Нурмиш, Нурмушк ока, точнее наша Турмиш ока; после того, как в семье не стояли дети, у нас в народе сложилась традиция ставить такие имена как «турди», «Турсун», «Турмиш» с надеждой на новорожденного. Турмиш ока была любимым одним из ближайших товарищей Сахибкирана по команде Амира Джоку барлос [5]. Эта историческая истина была очень полезна как в романе, так и в искусстве. Неоценимый вклад внесли и данные, которые содержатся в произведениях Низамиддин Али Язди.

Джахонгир Мирзо по своей природе мужественный, отважный, ответственный, как выразил уверенность сам Амир Тимур, прославился как продолжатель царских дел. Он привел точные сведения об этом и в некоторых исторических источниках, в том числе в «Насаб-нома - Родословная» Хондамира «Хабиба ус-Сияра». Джахонгир Мирзо умирает от тяжелой болезни в возрасте двадцати лет, когда его запястье полно сил, его представления о жизни обострились, чтобы оправдать доверие отца и матери. Это разлука очень сильно раздражает сердце Амира Тимура. На самом деле, он «сильно ругал» невесту своего сына «Хонзода ханым» чем её дочь. Мы обращаемся к роману-эпопее, который превратил на сегодняшний день эту истину в художественную реальность.

Очевидно, что исторические источники свидетельствуют о том, что в подробных сведениях об Амире Тимуре раскрываются и его мудрые дети, освещаются человеческие качества и качества личности. Таким образом, писатель может понять концепцию художественной идеи о том, что в определенной степени правильное выражение родительских отношений, исполнение решений, решаемых в их беседах и направление достоинство-почёт. Вместе с тем, кардинальные изменения в жизни общества наряду с проявлением концептуальной веры играют важную роль в определении среди военных походов в царство Амира Тимура и намерение детей, воспитывающих умных женщин.

Критик О. Голубев пишет: «Герой произведения – главный критерий того, как писатель понимает и объясняет тот период, который он описывает. В свою очередь, сама эпоха, воплощенная в образе героя произве-

дения, является героем исторического романа» [6]. Этот принцип воплощает в романе-эпопее «Джахонгир Мирзо» редкие качества, воплощенные в характере мира, открывает широкие возможности для полного понимания окружающей среды того времени, в определенной степени ощущения.

Писатель М. Али применяет в образе принцип «потока сознания» также в стиле ведущего метода. То есть мы наблюдаем реальную реальность в изображениях Джахонгира Мирзо, его взаимоотношениях с окружающим полком, любви к доброте, любви к любимой маме, возлюбленному. Наряду с сглаживанием образа писатель добивается и того, чтобы показать, что историческая реальность выдержала детей постепенное совершенствование реформ Амира Тимура.

В целом, в романе – эпопее поэтическое толкование

исторической истины полностью отражено в ряде подробностей, направленных на индивидуализацию личности Джахонгира Мирзо. В сочинении, призывающем к глубокому размышлению о прошлом и будущем, отражены все стороны крепкая крепость, системная работа по созданию и благоустройству власти Амира Тимура, пример для народов мира при людей шариата, отраженные в глубоких философско-эстетических наблюдениях человеческие качества. Ведь нельзя не упускать из виду, что бурные события, произошедшие на сцене реальной истории, являются ярким примером солидарности в семье Сахибкирана. Литературное творческое кредо, освещающее пейзажи эпохи в широком эпическом плане, превращающее детальное историческое событие в художественную реальность, отличается сложностью и многогранностью.

Литература

1. Каттабеков А. Историческая реальность и художественное мастерство. Монография. -Т.: «Наука». 1972. 102-б.
2. Белинский В.Г. Сбор.соч. в. 3-х томах. Т.2. -М.: 1948. -С. 288.
3. Назаров Б. Живое произведение. «Джахонгир Мирзо». -Т.: «Навруз» 2019, -С. 9.
4. Мухаммад Али. Понимай себя . -Т.: «Шарк», 2012. 432-б.
5. Мухаммад Али. Джахонгир Мирзо. -Т.: «Навруз». 2019. 182-б.
6. Бахтин М. Вопросы литературы. -М.: «Художественная литература», 1975, -С. 203.
7. Якубов И. Понятие исторического процесса и лиро-романтическая интерпретация в творчестве Мухаммеда Али. -Т.: «Наука», 2007. -С.70.
8. Мухаммед Али. Великое Царство. -Т.: «Восток», 2010. -С. 228.

РЕЗЮМЕ

Мақолада тарихий ҳақиқатни бадий ҳақиқатга айлантириш учун ёзувчи жуда кўп ижодий изланиш, тўқима, ҳаққоний материалларни синчковлик билан ўрганишни талаб этади. Поэтик ғояни яратувчи ва мувофиқлаштирувчи пафос тушунчаси аниқ бўлади. Дарҳақиқат, кўп йиллик ижодий изланишлар натижасида Мухаммад Алининг дунёга келган "Буюк Қудрат" тетралогияси бу жараённинг типик намунасидир. Бадий пафос бадий услубнинг бир қисмидир. Унда лирик-романтик кайфият акс этади. Ёзувчининг ижодий ғоя ва ғоялари Пафос билан узвий боғлиқ. Бу жихат тетралогиянинг мазмуний соҳаси билан боғлиқ эканлиги назарий жихатдан исботланган.

РЕЗЮМЕ

Известно, что для того, чтобы превратить историческую истину в художественную реальность, от писателя требуется много творческих изысканий, тщательного изучения выдуманных, фактических материалов. Концепция пафоса, которая создает и координирует поэтическую идею, проявляется. Действительно, в результате многолетних творческих поисков тетралогия Мухаммеда Али «Великая власть», пришедшая в мир, является типичным примером этого процесса. Художественный пафос является частью художественного стиля. На нём отображает лиро-романтическое настроение. Творческие идеи и замыслы писателя неразрывно связаны с пафосом. Теоретически доказано, что этот аспект связан с осмысленной областью тетралогии.

SUMMARY

It is known that in order to turn historical truth into an artistic reality, a writer requires a lot of creative research, careful study of the imaginative, factual materials. The concept of pathos, which creates and coordinates the poetic idea, becomes clear. Indeed, as a result of many years of creative research, Muhammad Ali's tetralogy "Great Power", which came to the world, is a typical example of this process. Artistic pathos is part of the artistic style. It displays a lyric-romantic mood. Creative ideas and imagination of the writer are inextricably linked with Pathos. It is theoretically proved that this aspect is related to the meaningful field of tetralogy.

M A Z M U N I
TÁBIYIY HÁM TEXNIKALÍQ ILIMLER

Fizika. Matematika. Texnika

Алланазарова Т.Ж. Интегрирование модифицированного уравнения кортевега-де Фриза с нагруженным членом и источником в виде суммы	3
Байтуров А.М., Аслонов Ж.О. Функциянинг сатх чизиклари ва градиент вектор майдонлар	5
Валиев М.Ш., Махкамов А.Х. Причины возникновения нарушений безопасности движения поездов на АО «Узбекистан темир йуллари»	8
Jalelov M.A., Otarbayev A.E., Jaksimuratov I.J. Gaz nizamlarin gazli termometr jardeminde uyreniw	10
Jalekeshov A.S., Yavidov B.Ya. An influence of uniaxial strain (pressure) on the temperature of the bose-einstein condensation of intersite bipolarons: possible implementation for $RBa_2Cu_3O_{7-x}$ cuprates	12
Сапарниязова З.М., Исмаилов К.А., Исмаилов Т.Б., Алланиязова Б.С. Технология формирования кластеров атомов никеля в решетке кремния	16
Тошпўлатова Д. Гетероструктурили куёш батареяси фотоэлементининг фойдали иш коэффициентини	18
Ekologiya. Biologiya	
Kushakov A.J., Yuldashov M.K. Soil-reclamation characteristics of irrigated lands of zarafshan basin	20

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Filosofiya

Бердимуратова А.К. Экологиялык кризистин кескинлесиунин хазирги баскышында «тэбият-жэмиет» системасын изертлеудин тийкаргы методологиялык усуллары	23
--	----

Tariyx

Есназарова З., Алеуов З. Ғарезсизлик жылларында Нөкис қаласының тарийхын үйрениўдин методологиялык тийкарлары	25
Каипназаров А.Ш. Қарақалпақистоннинг экологик хавфсизлигини таъминлаш масалалари	27
Sagindikov B. Qaraqalpaqstanda mádeniy-agartiwshılıq jumslarınıń rawajlanıwında milliy ziyalılar xızmeti (1920-30-j)	29
Усенов Ж., Дабылов А. Қарақалпақлардың тарийхый мекан хэм заманда пайда болыўы хэм қалиплесиўи	31

Ruwxıylyq tiykarlari. Huqıqtanıw

Алланбаев Р. Жанр ранг-баранглиги театрининг жамият хаётига маънавий – маърифий таъсирини ошириш омили сифатида	32
Балтаниязов С.А. Уроки с начинающими вокалистами	34
Ишаев Ж.Э. “Бисмиллаҳ” тафсири	35
Юсупов Қ.Б. Театр – манаўий дуньямызды тэбиялаў қуралы сыпатында	37

TIL BİLİMİ HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

Эрназарова М.С. Лисоний ҳодисаларга прагматингистик ва лингвопрагматик ёндашув ҳақида	39
Ходжапесова И.М. Лексемы цветообозначения символики цвета в паремииологии английского, узбекского и каракалпакского языков	41
Худайназаров И. Тилда гендер хусусиятларининг фарқлари ҳақида	43
Қазымбетова З.М. Ж.Избасқанов шығармаларында тырнақшаның қолланылыўы	46
Қадилов Қ.А., Аминова С. Ўзбек тили морфологиясининг шаклланишининг дастлабки босқичлари хусусида	48
Кеулимжаева У.К. Қарақалпақ тилиндеги соматикалық фразеологизмлердин мәнилері ҳақында	49
Қошанова Г.К. Ҳазирги карақалпақ тилиндеги юридикалық терминлердин шығысы бойынша түрлері	51
Қошанов К.М., Қошанов Ш.Ж. Об увеличении количества заимствований в современном каракалпакском языке	52
Қурбаниязов Д. Фразеологизмлердин газета темалары ретинде қолланыўы	53
Нажимов А.Ш. Жәмийетлик-сиясий лексиканың аффиксация усылы менен жасалыўы	55
Наубетуллаева Э. Тил билиминде жумбақлардың лингвофольклористикалық бағдарда изертлениўи	57
Насруллаева Г. Илмий матнларда баъзи антропоморфик метафораларининг социолингвистик таҳлили	58
Насруллаева Г. Метафораларининг вазифасига кўра турлари	60
Norquziyev J.Sh. Ma'naviyatni ifodalovchi ayrim terminlarning leksikografik talqini	62
Orazimbetov A.Q., Uzaqbaeva N. Qaraqalpaq tilindegi bolımlı-bolımsızlıqtıń lingvistikalıq tábiyatı	64
Пардаева М.Х. Абдулла Қодирий ҳажвий асарларида қўлланилган айрим морфологик бирликлар ва грамматик шаклдаги ўзгаришлар	65
Равшанова Р.Х. Мурожатнинг институционал ва спонтан дискурса функционал типологияси	68
Рахимова С.Ж. Фразеологик полисемия шаклланишининг лисоний асослари	69
Утепбергенов А.Қ., Қошанов Ш.Ж. Спорт тараўындағы шет тил өзлестирмелерин дурыс пайдаланыў ҳақында	71
Зайрова Қ. Қарақалпақ тилинде үсткн кийимди билдиретуғын атамалардың лингвистикалық анализи	72

Ádebiyattanıw

Алдашева Ш.Ж. Адабиётларнинг ўзаро алоқадорлиги ва бир-бирига таъсири	75
Алламбергенов К., Аллаамбергенов Х. Назар Эшонкулнинг «Ўр ўғли ёхуд хаёт суви» романи бадиий талқини	77
Алламбергенов К. Зульфия – муқаддес Ўатан туйғысы жыршысы	79
Аметова У.К. Мухаммадийез Нишотийнинг “Хусн-у дил” достони ва кубравийлик таълимотидаги “ўн усул” ҳамда ранглар талқини	81
Амиркулова З.М. Тарихий хикояда сюжет тақомили	82
Атаниязова М. Диний-тасаввуфий адабиёт ва олим шарафиддинов қарашлари	85
Аянов С.Б., Эгамқулова Г.М. Қарақалпақ жыраўшылық өнери хэм мектеби: дэстан дөретуишлик дэстүрлери, сағалары, хазирги жағдайы, келешек тэгдирининг әхмийетли мәселелери	87
Баўатдинова С. Поэзияға өзек болған «Халық сөзлери»	89
Бекчанова С.Б. Ўзбек ва қорақалпоқ халқ нақлларининг қиёсий таҳлили («Биринчи бало» ва «Бир бәлеси болмаса, шүдигарда балық не жесин!» нақллари мисолида)	91
Бердимуратов Ж. Қарақалпақ фольклорында лап жанрын үйрениўдин әхмийетли мәселелери	93
Ибрагимова Р.И. Истиклолдан қуч олған қўнгил	95
Jaqsılıqova A.S. J.Aymurzaev – qaraqalpaq satıralıq prozasınıń baslawshılarınıń biri sıpatında	96
Жумаева С. Эпик аңьаналар талқинида ижодий синтез муаммолари	98
Жўраев М. Космогоник миф сюжетининг эпик талқинига доир	100
Қазакбаев С., Бийсенбаев Қ. Қарақалпақ балалар әдебиятының раўажланыўына дунья балалар әдебиятының тәсири	104
Қураамбоев К. Туркман ва қорақалпоқ адабиетида Навоий аңьаналари	105
Мамбетов Ж.Қ. «Жәханша» дәстанының жазып алыныўы хэм изертлениўи мәселелери	108
Мамбетов Ж.Қ. «Жәханша» дәстанының Қурбанбай жыраў репертуарында жырланыўы	110
Матимов Қ. Халық қосықларында импровизация дәстүри	113
Matyakupov S. Lirik ifoda subyekti va poetik tasvir obyektı uyg'unligi	115
Яхшиева З. Историческая реальность и сочетание пафоса в жанре тетралогия	117

Танысыңыз, редколлегия ағзалары!

Исмаилов Қанатбай Абдреймович

Исмаилов Қанатбай 1959-жылы Хожели районында туылды. 1982-1986-жыллары Украина Миллий Илимлер Академиясының ырымөткизгишлер физикасы институтының стажёр-излениўшиси, аспиранты, 1986-1991-жыллары Нөкис мамлекетлик университетинде «Көпкатламлы ҳам варизонлы ырымөткизгишлер» проблемалык лабораториясында киши, үлкен илимий хызметкер, 1991-1992-жыллары хожалык шартнамасының илимий басшысы, 1992-1994-жыллары Украина Миллий Илимлер академиясының ырымөткизгишлер институтының ҚМУ тәрәпинен мақсетли илимий сапарға жиберген докторанты, 1994-1998-жыллары Қарақалпақ мамлекетлик университетинин ырымөткизгишлер физикасы кафедрасының доценти, илимий ислер бойынша, руўхыйлық ҳам ағартыўшылық ислери бойынша биринши проректор, 1998-2002 жыллар аралығында Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан бөлиминиң тәбийий пәнлер комплекси институтының директоры, Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңеси комитет баслығы ҳам Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңесиниң баслығының орынбасары, 2002-2011-жыллар аралығында Қарақалпақ Мамлекетлик университетиниң оқыў ислери бойынша проректоры, факультет деканы лаўазымларында жумыс алып барды. 2011-жылдан кафедра баслығы. Оның илимий басшылығында 1 докторлық, 4 кандидатлық, 2 философия докторлығы ҳам 30 дан аслам магистрлик диссертация жумыслары жақланған. 1999-2004-жыллары Қарақалпақстан Республикасы Жоқары Кеңеси депутаты, 2019-жылы «Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген илим ғайраткери» атағының ийеси.

Қ.А.Исмаилов сабақ өтиў менен бир қатарда жоқары оқыў орынлары ушын қарақалпақ тилинде оқыўлықлар оқыў-методикалық қолланбалар жаратыўда белсене қатнаспақта. Бүгинги күнге шекем оның 300 ден аслам илимий, илимий-методикалық мийнетлери жәрияланды. Соның ишинде: 3 монографиясы, 5 оқыў қолланбасы, 8 оқыў-методикалық қолланбалары китап болып басылып, бул мийнетлер физика тараўы бойынша жоқары мағлыўматлы қәнигелер таярлаўда хызмет етип атыр. Профессор Қ.Исмаилов 2014-жылы Андижанлы профессор-оқытыўшылар менен бирге «Нано бөлекшелер физикасы, химиясы ҳам технологиялары» деген атамдағы оқыў-қолланбасының авторы. 2015-жылы Өзбекстан көлеминде ҳәр жылы өткерилетуғын «Жылдың ең жақсы оқыў қолланбасы» конкурсында сыйлы 1 орын ийеси. Педагогикалық жумысын оқытыўшылық пенен баслаған ол өзиниң кәсиплик шеберлигин жетилистириўге айрықша итибар берип, 2005-жылы ТЕМПУС программасы бойынша Швеция мамлекети орайында, 2013-жылы усы мамлекетиниң Упсала қаласында қәнигелигин жетилистирип келди. Илимпаздың мийнетлери Европа мамлекетлеринде, АҚШ, Германия, Россия, Украина, Молдавия, Белоруссия, Қазақстан, Қырғызстан мамлекетлериндеги илимий журналларда жәрияланды.

Жуманов Муратбай Арепбаевич

Жуманов Муратбай Арепбаевич 1970-жылы Нөкис қаласында туылған. 1990-1995-жыллары Нөкис мамлекетлик университети, Қарақалпақ мамлекетлик университетиниң студенти. 1995-жыл Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими Биоэкология институты паразитология лабораториясының илимий хызметкери, 1995-2011-жыллары Қарақалпақ мамлекетлик университети зоология, биология кафедрасы ассистенти, доценти, кафедра баслығы. Биология ҳам аўыл хожалығы тийкарлары кафедрасы баслығы, 2011-2013-жыллары тәбияттаныў ҳам география факультетиниң деканы, 2013-2017-жыллары Қарақалпақ мамлекетлик университети ректоры лаўазымларында ислеген. 2017-жылдан баслап Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңеси баслығының Жаслар сиясаты, социаллық раўажландырыў ҳам руўхый-ағартыўшылық ислери бойынша орынбасары лаўазымында ислеп атыр. М.Жуманов 2014-жылы «Қарақалпақстан Республикасы халық билимлендириў ағласы», 2016-жыл «Өзбекстан Республикасы Ғарезсизлигиниң 25 жыллығы», 2020-жылы «Мәденият ҳам көркем өнер пидәкери» көкирек нышанлары менен сыйлықланды. 2014-2019-жыллары Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңеси депутаты.

Оның илимий басшылығында 1 докторлық, 1 философия докторлығы ҳам 10 нан аслам магистрлик диссертация жумыслары жақланған. М.А.Жуманов жоқары оқыў орынлары ушын қарақалпақ тилинде оқыўлықлар, оқыў ҳам оқыў-методикалық қолланбалар жаратыўда белсене қатнасып келмекте. Бүгинги күнге шекем оның 150 ден аслам илимий ҳам илимий-методикалық мийнетлери жәрияланды, 2 монография, 1 оқыўлық, 8 оқыў қолланба, 5 оқыў-методикалық қолланбалардың авторы. Илимпаздың мийнетлери Европа мамлекетлеринде, АҚШ, Россия ҳам Қазақстан мамлекетлериндеги абырайлы илимий журналларда жәрияланды.

**«Илим ҳәм жәмийет» журналына мақалаларды қабыллаўға
қойылатуғын талаплар:**

1. «Илим ҳәм жәмийет» журналына мақалалар қарақалпақ, өзбек, рус, англиз тиллеринде қабыл етиледі. Мақаланың басында таяныш сөзлер ҳәм ақырында резюме үш тилде: өзбек, рус, англиз тиллеринде бериледи.
 2. Мақала автор тәрәпинен қол қойылып, еки дана қағаз ҳәм электрон вариантында тапсырылады.
 3. Мақала 14 шрифтта Times New Romanда, ҳар бир қатардың аралығы 1,5 интервалда, жоқарыдан 3 см, төменнен 2,5 см, шеп тәрәпинен 2,5см, оң тәрәпинен 1 см қалдырып, 5-7 бет көлеминде болыуы керек.
 4. Мақалаға мәкеме басшысының қоспа хаты, тийисли қәнигелердің пикири (ишки ҳәм сыртқы) ҳәм баспаға усынылған эксперт жуўмағы, кафедра (лаборатория) мәжлиси протоколынан көширме қосып тапсырылады.
 5. Мақала темасы үлкен ҳәриплер менен жазылады, төменги қатарда автордың толық исми-шәрийти, илимий дәрежеси, лаўазымы ҳәм жумыс орны көрсетиледи.
 6. Мақалада пайдаланылған әдебиятлардың толық дизими ақырында көрсетиледи ҳәм тексттиң ишиндеги силтемелер қаўыс ишинде бериледи. Мәселен: [1:15]. Булардың дурыслығына мақала авторы жуўапкер.
 7. Пайдаланылған әдебиятлар дизимине муўапық: Автордың исми-шәрийти, әдебият аты, баспа орны, толық аты, жылы, бети толық көрсетиледи.
 8. Мақаланың жазылыуы шәртли рәўиште: қысқаша кирис, изертлеўдин тийкаргы ҳәм жуўмақлау бөлимлеринен ибарат болыуы керек. Барлық мақалалар қайта оқылыуға жибериледи. Мазмуны ҳәм жазылыу тәртиби қәте жазылған мақалалар баспаға жиберилмейди ҳәм авторларға қайтарылмайды.
 9. Мақаладағы надурис фактлер ҳәм стилистикалық қәтелер ушын автор жуўапкер.
 10. Редакция мақаланы қысқартыу ҳәм редакторлау ҳуқықына ийе.
 11. Мақала ақырында авторлардың байланыс телефон номерлери ҳәм мәнзиллери көрсетиледи.
- Мақалаларды «fanvajam@mail.ru» электрон мәнзилине жиберилу мумкин. Журналға жазылыу ушын Әжанияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының "Илим ҳәм жәмийет" журналының банк есап бети мағлыўматлары:

Банк: МБ ББ ХККМ Тошкент шаҳри

Есап бети: 2340 2000 3001 0000 1010

МФО: 00014; ИНН: 200 357 981

Жеке есап бети: 4001 1086 0354 0170 9410 0079 001

ИНН: 200 357 981

Редакция мәнзили: Нөкис қаласы, П.Сейтов көшеси номерсиз жай, индекс: 230100

**«Фан ва жамият» журналына мақалалар қабул қилишға
кўйилдиган талаплар:**

1. «Фан ва жамият» журналына мақалалар қорақалпоқ, ўзбек, рус, англиз тилларида қабул қилинади. Мақола бошида қалит сўзлар ва охирида резюме уч тилда: ўзбек, рус, англиз тилларида ёзилади.
 2. Мақола муаллиф томонидан имзо қуйилиб, икки нусхада электрон версияси билан топширилади.
 3. Мақола 14 шрифтта Times New Romanда, ҳар қаторнинг оралиги 1,5 интервалда, юқоридан 3 см, пастдан 2,5 см, чап томондан 2,5см, ўнг томондан 1 см қолдириб, 5-7 бет ҳажмида бўлиши керак.
 4. Мақолага ташилот раҳбарининг йулланма хати, мазкур соҳа мутахассисидан тақриз (ички ва ташиқи) ва наирга тавсия қилиш бўйича экспертлар хулосаси, кафедра (лаборатория) мажлиси баённомасидан кўчирма қўшиб топширилади.
 5. Мақола мавзуси катта ҳарфлар билан ёзилади, пастки қисмида муаллифнинг тўлиқ исми, илмий даражаси, унвони, лавозими ва иш жойи кўрсатилади.
 6. Мақолада фойдаланилган адабиётлар тўлиқ рўйхати ишинг охирида келтирилади ва матн ичидаги иқтибослар квадрат қавс ичида бериледи [1:15]. Уларнинг аниқлигига мақола муаллифи жавобгардир.
 7. Фойдаланилган адабиётлар рўйхатига мувофиқ: муаллиф исми шарифи, адабиёт номи, нашириёт ўрни, номи, йили, бети тўлиқ кўрсатилади. Журналдан олинган адабиётларда муаллиф исми, нашири, мақола, журнал номи, йили, сони, бетлари кўрсатилади.
 8. Мақола тузилиши шартли равишда: қисқача кириш, тадқиқотнинг асосий қисми ва хулосадан иборат бўлиши керак. Барча мақалалар тақризга юборилади. Мазмун ва ёзилиши талабга жавоб бермайдиган мақалалар наир қилинмайди ва муаллифларга қайтарилмайди.
 9. Мақоладаги таркибий фактлар ва стиллик хатолар учун муаллифлар жавобгар.
 10. Таҳририят мақолаларни қисқартириш ва таҳрир этиш ҳуқуқига эга.
 11. Мақола охирида муаллифларнинг телефон рақамлари ва манзили кўрсатилади.
- Мақалалар «fanvajam@mail.ru» электрон манзилига юборилиши мумкин. Обуна учун Ажанияз номидаги Нукус давлат педагогика институтининг "Фан ва жамият" журналынинг банк ҳисоб рақамлари мағлыўмотлари:

Банк: МБ ББ ХККМ Тошкент шаҳри

Ҳисоб рақами: 2340 2000 3001 0000 1010

МФО: 00014; ИНН: 200 357 981

Шахсий ҳисоб рақами: 4001 1086 0354 0170 9410 0079 001

Редакция манзили: Нукус шаҳри, П.Сейтов кўчаси рақамсиз уй, индекс: 230100

Dıqqat, jazılıw - 2021!

Húrmetli, jurnal oqıwshıları! Eger, Siz ilim, tálim-tárbiya hám oqıtıwdıń jańa zamanagóy usılları, jańalıqları menen óz waqtında jaqınnan tanısqaqshı, ózińizdiń usı tarawdağı jetiskenliklerińiz hám oy–pikirlerińiz benen ortaqlaspaqshı bolsańız, «Ilim hám jámiyet» jurnalına 2021-jıl ushın jazılıwǵa mirát etemiz.

Jılına 4 márte shıǵatúǵın biziń jurnalımızda barlıq tarawlar boyınsha ilimiy, ilimiy-metodikalıq maqalalar járiyalanadı.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

Jazılıw bahası—250.000 (Eki júz eliw mın) swm.

<i>Redakciya mánzili: Nókis qalası, P.Seytov kóshesi, n/j.</i>	<i>«Ilim hám jámiyet» jurnalınıń esap beti:</i>
<i>Indeks: 230100, Telefon: +998612294086; +998939205495.</i>	<i>BANK: MB BB XKKM Toshkent shahri</i>
<i>Veb sayt: journal.ndpi.uz; el.pochta: fanvajam@mail.ru</i>	<i>Esap beti: 2340 2000 3001 0000 1010</i>
<i>JURNALDÍN BASÍP SHÍǴARÍLÍWÍNA JUWAPKER:</i>	<i>MFO: 00014; INN: 200 357 981</i>
<i>Ájiniyaz atındaǵı NMPI haspaxanası.</i>	<i>Jeke esap beti: 4001 1086 0354 0170 9410 0079 001</i>

<i>Maqalalardıń mazmunına hám durılıǵına avtorlar juwapker, olardıń pikirleri redakciyanıń pikirleri bolıp esaplanbaydı.</i>	<i>Jurnalǵa jıl dawamında jazılǵan avtorlardıń miynetleri birinshi gezekte járiyalanadı. Maqala kólemi 5 betten kem bolmawı, 7 betten aspaı kerek.</i>
<i>Jurnal 1992-jıldan shıǵa basladı ISSN 2010-720X Indeksi: Jeke puqaralar ushın — 2101. Mákemeler ushın — 2102.</i>	<i>Basıwǵa ruxsat etildi: 25.03.2021 Buyırtpa: №0264. Format: 60x84 1/8. Kólemi: 15 b/t. Jurnal jılına 4 márte shıǵadı. Nusqası : 379 dana. Reestr № 11-3084</i>